

САВА ЈАНКОВИЋ
НА ПРЕЛОМУ
РОМАН У ЧЕТИРИ КЊИГЕ
КЊИГА ТРЕЋА И ЧЕТВРТА

КОПНО
Сабрана дела Саве Јанковића, том II
Нови Сад
2007.

САВА ЈАНКОВИЋ

НА ПРЕЛОМУ

КЊИГА ТРЕЋА

СРЕЋНИ ДАНИ

Непосредно после спасавања хиљаду и седам стотина Срба из Крушевца и околине, у лето 1943., у граду, а исто тако и у оближњим селима, однос између добровољаца и грађана и сељака није никада био бољи.

Слободан Спасојевић је са задовољством пролазио улицама града, без оне вечите зебње која му се усадила у душу још у Београду - „шта тај народ мисли о нама?“ Радосно је отпоздрављао на веселе усклике. „Алал вам вера, добровољци!“ „Сам Бог вас је послао!“

Често и без икаквог разлога, а нарочито првих неколико дана после пуштања српских домаћина на слободу, лутао је из једне улице у другу, и свакоме ко би га ословио причао о говору њиховог окружног начелника, његовог батаљонског команданта, Душка Марковића. „Другови“, преносио је његове речи, „ми смо свој дуг према мајци Србији одужили...“

Међутим, тих срећних дана, „када нас је народ најзад разумео“, како су добровољци тада једни према другима говорили, нико од њих није ни у сну сањао да им се приближава нова, тешка и болна трагедија која ће их уздрмати из дубина бића, а некима од њих и заувек пресећи животне путеве, као некакав кобни предзнак оних Марковићевих речи „... ако данас ја погинем, а сутра сви ви изгинете...“

Слободан је наставио да се придружује патролама које су обилазиле благо заталасану околину града и оближња села.

Пролазили су путевима између њива по којима су сељаци почињали да окопавају кукуруз, и ливада којима су се сваким даном све чешће светлцуале оштре, криве косе, према зазеленим шумама и шумарцима.

Кад би застали да се одморе или да нешто поједу на некој чистини, окружени буковим, храстовим и церовим дрвећем, сео би на пањ, оборено стабло, или на прегршт сувог лишћа, дубоко удахнуо свежи, мирисни ваздух и погледао око себе.

Шуме су одисале мирноћом и њему се чинило да нека исконска снага излази из дубоко усађених жила, струји кроз дебела стабла, прелази у гране и зрачи блиставим треперењем

сочног, зеленог лишћа, ширећи се и обухватајући све око себе у јединствену живу целину.

„То је мајка Србија”, помислио је у једном таквом тренутку. Те прастаре шуме, високе планине, ледена изворска вода, беле реке, ливаде, њиве, и ти сељаци који ору, копају, косе, девојке које се песмом дозивају са једног брда на друго...

Градови би му се тада причињавали као неке стране израмлине, сиве, суве и оголеле гране које кваре општу, савршену хармонију.

„Ипак”, настављао је да размишља, „и то је део Србије”.

На тим пропланцима, изненадним оазама окупаним у сунцу, избијају из тла усамљене праве стабљике које као да се нестрпљиво испињу да би се што пре извукле из ниске загушујуће траве и дохватиле оних далеких плавкастих висина које обећавају вечиту светлост и живот. Једини звуци у тим зачараним зеленим круговима: цвркулт птица, жуборење потока, шуштање лишћа.

Слободан се све чешће сећао Добрина и Браника. Помисао на Анђелку није тих дана будила само пријатна сећања. Хватала га је туга кад би му њен лик искрснуо пред очима.

Милан га је већ неколико пута звао да са њим изађе на корзо. Његова Душица се распитивала за Слободана. Хтела је да га упозна са колегиницом која га је неколико пута видела у граду и казала да је „врло интересантан младић”.

- Био си у праву, Милане - признао је једном Слободан, мислећи да ће га од сада оставити на миру - имам девојку. Сећаш се кад си ми казао да би се кладио да имам некога у Добрину?

- То ме не чуди. Само не видим зашто се и поред тога не би упознао. Не мораш ти с њом да се љубакаш, а не верујем да би она то и хтела. Мени је врло симпатична, а сигурно би и теби било пријатно да мало прекинеш ову монотонију.

Шта да му каже? Он није осећао никакву монотонију. Живот му је изгледао узбудљив, сваки минут испуњен новим запажањима и размишљањима. Излазак са том гимназијалком, коју није никада у животу ни видео, изгледао би му као неко скрнављење осећања која је имао за Анђелку. Помирио се са својим односом према Светлани. Он ју је жалио због трагедије што ју је задесила, у којој му се чинило да је и он учествовао. Ње се сећао као рођаке, истина врло лепе и привлачне, али, ипак, рођаке.

Вест да се почела да виђа са једним младићем, нешто млађим од ње, и да јој се почео да враћа њен мисао за хумор, била је добра вест.

Зар је нису сви који су је знали убеђивали да је јака и да ће успети да изађе из свих недаћа? „Кажу Слободану”, поручила му је по сестри, „да сам престала да сликам - он ће већ

знати шта то значи”.

Знао је. Помирила се опет са животом. „Прилагодила се”.

Кратко познанство са Олгом, иако пуно драмског набоја, оставило је у њему чудну празнину. Као да се нису никада видели, ни разговарали - све до оног дана када је сазнао да је срећно избегла тешку судбину многих својих истомишљеника.

Када је сазнао из Жариног писма да су Олгу послали у Завод за принудно васпитање омладине, не само да се обрадовао него му се наметнула и мисао: „Да ли ће се она упознати тамо са Дамјаном Исајловићем?” Зажелео је да се упознају. Кад буде писао Дамјану, а стално је то писмо одлагао, одлучио се да по њему поздрави Олгу. Ако се већ не знају, тако ће се упознати.

Дамјана није никако сматрао за „једног од њих”. Чинило му се, чак и у Добрину док га је Дамјан избегавао, да је већ опредељен, и као да није био потпуно изгубљен.

Размишљао је све више о Олги и о њиховим разговорима. Иако је била опредељена, што му у оно доба ниједном није пало на ум, и она, ипак, као да није била потпуно њихова. Нешто јој је сметало. Оне сузе када га је оптужила да се понаша као да „има одговор на сва питања”, нису могле бити сузе једне изграђене комунисткиње.

Нема сумње она није ни Беба Ненадовић, ни Меланија Георгијевић, које су му, иако је жалио њихову прерану смрт, изгледале као типичне, бескомпромисне „комунке”.

А ко је и био потпуно „њихов”? „Само затуцане будале”, казао је једном Тоша у добринском парку. „Сваки други човек и жена, само ако се изложе истини, прогледаће својим очима”. „Трагедија је”, додао је Сима Симић, „што већина њих опишу око себе круг кредом, који их потпуно изолује од осталог света мисли и идеја.”

Ако је Тоша у праву, размишљао је, Олга је ипак била изложена и идејама ујака, доктора Трифковића, и идејама сестре од тетке Виде, двеју блиских особа које су, такорећи, фанатично веровале у Збор, прословенски, верско-патриотски покрет, дубински противан идеологији марксизма-лењинизма.

С друге стране, успомене на страдалог младића који је њу и увео у свој „круг описан кредом”, испуњен дивним обећањем „новог, прогресивног друштва”, биле су и сувише јаке, тако да није могла лако, а вероватно није ни хтела, да тај круг напусти.

Сада, на удаљености од неколико месеци, све му је јаснија бивала слика Олге Митровић, са њеном тугом, убеђењима које је крила, са урођеним поносом и пркосом младе девојке,

јединице, из највишег београдског друштва, којој је, ваљда, све што је желела било доступно и могуће. Њена допадљива спољашност давала јој је више сигурности у себе, а и Жара му је причао да су за њом трчали мушкарци.

Све се то променило оног дана када су „њега” стрелили Немци.

Једино што га је бунило, и што му је још остало покривено маглom, био је онај њен иступ у родитељском дому, у салону поред клавира, кад му је пришла и изненада својим уснама додирнула његове. То не само да ни данас не може да разуме него га је и потпуно збунило. Да није било тога, у ствари само лаког пољупца, мислио је, све би било једноставније, и он би био у стању да је потпуно разуме и одгонетне. Овако: шта је с тим желела да постигне? А можда је била донекле и неурачуљива, склона изненадним променама расположења и неочекиваним испадима. Није искључено и да је, као и њени истомишљеници, веровала у слободну љубав...

Никако није могао да усклади њено очигледно туговање за тим младићем - и тај пољубац. А још више изазов - „можда бих требала још једном?”

Или је, ипак, он био и сувише наиван, није познавао жене. „Немој да будеш наиван”, говорили су му понекад. И Олга је употребила ту исту реч, само она је, колико се сећао, казала: „Малопре сам помислила да сте наивни, а сада ми се чини да је то нешто друго.” Шта би могло да буде то друго?

Недавно је напунио двадесет година. Осећао се много старији и зрелији него оног дана кад је казао Светлани да има „осамнаест и по година”.

Покушао је да анализира реч наиван. Лаковеран, безазлен, без довољног животног искуства. Био је, ваљда, помало и једно и друго, и треће: али, шта је Олги значило то „нешто друго”?

- Не морамо више да мобилишемо - казао је једног дана батаљонски просветар Сава Вујиновић Милану Кунићу и Слободану. - Све нам се чешће јављају добровољно...

- Баш као и четрдесет прве - додао је Милан. - После Јарка. Нарочито.

- Наш народ се понадао да је најгоре прошло. Ово хапшење га је поново раздрмало и оствестило. Свесни су да није било нас, Крушевац би се завио у црно.

- А показало се да се историја може лако поновити.

- Синоћ нам је Душко Марковић на официрској конференцији казао да су добар део нових добровољаца сеоски младићи из групе коју су Немци покупили за стрелјање.

- Мислиш ли да је то из страха да им се тако нешто може опет да догоди, па хоће код нас да се заштите?

- Вероватно има и таквих, али, верујем да највише њих

прилазе из најчистијих побуда. Увидели су смисао наше борбе.

- Да ли им четници праве сметње? - питао је Слободан.

- Не видим зашто. Данас сам разговарао са неколико сељачких синова. Један је из Ломнице, други из Дренова, а трећи негде из околине Трстеника. Сва тројица ми кажу да су добили одобрења од локалних четничких старешина.

У исто време у батаљону се све више причало о групи партизана на Јастрепцу која је побила немачке војнике и скоро изазвала одмазду. Патролирања су учестала, а неколико десетина са по једним пушкомитраљезом је распоређено по оближњим местима, нарочито код пролаза за које се зна да их партизани користе за набавку хране по селима.

Слободан је тражио од просветара да се придружи једној таквој групи. Надао се да ће на тај начин моћи да чешће разговара са сељацима. Не само да је желео да њима говори о Недићу и добровољачкој борби него га је још више привлачило да чује шта они мисле о овоме рату и несрећи која је задесила српски народ. Српски сељаци се нису много устручавали да отворено кажу своје мишљење, и одговоре на сва питања, без обзира на то да ли ће се то коме свидети или неће.

- Шта сте обукли те униформе под Швабама? - питао их је пролетос неки чича густих, седих бркова кад су га њих неколико срели на усамљеном пропланку.

- Тога није било код нас у прошлом рату.

- У прошлом рату нисмо имали комунисте - казао је Слободан - који су убијали швапске војнике, а Швабе стрелиле по сто Срба за једног њиховог.

- Свеједно. Нисте смели. Срамота је.

Није вредело ни позивање на Стевана Лазаревића, сина цара Лазара, ни на Краљевића Марка и Милоша Обреновића, а ни на стотине хиљада избеглица који су нашли свој спас у Недићевој Србији. Сељак је само одмахивао главом.

Сетио се тог чиче оног дана када су Немци пустили кућама хиљаду и седам стотина људи, за које је јама већ била ископана.

„Бар да га опет видим”, мислио је, „па да га питам шта сада мисли о Недићу и добровољцима. Можда смо и његовог сина спасли”.

Волео је да слуша, нарочито старије људе, кад почну да препричавају успомене из балканских ратова, Првог светског рата и албанске Голготе. За то није било потребно много наговарања. Ако је држао неку алатку, мотику или косу, сељак би се наслонио на држаље и отпочео причу, без обзира на то колико му се журило да заврши посао.

- Не могу да те пустим - казао је просветар. - Ти и Милан сте ми потребни овде где је већина наших људи.

Ти дани после трагедије коју су успели да избегну остали су му у најлепшој успомени, а можда и јединој заиста лепој успомени, из целог рата. Осећао се пријатно што је и он, како је то Душко Марковић казао, спасао „четири до пет српских домаћина”. У таквој је, ваљда, атмосфери и настала она њихова корачница:

*Отворени прозори широм,
и народ нас радо гледа,
добровољци слуте о срећи
што ће борба сутра да да.*

У исто време и односи са четницима, по свему судећи, били су врло добри.

Једно вече Миша Остојић га је позвао да прошета с њим по корзоу.

Чим су стигли, зауставио их је Милан Кунић, који је ишао између Душице и једне плавусе.

- Најзад и вас двојицу да видимо на корзоу - насмејала се Душица после поздрава. - Да вас упознам са својом најбољом другарицом Горданом Глишић.

- Милан нам је причао о вама - Гордана се обратила Слободану, након што су се руковали. - Избегли сте из Срема.

- Чули смо и да су вас Немци замало вратили усташама - додала је Душица.

Миша се извинио и пришао групи добровољаца који су пролазили другом страном улице.

- Хајде са нама - позвао га је Милан.

Слободан се у следећем тренутку нашао како корача поред младе девојке. Цео тај сусрет, и Мишино изненадно удаљавање, учинио му се мало чудним. Није му измакло ни брзо измењивање погледа између Мише и Милана.

Корзо је тога топлог предвечерја било пуно младог света. Није било могуће да два пара пролазе упоредо, један поред другог, и они су се убрзо раздвојили.

- Ви се спремате за велику матуру? - казао је да прекине скоро непријатно ћутање.

- Да. Ви сте завршили Гимназију у Београду, заједно са Миланом?

- Јесам.

- Причао је Душици о вама. Каже да сте много читали.

- Жао ми је што ми то више није могуће.

- А зашто?

- Такав је, ваљда, војнички живот. А нарочито у рату.

- Ја такође волим да читам. - Застала је за тренутак и живахно му се окренула. - Имате ли омиљеног писца?

- Имам - казао је после кратке станке - Достојевског. Иако, има и других писаца...

- Замислите! Он је, такође, и мој омиљени писац.

„И Анђелкин”, помислио је.

- Шта мислите о француским класицима? - питао је.

- Свиђају ми се. Нарочито Мопасан.

„Анђелка их је исто тако читала”, помислио је овога пута као са неким олакшањем, „али, њу нису тако одушевљавали.” Погледао ју је први пут испитивачки. Била је средњег раста, мало нижа од Душице, танког струка и дуге, плаве косе. Учинило му се да су јој очи плавкасто-зеленкасте, али није био сигуран у сумраку.

- И мени се свиђа - казао је тек да нешто каже.

- Милан нам је причао да ви врло лепо пишете.

- Сарађивали смо обојица, са осталим добровољцима, у зидним новинама у Београду. Милан је написао неколико изванредних хуморески из војничког живота.

- Шта сте ви писали?

- Чуди ме да вам и то није испричао - насмејао се Слободан, али се одмах затим уозбиљио, кад му се чинило да су је његове речи збуниле. - Хтео сам да кажем да је Милан добар пријатељ и да воли да хвали. Ја сам писао о борбама српских добровољаца против усташа у Босни и о спасавању избеглица на Дрини.

- Нисам знала да су ваше јединице прелазиле Дрину. Мислила сам да сте се ви борили једино против партизана и четника.

- Ми се нисмо никад борили против четника. Било је само неколико изолованих несрећних случајева. Четрдесет прве, док су четници још увек сарађивали са комунистима, наши одреди су имали најстрожа наређења да избегавају сваки сукоб са њима. При крају године већина четничких одреда се легализовала и мање-више пришла нама, то јест Недићу. Од тога доба смо се заједнички борили против партизана.

- То ми је драго. Мора увек да се чује и друга страна - насмејала се она. - С времена на време круже Крушевцем, а верујем да је тако и са целом Србијом, најфантастичније вести.

- Нажалост, неке од тих вести се задрже у колективном сећању, као да су се заиста и догодиле.

- Шта ћете студирати?

- Spremao sam se da studiram права, као и моја старија сестра. Прочитао сам све њене књиге.

- Зашто сте изабрали право? Извините што вас испитујем, али ме заиста интересује, нарочито зато што много читате. Мислила сам да ћете казати литературу, или историју, можда и чисту филозофију.

Слободан је имао одговор, али га из неког разлога то још нико није питао, чак ни Анђелка.

- Малопре сте казали да мора да се чује и друга страна - насмејао се. - Зар није то један од основних принципа права? Сматрао сам да бих као правник, адвокат, а можда још више као судија, могао да помогнем онима који су слаби и незаштићени да се и њихова страна чује. Причало се да је пре рата било много корупције у нашем судском систему.

- Ви би сигурно наставили и да пишете.

- Погодили сте - почео је Слободан са оклевањем. - Кроз судске случајеве, парнице, био бих стално у додиру са особама из свих слојева друштва, са свим могућим проблемима. То би ми помогло да изблиза упознам различите људе у различитим ситуацијама, и да пишем о њима и њиховим животима.

- Значи, хтели би да постанете писац?!

- Извините. Сувише причам о себи. Толстој је негде забележио изреку: „Свако о себи најрадије говори.” Тако сам сада и ја... Кажите ми нешто о себи.

- Немам о себи много да причам. Не знам сигурно ни шта ћу једног дана да студирам. Имам старијег брата и млађу сестру. Отац нам је судски чиновник. Увек смо живели скромно. Нисмо много ни путовали. Веровали или не, али ја још нисам видела ни нашу јадранску обалу. Не знам ни како море заправо изгледа. Душица је пропутовала целу Европу.

- Нисам ни ја много путовао, али има времена. Још смо млади. Само да се овај рат заврши и да се ослободимо Немца и комуниста.

- Ви то озбиљно кажете?

- Не знам шта мислите.

Она је скренула поглед.

- То о Немцима.

Слободан се насмејао.

- То је невероватно. Зар и ви мислите да смо ми за Немце?

- Обукли сте униформе под окупацијом.

Њен глас као да је променио боју. Постао је чвршћи и хладнији. Као да је те речи изговорила нека друга особа.

- Верујем да не би то казали да вам је неко из блиске породице био ухапшен са онима које је наш командант батаљона спасао од стрељања.

Она је ћутала. Ишла је поред њега лако као нека сенка, у светлоплавом платненом костиму, док јој је летњи поветарац лако таласао златноплаву косу.

- Зар нисте? - казала је најзад тихо.

- Зар нисмо шта?

- За Немце. - Подигла је главу и погледала га. Глас јој је наједном постао чвршћи. - Ја бих желела да ме убедите да ни-

сте... ако можете.

„Госпoде Боже”, помислио је, „зар ми морамо сваког становника Србије понаособ да убеђујемо?”

- Видите ли овај косовски крст на мојим грудима? На њему, око светога Ђорђа, пише „С вером у Бога за Краља и Отацбину. Добровољци”.

- Под окупацијом?

- Да. Под окупацијом. То је био услов. Ако они победе, у шта нико паметан не може да верује, нама је одзвонило. Они знају да смо ми монархисти и патриоте, хришћани и словенофили. Ако комунисти победе...

- Комунисти не могу да победе. Енглези и Американци ће победити.

- Томе се и ми надамо. Они су нам савезници. Наш краљ и наша влада су у Лондону.

- Чему се, онда, ви, заправо надате?

- Ми се надамо да ћемо помоћи Недићу да спасе српски народ од биолошког уништења.

„Ето”, мислио је Слободан, „не смем да претерујем. Као и са Олгом, разговор се увек сведе на једну исту тему.”

- Желела бих да вам верујем... и хтела бих да вам верујем.

- Драго ми је - казао је Слободан и осмехнуо се. - Да се вратимо вама.

Испричала му је да су јој и отац и мајка из оближњих села и да су се упознали као ђаци Крушевачке гимназије. Отац је положио велику матуру и запослио се у суду, а мајка је завршила учитељску, али се одмах затим удала.

- Мој отац је присталица Драже Михаиловића - казала је са призвуком поноса у гласу. - Као и огромна већина Срба у Србији.

- А то сте и ви?

- Пре рата се нисам бавила политиком, а и данас се не бавим. Бити за Дражу не значи бавити се политиком.

Растали су се то вече као најбољи пријатељи.

- Како ти се свиђа? - Милан није могао да дочека да га пита, чим су остали сами.

- Симпатична је, а изгледа ми да је и врло интелигентна. Да ли је то иста девојка о којој си ми причао да је направила неку примедбу на мој рачун?

- Да. То је она.

- Слушај, Милане, ја баш нисам тако наиван а да не приметим ваше мајсторије - казао је са осмехом - као што ти и Миша мислите...

- Значи, приметио си - насмејао се и Милан. - Морао сам то да изведем, кад си тврдоглав. Миша је одмах пристао, чим

сам му спомену. Сад мораш признати да је вредело.

- Да ли је Гордана знала?

- Она на тако нешто не би никада пристала. Душица и ја смо се договорили. То и јесте њена идеја. Знао сам да се нећеш љутити кад је упознаш...

- Права је Србијанка.

Милан га је погледао искоса.

- Да - насмејао се опет Слободан. - Каже све што мисли... а то ми се свиђа. Тек сам скоро увидео да ако хоћу да пронађем шта овај народ мисли о нама, о генералу Недићу, четницима, партизанима и Енглезима, треба само да питам првог на кога наиђем у шуми, у селу, у граду...

- Не кажеш ми ништа за њену фигуру. Има перфектне ноге.

- Како сам могао да видим њене ноге кад смо све време разговарали?

- Добро, Слободане. Лепо је бити идеалиста. Сви смо ми, добровољци, идеалисте. Знам да имаш платонску љубав у Добрину, али немој да претерујеш. Нећемо вечито бити млади.

- Ти као да си се договорио са Жаром Аврамовићем. Нешто слично ми је и он говорио у Београду.

- Видиш: и твоји Сремци хоће понекад да кажу шта мисле!

Слободан се слатко насмејао.

Кад су се вратили у зграду, дежурни подофицир им је казао да се одмах јаве батаљонском просветару.

- Рђаве вести - казао им је одмахујући главом. - Он ће вам већ све испричати.

- Да ли сте чули шта нас је задесило? - питао их је Сава Вујиновић чим су ушли у његову канцеларију.

Понудио их је да седну, што се ретко дешавало. Већином је био у журби, и са њима је водио кратке разговоре.

- Знате да имамо неколико десетина распоређених по селима. Јутрос, рано, четници су изненадили једну такву десетину, одузели им оружје, а њих заробили.

- Да ли су кога убили?

- Колико знамо, нису.

- Знам шта је - казао је Милан. - Неким њиховим командантима сигурно није право што смо ми и Душко Марковић после спасавања Крушевљана постали популарни код народа, па нас изазивају.

- Можда има и тога. За сада немамо никакве детаље... - почео је просветар али га је Милан прекинуо.

- С друге стране, довољно су паметни да због одмазде не нападају више Немце, као што су четрдесет прве, па би, ваљда, хтели да покажу како се они ипак боре, ако не баш против

окупатора, а оно против „окупаторских слугу“.

- Знаш ли ти, Милане, чега се Душко Марковић највише плаши? Сад сам малопре био код њега. Каже ми да се плаши реакције као што је твоја. Брине га да ће се наши људи сувише узбудити, и да ће неком воднику или десетару, ако на терену наиђе на групу четника, пасти на ум „да се освети“.

- Можда би и требало да их научимо памети. То је већ који пут?

- Само се ти смири. Ситуација је и сувише озбиљна и деликатна, а може да постане и крајње трагична ако добро не пазимо шта радимо. Комунисти не би ништа више волели него да се ми између себе закрвимо.

- А исто тако и гестаповци - додао је Слободан.

- Морамо да говоримо нашим људима да су то само неогдворни појединци који, у ствари, праве изгреде, а ја лично у то чврсто и верујем. Четници се исто као и ми боре за краља и отаџбину.

- Шта ћемо да радимо ако их побију?

- Неће смети од Кесеровића. - Застао је за тренутак, устао са столице, и окренуо се Милану.

- Знамо шта нам Димитрије Љотић поручује. Не смемо да изгубимо присуство духа. Нећемо дозволити ни по коју цену да нас неко завади са четницима. Ко зна ко је тај локални четнички командант што је разоружао наше људе. Можда је комунистички агент, гестаповски агент, усијана глава, или нека будала. Знате да кукоља, ма како се трудили да га истребимо, има и код нас, као и код њих.

Кад су изашли из просветарове канцеларије, ћутали су све док нису стигли у просторију у којој су спавали. Затекли су Мишу Остојића како седи на своме кревету и чита „Ново време“.

- Чули сте? - савио је новине и ставио их поред себе.

- Сад смо били код просветара - казао је Слободан.

- Шта каже?

- Шта може да каже? - одговорио је Милан. - „То су наша браћа.“ Шта би друго и очекивао?

- Има право - казао је Миша.

- А ти, шта ти мислиш, Слободане? - Милан се окренуо Слободану. - Све време си ћутао.

- Слажем се са Савом Вујиновићем, а верујем да се и ти слажеш. Само ће ти требати времена да се одљутиш - покушао је да се нашали. - Ти ниси једна од оних усијаних глава, о којима је Сава говорио.

- Али сам, ваљда, једна од оних будала које је такође споменуо - осмехнуо се мало и Милан.

- У то нећу да улазим, али могу да му гарантујем да ниси

СИЛЕ ЗЛА

ни гестаповски, ни комунистички агент.

Миша их је погледао прво једног, онда другог, па се и сам насмејао.

- Ти немаш права да се смејеш - казао му је Слободан.

- Зашто?

- После оног што си ми вечерас са Миланом замесио.

Миша је погледао Милана.

- Обећао си да му нећеш казати.

- И сам је погодио. Каже да није тако наиван као што смо ми мислили.

- Не знам шта ти је фалило, Слободане. Гледао сам те, преко пута улице, како се удвараш тој zgodној плавуши. Треба-ло би да нам се захвалиш, а не да се љутиш.

- Ми се завитлавамо - казао је Милан и нагло се уозби-љиво, а богзна шта они сада раде са нашим друговима. То је де-сетина из моје чете. Знаш их сваког по имену.

као је у журним доласцима и одласцима официра Српске др-жавне страже, и људи у грађанским и сељачким оделима. Ула-зили су у зграду у којој је био смештен штаб батаљона. На све стране забринута лица.

Слободан и Милан су сазнали од просветара како Душко Марковић тражи од Кесеровића, преко Државне страже и председника сеоских општина да нареди својим људима, да одмах пуне добровољце и врате им оружје.

- Ово нам никако није требало - говорио им је Сава Вуји-новић, - нарочито сада када имамо поуздане извештаје да се комунисти спремају за нове акције у околини Крушевца.

- Наши другови су се узнемирили - казао је Милан. - Пла-ше се да ће доћи до борбе са браћом четницима.

- И ја се плашим. И Душко Марковић се тога плаши. Зато се и заузима, свом силом, да се овај спор реши на миран на-чин. Следећи пут ко зна до чега може да дође.

- Само да не падне крв - казао је Слободан.

Трећег дана их је опет позвао просветар у своју канцела-рију.

- Да ли је све у реду? - Милан није могао да дочека чим су ушли у просторију.

- И јесте и није. Четници су их пустили, али им нису вра-тили оружје и муницију.

- Боље је и овако - казао је Слободан - него да су некога убили.

- Нису сви дошли. Од њих једанаесторице, успели су да наговоре тројицу мобилисаних војника да им приђу. Неки њи-хов официр им је говорио да смо ми немачке слуге и да ће се они са нама једног дана обрачунати.

- То је могао бити само Мома Кнежевић - промрмљао је Слободан.

Настала је мучна тишина.

- Зат тако? - најзад је проговорио Милан. - Нису тако ми-слили четрдесет прве кад су се разишли са комунистима, па им загустило. Онда смо им били добри... а бићемо опет, само

Дан после разоружавања добровољачке десетине проте-

ако се партизани почну да враћају из Босне. Боље о томе да мисле него о две-три добровољачке пушке.

- Чим смо сазнали шта се десило, Душко је телефонирао Кости Мушицком и Димитрију Љотићу. Обојица нам поручују да избегавамо сваки сукоб и да никако не дозволимо да нас неколицина усијаних глава увуче у неку несрећу.

Те вечери Слободан и Милан су се нашли са наредником-десетаром и добровољцима који су по подне стигли у град.

- Изненадили су нас - причао им је наредник. - Наједном су се појавили из сумрака, свуда око нас, са упереним пушкама. Да смо шта било покушали, сви бисмо изгинули... Један од њих је, без оружја и без кокарде, пришао нашем стражару и почео с њим да разговара. Ми смо седели на трави испред зграде и певали наше добровољачке песме. Изненада, њих неколико је напало с леђа стражара и отели му пушку. У истом тренутку остали, који су били сакривени иза куће и по жбуњу, истрчали су и опколили нас.

- Неки су нам се смејали - јавио се један омањи добровољац. - Кажу нам: „Каква сте ви војска, не умете ни стражу да чувате? Нисте ви дорасли комунистима”.

- Да ли су вас тукли? - питао је Слободан.

- Не, нису. Једино што су нас наговарали да идемо са њима. Јеврем, он је био на стражи кад су нас напали, и још двојица из његовог села су остали. Јеврем има и рођеног брата код Рачића.

- Како су вас хранили?

- Добро. Боље него наши. Нудили су нас и ракијом.

- Да ли су о свему томе јавили Кесеровићу?

- Синоћ је дошао ордонанс из Кесеровићевог штаба - казао је наредник - и донео од њега наређење да нас све пусте.

- Без пушака?

- Без пушака.

- Поручио је да ко хоће може да остане с њима као њихов војник.

- Јеси ли чуо? - Милан се окренуо Слободану. - Значи да то све и Кесеровић одобрава.

- Није добро - одмахнуо је Слободан главом.

- То му је сигурно његов шеф пропаганде Мома Кнежевић саветовао.

- Сад су слободни да то понове и опет да на лак начин дођу до пушака и муниције, а узели су нам и један пушкомитраљез.

- Док једног дана не падне крв. А знамо како су убили Милоша Војновића и побили пратњу Буде Никића, а њега тешко ранили.

- Прве две недеље - наставио је наредник - прилазили су нам поједини четници и тражили муницију. Ја сам им у почетку одвајао по неколико шаржера, али они све више наваљивали. Уплашио сам се да и ми сами нећемо имати довољно ако се сударимо са партизанима. Кад сам одбио једнога, он нам опсовао мајку плаћеничку.

- А шта си му ти одговорио?

- Шта сам могао? - наредник је слегнуо раменима. - Одвео сам га да види како се хранимо. Било је време ручку. Видео је ретку чорбу од пасуља и по комад бајатога хлеба. Показао сам му и џачиће са гершлом, сувим грашком и нешто кромпира. Он се изненадио. Мислио човек да ми једемо месо и не знам шта све још из немачких конзерви.

- И поморанџе и чоколаде - горко се осмехнуо Милан.

- Јеси ли му казао како смо све до скоро јели буђаву проју и бројали зрна пасуља у порцији? - питао је Слободан.

- То ми не би веровао. Казао сам му да нас храни и одева Недићева влада, као и Државну стражу, из џепа српског народа, и да од Немаца купује оружје и муницију за скупе паре. Видео сам тог истог четника кад су нас заробили. Пришао ми је кришом и шапнуо: „Жао ми је што је овако испало. Они одозго не знају да сте и ви сиротиња и мученици као и ми што смо.”

- Како вас је народ тамо гледао?

- Лепо. Знало се да смо спасли оне људе са стрељања. Кад су нас онако разоружане спроводили из села, видео сам како неке жене бришу сузе, а један чича је почео да грди четнике: „Оставите ту децу на миру”, казао је. „Нису то Турци.”

На повратку у штаб батаљона наишли су на Душицу и Гордану, које су се враћале са корза.

- Шта је било? Нема те већ три дана - Душица се обратила Милану.

- Немој да се љутиш. Није се могло.

Слободан је погледао Гордану.

- Имали смо незгоде са вашим истомишљеницима.

- Нисте се, ваљда, потукли?

Испричали су им шта се десило.

- Чуди ме - казала је Гордана. - Мој отац познаје мајора Кесеровића. Каже да је врло добар и храбар официр, и да је познат као поштен човек. Не видим зашто би он овако нешто дозволио.

- И најбољи и најпоштенији - казао је Милан - праве грешке. Нарочито ако имају саветнике као што је Мома Кнежевић. Да ли ваш отац зна да је он предратни комуниста?

- Питаћу га.

- Они су мајстори да се увуку и међу Немце и међу четнике, и да тајно раде за циљеве Комунистичке партије.

- Кад су такви мајстори, могу да се и међу вас увуку.

Слободан и Милан су се погледали. Таква мисао им никада не би пала на памет.

- То им не би пошло за руком - јавио се Милан чврстим, мало повишеним гласом. - Ми смо идеолошки изграђени. Намирисали би га на сто метара. А исто тако и гестаповца.

Душица се насмејала.

- Ти си, Милане, и сувише самоуверен, а такви су изгледа и сви твоји добровољци.

- Ако мислиш да смо уображени - насмејао се Милан - можда имамо зашто и да будемо уображени.

- Жао ми је... - почела је Гордана, али ју је Милан прекинуо.

- Зато што смо уображени?

- Не, не зато - насмејала се и Гордана. - Жао ми је што се то догодило. А не знам да ли сте уображени или нисте. Не познајем вас довољно.

Изненада је почео да пирка ветар, лишће на гранама је затрептало и зашумело, а на већ мрачно небо почели да се навлаче још тамнији и нижи облаци.

Милан се понудио да их отпрате. Куће су им биле недалеко једна од друге. Кренуо је мало брже са Душицом, тако да су оставили Слободана и Гордану иза себе.

- Пре недељу дана - казала је Гордана тихо, кад су остали сами - искрено да вам кажем, обрадовала бих се на вест да су четници разоружали једанаест љотићеваца. То би тако лепо звучало. Међутим, ви сте ме на неки начин поколебали. После разговора са вама нисам више уверена да сте издајници и петоколониши, како вас неки називају.

- Зар сте и ви то мислили?

- Сећате ли се кад сте ми казали да не бих сматрала да сте ви за Немце да су мој отац и брат били у оној групи коју сте спасли од стрељања? То ме је највише нагнало на размишљање.

- Да ли сте дошли до каквог закључка?

- Одговорите ми на једно питање. Шта ћете ви, добровољци, да радите кад дођу Енглези?

- Енглези су наши савезници.

- А Руси?

- И они су наши савезници. Не знам да ли вам је познато да је Србија једина покорена земља у Европи која нема ни једног јединог војника који се бори за „Нову Европу“ на Источном фронту?

- Не, није ми познато.

- Надам се да ћете и о томе мало размислити - насмејао се Слободан, међутим, одмах се исправио. - Извините, нисам имао намеру да будем саркастичан.

- Ако је све тако као што ви причате, не би ме нимало изненадило да сте огорчени.

- А ако није? Ако су они који нас нападају у праву? У том случају ми смо несумњиво гори од горега, најнижи од најнижега, продане душе, проклети Бранковићи...

Гране на дрвећу су почеле да се савијају под све јачим налетима ветра.

Ћутали су неколико тренутака, онда је Слободан нагло застао и загледао јој се у очи, за које му се учинило као да су светлеле у тами неком бледом, плавкастом светлошћу.

- Кажите ми да ли би и један Србин чисте свести и здраве памети могао да буде за Адолфа Хитлера и његову Немачку, која је напала нашу земљу, распарчала је између наших непријатеља, којима је у исто време дозволила да убијају жене и децу, пале насеља, руше и пљачкају наше културно благо, цркве и манастире?

- Заиста, кад тако поставите ствари...

- И не само то - Слободан је није чуо - него се спремају да од нас направе своје робове, за следећих хиљаду година, у њиховој „Новој Европи“!

Ветар их је осуо по лицима са неколико усамљених, крупних капљица. Одмах затим је пљуснула снажна, летња киша.

Кад се најзад касно увече сместио у своје кревету, у тишини и тами војничке собе, осетио се незадовољан самим собом. Било му је криво што се залетео пред том непознатом девојком и показао јој своја права осећања. И тугу и страх, и неизвесност, и највише - огорчење. Наједном му је постало јасно да је он огорчен. Огорчен на оне који не могу да схвате њихову борбу и жртву. Шта ће бити ако се сада побију са четницима? Зар се они не боре за исту ствар, за слободу и животни опстанак српског народа? Какве су то силе зла које раде, са добро прорачунатим планом, против интереса српског народа?

Политичари и генерали изазвали су Хитлера да нападне Југославију, затим потписали капитулацију, и авионима побегли из земље. Сада из Лондона нападају Недића и позивају српски народ да изврши самоубиство.

Комунисти, синови и кћери патријархалног српског народа, свим силама и свим средствима, иако несвесно, раде на томе да униште тај свој добри народ.

Четници, политички необавештени, кроз првобитну сарадњу са партизанима помажу комунистима да ојачају, а сад се спремају, у ствари, опет не знајући шта чине, да се са њима, добровољцима, обрачунају.

А и они, добровољци, да ли је могуће да су само они на правоме путу? Осетио је празнину у грудима, коју је мало-помало испуњавала туга. Пред очима му се почео да обликује онај митски, будући Историчар, на кога су се сви они, из свих табора, позивали и очекивали од њега разумевање за своју борбу и жртву. Прво се појавио као мала, незнатна мрља, која је полако расла и претварала се у све јаснију силуету човека. Силуета се издужила, проширила, испунила мрачну просторију, и наједном је превазишла и њу, и саму зграду, цео Крушевац, и целу Србију...

Таман да заспи, тргнуо се, па се окренуо на другу страну. Нека злокобна слутња му се увукла у душу и не да му мира.

У Хомољу је пуцао на људе са црвеним петокракама, симболом интернационалног, немилосрдног покрета који је објавио тоталан рат његовом народу. Па ипак, згрозио се кад је видео оне мртве младиће како леже дуж пута и у јарку. Потресло га је и писмо које су нашли на дугачком, бледом студенту. У ушима му је још увек звучао рески глас водника Ристића кад им га је читао: „... Чувај се, сине, да не назебеш ... Пази шта једеш због тог несрећног чира у стомаку... Твоја колегиница Радмила већ се неколико пута распитивала за тебе ... Пиши нам, Душане...”

Да се случајно упознао с тим Душаном пре рата, можда би се са њим и спријатељио, причао о литератури, позоришту, девојкама, тој његовој Радмили, о часовима математике, физике, географије. Можда би се упознао и са његовом мајком, која би их послужила слатким, као Тошина мајка, или мајка Стеве и Бранка Марића... Видео ју је како је загрлила свога високог сина на последњем растанку, и како јој у очима блистају сузе, баш као и у очима његове, Слободанове мајке. Можда је и она њему шапнула: „Бог те благословио, сине”, а можда му је обесила око врата и икону Богородице...

Шта их очекује сутра и прекосутра? Судар са четницима, Србима који као и они славе светога Саву и кнеза Лазара, и који су, пошто су увидели своју грешку, сарадњу са комунистима, постали и сами одлучни и бескомпромисни антикомунистички борци?

Све више му је изгледало да ће до сукоба свакако доћи. Ово је већ трећи пут да су четници разоружали добровољце у кратком временском размаку, а кажу да се то исто дешава у батаљонима по другим местима. Сад само треба да се нађе и међу добровољцима нека усијана глава... а знао је да има и таквих који су већ отворено претили.

Следећи пут ће се неко успротивити и можда побити четнике. Шта ће се после тога десити? Четници и добровољци јуришају једни на друге, и обе стране вичу: „Живео краљ, живе-

ла Србија!” Каква противуречност и каква трагедија!

Жара и Трајко Петронијевић су му причали са одушевљењем о заједничким борбама на Дрини, и преко Дрине, против усташа и партизана. Другови из Деветог одреда су препричавали акције вођене са четницима против комуниста крајем четрдесет прве, и почетком четрдесет друге. Четврти одред, који је касније са Деветим формирао Трећи батаљон, био је смештен у Богатићу, одмах поред штаба Мачванског четничког одреда, у коме је Милан Кунић имао једног од својих најбољих другова из гимназије.

У Добрину је са уживањем и поносом читао о четницима и њиховим јуначким борбама против Турака пре балканских ратова у јужној Србији, и против Немаца у Првом светском рату. Обучени у народне ношње, са реденицима преко груди, са црним шубарама на главама, на којима су амблеми лобање и две укрштене кости, и две-три бомбе које висе о кожним опасачима, борили су се храбро „до последњег метка” за слободу српског народа. Последњи метак, или бомбу, чували су за себе. Никад се нису живи предавали. Они су за њега представљали немирење српског духа са ропством, оличење вечите борбе за слободу. У ствари, сматрао их је продужетком традиције коју су стотинама година одржавали хајдуци и ускоци. Докле год је било хајдука, ускока и четника по планинама и шумама Србије, Србија није могла бити побеђена.

Кад је Југославија неславно пропала и он одложио своју трометку, носио се мишљу да приђе четницима. Већ је и ухватио везу са оном групом у товарничким шумама. Онда је Хитлер напао Стаљина, комунисти су одмах затим и почели своју црвену револуцију, у коју су хтели да увуку и четнике и цео српски народ у Србији. Последице: сто за једног... Недић...

Окренуо се опет у кревету. Једва је, негде дубоко у ноћ, успео да заспи.

Трагедија, као и већина трагедија, одиграла се изненада, и непредвиђено.

Диван летњи дан. Ваздух мирише на покошено сено, на пољско цвеће, на расцветале руже. По небесном плаветнилу, ту и тамо, као мала раштркана стада оваца обасјана јарким сунцем, промичу лагано сребрнасти облаци. Крушевачким улицама прођу по која коњска кола, сељак са торбом преко рамена, неколико жена са платненим завежљајима и плетеним корпама у рукама, два-три насмејана ђака који се некуд журе, чиновник са кожном ташном испод мишке.

Слободан и Милан су одмах после ручка кренули на плажу бистре и тихе Расине.

Душица је инсистирала да Милан поведе и Слободана.

- Хоће ли тамо бити и Гордана? - питао је Слободан чим

је чуо за позив.

- Биће. Да видиш како лепо изгледа у купаћем костиму.

- Кад те не бих мало боље познавао, мислио бих да те у животу једино жене интересују.

- А ја, кад не бих тебе боље познавао, мислио бих да ћеш се једног дана замонашити.

- Откуд ти такве мисли долазе на ум?

Милан се насмејао и погледао га искоса.

- Зар ти мислиш да ја не видим? Све избегаваш жене, јер као имаш платонску љубав у твоје Добрину, а кад се нађеш са Горданом, ти се наједном препородиш. Зарумене ти се образи, а очи засветле...

- Нисам знао да волиш тако да претерујеш. Гордана је симпатична девојка, и ми смо на путу да постанемо добри пријатељи.

- Јеси ли јој казао да имаш девојку?

- Није било потребно да јој кажем. - Сетио се како га је Олга у Београду питала да ли има девојку, и брзо додао: - Она ме није питала.

- Зар треба да те пита? Сад морам да ти кажем. Душица верује да се Гордана озбиљно заинтересовала за тебе.

Слободан је заћутао.

- Шта ти је? - погледао га је испитивачки Милан. - Шта си се наједном уозбиљио?

- Не бих желео да је заваравам.

- Немој да је сада разочараш, Слободане! Нећемо ни ми остати заувек у Крушевцу. Када једног дана одемо, нека има за ким да уздише.

- Зар ти тако мислиш и о својој Душици?

Милан је поћутао неколико тренутака.

- Да ти право кажем, тако сам мислио у почетку. Међутим, што се чешће са њом виђам, све ми је тежа помисао да ћемо се једног лепог дана заувек растати.

- То не мора да буде заувек. Да ли си оставио некога у Шапцу?

- Две-три - насмејао се Милан. - Ништа озбиљно. Са Душицом је друкчије. Имамо и сувише заједничког...

- Онда би морао и мене да разумеш.

- Да ли ти верујеш да младић и девојка могу да буду само пријатељи?

- Зашто да не?

- Мени би то било врло тешко. Ја у свакој девојци видим... како да кажем, ону њену женску страну која превазилази и засењује све њене друге стране. - Опет се насмејао. - Морао бих да затворим очи да не видим њене уснице, њену фигуру, и тако даље, и тако даље...

- Баш си неки сладострасник - насмејао се и Слободан. - Тако би те, ваљда, некако описао Достојевски кад би те унео у неки свој роман.

- Мислиш, можда, да бих га подсетио на његовог Димитрија Карамазова?... Не верујем да би га ти подсетио на Аљошу ако би те само једном видео како разговараш са Горданом. Тако није Аљоша разговарао са Лизењком.

- Опет претерујеш - насмејао се слатко Слободан. - Међутим, ипак си нешто погодио. Желео бих да сам Аљоша, али Аљоша се може само родити као такав, а не може се постати.

- Ти би, ипак, желео да постанеш Аљоша - казао је замишљено Милан - а ја бих желео да не будем Димитрије.

- Сети се оног дана кад смо сазнали да су нас изабрали за Васпитну службу. Казао си: „Нема више шетања по улицама мрачним”. Казао си, такође, да се не шалиш кад се дохватиш неког посла.

- Сећам се.

- Мени се чини да би ти и ја желели да будемо бољи него што јесмо. То је можда и најважније у човеку. Не сме да се буде задовољан самим собом.

- Ми смо закорачили и мало даље, један корак више од просечног човека који би желео да духовно и морално ојача. Не мислимо само на себе и на наше лично, можда и себично усавршавање, него хоћемо да будемо бољи да бисмо на тај начин могли да помогнемо другима... и препоруду целог народа...

- И не само нашем народу него и свим словенским народима, а као хришћани, окренути смо ка видицима који би обухватили и све остале народе.

- Сад, то већ може да звучи и утопистички. У неку руку слично комунистичком „уједињењу целог света у име братства, јединства и равноправности”.

- Човек је слободан да сања. То му нико не може да забрани. Само, наш сан се разликује од њиховог јер неће да силом промени свет, да разори једну друштвену класу, уништи религију, заведе диктатуру. Неће ни људску природу да мења, него само да је продуби и оплемени.

- Истина је да смо ми на супротној страни спектра, али зар не мислиш да се морамо чувати да не бисмо изгубили везу са стварношћу?

- Стање у коме смо се затекли је и сувише тешко и трагично да бисмо могли и помислити на нешто друго. Спасаванье српског народа је у првом плану. За сада нема никакве опасности - насмејао се - да ћемо застранили и постати екстремисти на том другом крају.

- Чак ако бисмо и застранили - насмејао се и Милан - и

ишли до краја са нашим убеђењима, сви бисмо отишли у манастире и закалуђерили се.

- У томе случају ти би вероватно стигао последњи. Него, шала на страну, ми имамо наших Десет заповести српским добровољцима. Ако се њих будемо држали, и ако се ми као појединци оснажимо духовно и морално, наша борба биће много лакша и успешнија.

- Мислиш да будемо скромни, и да само толико постигнемо за почетак! Као да је то лако. Сети се само оног из Шесте заповести: „... победити себе. То јунаштво није једанпут у години... него свакога дана и свакога часа”. Како ћемо да спасавамо цео свет кад ни то, као појединци, не можемо да постигнемо?

- Морамо да се трудимо, да стремимо...

- Можда је - прекинуо га је Милан - теби то лакше него мени, а неке друге је опет још теже него и мени самоме.

- Да ли знаш коме је најлакше?

Милан је одмахнуо главом.

- Да ли си разговарао са новим добровољцима, сељачким синовима?

- Само узгред. „Одакле си? Кога имаш од фамилије?” и томе слично. Приметио сам да ти волиш да са њима водиш друге разговоре.

- Знаш ли, Милане, о томе нисам још ни са ким разговарао, да се мени све више чини да су те заповести писане више за нас, „варошане”, или, ако хоћеш, варошке синове, него за сељачке. Изгледа ми да они у много чему и немају себе да савлађују, да „победи себе”. Покушао сам да говорим с појединцима, највише волим да разговарам са сваким појединачно, о значају заповести. Ни са једним од њих нисам могао да разговарам као рецимо с тобом, Савом, Мишом Остојићем. Како да му објасним да „победи себе”, кад је он углавном смирен, сигуран у себе, и зна добро „шта се ваља”, а шта се „не ваља”? То му долази некако сасвим природно, без много речи.

- О томе нисам никад размишљао.

- Некад ме погледају као у неком чуду. „Шта ми то овај сад прича?” Почнем неке од њих да износим као ми, добровољци, морамо да будемо људи добре воље, ни „зловолци”, ни „маловолци”, а он, увек добро расположен, спреман сваком, ако затреба, одмах и да помогне, гледа ме донекле збуњено... Долазим све више до убеђења да су они бољи васпитачи него што бих ја то икада могао да постанем. А ја, опет, треба њих да подучавам духовним и моралним врлинама! Ја ћу више научити од њих него они од мене.

Испричао је Милану како су у Хомољу претресали кућу и, кад нису нашли партизане, како су нови добровољци поски-

дали шлемове и почели да прилазе руци деди и баби.

- Утолико ће нам у будућности посао бити лакши - осмехнуо се Милан. - Нећемо морати да бринемо о седамдесет одсто становништва, с обзиром на то да толико има земљорадника у земљи.

- Ти се шалиш, али си ипак погодио у срж.

- По твојем, ми, збораш, требало би да се убудуће концентришемо на градове и на „варошане”?

- Тако некако. Али у исто време морамо да поклонимо пуну пажњу усавршавању привреде и техничком прогресу, општем образовању...

- Исто тако мораће се чувати и село да се морално не исквари.

- Не само то. Враћање града на основне вредности које су у њему почеле да бледе и нестају, помогло би његовом приближавању селу и „измирењу”. Корист би била обострана.

- Како мислиш да би се најбоље спровела духовна ренесанса у граду?

- Мораће да се изазове интересовање, а и одушевљење код свих слојева. И наши градови су још увек плодно тло са пуно, често скривеног идеализма. Тај идеализам, и нама урођени романтизам, треба да се свим разумним силама усмере у позитивном правцу. Важно је да се посвети пуна пажња васпитању деце и раду са омладином. Знаш како смо ми почели са Белим орловима. Само је требало да неко покаже правац. Ми смо то нашли у нашем Учитељу.

- А ако комунити победе?

- Не смемо на то да мислимо. Ако је остало још мало мудрости људске, то се неће десити.

- Ако, ипак, „људост људска” преовлада, шта онда?

- Онда ће следеће генерације да испаштају. На њих ће да се свали и одговорност за будућност српског народа. Ја ипак верујем, без обзира на то шта ће нам овај рат донети, да ће се српски народ својом виталношћу одржати и да ће временом стати на своје властите ноге... Чекај - наједном се тргао и насмејао - да и ја теби поставим које питање. Шта ти мислиш о свему овоме?

- Углавном се слажем с тобом. Само, човеку је потребно да покатак чује и потврду својим мислима.

- Шта сам ти казао? - шапнуо је Милан кад су их Душица и Гордана опазиле и почеле да излазе из речице.

- Да, лепо изгледа, а исто тако и твоја Душица.

- Остави се ти моје Душице па гледај у Гордану. Ето, видиш, шта сам ја теби малопре говорио?!

Успели су само да се поздраве. На плажу је одмах иза њих стигао бициклом, сав зајапурен, добровољац из штаба бата-

љона.

- Другови - обратио им се пригушеним гласом, једва скри- вајући узбуђење - наши воде борбу са партизанима негде око Малог Шилеговца. Треба им појачање. Збор је испред штаба.

Погледао је по купачима, па кад међу њима није видео ни- једно друго познато лице, одјурio је натраг према штабу.

Милан и Слободан су једва успели да устрче уза степени- це, дохвате пушке и фишеклије, и све у трку, задихани, ускоче у један од два камиона који су већ кретали.

Слободан се обрадовао кад је међу добровољцима видео Перу Сремца, каплара Жикку, новог добровољца Живадина и поднаредника Бојића.

- Поручник Гопуренко је са једним водом наишао на пар- тизанску колону - причао им је Пера. - Најзад су долијали. Борба се води већ више од једног сата. Партизана има неколи- ко стотина.

- Добро што ниси казао неколико хиљада - умешао се ка- плар.

- Да сам казао, лагао бих. А и да их је само стотину, нај- мање их је три пута више од наших.

- У ствари - умешао се Бојић - не знамо колико их има. Го- пуренко није тражио појачање, а можда није ни могао. Ми смо чули јаку пуцњаву, и по њој смо закључили да их је неколико стотина.

- Најзад су се исплатиле оне силне заседе и патролирања - казао је Милан. - Вероватно су их наши изненадили.

- До сада смо могли да изненадимо и ухватимо само поје- динце. Сувише су опрезни. Сељаци нам јаве кад их опазе ка- ко силазе са Јастрепца да би набавили храну у оближњим ме- стима, али они иду у колони, не као ми на пет-шест корака од- стојања, него на четрдесет-педесет.

- То су Божињини партизани - казао је Пера - а политички комесар им је неки Добрица Ћосић, комуниста из овог краја.

- Откуд ти знаш? - јавио се опет каплар.

- То нам је један од заробљених партизана причао - одго- ворио је место Пера поднаредник Бојић. - Рекао је и да тај Ћо- сић уме добро да говори народу.

- Да ли иде с нама и водник Ристић? - питао га је Слобо- дан.

- Не иде. Нас води поручник Милутиновић. Риле је са две десетине на терену. Мене је оставио са овим мојим голаћима у резерви.

- Досадило му, ваљда, да слуша капларова јадиковања - казао је Пера. - Стално се на нешто тужи. Те гладан је, те не- ма дувана, те ранац му је тежак...

- Слушајте, слушајте! - поднаредник је прекинуо Перу.

Два-три зрна су звизнула далеко изнад њихових глава.

Кроз минут-два штектање митраљеза је најјачало хуку мотора.

- Биће јада око Цариграда - смешка се Пера и испиње се на прсте да изнад рамена својих другова види боље терен кроз који пролазе.

Камиони се успињу благом узвишицом. Испод њих са једне стране, у недоглед, пружио се тепих њива и ливада, ту и тамо по два-три крошњата стабла, покоји ред ниских жбуно- ва, узани колски пут. С друге стране уздиже се нешто оштри- ји нагиб са покошеним травњацима и саденутим пластовима сена. У даљини се назирју шумарци.

Што су се више приближавали шумарцима, све су чешће пролетали меци изнад њихових глава, и клапарање митраљеза се све јаче чуло.

- Опазили су нас! - викнуо је каплар.

- Нису, ваљда, ћорави - насмејао се Пера. - Ови камиони су већи од слонова.

- Ено их! - викнуо је опет каплар, показујући својом дугач- ком руком у даљину, на ред жбунова дуж колског пута.

- Где су? - Пера се испео још више, али су му други, сви виши од њега, заклањали видик.

- Ниси, ваљда сад ти оћоравио? Видиш оне светлаце и дим! Не мислиш да они то пале цигарете!

Ускоро је пут зашао у шумарак и звиздање метака је пре- стало.

После кратког времена стигли су до добровољачких поло- жаја. Камиони су се зауставили на једној чистини. Искочили су из камиона и почели да се сврставају по јединицама. Поно- во су чули звиздање метака. Из шумарка је изашао насмејан поручник Гопуренко, са неколико добровољаца, и срдачно се поздравио са поручником Милутиновићем.

- Гадно смо их изненадили - казао је Гопуренко. - Изгле- да да смо им нанели тешке губитке.

- Кад смо их опазили и отворили паљбу - јавио се добро- вољац који је стајао поред Гопуренка - почели су да вичу: „Не пуцајте, добровољци, ми смо четници!”

- Да - насмејао се гласно Гопуренко - ја сам објаснио овим мојим војницима да је то стари партизански трик. Хоће само да нас збуне и да добију у времену.

Слободан и Милан су се и нехотице погледали.

- Јеси ли сигуран да то нису четници? - као да се тргао и поручник Милутиновић.

- Апсолутно. Сељаци су нам још пре два дана јавили да ће овим путем наићи једна већа партизанска јединица. Зато смо и напустили заседе и кренули у овом правцу.

Новодошли добровољци су одмах затим добили наређење да образују десно крило напада, да се развију у стрелце и крену трчећим кораком према партизанским положајима, у намери да их ударе са бока.

Партизани су отворили јаку ватру која је трајала само неколико минута, и онда се наједном утишала, и после неколико тренутака потпуно престала.

- Повлаче се! - Слободан је, трчећи свом снагом, чуо иза себе Гопуренков глас.

Поручник Милутиновић, који је био на челу строја, успорио је корак и у исто време дао знак и осталима да и они успоре. Почели су да много пажљивије прилазе партизанским положајима.

Гопуренко их је после краћег времена зауставио. Извадио је доглед и почео да разгледа околину.

- Нисам ни метка опалио - Слободан је чуо капларов глас.

- Опет се он тужи - одазвао се Пера.

- Ниси ни ти опалио.

- Ја тучем само кад видим. Никад не трошим метак забадава.

- Нема нигде никога - најзад је казао Гопуренко и спустио двоглед. - Извукли су се.

- Друже поручниче! - викнуо је неко на десетак метара испред њих. - Мртви партизани. Леже свуда околу.

Слободан је први потрчао. Видео је испред себе, на ивици косе обрасле травом, неколико људи у сивим униформама и народним ношњама како непомично, као и они партизани у Хомољу, леже као да су прилегли да се одморе.

Пришао је првом, некој људини у сивој униформи и са чизмама на ногама, који је лежао лицем надолу. Поред њега, у трави, војничка капа. Не види се црвена звезда, јер је и капа окренута надолу. Слободан је полако пришао капи. Прво је хтео да је подигне руком, али се предомислио и покренуо је врхом пушчане цеви. Уместо црвене петокраке, на сивој шајкачи се сијала метална официрска кокарда са белим двоглавим орлом, уоквиреним златним гранчицама. Добро се загледао у кокарду. Нема никакве сумње, није се варао. То није била петокрака.

Хтео је нешто да каже, али га је глас издао. Подигао је шајкачу пушком, полако се окренуо и показао је онима иза себе.

Настала је тишина.

- Господе Боже - први се јавио Милан Кунић - па то су четници!

Слободан га је погледао. Био је блед. Усне су му подрхтавале.

Каплар Жика је пришао групи мртвих војника.

- Сви су четници - казао је тихо, као да се мало пре понадао да су остали партизани. - Има их седморо.

- Шта вам би! - наједном је јекнуо Милан, окренут Гопуренку. - Како сте смели да нападнете четнике!

- Откуд смо ми знали да то нису партизани - Гопуренку је нестало осмех са усана. - Чим смо припуцали, одговорили су брзом палбом. Што се нису повукли? То је њихова кривица.

Слободан је прешао погледом по добровољцима који су почели да пристижу. Свуда бледа лица. Само се Гопуренку румене јагодице. Почео је опет да се смешка.

- То је њихова кривица. Што се нису извукли? - поновио је још неколико пута, да сви могу да га чују. - И они су убили једног нашег добровољца и ранили четворицу. Нису смели да приме борбу.

Слободан се окренуо да их још једном види.

Поред великог четничког официра, кога је неко преврнуо на леђа, клечао је, гологлав, нови добровољац Живадин и пажљиво му, прстима, затварао очне капке.

За све време пута према Крушевцу, у камиону у коме су били Слободан и Милан нико није изустиио ни једну једину реч.

Кад су силазили из камиона, Слободан се у једном тренутку суочио са Пером Сремцем. Пера је нагло скренуо поглед на другу страну. Ипак је приметио да су му очи влажне и беонјаче црвене.

- Хајдемо одмах просветару - казао је Милан чим су одложили пушке.

Слободан је пошао за њим ћутећи.

- Друже Саво - почео је Милан још са врата - Гопуренко нас је завадио са четницима. Оно њихово одузимање оружја је све била шала према овоме. Пролили смо братску крв.

Испричали су му шта се десило. Он је само одмахивао главом.

Кад су завршили, подигао се са столице.

- Нађите поручника Милутиновића - казао је чврстим гласом. - Кажите му да дође по мене кад крене на рапорт команданту.

У соби их је дочекао Миша Остојић.

- Чуо сам. Све сам чуо. Шта ће сада бити?

- Сигурно рат са четницима - казао је Милан, трљајући своје високо, кошчато чело. - Шта би друго могло да буде?

- Можда ће Кесеровић разумети да је била грешка...

- Врага, грешка! - прекинуо га је нестрпљиво Милан. -

Ако ја не верујем да је то била грешка, како ће онда Кесеровић да поверује?

- Само, нажалост, Кесеровић ће да мисли како смо их напали да им се осветимо за оне пушке и муницију.

- Мома Кнежевић ће да искористи ову ситуацију - казао је Слободан.

- Потпуно сам заборавио на њега - вајкао се Милан. - Имаш право. Сигурно ће га сада наговарати да се они нама освете.

- Шта ће да каже генерал Недић кад чује за ово? Сећаш ли се, Милане, како нас је оног дана кад смо полагали заклетву у Београду назвао да смо његова „најбоља војска“? А шта ће тек да каже Мита Љотић?!

- Зашто би Гопуренко намерно напао четнике?

- Слободан и ја имамо теорију по којој они који хоће да нас заваде или су комунистички, или немачки агенти, или су будале и усијане главе. И ја сам, и сви смо ми били љути на четнике кад су правили глупости, али их зато никада не бисмо убијали.

- Не верујем - казао је Миша - да је Гопуренко комуниста, нити усијана глава. Могао би бити једино будала, или, немачки човек који нам је и пришао зато да нас с њима завади.

- Колико је дуго у добровољцима?

- Свега неколико месеци.

- Чекајте, чекајте - казао је изненада Миша, хватајући се рукама за главу. - Сад се сећам. Мени је Гопуренко кад сам га задуживао официрском униформом, а дошао је код нас у скупоценом цивилном оделу, хвалио Страхинју Јањића, како је велик и бескомпромисан антикомуниста. То ми је било чудно, јер ви знате шта ми о Јањићу мислимо, али сам на то потпуно заборавио.

- Иди одмах код Саве просветара и то му испричај! - Милан је скочио са кревета и унео му се у лице. - Можда је још увек са Милутиновићем и можда још нису отишли код команданта.

Миша је устао, затегао опасач, дохватио шајкачу и без речи изашао журно из просторије.

- Шта нас сада чека? - питао је Милан, седајући на свој кревет.

- Ништа добро. Велика несрећа. Нико не зна шта ће из овог да се још изроди.

- Да је Душко Марковић паметан па да Гопуренка изведе на преки суд...

- Ако Гопуренко ради за Гестапо, Немци ће га заштитити. Сећаш ли се шта се десило Сими Керечком кад је хтео да суди Страхинји Јањићу?

- Ослободили су Јањића, а затворили Керечког.

- Четници нам неће никад поверовати да је било као што је било. И њима су, вероватно, као и нама јавили сељаци, пре дан-два, да ће већа партизанска јединица проћи овим путем. И они су зато кренули у акцију, као и Гопуренко. Да нису почели да нас нападају и разоружавају, и даље бисмо сарађивали с њима, и до овога не би никада дошло.

- Једино што би нам сада могло да помогне, и нама и њима, била би нека велика партизанска офанзива од преко Дрине.

- Партизани ће сада да се смире и да нас гледају како се између себе тучемо.

У собу је ушао Миша. Био је задихан.

- Имао сам срећу. Стигао сам их испред саме командантове канцеларије. Сава Вујиновић ми је казао да ће му пренети то о Јањићу. Нисам га никад видео тако љутог. Каже да би Гопуренка требало одмах стрељати, па шта буде, нек буде.

- Прошли су они срећни дани кад смо ишли Крушевцем уздигнуте главе - говорио је Слободан Милану једног дана док су пролазили градом. - Сећаш ли се како нас је народ весело поздрављао пошто смо спасли хиљаду и седам стотина живота?

- Сад нас многи гледају као да нас први пут виде, а неки и отворено непријатељски.

- Ипак, оно што је Душко Марковић учинио, не може нико више да избрише.

- Само, људи брзо заборављају. Таква је, ваљда, наша људска природа.

- Данас ћу се први пут после четничке погибије видети са Горданом. Интересује ме зашто хоће да се види са мном.

- Душица ме је пре неколико дана упознала са Горданиним старијим братом. Каже ми да су он и њихов отац, као и многи Крушевљани, огорчени на нас. Прича се по граду да смо увукли четнике у добро припремљену заседу, да је њих било свега педесетак, а нас неколико стотина.

- Истина је сама по себи страшна. Шта им то треба да увеличавају!

- Неки су све ово једва дочекали. Они који нас највише мрзе.

- Кад човек добро промисли, не можемо на овај народ да се љутимо, морамо да га разумемо. Шта бисмо ми радили на њиховом месту? Они у шуми су њихови хероји. Ми смо нека врста нужног зла. Са нама није добро, а без нас још горе... А што се тиче увеличавања, вероватно то исто и ми радимо, Милане, али по људској слабости нисмо ни сами свесни, као ни они.

- Кажу да „време лечи“. Мени се чини да се ова рана не-

ће никад залечити. Видиш, ти и ја говоримо сада о „нама”, такозваним љотићевцима, и „њима”, народу и четницима. Све доскоро је било углавном ми, народ и четници са једне стране, а комунисти-партизани, са друге.

- Брине ме што су се и многи наши добровољци узнемирили. Знаш да су већ двојица, пореклом из околних села, дезертирали. Биће их, вероватно, и више.

- Сава ми каже да су сељачки синови престали да се јављају добровољно. Каже да се у штабу појави још понеки Крушевљанин, и то најчешће наш друг из Белих орлова.

Милан је свратио у Душичину кућу, а Слободан је продужио. Са Горданом се нашао у једној споредној улици. Поручила му је по Милану да се ту нађу, јер „није желела да јој отац и брат сазнају да се виђа са љотићевцем”. Хтела је да са њим разговара о нечем врло важном.

- Извините - казала је чим су се састали - по свему изгледа да сам вас звала на састанак. Због тога ми је непријатно и пред вама и пред Миланом. Такође ми је незгодно и због родитеља, које нисам никада лагала. Ја се, у ствари, нисам никад ни озбиљно забављала, само сам се покаткад шетала на корзоу са колегама, а сад, наједном, шаљем поруку младићу кога добро и не познајем...

„И то још љотићевцу”, помислио је Слободан.

Говорила је брзо као да је научила напамет написани текст, па се плаши да ће га заборавити ако је он прекине. Није гледала њега, него испред себе, као да се брине да ће јој се на старом, неравном цигланом тротоару појавити нека непредвиђена препрека о коју може да се спотакне.

И Слободан је, као из неке солидарности, гледао испред себе, у врхове својих пажљиво изгланцаних цокула. Кад ју је у једном тренутку погледао, приметио је да су јој образи зажарени и да јој лице има неки скоро мученички израз.

Покушао је да је прекине и на тај начин јој мало олакша, али му није пошло за руком.

- Не, не. Дозволите ми да завршим... Надам се, чак сам уверена, да ме нећете погрешно разумети. Сећате ли се наших разговора? Направила сам према вама велику грешку, и ја бих желела да се извиним ако сам повредила ваша осећања... а убеђена сам да јесам. То ми је сада важно, а нарочито под овим приликама.

Неко време се чуо само бат Слободанових поткованих војничких цокула по цигли.

- Примам ваше извињење - проговорио је најзад са осмехом - кад видим да вам је до тога толико стало, иако, у ствари, не верујем да имате разлога да ми се извињавате.

- Сећате ли се како сам вам пребацила што сте обукли

униформу под окупацијом... казала сам вам да сте у ствари за Немце.

- Колико се сећам, и ја сам вама дао добар одговор. Бар мислим да сам вам добро одговорио.

- Ваши одговори су ме збунили, а онда и побудили на размисљања. - Успорила је корак - Нарочито кад сте ми казали, а то ме је помало и потресло, кад сте казали ако су они који вас нападају у праву, да сте заиста гори од најгорих, „продане душе”, а и кад сте ми свој Косовски крст показали... па и оно о хиљаду и седам стотина људи. - Поћугала је неколико тренутака, и онда га први пут погледала. - Сад сам уверена да су вам мотиви исправни. А ко од нас, у овом моменту, зна ко је у праву, а ко није? И ко има право да се баци каменом?

- Драго ми је што тако мислите. - У свести му је искрснуо благи лик Димитрија Љотића кад га је посетио у Александровој, број један, и зазвучале му његове речи: „... Неко зрно ће пасти и на плодно тло.”

- Казала сам вам да ми је нарочито сада, под овим приликама, важно да вам се извиним. Душица ми прича како је Милан потиштен, а исто тако и ви, због несрећног... несрећног неспоразума. И пре су вас неки нападали, а сада их има много више.

- Да ли вам је познато да је поручник Гопуренко, који је командовао том нашем јединицом, отпуштен?

- Не, Душица ми није о томе ништа казала.

- Не само да је отпуштен, него је из Недићеве канцеларије издата наредба свим одредима у саставу Недићеве војске да га ни под каквим околностима не смеју да приме натраг у службу.

- То је свакако значајно.

- Наш командант Душко Марковић прво је наредио истражење. Носио се мишљу да образује и преки војни суд, али је због извесних околности морао од тог да одустане. По неким поверљивим људима послао је Кесеровићу извињење.

- Шта мислите, да ли ће он разумети?

- Томе се надамо, али већина наших људи не верује. На мајора Кесеровића ће се вршити притисак да освети оне несрећно изгинуле четнике. Данас, кад Србијом, захваљујући напорима генерала Недића и настојањима Драже Михаиловића, влада релативан мир и ред, оружана акција против „непријатеља” мора да изгледа врло примамљиво неким активним официрима око Кесеровића. Окупатора не смеју да нападају због репресалија над народом. Комунисте не можемо нигде да нађемо ни ми ни они. Остају још љотићевци. Сада они који су га одавно наговорали да их нападне имају за то и непосредан повод. На тај начин ће показати целом свету да, баш ако се и не боре про-

тив окупатора, боре се против „окупаторових слугу”.

- Можда грешите. Желела бих да грешите. Верујем да ће код њих, ипак здрав разум да победи.

- И ја бих желео да је то што сам казао само претеривање. Ако сте у праву, неће нико бити срећнији од мене... У сваком случају, хвала вам на лепим речима. Данас нам је то најпотребније. Бар мало разумевање.

- Душица и ја смо чуле добровољца, који је дојурио бициклом на Расину да вас двојицу позове, кад је казао како ваши добровољци воде борбу са партизанима негде око Малог Шилеговца. Покушала сам да то објасним тати и брату, али они су се на мене наљутили. Мој тата тврди да је то све намештено. Кад не бих познавала вас и Милана, и ја бих тако мислила.

- Потпуно их разумем. Шта друго могу и да мисле под овим приликама? Ако смо потиштени, потиштени смо не само због ове несреће него и због своје немоћи. Имамо утисак да често не владамо нашим судбинама. Као да смо пали у клопку, у коју смо улетели безглаво, па сада, везаних руку и ногу чекамо шта ће даље да се дешава. Као да Србијом владају неке подземне силе зла које хоће пошто-пото да униште овај мученички народ, а и све нас заједно с њим.

- Заиста, шта смо ми Срби Богу згрешили да имамо толико много непријатеља?

Наставили су са шетњом и ускоро се приближили крају улице. Нешто даље од последње куће, на једној чистини оивиченој жбуновима јасмина и јоргована, испод гранатог старог ораха, укопана је у земљу грубо истесана дрвена клупа са наслоном.

- Ова клупа изгледа и сувише примамљива - осмехну се Слободан.

Гордана му је одвратила осмехом и климнула главом.

Пре него што су сели, Слободан је показао на повеће срце урезано на дасци од наслона. У срцу су стајала урезана два имена: „Стева и Вера”.

- Можемо да седнемо за неко време, док се ово двоје не појаве.

Гордана се насмејала.

- Њих двоје су, можда, већ баба и деда. Видите како су слова излизана.

- А зашто и баба и деда не би могли да дошетају и мало уживају у овом лепом летњем дану?

„Баш је лепа кад се насмеје”, помислио је гледајући њене нежне, глатке образе, преплануле од сунца, плавкасто-зеленкасте крупне очи и златну, дугу, тек мало заталасану косу.

Сада му је први пут пало на ум да се она ретко смеје.

- Не верујем да би моји баба и деда „дошетаји” - казала је још увек се осмехујући. - Рекла сам вам да су са села. Нисам их никада видела да шетају, а видела сам их како седе једино за време оброка, или у доба круњења кукуруза, или тако нечег. Увек су нечим запослени.

- Да ли су вам они са очеве стране?

- Не, са мамине. Са татине стране, деда ми је погинуо на Солунском фронту, а бака је умрла прошле године.

Кад је видео да се опет уозбиљила, хтео је да каже нешто весело, да је опет насмеје, али му баш ништа весело није падало на ум. У сваком случају, хтео је да бар пређе на неку ведрину тему.

- Нисам успео ни да вам честитам кад сам сазнао од Милана да сте ослобођени полагања усмених испита на великој матури.

Пружио јој је руку. Учинило му се да је њена узана, нежна рука лагано задрхтала у његовој.

- Хвала - промрмљала је осмехујући се.

- Кажу да бољи ђаци, а нарочито најбољи, као ви и Душица, узимају и живот озбиљније.

- Вероватно сте умногоме у праву, али ја знам и слабије ђаци који су у приватном животу озбиљнији и одговорнији од неких одликаша.

- А вероватно и успешнији у животу...

Учинило му се да га је погледала помало одсутно, као особа која има нешто друго на уму.

Ћутали су неко време. Чуо се само цвркул птица и зујање пчела.

Изнад њих је изненада прхнуло јато голубова. Једна жута мачка им се приближавала полако и несигурно. Кад је приметила Горданину испружену руку, пошла је мало брже, мјаукнула и почела да се мазно увија око њених ногу. Сетио се оне прве вечери на корзу кад му је Милан казао како се изненадио што није приметио да она има лепе ноге. Заиста, морао је сада да призна самоме себи да је она врло женствена и допадљива. Није је упоређивао са Анђелком. Јер Анђелка не само да је лепа и згодна на свој сопствени начин, него је она и нешто изван тог круга жена и девојака које је познавао и оних које је виђао сваког дана на улици. Она, можда, није толико лепа као Светлана, интересантна и дубока као Олга, ни толико женствена као Гордана, али је имала у себи нешто блиско и драго, што би му било тешко да опише и да нађе у другој девојци.

- Како се она уме брзо да спријатељи - казала је Гордана док је миловала мачку по глави.

- Питајте голубове које је малопре поплашила - насмејао се Слободан - шта они о њој мисле.

Гордана се опет осмехнула само једним крајем усана и одмах затим се уозбиљила. Подигла је главу према њему.

- Зашто се ви у ствари борите? Тата и брат кажу да сте фашисти.

- Ми се боримо против комунизма и сваке друге диктатуре, за спас српског народа од уништења, и за његов духовни препород... Покушао сам да вам кажем све у једној реченици.

- Нисте фашисти?

- Нисмо.

- Немојте да ме убеђујете. Верујем вам. Да јесте, ви бисте то признали и покушали да ми објасните због чега јесте за фашизам, као што и комунисти признају да су марксисти, и одмах су спремни да вам на сва питања одговоре.

- Штета - осмехнуо се Слободан - што не примамо девојке у добровољачке редове. Ви би били кандидат за просветара.

- Ко је тај ваш Љотић?

- Једини предратни бивши министар који се одрекао богате министарске пензије.

- То је све?

- Једини наш политичар који је говорио да је човек важнији од система.

- И од његовог система?

- Једном је изјавио да ће добри и поштени људи са лошим системом водити боље државу него лоши и непоштени људи са много бољим системом. У суштини, цела његова филозофија је базирана на хришћанским принципима. Њему чак ни његови најљући непријатељи не поричу лично поштење. Казао је више пута да ће распустити Збор чим почне да се остварује препород.

Поћутала је неколико тренутака.

- Да ли би неко могао да буде у исто време за Дражу и за Љотића? - питала је тихим гласом док се у исто време сагнула, дохватила мачку и ставила је себи у крило.

- Наши другови, Збораша, које је рат затекао у Лици, Кордуну, Далмацији, Босни, Херцеговини и Црној Гори, пришли су четничким одредима који признају Дражу Михаиловића за врховног команданта.

- А у Србији?

- И овде су многи почели да му прилазе 1941, пре преурањеног устанка. Наш друг, Влада Ленац, био је први Дражин ађутант на Равној Гори. Вероватно да би му и ми сви пришли, и ја сам лично за то био спреман, да комунисти нису почели своју револуцију у јуну и да у њу нису хтели да увуку и чет-

нике и цео српски народ. Знате шта се после тога десило.

- Знам. Немачка казнена експедиција, паљење Мачве, масовна стрељања.

Из последње куће у улици изашао је дечко од пет-шест година, окренуо се лево-десно, као да нешто тражи, па кад је њих опазио, пришао им је на десетак корака, наслонио се на стабло неког дрвета и почео да их посматра.

- Зашто нисте пришли четницима кад су се и они окренули против комуниста?

- Ситуација се страшно искомпликовала и битно променила неуспелим и трагичним устанком. Немци су бесни и огорчени на нас Србе. Спремни су да нас униште, исто као што уништавају и Јевреје. Још увек су довољно моћни и силни да отпреме, а тиме стално прете, једну нову казнену експедицију, овога пута састављену од усташа, Мађара, Шиптара и Бугара. Нама је сада циљ да дочекамо крај рата са што више живих Срба...

- Извините - Гордана га је прекинула. - Да ли сте приметили оног дечка?

Слободан је погледао дечака који се изненада окренуо од њих и потрчао према кући, горко плачући.

- Шта му се десило?

- Немам појма. Посматрао нас је неко време и наједном је почео да плаче... Ако сам вас правилно разумела, да је вас, мога тату и брата рат затекао негде изван Србије, ви бисте били истомишљеници, били бисте потпуно на истом фронту?

- Да. У то сам уверен.

- Не знате - казала је изненада јачим гласом - колико сте ми олакшали.

Из куће је изашла жена опасана брашњавом кецељом за коју се грчевито држао онај дечак, и показивао јој на њих двоје. Жена се осмехнула, узела га чврсто за руку и пошла према њима.

- Оппростите - казала је кад се зауставила испред клупе. - Мој Предраг се уплашио да ћете му однети његову мачку. - Сагла се према детету. - Не бој се, сине, неће теби нико узети твоју цицу.

- Ево ти твоје цице - казала је Гордана пружајући му мачку. - Ми смо је само мало припазили да не наиђе неки неваљали кер.

Дечко је надланицама обрисао сузе и прихватио је обема рукама, још увек тихо јецајући.

- Деца, к'о деца - казала је жена и окренула се Слободану. - Видим да сте у Недићевој војсци. Сам Бог вас је ономад послао да спасете онај јадни народ од стрељања. Међу њима је

био и мој девер.

- Ето - казао је Слободан када је жена отишла - то нам је најлепша награда... и утеха. Прво ви, па сада ова жена... Учинили сте ми много.

- И ви сте учинили много за мене. Много више.

Те вечери кад су се поново нашли у згради, Милан је погледао испитивачки Слободана.

- Шта од мене очекујеш? - насмејао се Слободан. - Хоћеш ли да ти испричам како ми је она изјавила љубав?

- То ме не би много изненадило. Него, шта је то било тако важно што је хтела да ти каже?

- Како то да објасним? У сваком случају, пријатно ме изненадила. Хтела је, можда, да нам каже да нас је схватила и разумела у овом трагичном тренутку у коме нас нико, ни Крушевац, ни цео свет, не разуме. Распитивала се о нашој борби и Димитрију Љотићу.

- То је добра вест. Надам се да ће Гордана утицати и на Душицу да се и она мало више интересује за нашу ствар. - Застао је и горко се осмехнуо. - Добро си казао: цео свет нас је оставио... Само нам понека изгубљена душа приђе.

Једног врелог јулског дана Слободан се надао да ће и њега укључити у пратњу окружног начелника и команданта Трећег добровољачког батаљона Душка Марковића. Међутим, када је стигао, одмах након ручка, испред хотела „Европа”, Аца Бојовић, који је стајао поред великог аутобуса, погледао га је снебивљиво.

- Извини, мислио сам да ће бити места и за тебе, али ми сада кажу да Страхиња Пајкић иде са четрнаест добровољаца из свог вода, као пратња, а не дванаест.

- Добро, шта можемо кад је тако - казао је са осмехом, али му је било жао што ће пропустити могућност да се види са друговима из друге чете, који су били у Почковини и Милутовцу.

Пропустиће и рад на припремању збора који се Душко Марковић спрема да одржи у Дренови следеће недеље. Неће видети ни Трстеник, ни Велику Дренову.

- Ко још иде са Душком? - питао је Ацу.

- Два командира: Тоша Станисављевић и Златибор Маринковић, затим његов ађутант Раца Протић, два капетана из Српске државне страже, и још неки, поред пратње. Биће нас све скупа двадесет и шест.

Поред њих је прошао поручник Раца Протић, висока, импозантна фигура, са кожном ташном испод руке.

Поздравили су га оштро, по војнички. Он је отпоздравио

са осмехом и за тренутак успорио корак.

- Да ли је све у реду, Ацо?

- Све је под контролом, господине поручниче - стао је поново „мирно” и салутирао. - Можемо да кренемо већ за петнаест минута.

Слободан се вратио у зграду.

- Нема места за мене - казао је Милану.

- Право да ти кажем, ја сам ти већ и позавидео што ћеш провести цео дан са интелектуалним капацитетима као што су Душко, Златан Маринковић и Тоша Станисављевић, а и са свима другима.

- Просветар је такође требало да иде, али је остао да напише неки чланак.

- Ето, ниси ти једини... Хајдемо на плажу. Данас ионако немамо ништа да радимо.

Отишли су на Расину нешто после два сата. Ускоро су стигле и Душица и Гордана.

Разговор је текао брзо и живо. Душица их је молила да данас нипошто „не говоре о рату”, а ни о „стању у земљи”.

- Доста ми је рата у кући - казала је. - Мој тата ни о чему другом и не говори. „Руси напредују, Енглези ће ускоро да се искрцају у Далмацији, Американци туку Јапанце на Пацифику...”

Милан је био добар приповедач. Умео је да ухвати интересовање слушалаца кратким причама и да их насмеје, док је он сам задржавао озбиљан израз на лицу. Слободан се изненадио кад је у неколико махова приметио да и Гордана има пуно смисла за хумор.

Остали су много дуже него што су мислили.

- Драго ми је - казао је Слободан кад су њих двојица остали сами - што ниси испричао ниједан двосмислени виц.

- Зар си могао и да помислиш да бих ја тако нешто пред њима... а искрено да ти кажем, не бих ни пред тобом...

- Добро каже наш народ - прекинуо га је брзо Слободан, са неким помало неприродним призвуком у гласу - „Ако хоћеш неког да упознаш, мораш са њим да поједеш кола соли.”

Тек кад су, нешто пре осам часова предвече, стигли близу штаба, приметили су да се на згради вијори велика, црна застава.

Ућутали су, погледали се немо и потрчали.

Улица пуста. Испред улазних врата само стражар.

- Погибе нам командант - процедио је кроз зубе кад су му пришли.

Устрчали су уза степенице и закуцали на врата Савине

канцеларије.

Просветар је стајао поред прозора, окренут њима леђима.

- Убили су Душка Марковића - казао је неким леденим гласом, не окрећући се. - Убили су и Тошу Станисављевића и Златибора Маринковића, и Страхињу Пајкића... само се њих неколико спасло. Раца Протић је тешко рањен. Успео је да стигне до Тртеника. Звао је оданде телефоном.

- Како... како се десило? - питао је Милан.

- Из заседе. Кесеровићеви четници. Код села Богдања. Сви наши одавде, кога год смо могли покупити, отишли су на лице места. Ја сам једини остао у штабу, и овај стражар испред зграде.

Слободан и Милан су чекали долазак камиона у пространим болничком дворишту.

Већ се увелико спустила ноћ кад је камион стигао. Два добровољаца су искочили из камиона и скинули преграду. Мртва тела у униформама насллагана као кладе, једно на друго. Извукли су првог и ставили га на земљу, онда другог, поред њега. Кретали су се полако, подизали их и спуштали пажљиво, као да су се плашили да ће их повредити.

Поред Слободана стоји један омањи, старији човек у цивилу, ретке брадице и бркова на мршавом и испијеном лицу.

- Да ли знате мога Илију? - упитао је Слободана у једном тренутку. - Илију Филиповића?

- Не знам.

- Он се јавио у добровољце пре два месеца. Водник му је Страхиња Пајкић. Синоћ није знао да ли ће и њега повести данас, или неће.

Сетио се да му је Аца Бојовић казао како не могу и њега, Слободана, да поведу, јер нема доста места. Страхиња је узео са собом пратњу од четрнаест добровољаца, а не дванаест, као што је прво хтео. Тај Илија мора да је један од те двојице који су отишли место њега.

- Слободане, погледај - чуо је иза себе Миланов глас.

Износили су Тошу Станисављевића. На месечини му се јасно разазнавало његово кошчато, правилно лице. Груди су му биле умрљане крвљу. Чизма на левој ноzi је била разваљена, а нога смрскана. Неко му је скинуо чизму с десне ноге.

„Будите као ја”, пале су му на ум незаборавне речи свога некадашњег командира. Осетио је како су му се нагло овлажиле очи.

- Пази, пази! - гурнуо га је лактом Милан. - Видиш, на десној руци, одсекли су му два прста. Ваљда нису могли да му скину прстен.

Облак је заклонио месец. Лице следећег добровољца се једва назирало.

Човек у цивилу се негде изгубио. После неколико минута појавио се са свећом у руци.

- Дали су ми ово у болници - обратио се Слободану.

Упалио је свећу и почео да осветљава лица изгинулих. Опет се смирио. Дрхтави пламен свеће је осветљавао бледа, крвава лица. Једно за другим. Кад год би осветлио неко непознато лице, Слободан би погледао човека, који би сваки пут одмахнуо главом.

Извукли су и Душка Марковића и пажљиво га положили на земљу. Бледо, дугуљасто лице. Очи затворене као да се дубоко замислио. Усред чела мала, округла рана. Десна рука, у белој рукавици, савијена у елегантном покрету и мало издигнута од тела, као да је нешто важно објашњавао у моменту кад је био погођен. Његова гргурава плава коса уназад забачена, као да је малопре очешљана. У чарапама је, и он без чизама.

Видео га је како излази из прашњавог аутомобила и прилази њима који су образовали кару. Чуо је глас: „Ако ја данас погинем, а сутра сви ви изгинете, ми смо свој дуг мајци Србији одужили. Сваки од нас, појединачно, спасао је четири до пет српских домаћина...” Био је и онда скоро исто тако блед, са дубоко урезаним подочњацима...

Извлаче Страхињу Пајкића, високог, снажно развијеног младића, енергичних црта лица. И њему је неко скинуо чизме.

Човек у цивилном оделу приноси свећу другом, трећем, и одмахује Слободану главом.

Још их је остало само неколико у камиону. Човек је мало живнуо. Још њих тројица.

Наједном му је задрхтала рука кад је свећа обасјала дечачко, још необријано лице. Смеђа, бујна коса прекрила му чело.

- Сине мој! - јекнуо је тихо, пришао ближе мртвом војнику, и помиловао га по челу.

Из болничке зграде је изашао Сава Вујиновић.

- Седморица су преживели - казао је Слободану и Милану - Аца Бојовић је међу њима. Изгубио је једно око. Сазнали смо такође да су четници, недалеко од бање Врњци, дочекали из заседе и убили још двојицу наших добровољаца.

ЗАСЕДА

- Крушевац није никада овако нешто видео - Слободан је чуо иза себе шапат неке старије жене. - Толико народа! Ваљда је цео град изашао на сахрану.

Стајао је мирно са пушком о рамену и шлемом на глави, са још тројицом добровољаца на једној и другој страни ковчега, у коме је лежало тело њиховог команданта и окружног начелника Крушевца Душка Марковића.

Мириш тамјана, пригушени јецаји мајки, сестара, жена, деце, поређани ковчези, црне заставе, многобројни венци, појање свештеника, свечани посмртни марш добошара, опростајни говори...

Још му звуче у ушима речи старог потпуковника Пајкића „Сине, Страхиња, пао си од братске руке. Нека им је Богом просто јер нису знали шта чине... Сине, пао си за свој српски народ, који си безмерно волео...”

Удовица Душка Марковића у дубокој црини. Кроз велевоје се једва назире бледило лица. Дошла је по његово тело из Баната. Тамо ће га сахранити.

Висока растом, жена Тоше Станисављевића, такође у црини, ослања се на руку стаситог сина, добровољца-водника, који и растом и ликом подсећа на свога покојног оца.

Генерал Коста Мушицки, као и увек прав и озбиљан, ишао је полако за ковчезима, окружен вишим официрима из Српског добровољачког корпуса и Српске државне страже.

Улице загушене светом. Дугачка колона школске деце. На све стране озбиљна, потиштена лица.

Слободана су одредили да буде у пратњи командантовог ковчега све до железничке станице. Гледао је како су ковчег утоваривали у затворени вагон без прозора.

Локомотива је заштекнула и композиција путничких и сточних вагона је полако напустила станицу.

Враги су се ћутке у штаб. Целог тог дана није се много говорило. И оно мало речи које су морали да измене, звучале су страно, као да их неко други изговара.

Дан после сахране батаљонски просветар је позвао на

разговор Слободана и Милана Кунића.

- Идите међу добровољце - казао им је - и покушајте да мало подигнете морал. Знам да није лако. Сви смо ми потиштени.

- И цео Крушевац је потиштен - рече Милан.

- Да. Тек смо сада видели колико га је овај народ заволео.

Приметили сте да су многи плакали.

- Моја девојка ми каже да јој је отац рекао да је такву жалост Крушевац осетио само још кад је покојни краљ Александар погинуо у Марсељу.

- Како ћемо одсад са четницима? - питао је Слободан.

- То сам Бог зна. Надајмо се да ће се све на овој несрећи завршити.

- Сада Немци и комунисти, а исто тако и усташе, трљају руке - јавио се опет Милан.

- Богини и Тосићеви партизани ће се вероватно притајити - казао је Слободан - као и да не постоје.

- Плашим се да се и неки наши појединачни другови не одлуче да се свете четницима. Знате шта је Гопуренко урадио! Ја ћу гледати да разговарам понаособ и са сваким нашим официром.

Слободан и Милан су се вратили још жалоснији и утученији него кад су отишли.

- Шта Сава Вујиновић очекује од нас? - јадао се Милан. - И нама самима би требало неко да нас утеши.

На улазу у зграду срели су Мишу Остојића.

- Не ваља - одмахивао је главом. - Јутрос су извукли из воја три наша добровољца и сву тројицу их побили.

Тек касно увече Миша се сетио да има поруку за Слободана.

- Један младић у цивилу те је данас тражио.

- Како се зове?

- Није казао. Рекао је да ће опет доћи кроз који дан. Има нешто важно с тобом да разговара.

- Није, можда, Ресановић?

- Није ниједан од наших другова. Ја их све познајем.

Опет свечана сахрана. Два вранца упрегнута у црне, покривене кочије кроз чије се стакло виде три ковчега, један по ред другог.

И овога пута Слободан је у почасној стражи. Корача полако са леве стране кола, уз тихо добовање посмртног марша. Испред њега је Милан Кунић, а са друге стране двојица добровољаца из штаба. Иза ковчега родитељи и родбина погинулих. Двојица страдалих су Крушевљани, а трећи је из обли-

жњег села. Чланови породица су у градским оделима, сви сем једног бркатог сељака који иде усправљене главе, мршав, осредњег раста, са неколико медаља на грудима.

Мириш тамјана, појање, опроштајни говори...

Опет су улице пуне, само, овога пута, више забринутог него жалосног света. Нико не плаче, чак ни мајке, само немо бришу сузе.

Кад су се вратили са гробља, пред штабом су затекли четири камиона. Око њих добровољци у пуној ратној опреми. Међу њима се истиче висока, усправна прилика водника Бошка Боројевића, у беспрекорној официрској униформи. Издаје кратка и оштра наређења.

- Бошко иде са својим водом као пратња за камионе - говори им Миша Остојић, и он са шлемом на глави и пушком у руци. - Шаљемо појачање нашем истакнутом воду код неког засеока око кога су почели да се концентришу четници.

Слободан је погледао Милана. Милан је климнуо главом.

- Можемо ли и нас двојица?

- Зашто да не. Питај Бошка.

- Одлично - казао им је Бошко. - Са вама двојицом ће нас бити двадесет и седам. Важно је да нас је што више кад се будемо враћали. За тамо се не бринем. Биће нас преко стотину, а они су слабо наоружани и немају довољно муниције.

- Од те муниције - осмехнуо се горко Милан кад су се растали са водником - колико смо им метака ми дали? Два-три шаржера овде, два-три онде. Па и по коју бомбу.

- Не могу да замислим да ћемо још можда данас пуцати у четнике - казао је Слободан кад су почели да се смештају у камиону.

- Шта причаш којешта - љутнуо се крупни, кошчати добровољац до кога је сео на дрвену клупу. - Побили су нам из заседе наше најбоље офицере, и ти још „не можеш да замислиш“! Ја молим Бога само да нас нападну... да им покажемо.

- Онда, нема краја, Радојко. Место да се тучемо са комунистима и усташама, тући ћемо се с њима.

- Само немој да ми почнеш да причаш како су нам они браћа.

- Није добро како год окренеш - казао је Милан седајући до Слободана. - Могу само још једно да кажем. Дај Боже да се окану ћорава посла.

- Зар ти не видиш да су нам објавили рат? Нема више милости.

- А ми смо први и почели - додао је тихо добровољац са друге стране камиона, неки мршави дугоња, плаве косе и плавих обрва.

- Ми смо мислили од четника да су партизани - казао је

Слободан. - Знаш да имамо најстрожа наређења да их не нападамо и да им се склањамо.

- Као да Гопуренко није знао шта ради.

- Гопуренко је отпуштен.

- Он је отишао, а ми смо остали.

Камион је кренуо и они су заћутали. Нису могли да виде којим путем пролазе, а и једни друге су једва назирали у полутами, због огромне цераде којом је био покривен камион.

- Добро што је облачно и што дува ветар - први се јавио Милан, после двадесетак минута - иначе не бисмо могли да издржимо од врућине.

Добровољац-дугоња с друге стране камиона уздигао је мало цераду изнад ограде и почео да посматра околину.

- Идемо друмом близу Мораве - окренуо се после неког времена. - Са друге стране је брдо. Ако хоће да нас нападну, треба само да нас дочекају са овог брда па да нас све побију. Овде је најбоље за заседу. Нема где да се бежи.

- Шта је теби? - љутнуо се Радојко, снажно развијени добровољац. - Које је до бежања? Ми не смемо да их нападамо. То је у реду са мном, али, ако они нас нападну, онда ком' опанци, ком' обојци.

Слободан је ћутао. Шта да каже? Ове речи су му тешко падале, али је осећао да у њима има истине. Почео је да жали што се јавио добровољно за ово путовање. Погледао је Милана. И он је седео ћутке, оборене главе. Сигурно су сличне мисли пролазиле и кроз његову свест.

С друге стране, размишљао је, нема права да се извлачи. Зла коб се поиграла и њима као што се игра и целим српским народом. Не види излаз.

Шта би се десило кад би Недић сада дао оставку, а сви се његови одреди, укључујући добровољце, расформирали? Ко би се старао о стотинама хиљада избеглица? Комунисти би се вратили у Србију. Поново, као и четрдесет прве, борбе, паљење села, масовне одмазде... Са комунистима би преко Саве и Дрине прешли и усташе да „заведу ред“ - као што је Гестапо већ неколико пута претио Недићу.

Мора, ипак, да се трпи и ћути, а кад затреба, и умре. Шта им друго остаје? Чинило му се сада као да су сви они неми, немоћни пиони, које повлачи нека зла сила час овамо час онамо, а води их све, неумитно, у пропаст - оном историјском прелому који српски народ, ако преживи биолошко уништење, неће можда моћи да преживи као овај исти правослазни народ који живи својим животом већ хиљаду година.

Груди му захватила нека тежина безнађа, скоро очајања.

Пред очима му искрсавају мртви ликови Душка Марковића, Тоше Станисављевића, Страхиње Пајкића, и лик оног чичице са свећом, која сабласном, дрхтавом светлошћу обасјава њихова бледа лица.

Чује сигуран, крепки глас Тоше Станисављевића: „Будите као ја.” Одмах затим чује Душка Марковића: „Другови, добровољци! Ако ја данас погинем, а сутра ви сви изгинете...”

Он је погинуо, а сада, један по један, они гину, и све тако, ваљда до последњег човека Трећег батаљона Српског добровољачког корпуса. По тој рачуници, ако сви они, њих три стотине педесет, изгину, ипак ће остати хиљаду седам стотина живих српских глава... Остати, докле? Док их нека нова стижија не захвати и не покоси.

Наједном, неко је са краја камиона отпочео песму. Прво се чуо само осамљен, тихи глас.

Завет смо свој ми отаџбини дали...

Одмах затим прихватило их је њих неколико:

да старе славе вратимо јој сјај...

У следећем тренутку певали су сви у камиону:

*на макар сви до последњега пали,
ми завет свет испунићемо тај...*

Слободан се мало разведрио. Ово је било први пут од погибије Душка Марковића да су запевали. „Сад шта је, ту је”, помислио је. „Не може се више натраг”. Пале су му на ум речи које је једном казао Милану:

„Са нама можда и не ваља, а без нас би било и много теже.”

Чим су добровољце истоварили у засеку, Бошко Боројевић је распоредио свој вод по шест-седам добровољаца у сваком камиону. Слободан, Милан и Миша су, са још тројицом, ускочили у први. Један од добровољаца је подигао цераду са задњег дела камиона, али им је водник наредио да је опет спусте.

- Боље је да мисле да нас има више - казао је.

Милан је погледао у небо које се рашчистило од облака. Насмејао се.

- Добро ћемо се угрејати.

Ускоро су кренули. Још на самом почетку су приметили да су јурили много већом брзином. Полупразни камиони су се заносили на кривинама, а гуме на точковима несносно одска-

кале по неравном друму.

- Не знам зашто се толико жури нашим шоферима - покушао је да се насмеје Милан - можда се утркују.

Нико му није одговорио. Неколико њих је затворило очи. Један је легао на дашчани под.

Сунце је пекло и загревало дебелу сиво-зеленкасту цераду. Поскидали су шлемове и почели да се раскопчавају. Вашке, ти вечити пратиоци војника свих ратова и војних похода су као по некој команди напале у исто време своје жртве.

Слободан се добро сећао прве вечери у шабачкој касарни кад је на себи, под падухом, нашао вашку. Згрозио се.

Ухватио ју је између два прста и показао је првом добровољцу до себе.

- Види шта сам нашао!

Добровољац се насмејао.

- Еј, другови - викнуо је - гледајте шта је наш нови друг из Срема нашао: вашку!

Објаснио му је одмах затим да се не брине. Мора само да се на њих навикне. Скинуо је своју кошуљу и показао ред гњида закачених о шавове, највише испод пазуха и око врата. Између гњида милела је лењо крупна, дебела вашка. Показао му је и како да их „тамани” између ноктију на палчевима.

- У рату, то је још најмање зло - додао је осмехујући се.

Заиста, убрзо се и на њих навикао. Свако вече, пред спавање, прегледао је пажљиво кошуљу, као и остали добровољци и чистио се од малих напасника. Онај добровољац је имао право. Много је теже било подносити свакодневну глад, дуге маршеве под пуном опремом, несанице, сечење дрва за ватру, често тупим секирама...

Борбе, саме за себе, као да су биле неко олакшање, добродошла промена у свакодневном тегобном животу. Међутим, помисао на заседу ледила је крв и најхрабријим борцима. Изненадни напад, кад не видиш нападаче који те гађају из сигурног заклона, неке клопке у коју си упао по њиховој вољи и њиховом плану. Од двадесет шест људи, са Душком Марковићем погинуло их је деветнаест. Страшно осећање неизвесности и немоћи.

И сада, на повратку за Крушевац, много више него малопре кад их је било преко стотину, Слободан се није могао да отме мисли да их негде на путу чека добро прикривена наоружана група брадатих људи, са шајкачама и шубарама на главама и кокардама, са белим двоглавим орловима. Осећао је да би му било много лакше кад би их чекали људи са црвеним петокракама на капама.

Неколико пута је прелетео погледом преко добровољаца.

Приметио је да сви, као и он, држе чврсто у рукама пушке, па чак и они са затвореним очима. Било је очигледно да нико од њих није спавао, чак ни дремао. С времена на време отварао би очи, погледали лево-десно по замраченом камиону, и опет их затварали.

Најгоре им је било то што су били у затвореном простору, па нису могли да виде пределе којима путују.

Зној му је почео да се слива низ груди и низ леђа. Уједи вашака су га неподношљиво засврбели и он је откопчао шињел и кошуљу. Гурнуо је руку у недра и добро се почешао по мокром, врелом телу, тако да му је унеколико било лакше.

Поред њега је Милан брисао рукавом зној са чела, који му се сливао низ нос и слепоочнице. Миша Остојић је почео да се хлади шлемом, као лепезом.

Осетио је жеђ, скинуо чутурицу која му је висила о рамену на пређници, и отпио мало воде. Вода је била врућа и није му пријала.

Камион је у истом тренутку наилазио на окуку, он се заaneo, и замало просуо воду. Затворио је чутурицу и почео да је пребацује преко рамена, трудећи се да у исто време одржи равнотежу. Наједном, нешто је лупило у чутурицу и избило му је из руке.

У истом тренутку чуо је оштар звиждук метака, и експлозије бомби свуда око њих.

Камион се још више занео, кочнице су зашкрипале неким језивим, продорним звуком, који се слио са општом пакленом јеком.

Услед наглог заустављања полетели су унапред и нападали једни преко других.

У следећем тренутку камион се смирио и они су, један за другим, почели да искачу преко оградe на друм. Слободану је у свести искрсла слика укочених тела Душка Марковића и осталих добровољаца, како их, као неке кладе полагају на траву поред камиона, можда баш овог, истог...

Кад је искочио, са шлемом у једној и пушком у другој руци, брзо се обазрео око себе.

Заблеснуло га је врело сунце августовског, касног поподнева златним бојама свих могућих прелива. С леве стране, на десетак корака, скоро вертикално се уздиже брдо зарасло у шипражје тамних, пурпурних сенки, у које је усечен друм. Са брда сипају меци као киша. С десне стране, питома равница покривена високом жућкасто-зеленкастом травом, а на сто, двеста метара, кроз дуги низ бујног, зеленог жбуња, светлуца Морава. Изнад реке меко небеско плаветнило, без и једног облачка.

„Готово је”, помислио је. Учинио му се да је то послед-

њи изглед овог прелепог света у који је тек кренуо. Чак му се и неко нејасно задовољство јавило, у магновењу, што ће, већ кад мора да погине, испустити своју душу на овако лепом дану, поред ове српске реке.

Неколико њих је потрчало према реци. Осетио је потребу да и он потрчи за њима, што даље од брда и убитачне ватре, али се одмах тргао. „То би они и хтели”, севнуло му је кроз свест. „Тако ће нас лакше све побити”. Инстинктивно је прискочио брду, као да од њега тражи заштиту.

Одмах за њим су дотрчали Милан и Миша.

Из осталих камиона искакали су такође добровољци. Неколико њих су застали напред друма по коме су праштали меци и почели да пуцају увис, према врху брда.

Наједном, снажни и заповеднички глас Бошка Боројевића надјачао је прасак бомби и звиждук метака.

- Напред, другови! Јуриш узбрдо!

Мора да су га и нападачи чули, јер се у следећем тренутку паљба мало утишала, али је одмах затим запуцало још већом жестином.

Слободан је ставио шлем на главу и почео да из све снаге пуже уз оштри нагиб, зарастао ту и тамо у закржљало шипражје.

Учинио му се да је то што раде лудост, најобичније самоубиство, али она чврстина и сигурност у водниковом гласу улила му је уверење да је то његово наређење једино што им је још остало у овој безизлазној ситуацији.

Нашли су се испод једног испупчења у брду, у мртвом углу, тако да су меци пролетали високо изнад њихових глава.

Опет је снажни Бошков глас надјачао пуцњаву, звиждукe и експлозије:

- Напред, добровољци!

Изгледа да су и они у заседи постали свесни да их не могу више да погоде пушкама и пушкомитраљезима, па су утишали паљбу, али су зато убрзали са бацањем бомби. Једна „крагујевчанка” је одскочила од камена поред самог Слободановог лакта, и откотрљала се све до подножја брда, и тек ту експлодирала.

Погледао је низбрдо. На свега корак-два испод себе видео је Милана Кунића како се енергично хвата за неки корен, који је делимично изашао из земље, и свом силином се уздиже левом руком, док се десном подупире кундаком пушке о сиву, избочену стену.

Милан је подигао главу и њихови погледи су се срели.

„Ала је блед”, помислио је Слободан, „мора да сам и ја исто тако блед”. Насмешио се, и Милан му је узвратио осмехом.

Нешто даље, улево, опазио је и Мишу Остојића како се својим дугим, кошчатим ногама опире о суву, тврду земљу која се круни и осипа под његовим великим цокулама, док се грчевито хвата за квргаво стабло неког прашњавог жбуна. Изгледа да му је пењање много напорније него њима двојици. Ваљда због његове висине, а вероватно је и доста тежи него што изгледа.

Пет-шест корака удесно, мало изнад Слободана, пео се спретно Радојко, добровољац који се молио Богу да их четници нападну. Наједном је застао и викнуо из свег гласа:

- Живео краљ Петар!

- Живео! - одазвало се неколико исто тако снажних гласова, одмах изнад њих.

„Госпoде Бoже, па то су четници!” помислио је Слободан. „Они мисле да је то неко од њихових”.

- Живео! Живео! - прихватило је и неколико добровољачких гласова.

Одмах затим, такође одозго, само из нешто веће даљине, зачуо се нечији заповеднички глас:

- Повлачи се!

За минут-два, добровољци су истрчали на зараван по којој је била утабана трава и празне чауре разбацане на све стране. Иза једне повеће стене која се дијагонално издизала из земље, лежала је црна, гломазна пушка, већа од пушкомитраљеца, а око ње огромне празне чауре и неколико пуних.

- То је антитенковска и антиклопна репетирка - објаснио им је Миша. - Добро смо их изненадили.

Слободан је погледао низбрдо. На кривини друма је видео четири камиона, један за другим, затим равницу, а нешто даље, белела се и светлуцала Морава.

- Ово место зову Беле Воде - казао је Радојко. - Ја сам из овог краја.

Пришао им је Бошко Боројевић. И он је погледао надолу.

- Перфектно место за заседу - казао је. - Само су у једном погрешили. Потценили су противника. Мислили су да ћемо се у паничном страху разбежати према Морави.

- Прошли бисмо и горе него наши са Душком Марковићем - додао је Милан. - Не би нико остао жив.

- Помогло нам је и то што смо били у четири камиона, а не у једном затвореном аутобусу, као они.

Слободан је погледао водника. Висок, усправан, лепог динарског, сунцем опалењог лика, са црним, пажљиво негованим брковима, личио је на неког епског јунака. „Милош Обилић”, помислио је, „или Хајдук Вељко”. Да није било његове присебности и храбрости, вечерас би вероватно истоварили и њихова мртва тела у дворишту крушевачке болнице.

Кад су сишли на друм, почели су да се загледају.

- Сви смо, хвала Богу, на броју - казао је водник. - Да ли је когод рањен?

- Ја сам - јавио се онај дугоња плаве косе и плавих обрва.

- Прошло ми је зрно одозго, кроз ципелу, али нема крви.

Још ме је окрзнуло неколико пута. - Почео је да сам себе загледа. - Ево, пресекло је дугме на блузи... дохватило нараменицу... засебло завијач...

Искупили су се око њега и помогли му да броји. Поред ципеле, меци су га окрзнули још шест пута.

- Ја сам прво потрчао према Морави - наставио је дугајлија - али ме је, срећом, водников глас освестио, као и ове друге што су са мном. Да се нисмо вратили, сигурно бисмо изгинули.

Слободан се тек сада сетио своје лимене чутурице. Висила му је још увек о рамену. Метак је пролетео кроз њу и оставио улазни и излазни отвор, из којих је исцурила вода док се пентрао узбрдо.

- Добро што си у њој држао воду - насмејао се Радојко. - Била би штета да је била пуна шљивовице.

- Чим се вратимо у штаб - казао је Миша - задужићу те новом чутуром. Имамо у магацину неколико још неупотребљених.

Цераде на камионима су биле изрешетане. Исто тако и кабине. На сваком стакленом прозору по неколико изрешетаних отвора кроз која су прошли меци.

- Чудо Божије да смо тако добро прошли - одмахивао је главом Радојко. - Нико није погинуо, а само један рањеник.

- Није нам било суђено - казао је дугајлија и прекрстио се. - Сам нам је Бог помогао... Кад ово будем причао, нико ми неће веровати.

- Судећи по празним чаурама и по изгаженој трави на оној заравни, мора да их је било бар сто-двеста - казао је Милан.

- Да су они знали да је нас само оволико - јавио се опет Радојко - не би се они повукли, него би нас сачекали.

Слободан се сетио како је тај младић малопре казао да је „из овог краја”, па му, ваљда, наједном постало непријатно што су се толики његови земљаци повукли испред њих двадесетак.

- Мора да су мислили да је нас много више - казао је Слободан - а можда су испуцали и сву муницију.

Учинио му се да га је младић погледао захвално.

Убрзо су, ведре и весели, овога пута сви у прва два камиона са којих су скинули цераде, кренули према Крушевцу.

Испред штаба их је чекао Сава Вујиновић.

- Шта је било? - хтео је одмах да зна. - Чули смо пуцњаву

и експлозије, али нисмо имали никог да вам пошаљемо као појачање. Јавили смо одмах Државној стражи, а њихови официри почели да се изговарају и оклевају.

Кад је чуо да су добро прошли, прекрстио се.

- Сам вам је Бог помогао. Ми смо мислили да сте сви страдали.

Пре него што су ушли у зграду, дежурни официр се обратио Слободану.

- Неки цивил те је тражио.

- Како се зове?

- Нисам га питао.

Миша Остојић се умешао.

- То је сигурно онај исти који га је и неки дан тражио. Како изгледа?

- Прилично је висок и има светлосмеђу косу.

- Чекајте - јавио се Милан. - Да ли има ожиљак на челу?

- Има - одговорили су њих двојица скоро у исти глас.

- То је Здравко Глишић, Горданин брат. Шта он има с тобом да разговара?

- Ти га знаш.

- Знам га. Пре рата је студирао технику. Видео сам се с њим неколико пута у кући Душиничиних родитеља. Старији је од нас три-четири године.

Следећег дана опет трагична вест. Четници дочекали једну десетину која је била у патроли, и убили двојицу добровољаца.

Још једном поворка иза затворених стаклених кола која вуку два лепа вранца, на чијим главама се лепршају црне перјанице. Мирис тамјана, појање свештеника, посмртни марш, тих и свечан, и плећати добровољац-добошар. И овога пута Слободан је у почасној стражи. Корача лаганим, одмереним кораком по тако добро познатом такту.

Гледа право, у шлем добровољца испред себе. Чини му се да се спустила нека густа магла и градом завладала безлична, непрозирна сивина. Види јасно само тај округли, метални шлем. Грло му се стегло. Сваки пут му је све теже и теже. Ова двојица су сељачки синови, нови добровољци из околине Крушевца. Један од њих је избегао смрт са оном групом спасених од немачких митраљеза.

„Ако је борба против комуниста братоубилачки рат - шта је сада ово?“ размишљао је док се враћао из цркве. Сељаци су дошли колима, један са коњском, а други са воловском запрегом, да однесу синове и сахране их на својим гробљима. „Ово је више него братоубилачки рат, ово је право самоубиство једног народа.“

Два вода су враћена са терена у град. Нови командант баталјона је хтео да има у Крушевцу резерву, јер се после заседе на Белим Водама уверио да се на Државну стражу не може ослонити.

Није морао дуго да чека. Већ други дан пошто су сахранили двојицу нових добровољаца, у штабу узбуна. Четници напали једно одељење које се возом пребацивало у правцу Трстеника.

Слободан и Милан су се и овога пута придружили групи добровољаца која је у два камиона пребачена до железничке пруге, на место где су четници напали из заседе композицију вагона у којима је било смештено око педесет њихових другова.

На прузи која се пружила долином између златастих пшеничних поља иза којих се зелене већ стасали кукурузи, стоји воз са три путничка и десетак сточних вагона. На двадесет-тридесет корака испред локомотиве набацана хрпа храстових цепаница и неколико дебелих балвана.

- Машиновођа је морао да заустави воз - објашњавао им је један наредник. - Чим смо стали, осули су ураганску паљбу из ровова.

Одвео их је мало даље од пруге и показао им на ивици пшеничног поља ископане ровове, вешто маскиране изломљеним зеленим гранама.

- Мајстори су за заседе - говорио је Милан док је разгледао кратке, метар дубоке ровове за по два до три човека, један до другога, са грудобранима и пушкарницама. - Мора да су ово копали и удешавали целу ноћ.

Слободан је показао на разбацане празне пушчане чауре.

- Нису штедели муницију... Колико смо имали губитака?

- Једног мртвог и пет рањеника. Имали смо луду срећу, али смо у исто време и знали шта нам ваља чинити. Чим су нас напали, искочили смо из вагона, а добро смо били распооређени, не само по путничким него и по сточним колима - и полетели у противнапад. Изгледало је да смо ми више њих изненадили него они нас.

- Какве су они имали губитке?

- Не знамо колико су имали рањеника, али су оставили девет мртвих.

- Девет?! - згрозио се Слободан.

- Шта ти је! - љутнуо се наредник. - Не жалиш их ваљда?

Што су тражили, то су добили. Ухватили смо и једног живог. Мртве смо пренели камионом у Трстеник. Двојица су официри, а изгледа да има и неколико мобилисаних сељака.

Наредник их је оставио и почео да прича са машиновођом.

Они су пришли групи добровољаца који су стајали око заробљеног четника, човека од двадесет седам-двадесет осам година, обраслог у кратку, црну браду, живих немирних очију.

- Гадно ћете страдати - говорио је осмехујући се, као да је он њих похватио. - За данас смо спремили још две заседе. Не верујем да је ико жив остао, као ни у оном аутобусу са вашим командантом. Не можете ви с нама да се борите.

- Шта велиш за ово овде? - питао га је један од добровољаца. - Убили сте нам само једног нашег, а ви сте много горе прошли.

- Имали сте срећу што нисте искочили на ону другу страну. Тамо би вас све покосили.

Наредник се вратио од машиновође и показао им на утврђења с друге стране пруге.

- Сигурно су мислили да ћемо ми навалити да бежимо као зечеви, па су тамо ископали два пута више ровова. Кад су видели како су ови њихови овде прошли, они су наједном нестали.

- Само, ипак, страдаћете гадно на оне друге две заседе - поновио је четник са осмехом. - Ни један једини неће остати жив.

Слободан се прво зачудио смелости и неустрашивости заробљеника, онда је, изненада, осетио прилив поноса. „То је наш јуначки народ”, помислио је. Дошло му је да приђе том човеку, да му пружи руку и да каже: „Еј, брате, Србине, шта ти је? Ми хоћемо исто што и ти хоћеш. Слободну Србију са краљем Петром.”

Пребацили су их у Трстеник. Наредник им је на растанку рекао да и они сви очекују наређење да се пребаце за Трстеник, како би појачали малу добровољачку посаду. Имали су податке да су се велике четничке снаге почеле да скупљају око града.

Када су изашли из камиона сазнали су од добровољачке патроле да су, баш као што им је заробљени четник причао, нападнути на још два места, али да су имали само тројицу лакше рањених. И они су се спасли брзим и неочекиваним противнападима.

- Време изненађења је прошло - казао је Милан. - Још ни-су схватили да смо ми сада много опрезнији и спремни на све.

- А боље смо и наоружани од њих - додао је Слободан.

- Ако хоћете да видите ове њихове што су изгинули - каплар, вођа патроле, обратио се Слободану и Милану - продужите до раскршћа. Ту смо их малопре изложили, тако да оне које препознају, родбина може да носи кућама.

Кад су пришли раскршћу, видели су десетак жена окупљених око девет мртвих четника који су лежали један поред

другог на тротоару.

Поред једног, у официрској униформи и са чизмама на ногама, клечала је старија жена у црној марами и тихо јецала. Поред ње стајала је непомично млађа жена, која је рукама прекрила лице. Остале жене су стајале у групи и немо посматрале мртве борце.

Наједном се једна старица окрену добровољцима.

- Како сте могли да их побијете? - питала је са призвуком прекора у гласу. - То су Срби к'о и ви што сте.

Добровољци су ћутали.

- Хајдемо - Слободан је повукао Милана за рукав. Кад су мало одмакли, додао је: - Не могу да гледам.

- Ни ја. Нека нам Бог помогне. И њима и нама.

- И нека нам опрости. И њима и нама.

БРАТ

После два дана вратили су се из Трстеника. Свртели су одмах у Савину канцеларију и испричали му шта се све догодило.

- Мене је јутрос Димитрије Љотић позвао телефоном. Поручује нам да не смемо никада да заборавимо да су нам четници браћа. Кад сам му ја споменуо како су неки наши други озлојеђени, казао ми је да ми, просветари, пренесемо његову поруку сваком добровољцу појединачно: не смемо да се боримо против четника, сем у очитој самоодбрани, ако су нам животи или част у питању. Никако да их нападамо, него да их свим средствима избегавамо...

- Као да је то могуће - прекинуо га је Милан.

- Сад ме вас двојица пажљиво саслушајте. Казао је од речи до речи: „Ко то не може или неће, нека скине своју капу и нека иде. Нама не треба.”

На излазу из зграде пришао им је висок младић, широких рамена, у кошуљи и сиво-плавим панталонама.

- Здрав, Милане - казао је са уздржаним осмехом. - Видим да си још увек жив и здрав. Душица се ова два дана много бринула за тебе.

- Није за то имала никаквог разлога, бар не овог пута. - Окренуо се Слободану. - Ово је Здравко Глишић.

„Горданин брат”, помислио је Слободан.

- Ја сам Слободан Спасојевић. - Учинио му се да је са младићевих усана нестао осмех док су се руковали, и да га је погледао оштро и испитивачки. Изнад десне обрве је имао кратак, хоризонтални ожиљак, као да га је неко ножем урезао.

- А, ви сте тај Спасојевић! Већ сам вас неколико пута тражио. Желео сам да разговарам с вама.

- Причекајте само за тренутак, да оставим пушку и спрему.

Отишао је у зграду у којој су били смештени, док је Милан наставио разговор. Осећао је нелагодност. Шта тај човек хоће од њега? Са Горданом се видео само четири-пет пута. Њихови односи су сасвим пријатељски и коректни.

У соби је седео Миша за столом и испуњавао неке формуларе. Обрадовао се кад је видео Слободана.

- Остали сте живи и здрави, хвала Богу.

- Овога пута смо стигли на свршен чин. Милан ће ти све испричати. Ја морам да журим. Чека ме онај цивил који ме је тражио. Он је заиста Горданин брат. - Насмејао се. - Требало би сада да пошаљем вас двојицу да се са њим објашњавате и обрачунавате. Сећаш ли се како сте ми ти и Милан наместили да се „случајно” упознам с његовом сестром?

Већ је излазио кроз врата кад му је Миша викнуо:

- Имаш писмо из Шапца.

Хтео је да се врати. Застао је. Ко зна шта ће тај Глишић помислити ако одмах не сиђе.

Ипак се вратио. Миша му је показао повећи коверат који је лежао на столу поред његових списа. Брзо га је отворио. Као и обично, чика-Стевина цедуља са неколико реченица, и други, мањи коверат. На њему је чика-Стевина адреса исписана неким непознатим рукописом. У загради ознака: „За господин Слободана С”.

Није од Анђелке. Није ни од сестре. Сад је морао да и њега отвори. Неколико страна исписаних мање-више читким словима, нагнутим мало улево. Почине са „Драги пријатељу”. Окренуо је последњу страну. Завршава се речима: „... са најсрданијим поздравима, Олга.” Испод потписа адреса Смедеревске Паланке и Завода за принудно васпитање омладине.

То писмо није очекивао. Никако. Ни у сну није могао да сања да ће му се Олга Митровић, салонска комунисткиња, јавити из Завода, за који је чуо да га њени истомишљеници који су на слободи, називају „концентрационим логором”.

Погледао је Мишу. Већ му је пало на ум да га замоли да сиђе доле и објасни Глишићу да је спречен, како би могао да на миру прочита писмо. Међутим, одмах се тргао. Изгледало би да се уплашио тог високог младића са ожиљком на челу, а он се никад није плашио људи. Није никоме желео зло, нити је кога свесно увредио. Прилазио је свакоме добровољно, и то му је, ваљда, и давало самопоуздање у односу на околину.

- Је л' то писмо од девојке? - насмејао се Миша кад је видео како је Слободан брзо вратио писмо у коверат и ставио га, заједно са чика Стевином цедуљом, у унутрашњи џеп своје војничке блузе.

- Јесте, од девојке је, али не од моје - казао је излазећи на врата.

Успео је да види Мишин помало зачуђен, иако шеретски израз на лицу.

Хтео је да му још довикне: „Између неба и земље има више чудеса него што их мудрост наша зна, о Хорацијо!” Али није имао времена, а није био ни сигуран да је Миша читао Шекспира. Стрчао је низа степенице и затекао Милана и Здравка Глишића у живом разговору, који су прекинули кад су га видели да долази.

Ипак је успео да чује одломак Глишићеве последње реченице.

- ... а ви мислите да је и сам Господ Бог на вашој страни...

Сетио се како му је Гордана причала да су јој отац и брат велики дражиновци. Учинио му се да га је Милан погледао забринуто.

- Извините - проговорио је први Слободан, кад су кренули улицом према центру града. Осетио је потребу да преузме иницијативу и одложи, бар на неко време, оно о чему је Глишић хтео да разговара. - Управо сам пречуо шта сте малопре казали Милану.

Младић га је погледао одсутно, као човек који се спремио да каже нешто важно, а неко му изненада пореметио ток мисли.

- Да?

- Казали сте да „љотићевци” верују како је и сам Господ Бог на њиховој страни - говорио је осмехујући се у исто време. - Ја се с тим потпуно слажем. Међутим, не само да љотићевци тако мисле о себи; све војске света су веровале, а и данас верују да је Бог на њиховој страни. Сви, сем комуниста, који га не само негирају него и нападају.

Глишић га је погледао оштрије.

- Код вас је то израженије. Чуо сам неколико пута како вас чете, после молитве, на питање „ко је с нама?” узвикују „Бог”.

- Ми смо уверени да нам у борби против безбожја и безбожника може да помогне само Бог. Зато га и призивамо сваког дана.

- Нисте ви једини који сте сагледали опасност.

- Видите: ми смо уверени да већина нашег народа још не схвата у каквој смо се страховитој ситуацији нашли у овоме рату. С једне стране је опасност од биолошког уништења, а са друге, могућност падања у комунистичко ропство. Ми морамо да учинимо све од себе како бисмо спасли што се спасти може.

- По сваку цену?

- Да. По сваку цену.

- Живот, част, поштење...

- Све. Морамо свим силама да онемогућимо комунисте да завладају Србијом.

До овог тренутка Слободану се чинило да ће Глишић изненада променити тему, међутим, сада, као да се наједном тргао. Повисео је глас.

- То је апсурдно. Енглези и Американци тако нешто никад не би дозволили.

- Ако не би било у њиховом интересу.

- Како можете тако нешто да кажете? Зар је у њиховом интересу да изгубе Југославију и дозволе Стаљину излазак на Јадранско море?

- Шта Енглези мисле, ми не знамо, али знамо да су већ почели да напуштају Дражу Михаиловића и помажу Тита.

- То су комунисти убацили. Наши савезници нас неће никада напустити. Дража Михаиловић је званично министар војске и морнарице у југословенској Влади у Лондону... Слажем се са вама што се тиче спасавања српског народа, али за то имамо генерала Недића и његове одреде.

- И ми смо његови одреди.

- Чуди ме да и вама самима није познато... Зар нисте ви под директном немачком командом?

Покушао је да објасни, али је приметио да га Глишић више не слуша.

- Па шта сада хоћете? - прекинуо га је. - У Србији такорећи и нема партизана.

- Рат се још није завршио, а ми имамо податке да се партизани наоружавају енглеским оружјем и да се спремају да масовно упадну у Србију. Можда већ и за неколико месеци.

- Извините - насмејао се Глишић - али то је и сувише фантастично... и наивно. Ако и дођу, неће се добро провести. Четници ће их разбити као од шале.

- Четници су слабо наоружани. Немају бацаче, артиљерију, довољно муниције...

- Кажите ми - опет га је прекинуо - шта би било ако би комунисти завладали Југославијом и...

- Катастрофа! - Слободан му је упао у реч. - Прво, ми Срби би највише страдали. Тито нам никад неће заборавити како смо га истерали из његове Совјетске ужичке републике, као што нам није заборавио како је некад као аустријски фелдвел бежао главом без обзира из Краљевине Србије. Знате, вероватно, како је прошла Руска православна црква под Јосифом Хугашвилијем Стаљином. Српска црква под Јосипом Брозом Титом не би прошла боље од руске. Шта би било са Царством Небесним, народним предањем и историјом? Хрвати и Словенци би имали Ватикан да се за њих заузима. Ми не бисмо имали никога. „Једна сламка међу вихорове”. Све би учинили да разбију српског сељака, вековног носиоца наше културе, исто као што су болшевици радили у Русији са руским сеља-

ком. У школама би се предавао атеизам... Нашли би се наједном на једном историјском прелому...

- У коме би изгубили своју душу - допунио га је Глишић смешкајући се. - Чак кад би и победили, у шта ја ни најмање не верујем, наишли би на жилав отпор српског сељака, Православне цркве, интелигенције...

- Нисам казао да би изгубили душу. И ја верујем у виталност српског народа, али бисмо страдали. А и отпорност према комунистичкој диктатури не знамо како би изгледала, кад знамо како смо изашли биолошки осакаћени из Првог светског рата, а у овом смо већ изгубили стотине хиљада људи, жена и деце.

- Ви, као и ваши једномишљеници, имате тенденцију да претерујете. Ваша гледања се граниче са дефетизмом.

- Ако верујемо сувише у Енглеze и ако се уљуљукујемо мислима како ће нам они једног дана довести краља Петра, нећемо бити спремни да дочекамо партизански напад на Србију. Ми, националисти, морамо да се суочимо са опасношћу која прети српском народу, да заборавимо на све несугласице и да се ујединимо. Немци ће да оду као што су и дошли, а комунисти ће остати.

- Шта, ви сада тврдите да ће комунисти победити...?

- Нисам казао да ће победити, али нисам то ни искључио. Ако победе, победиће због наше неслоге... Знате како Недић каже: „Уздај се у се и у своје кљусе“.

- Рат ће се ускоро завршити и ми ћемо бити на страни победника, као што смо били и у Првом светском рату.

- Дај Боже. Мало пре сте ми рекли да сам песимиста. Дозволите ми да ја вас сада назовем претерани оптимиста.

Заћутали су. Слободан се осећао сигурније и мирније, као да је на неки начин припремио себи базу са које ће моћи лакше да прими сваки непредвиђени напад.

Погледао је испод ока Глишића. Учинио му се да није био онако прибран као кад су пошли. Изгледало му је као да се труди да се среди и поново прибере мисли.

Сунце је, као огромна, тешка, румена лопта, почело да се спушта између тамнозелених разгранатих крошњи дрвећа на кровове Кнежевог града. Док је корачао поред Горданиног брата Слободану се чинило да ће сваког тренутка, чим оно додирне кровове кућа, цео Крушевац да букне црвено-модрим пламеном.

Здравко Глишић је проговорио тек када су одмакли подалеко од штабовских зграда. Гледао је право испред себе, а говорио је чврстим и сигурним гласом.

- Ви вероватно знате зашто сам вас већ неколико пута тражио.

- Право да вам кажем, не знам.

Младић је поћутао за тренутак.

- Да ли имате браће и сестара?

- Имам само сестру.

- Онда ћете ме боље разумети. Ја имам две.

- Познајем вашу сестру Гордану.

- Знам. Зато сам и хтео са вама да разговарам. Она се још до сада није озбиљно забављала, а сада је почела да излази са вама.

- Ми се не забављамо...

- Ми, наша породица - наставио је као да га није чуо - не желимо да се она виђа са вама.

- Казао сам вам да се ми не забављамо - осетио је да су му се зажарили образи.

- Без обзира на то да ли се забављате или не, ми јој не дозвољавамо.

- Само смо добри пријатељи.

- Ви ме, изгледа, не разумете. Она је против наше воље почела да се са вама састаје.

- Ви, мени, изгледа, не верујете.

- То није важно.

- Мени је важно - повисио је глас. - Према вашој сестри сам се понашао коректно и са пуно поштовања, што она и заслужује.

- То ми је познато.

Слободан је усред корака стао. И младић је застао. Први пут откако су кренули погледали су се очи у очи.

Иако је сумрак почео да се спушта, видео је јасно очи Здравка Глишића. Биле су исте боје као и његове сестре, плавакasto-зеленкасте, само нису имале ону топлину, него су одсијавале неким хладним, металним сјајем.

- Ако знате - казао је тихо - шта вам онда смета? Моја униформа?

- Да, ваша униформа - казао је младић исто тако тихо.

- Ово је српска униформа и српска шајкача.

- Знам. Само сада није време тој униформи да се носи на сред Крушевца.

- Него у шуми?

Климнуо је главом.

- И да се из заседе припуцава на такозване љотићевце?

Младић је скренуо поглед. Ћутао је.

- А зашто не на Немце?

- Ви то добро знате.

- Сто за једнога?

Опет је климнуо главом, али није ништа казао.

- А на комунисте?

- Видите ли овај ожиљак? - показао је прстом изнад обр-

ве. - То је од комунистичког метка. Добио сам га код Ужица.
„Интересантно”, помислио је Слободан, „Гордана ми није причала да јој је брат био у четницима”.

- Значи, борили сте се заједнички са љотићевцима на истом фронту.

- Није било нашом вољом.

- А мислите ли ви да се ми, такозвани љотићевци, шетамо Крушевцем нашом вољом? Надам се само да пре Ужица, док сте били заједно са партизанима, ваљда опет „не вашом вољом”, нисте убили ниједног Немца, јер ако јесте, не завидим вам. У том случају сте морали изгубити сан. Није шала убити једним метком стотину Срба.

- Ви, љотићевци, помажете Немце - опет су им се срели погледи.

- А не мислите да ми помажемо српском народу?

- Комунисти су истерани из Србије.

- Нису сви. Мора да вам је познато да је покојни Душко Марковић недавно спасао хиљаду и седам стотина Срба од стрељања.

Здравко Глишић није ништа казао, али се осмехнуо саркастично.

- Не верујете? Зборашка пропаганда? - Био је љут. - Све је то било намештено! И она рака од шале ископана!

- Зашто нападате четнике?

- Напали смо их само једном, и то је било грешком. Послали смо извињење. Наши људи су били уверени да су најзад, после много неуспешних покушаја, наишли на Богињине партизане - прећутао је оно о Гопуренку. „То би још више искомпликовало ситуацију”, помислио је.

Опет онај саркастичан осмех.

- И пре два дана сте их напали.

Слободан је хтео да каже како је то најобичнија измишљотина, али му је реч застала у грлу.

- Само сте се рђаво провели - наставио је Глишић. - Изгубили сте преко педесет људи. Не можете се ви с њима борити. То су искусни борци.

Изненада се смирио. Не може он да убеди овога човека. Подсетио га је на заробљеног четника. Осетио је наједном и према овом младићу неку мешавину дивљења и неверице.

Ни овај се није плашио да каже шта му је на срцу и на уму. Није се плашио да ће га он, „окорели љотићевац”, а вероватно је чуо да је и просветар, ухапсити, па ако је тачно што неки причају, и убити. Важнија му је била његова истина... и љубав према сестри.

- Откуд ви знате - осмехнуо се сада сасвим смирен - да

смо их ми напали и изгубили педесет људи?

- Тако се прича по граду.

- Значи, сутра ће бити у Крушевцу велика сахрана са педесет мртвачких ковчега?

- Не верујем.

- Зашто?

- Сахранићете их тајно, на неком другом месту.

- А ви верујете свему што се прича? Сада саслушајте мене, што ћу ја вама да испричам. Пре два дана су нас они напали, у исто време на три места. Имали смо једног мртвог и пет рањених. Они су најалост изгубили девет људи, а не знамо колико су имали рањеника. Много смо боље наоружани, а имамо и одлично командно особље.

- Они имају много више активних официра.

- Желео бих од свег срца да вас сада изненадим, али сигурно нећу успети. Биће вам и сувише фантастично, да бисте ми поверовали... Димитрије Љотић је јутрос разговарао телефоном са нашим батаљонским просветаром, који је то мало пре испричао Милану и мени. Ако желите, одвешћу вас сада, ево одмах, просветару, па ћете исто то чути и из његових уста.

- Не, не могу. Немам времена.

- Штета. Можда би и поверовали. Љотић му је казао: „Не смете никад да заборавите да су нам четници браћа”. Затим је тражио од њега да пренесе сваком појединачном добровољцу његову поруку, да морамо по сваку цену да избегавамо борбе са њима. Ако се то некоме не свиђа, ми таквога не требамо у нашим редовима.

- Било како било - казао је младић чвршћим гласом - ја сам вам казао шта сам имао.

- Да ли је Гордана знала да ћете разговарати са мном?

- Казао сам јој.

- Нема разлога да се бринете за своју сестру.

- Надам се да не желите да понављамо нашу конверзацију?

- Ја вас разумем много боље него што ви мислите, али вам не могу обећати да са вашом сестром нећу никад да разговарам. Ако она зажели, разговараћу.

Здравко Глишић се нагло окренуо од Слободана и без поздрава се удаљио журним корацима.

Грло му се осушило. Осетио је неку горчину у устима.

Тај човек је, изгледа, хтео да га намерно увреди и наљути. У једном тренутку је и успео. Кривио је себе. Није смео да прихвати изазов. Требало је од самог почетка да с њим разговара потпуно другим тоном. Најгоре је било оно што му је казао о четничкој сарадњи са партизанима, и оно „... ако сте уби-

ли Немца, убили сте једним метком стотину Срба... изгубили сте сан." Ко је он да њему суди? То је било и сувише саркастично. Нехришћански. Није успео да се савлада. Није се по-нео као добровољац, човек добре воље. Дозволио је да га савлада слабост и зла воља.

Нашао се увређен што породица Глишић не дозвољава Гордани да се виђа с њим, „издајником, фашистом, црним љотићевцем". Значи, није још довољно јак да и то поднесе. А то је, ваљда, и део оног најтежег на што га је још у Добрину, почео да припрема Тоша. И да га индиректно опомиње... Да га је сада могао да види Димитрије Љотић, шта би он казао? Не би му, сигурно, повлађивао и не би га похвалио као што га је похвалио због његовог држања пред групом студената у Митровићевом салону.

Како је брзо заборавио на онај приручник Десет заповести српским добровољцима, који је тако пажљиво проучавао и о њему говорио новим добровољцима, већином сељачким синовима! Сваки од њих, ти сељачки синови, и без приручника, извео би много боље ову ситуацију на чистину него он, који их „подучава" како да се владају.

Напао је брата-четника, како их то Димитрије Љотић назива, а то ни у ком случају није била „неопходна самоодбрана". Није довољно не пуцати на њих, не нападати их физички. Како могу они да траже, разумевање од четника у овој лудој и заплетеној ситуацији, ако ни они сами не показују разумевање према њима? Цео овај свет је, изгледа, пун заблуда и пун малих, личних истина, иако је Истина само једна.

Ако ми верујемо у Христа Спаситеља, размишљао је, и исповедамо хришћанске принципе, морамо се по њима и управљати. Не смемо да једно говоримо, а друго да радимо. Не смемо да будемо празно звонце које звечи.

Тај Глишић је дошао као човек и у лицу му отворено казао шта мисли о њему и о његовој борби, и затражио да се више не састаје са његовом сестром. У том његовом поступку је било нечег витешког, иако, у ствари, заснованог на једној великој заблуди. Па чак и да је имао разумевања за Слободанов став, могао је исто тако да се с њим суочи и да му каже: „Еј, ти, остави се моје сестре. Ако си ти жртвовао свој живот и своју част за своја убеђења, то је твоја ствар. Остави нас на миру. Ми нећемо да се жртвујемо тако као што си се ти жртвовао".

Сирота Гордана! Мора да је у кући била читава експлозија. Цела се породица против ње окренула. Забрањили су јој да се виђа „са тим љотићевцем". Мора бити да се она томе одлучно супротивила, чим јој се брат одлучио да се и с њим лично суочи.

Сад му је било јасно зашто је прећутала да му каже да јој

се брат борио у Дражиним редовима. Плашила се да ће га то сазнање потпуно одбити од сестре „противника".

Жао му је било те симпатичне и пријатне девојке, још више зато што му је сада постало потпуно јасно да су њена осећања била сасвим друге природе него његова. Кајао се што јој није одмах, у самом почетку, споменуо Анђелку. Да јој је поштено казао да има девојку, до овога свега вероватно не би ни дошло. Али, ето, и њему је, ваљда, ласкало што се та zgodна и оштроумна плавуша, лепих манира... и лепих ногу, заинтересовала за њега.

У исто време није могао да заборави ону шетњу споредном крушевачком улицом, кад се цео град почео да окреће против њих. Тражила га је да му се извини што је посумњала у његов патриотизам и његове мотиве. Деловала је на њега у оним трагичним данима као светао зрачак у тами.

Шта сада да уради? Како да олакша Гордани, и да ли је то, уопште, могуће?

А било му је жао и Горданиног брата. Није њему било лако да се спреми за овај сусрет, и да долази сваки други, трећи дан пред штаб батаљона његових, како је он по свему судећи убеђен, крвних непријатеља. Одавао је утисак интелигентног и образованог младића, вероватно идеалисте, као и он што је.

Кад би његова сестра Вера прешла из Добрине у Србију и наједном почела да се састаје са неким присталицом Страхине Јањића, како би њему било? Стресао се. А многи четници мисле да су добровољци и јањићевци једно исто. Ако не би могао да опамети Веру, одлучио би се и он на неки драстични корак као и Горданин брат.

Застидео се своје малопређашње надмености. Како је он са неке висине одбрусио том младом храбром четничком борцу! „Шта вам, онда смета", казао је, „моја униформа?" Сигурно да му смета. Смета и њему самом да је носи под окупацијом, усред Крушевца.

Кад би било могуће да поново отпочне тај разговор... али, сетио се речи старог грчког песника. „Ни богови не могу да учине да није било оно што је било."

Већ се потпуно смркло, и он је убрзао корак.

Тај заплет са Горданом и њеним братом десио му се у најгоре време овог, не више само братоубилачког већ, како му се чинило, самоубилачког рата... Видео је четника у шумадијској народној ношњи и добровољца у српској униформи како силазе низа степенице у циркуску арену. У рукама држе пиштоље. Стају наред круга, клањају се на све четири стране света, затим носе пиштоље својим слепоочницама и повлаче орозе. Гледаоци одушевљени. Тапшу, вичу из све снаге: „Браво, браво!" Направио се читав урнебес. Гледаоци све саме уста-

ше, есесовци, Шиптари, Мађари, чланови комунистичке Интернационале...

Чуо је опет глас Радојка, оног снажно грађеног добровољца код Белих Вода: „Живео краљ Петар!” и одмах затим, усред звиждања метака и експлозије бомби, громки четнички одговор: „Живео, живео!”

Милан и Миша су га дочекали упитним погледима.

- Ништа нарочито - слегнуо је раменима. Одлучио је да никоме не прича шта се десило.

- Шта сте причали? - инсистирао је Миша, док га је Милан посматрао, опет му се учинило, забринутим погледом.

- Хтео је, изгледа, да сазна какве су моје намере према његовој сестри, или тако нешто. Није био довољно јасан.

- Ала не умеш да лажеш - шапнуо му је Милан кад је пролазио поред њега. - А шта ти пише она друга девојка, која није твоја девојка? - питао је гласно и погледао га искоса. - Миша ми је казао да си добио писмо из Шапца.

Слободан је извадио писмо из блузе.

- Потпуно сам заборавио. Ових дана смо имали сувише много узбуђења.

- Колико он то има девојака? - питао је Миша тишим гласом, као да није хтео да га чује Слободан.

- Имам у сваком граду бар по једну, скоро као и Милан - насмејао се Слободан, али се одмах уозбиљио. - Шта мислите о поруци друга Председника?

- Исто што и ти мислиш - казао је Милан. - Није лако, ни једноставно, кад нас скоро сваког дана нападају, а кажу да се то проширило и на друге наше батаљоне широм Србије... Ипак смо остали у одличним односима са четничким командантима, као што су Синиша Пазарац, Љуба Јовановић, Саша Михаиловић и неки други.

- А исто тако смо у добрим односима са босанским, далматинским, личким и црногорским четницима - додао је Миша.

- То су једине добре вести - казао је Слободан - после дужег времена... Ако будемо паметни, сад кад смо навикли на начин борбе ових наших локалних србијанских четника, издржаћемо још мало док се и они не опамете, или док нас и једне и друге не повијају комунисти.

- Или док не испуцају сву муницију - насмејао се горко Милан. - Сећате ли се како су нам се још пролетос жалили да имају само по пет, десет, или петнаест метака?

- Трагично је да су непријатељства и почела због те проклете муниције - казао је Слободан.

- Нису могли да схвате - Миша је устао од стола и почео да се шета по скученом простору између постеља - да смо ми

задужени том муницијом, и с обзиром на то да у последњих неколико месеци нисмо имали никаквих већих судара са комунистима, нисмо могли да је набављамо онако лако као крајем четрдесет прве, четрдесет друге. Онда нам је било лако да наоружавамо босанске и наше четнике.

- Да смо наставили да им дајемо као и раније, ми бисмо и сами остали без муниције - казао је Милан.

- Хајде, читај то писмо већ једном - викнуо је Миша. - Како можеш толико да чекаш?

Покушавам да замислим какав вам је израз на лицу сада када сте отворили коверат и видели да Вам се јављам, и то још одакле - Слободан је најзад почео да чита. - Изненађени сте. Тако шта нисте очекивали. Зашто бих ја, девојка која је била толико неискрена, превртљива, и у исто време намењива, писала Вам после свега што се одиграло?

Претпостављам да сте чули од ујака и Виде да сам била ухатишена, да сам признала своје грехе, и да се сада „опорављам”, и „поправљам” иза бодљикаве жице.

Тек ми последњих дана почело да постаје све јасније како сам ипак, под овим околностима и по тежини ситуације, мање-више добро прошла. Жао ми је једино родитеља, нарочито маме. Себе не могу, а и немам времена да сажалевам. Жао ми је и моје сестре Виде. Могу да замислим како се она страшно разочарала у мени. А жао ми је и Вас што сте и кроз мене упознали мало више ону негативну страну живота, то јест изразе слабости људске.

Види сам неколико пута писала. Мами нисам могла, али ме је она већ три пута обишла (овде је дозвољена посета рођацима), па смо се добро испричале. У ствари, никад тако лепо нисам ни разговарала са мојом мајком као та три пута. Тати није дозволио понос да дође, иако ме мама уверава да пати због мене. Каже да је изгубио сан и да је страшно ослабио. Никад ни у сну нисам могла да замислим да би мој тата, типични самоуверени и бездушни (тако сам га ја некад замисљала) професионални политичар, коме је једино стало до власти, могао да пати због ичег, сем повређене таштине. Да се брине - да, али не да пати.

Једна питомица (тако се ми овде у Заводу званично називамо), која је иначе из Црне Горе, причала нам је како су Италијани 1941. године једном приликом купили на улици Берна шест младића и девојака да их стрељају као одмазду за њиховог убијеног војника. Неко је то одмах јавио оцу једне од девојака. Отац је потрчао из све снаге и успео да стигне поворку испред самог места где су хтели да их стрељају. Онако сав задихан, показао је своје документе по којима се видело да

је активни официр Краљевине Југославије, који је избегао заробљавање. Замолио је италијанског официра да пусти његову ћерку, а уместо ње да убије њега, на што је овај и пристао.

Ко зна? Можда би и мој тата то исто учинио за мене?

Много сам научила овде о правом значењу људског живота.

Како је то чудна ствар наш живот. Сви ми који мислимо, сматрамо да је оно што ми радимо и у шта верујемо, а има нас толико много разноврсних убеђења - једино исправно. Можда су они који гледају свој посао, а не мисле много, најсрећнији људи и жене на овој планети.

А можда су и најсрећнији они који верују. Данас је недеља. Пре подне сам присуствовала литургији. Хтела сам да видим и чујем тог чувеног оца Алексу Тодоровића, о коме су нам наши васпитачи говорили са страхопоштовањем.

Кад сам га видела у цркви онако крупног, обученог у златом извезену одежду, продорног погледа, дуге бујне браде и косе, која му у таласима пада преко рамена, помислила сам да су тако некако морали да изгледају старозаветни пророци. После службе је говорио својом гласином, која се орила целим заводом, о покајању и вечном спасењу.

Само сам још једном видела и чула човека који спомиње Бога са истим дубинским убеђењем - Вашег Димитрија Љотића. Посетио нас је једнога дана изненада, ненајављен. Ако сте њих двојицу икада видели и чули, знате о чему говорим! Један у одежди, а други у цивилном оделу.

Први пут у животу сам се озбиљно замислила над значењем религије... Многе ствари сам овде први пут доживела.

Упознала сам се и са Вашим и Жариним колегом. Сетила сам се његовог имена, Дамјан, када сте га вас двојица једном споменули у Београду, али не и презимена.

Мушки и женски интернати су одвојени, али се ми ипак виђамо на заједничким часовима и приредбама. Питала сам једног питомца да ли зна неког Дамјана из Добрина, и он ме је још истог дана упознао са Дамјаном Исајловићем. Испричао ми је како сте му Ви и Жара, а нарочито Ви, много помогли писмом у коме сте га узели у заштиту. Разговарала сам с њим већ неколико пута. На неки чудан начин ме подсећа на Вас, иако сте се вас двојица нашли на потпуно супротним странама. Слушам да је много преживео, али не воли о томе да прича.

Међу предавачима, васпитачима и питомцима има врло интересантних особа. Управник женског дела је др Драгојла Поповић, лекарка, висока и лепа жена, изванредног општег образовања. Њен муж је управник мушког дела. Једна моја познаница из Београда, која је имала прилику да са управни-

цом води неколико дугих разговора, причала ми је о њој са одушевљењем. Верује да је потпуно искрена и да нам заиста желе да помогне колико год је то под овим условима могуће.

Поред разних часова и предавања из историје, философије, религије, морамо и сами да доприносимо економији Завода. Пролетос сам први пут у животу радила физичке пољске послове, ја, која сам ретко сама себи и чашу воде усула. Копала сам у великој бапти за поврће, окопавала, плевала, заливала, поред осталих послова у бараци, заједничкој кухињи и дворишту. Право да Вам кажем, све то није нимало страшно, само кад се навикне.

Сећала сам се неколико пута наших разговора у Београду кад сам, како ми се то сада чини, лутала као кроз неку маглу. Сметала ми је тада Ваша претерана сигурност у себе и у идеале за које сам веровала да су назадњачки и мени потпуно туђи. Сећате ли се теме о „отуђивању“, коју сте Ви покренули?

Осетила сам потребу да Вам се јавим, и да Вам се мањевише „исповедим“. Не знам колико ће ми то поћи за руком у овом писму, али то ми је углавном била намера.

Дамјан ме је замолио да Вас много поздравим. Волео би да се може са Вама да види и исприча. Мислио је да Вам се јави, али не верује да би био у стању да напише све што жели да каже.

И ја сама имам много више да испричам, него да напишем. Кажу: „Хартија трпи све“, али не кажу да је често и стидљива, уздржљива, па и плашљива. Боји се да прими све, па вас натера да изоставите понекад и оно што је најважније, а ако се то изостави - заувек пропадне. С друге стране, када се нешто стави на хартију, остане на њој скамењено за сва времена...

Не мислим да Вам се обраћам у загонеткама, али се налазим у неком прелазном (а можда и „пролазном“) добу, у коме су ми се многи стари појмови почели да рашчишћавају, а што ми је тешко да напишем - и драстично мењају. Много лакше би ми било да сада седите преко пута мене, за овим грубо истесаним дрвеним столом, и да ме пажљиво, као што то Ви умете, слушате. Исто тако као што сте ме слушали кад смо седели поред клавира у салону наше куће на Дедињу.

Сећате ли се кад сам Вам казала (љутито!) да живите у нестварном свету Вашег „Учитеља“? А који је свет стваран? Онај у коме сам ја живела?

Сигурна сам да нисте заборавили мој испад који је некако одмах иза тога и следио. Тек сада, после више од пола године након оног накардног пољупца, док Вам све ово пишем - осећам како ми се крв пење у образе. Као што видите, тре-

бало ми је дуго времена да поцрвеним!

Сада већ знате сасвим поуздано да сам скренула са оног Вашег „удаљавања” и „отуђивања”. Где ћу да стигнем и да ли ћу игде стићи, то још не знам. Знам само да сам овде, свакодневно, изложена том Вашем лепом и блиставом свету народне епике и изрека, царству Духа и „Небесне Србије”. (Да, читала сам и владика Николаја, поред Берђајева и Достојевског!).

Ваш „Учитељ” ме је запањило, а није само мене. После његове посете настало је неко комешање међу питомицима и питомицама. Није био оно што смо ми очекивали. Није се појавио надмен, уображен „Вођа” фашистичког покрета, реакционар, да нам одржи придику и да нас „уразуми” и „просвети”, него, на место њега, дошао је скроман човек проседе косе, који нас је ословио са „драга децо”.

Говорио је о нашим друговима који су узалудно изгинули на погрешном путу за интернационални комунизам. „Као звезде су блеснули, па их је покрио мрак”, казао је парафразирајући речи из једне песме коју је тога дана чуо на проби нашега хора. Имала сам утисак да заиста говори од срца и да има пуно разумевања, симпатија - чак и љубави према нама, идеолошким крвним непријатељима.

У сваком случају данас много боље разумем и мога ујака и Виду, а још више Вас. Ако смо сви ми у заблуди, Ваша заблуда је најлепша и најплеменитија.

Још једном да Вас изненадим: увек сам желела да имам брата, а сад знам, кад бих га имала, желела бих да буде баш као Ви, Слободане.

Знам да ћете ме потпуно разумети (кад се мало прибегнете!).

Напишите ми, молим Вас, неколико речи. Много ћете ми учинити.

- Пази га како се задовољно смешка - обратио се Миша Милану кад је видео Слободана како пажљиво савија писмо и враћа га у коверат.

- Сигурно има за то добар разлог.

- Није то што вас двојица мислите... Само ћу толико да вам кажем.

Те ноћи није могао дуго да заспи. Већ је одавно приметио да је ноћ једино време када може да остане сам са собом и својим мислима. Све више му је недостајала његова „момачка соба” са малим писаћим столом, сталком са књигама, удобним отоманом. Да је могао бар на један сат дневно да се затвори у ту собу, прочита две-три стране неке добре књиге, напише и

сам неколико реди својих размишљања и запажања, као што је то некад радио. За ову годину дана откако је пребегао у Србију није прочитао ни једну једину књигу, не рачунајући школске уџбенике у Београдској гимназији. Некад је највише читао белетристику. Спремао се да чита и друге, како је то он онда мислио, „значајније књиге”. Поред владике Николаја и Берђајева, читао је и неколико извадака из Платона, Аристотела, Паскала и Декарта. Тоши је морао да врати пре одласка из Добрина *Пропаст запада* Освалда Шпенглера, још недочитаног. Међутим, и оно мало што је прочитао од Шпенглерове замашне студије из филозофије историје, било је довољно да га, нарочито у овим претешким временима, одушеви идејом доласка нове, словенске културе, која ће временом да замени стару и „уморну” западноевропску.

„Само”, помишљао је са неким притајеним узбуђењем, „чим се овај рат заврши, бацићу се свим бићем на читање, студирање и - писање”.

Те и такве мисли су му почеле у последње време да смећају. Осећао је грижу савести што се толико брине о својој личној интелектуалној изграђивању и удобности, кад толики Срби, и млади и стари, људи, жене и деца, свакодневно гину и страдају на све могуће начине.

Челични, плавкасто-зеленкасти одсјај Глишићевих очију није му излазио из главе. „Тај човек мора да ме мрзи”, помишљао је и мало се стресао. Шта је он све данас преживео, размишљао је. Вратио се из Трстеника, у коме су лежали девет мртвих браће-четника, суочио се са озлојеђеним Горданиним братом, такође четником, и онда, на крају дана, прочитао писмо једне бивше - да ли заиста бивше? - комунисткиње, која би желела да има брата баш као што је он, Слободан Спасојевић, „љути љотићевац”!

У овом случају, са четничке стране, са које би најмање требало да дође - тешка трагедија изазвана неразумевашем и заблудама, а са друге, са које би се најмање очекивало, иако само кроз једног појединца, појављују се знаци „покајања” и „вечног спасења”, као да су извађени из неке будуће беседе оца Алексе Тодоровића.

Ако је Олга овога пута заиста искрена, а желео је да јесте, њено писмо је једно од ретких светлих тренутака ових тешких дана. Прво Гордана, а сада Олга. Милан је за Гордану казао да је једна од ретких „изгубљених душа”, која их је разумела кад их је цео свет оставио. И једна и друга су, свака из свог угла, гледале непријатељски на њихову борбу док нису биле изложене оној „другој страни”.

Иако се радувао Горданином приближавању добровољач-

ком ставу, бунило га је њено брзо и наизглед лако мењање мишљења. Надао се да интересовање за њега као младића, о коме је Душица причала Милану, није у ствари био пресудни фактор за ту наглу промену. „Ипак”, мислио је, „истина је свакоме доступна кад јој се приђе отвореног срца. Само, некоме је потребно краће, а неком друже време да је открије”.

И Олгино колебање и „скретање” чинило му се све схватљивије што је о томе више размишљао. Нарочито га је потресла реченица на крају писма у којој је казала да би желела да има брата као што је он.

У ЧЕКАОНИЦИ

- Имали смо два-три кратка али жестока судара са партизанима, који су прешли из Срема на Космај у септембру, у ствари пре пет-шест недеља. То нам је добро дошло да се измиримо са четницима - говорио је Слободан Тоши, срећан што се најзад састао с њим после више од године дана.

- Каква је сада ситуација у Крушевцу?

- Много боља него пре два-три месеца. Четници су престали да постављају заседе, а и наши немирни духови су се смирили. Томе су помогла и учестала крстарења партизана по Јастрепцу. Добро је и то што су нас сада пребацили у Шабац, а у Крушевац послали Други батаљон... Да ли си прошао кроз војну обуку?

- Јесам - насмејао се Тоша - некако. Нисам створен да будем војник.

- Сећам се да си тако исто говорио и у Добрину кад смо чували Гороњине таоце са трометкама. Ипак, добро ти стоји униформа. Изгледаш као прекаљен борац.

- Кад је већ реч о униформи, да ли си чуо у каквој се униформи шета по Београду поручник Гопуренко, који вас је и завадио са четницима у Крушевцу?

- Немам појма.

- У есесовској.

- Откуд ти знаш? - тргао се Слободан.

- Неколико наших другова, Шапчана, видели су га на Терaziјама у униформи есесовског официра.

- Онда је истина да су га Немци убацили у наше редове са задатком да нас завади са четницима. Ипак ми је, и поред свега, још увек тешко да поверујем. Брат Рус?

- Он је вероватно, судећи по презимену, пореклом из западне Украјине. Можда је и унијат, а многи унијати су, поред свог антикомунизма, нажалост и велики непријатељи православног руског народа. И према нама немају никаквих симпатија.

Ситна октобарска киша им је изненада засула лица.

- Имаш ли времена? питао је Слободан.

Када се малопре срео са Тошом на узаној бетонској стази, која је спајала две касарне, учинило му се да је иза њега видео цео Добрин са безброј познатих лица.

- Свакако. Зато сам те и потражио чим сам чуо да сте стигли.

Ушли су у најближу зграду и сели за дугачки дрвени сто.

- Почели смо да причамо о четницима и партизанима - осмехну се Тоша - а ја знам шта тебе моментално највише интересује. Твоја мајка и сестра су добро. Много су те поздравиле када сам свратио да се опростим. Сима Симић те исто тако поздравља, као и моја мајка и Стева...

- Драго ми је. Хвала. А да ли си виђао њу... Анђелку? - Није могао више да издржи. - Само ми је једном писала.

Тоша се опет уозбиљио.

- Стева Марић те је много поздравио. Ти знаш да је Стевина сестра њена најбоља другарица. Поручио ти је да је Анђелка напустила гимназију и вратила се у село да буде са мајком. Партизани су јој убили оца, јер је одбио да их помаже.

Слободан се лушио шаком по челу.

- Сирота Анђелка - промрљао је. Видео је њене крупне тамне очи како га гледају тужно, као и онога дана кад су се растајали.

Тоша је нешто говорио, али он није разумео ниједне речи. Тек кад му је поставио питање, тргао се.

- Извини. Нисам те чуо.

- Где је сада Жара Аврамовић?

- Не знам где је моментално. И његов батаљон ће се формирати у пук, као и наш. Шта ти радиш?

- Ја сам још увек са делом штаба који је остао овде у Шапцу. Има већ две недеље откако смо почели да се спремамо за проширење и примање нових регрута. Познато ти је да су комунисти одлучили да упадну у Србију. Почели су преговори са четницима о мобилизацији по селима. Сви су изгледи да нас они не само неће ометати него ће нам још помоћи. Бар у овоме крају.

- Ко би то очекивао пре месец-два дана?

- Кажу да имају наређења „одозго”. Дража и Недић опет воде разговоре преко својих поверљивих људи. У неким местима имамо тешкоће, као у Ваљеву, где се Ратко Обрадовић тужи на Нешка Недића. Нешко Недић каже да су га добровољци једном ухапсили, 1941, док су још они сарађивали са комунистима, и да нам то хапшење не може никако да опрости.

- Ако се ми, Тошо, сјединимо, неће нам ништа моћи комунисти, као ни пред крај четрдесет прве.

- Неће ићи лако.

- Имаш право. После свега што се десило у јулу и августу ове несрећне 1943. године, биће јако тешко. У људе се увукло неповерење... и код њих и код нас. Много је пало крви.

- За та два месеца?

- Да, за два месеца. Ово нам је најмање требало. - Застао је за тренутак и загледао се у Тошу. - Е мој Тошо, шта све нисам видео и преживео за ову годину дана откако смо последњи пут седели у добринском парку и расправљали о Достојевском и Толстојевом хришћанству, о духовним особинама нашег народа, о Марковој философији.

- Чуо сам да си учествовао у борбама.

- То је било још најспоредније, иако није никад тако изгледало... нарочито кад зазвигде меци и почну да експлодирају бомбе. Најважнија лекција коју сам научио је та, да се не само цео свет заверио против нас Срба него смо и ми сами себи постали најгори непријатељи.

- Мислиш ли на четнике?

- Почећу од комуниста-Срба, који су у име мутних идеала објавили рат српском народу. А што се тиче четника, мислим не само на односе између њих и нас него и на њихове међусобне односе, а исто тако последњих месеци и на нас саме. Четнички команданти се гложе између себе. Неки нас нападају, а неки сарађују са нама. Има их доста који потпуно игноришу наређења Драже Михаиловића.

- А код нас?

- Друг Председник једном недељно одржава састанке с по неколико наших другова-борца изабраних из сваког батаљона. Ту им, свакој групи засебно, говори једно исто: „Четници су наша браћа. Не смемо на њих да пуцамо. Комаде се то не свиђа, нека узме своју капу и нека иде.”

- Да. Са неким нашим људима је тешко да се разговара. Кад покушам да кажем нешто о потреби измирења, поклопе ме са покојним Душком Марковићем, Тошом Станисављевићем, и осталима које су четници побили из заседе.

- С друге стране, многи четници, нажалост, још увек слепо верују Енглежима, а и не помишљају на то да Енглези гледају једино своје интересе, који нису увек истоветни са интересима нашег народа.

- Изгледа да је и сам Дража Михаиловић окружен саветницима који немају јасну слику наше садашње ситуације.

- То ће време најбоље показати. Нама, као народу, неће ништа помоћи ако једни друге критикујемо.

- Чуо си да су „наши велики савезници” пре неколико дана, мислим двадесетог октобра, датума који ми Срби треба добро да запамтимо, бомбардовали Ниш. Побили су преко чети-

ри стотине људи, жена и деце, и неке делове града сравнили са земљом.

- Чуо сам, такође, да су у исто време убили само четири до пет немачких војника. Не верујем да су га бомбардовали због Немаца. Пре ће бити да је некоме сметало што су у нишком крају односи између нас и четника, још откако је Јова Барјак-таревић са неколико наших другова основао Дванаести добровољачки одред у новембру четрдесет прве, па све до данашњег дана, не може бити бољи... Интересује ме како ће четници да објасне народу ово бомбардовање од стране „савезника”.

- Неће бити лако. Још пре неколико дана смо се и ми веселили када смо гледали небо замрачено „нашим” авионима који прелазе преко Србије да бомбардују немачке петролејске инсталације у Румунији. Не верујем да ћемо им се убудуће више веселити... Шта ти мислиш, Слободане, шта би било најбоље да се ради у овој ситуацији?

Поласкало му је што Тоша тражи његово мишљење. Раније је увек он био тај који се обраћао Тоши са питањима.

- Треба да подржавамо Недића и Љотића у њиховом спасавању српског народа, и њихове напоре на стварању заједничког фронта са четницима. Прво да спасемо српски народ од биолошког уништења, а друго, да не дозволимо комунистима да завладају Србијом. Ништа не сме да нас скрене с пута.

- Говориш као прави просветар - насмејао се Тоша.

- Чуо сам да ће тебе поставити за просветара у једном од три новоформирана батаљона у нашем пуку. Сигурно ти је познато да батаљонски просветари, исто као и водници у четама, добијају аутоматски и официрски положај.

Тошин поглед је одлутао негде према прозору, низ чија стакла су се убрзано сливале капљице кише.

- Понудили су ми - казао је одсутно - али ја сам одбио. Хтео сам да будем обичан војник, међутим, кад сам увидео да од тога нема ништа, примио сам да будем васпитач у једној чети. Мислим, пратећој.

- Боље ишта, него ништа - уздахнуо је Слободан после кратке станке. - Мало си ме разочарао. Ми немамо велики број јаких интелектуалаца као што си ти. Кад сам прешао у Србију многи наши другови су се распитивали за тебе. Чак и Димитрије Љотић.

Учинио му се да га је Тоша погледао исто онако као што га је гледао у Добрину, у својој малој соби претрпаној књигама.

- Извини - пожурио је да објасни. - Нисам мислио да те критикујем, али сам ти искрено казао оно што сам помислио.

- Знаш. - Тошин поглед је опет склизнуо према прозору. - Не верујем да су нам данас потребни нарочито јаки интелек-

туалци. Пре рата је била друга ситуација.

Заћутао је и почео да добује прстима по столу. Ветар је нанео кишу на прозорска окна и Слободану се учинило као да добовањем покушава да имитира ударање кишних капљица по стаклу.

- Мислиш ли да су нам сада потребнији борци са пушком у руци?

Тоша је престао да добује, али је још увек гледао према прозору.

- Потребнији су нам борци... и васпитачи. - Нагласио је реч „васпитачи”. - Није случајно да је званичан назив у батаљону „просветар”, а у чети „васпитач”. Васпитач је ближе људима, не дели га од њих ни официрски положај. Самим тим он је у стању да боље разуме и свагдашње проблеме.

- Ипак, имамо више другова који су боље квалификовани за дужности васпитача него просветара.

- Ако је тако, то ми је обашка драго - осмехнуо се Тоша.

- Знаш да се с тобом не може расправљати - насмејао се Слободан. - Ти си увек на неки начин у праву.

- А шта ће с тобом бити?

- Не знам. Још увек сам са штабом. Можда ће и мене упутити у неку нову чету. Чини ми се да сам као у некој чекаоници.

Ускоро су почели да пристижу први регрути. Младићи између осамнаест и двадесет година, обучени у ношње Мачве и Поцерине, гледали су неповерљиво око себе, касарне, војнике, подофицире и официре. Чекали су стрпљиво у редовима да дају личне податке; име и презиме, име оца и мајке, назив села, затим да добију униформе, пушке, бајонете, фишеклије, ранчеве и торбице.

Већ неколико дана по доласку регрута, широким просторима између зграда, почеле су да се разлежу војничке команде: „Мирно! На месту вољно! На лево! На десно!...” Каплари и поднаредници, искусни ратници, дојучерашњи обични борци, као да су се утркивали чији ће глас да надвлда.

Из дана у дан групице војника су расле, десетине се претварале у водове, а водови у чете. Команде су све чешће одјекивале, тако да се чинило да никад и не престају, у једном непрекидном низу узвика.

После четири до пет недеља, кад су већ извезбане чете почеле да марширају оштро и складно, поред уједначеног бата корака могли су се чути и несигурни покушаји добровољачких корачница. Мало-помало и песме су се певале све снажније и сигурније. Слободан је приметио да су нови добровољци најрадије певали песме у којима се спомиње краљ, као ону: „Краљу Перо, дођи нам на престо, добровољци чувају ти место...” Или: „Нови дух и нове снаге носи сада, краља Петра

војска млада...”

Прилазио им је кад су се одмарали после вежби и оброка, нарочито после вечере. Покушавао је да с њима поведе разговоре, али у томе никако није успевао. На питања су одговарали кратко, снeбивљиво, највише са „да” и „не”. Осећао је да између њих и њега постоји неки невидљиви зид кроз који никако не може да прође, и то га је бринуло, и донекле мучило. Док је посматрао њихова бистра, младалачка лица, како, помало збуњено, избегавају његов поглед, кривио је себе што му не полази за руком да с њима успостави ни ону најосновнију везу.

Међутим, што је више о томе размишљао, све више му се чинило да ту највероватније постоји и неки други разлог. У Крушевцу се брзо и лако споразумевао са младићима који су долазили добровољно из својих села, широко отворених очима, жељни да што боље науче војничку вештину. Чак и касније, када је почео регрутовање и када је примећивао извесно устезање и неповерење које су показивали према новој околини и непознатим људима у униформама, брзо су се прилагођавали новонасталој ситуацији и били спремни не само да одговарају на питања него и сами да их постављају.

Краљеве слике, српске заставе и борбене корачнице имале су благотворно дејство и они су се већ после краћег времена осећали много природније од ових Мачвана и Поцераца. Овога пута ни заставе ни амблеми нису помагали.

Истина, мислио је, у Крушевцу се ситуација у много чему изменила за она два месеца трагичних међусобних сукоба. Сељачки синови су престали да се добровољно јављају, а они који су били мобилисани западали су све више у ћутање и поштишеност. Неки су дезертирали. Исто тако и многи стари добровољци од четрдесет прве нису крили своју тугу и забринутост. Чим су борбе престале, настало је неко опште олакшање. Добровољци су опет почели да се задиркују да се весело поздрављају кад се сретну у касарни или на улици, чак су им и песме звучале снажније и сложеније.

Знали су да је рат против комуниста братоубилачки, и самим тим трагичан, али у исто време и неумитан. Рат са четницима су осећали свим бићем, и знали су да је то рат брата против брата, да им је насилно наметнут, и потпуно излишан и непожељан.

Знао је да у Шапцу и околним местима није било никаквих озбиљнијих незгода и неспоразума између њих и четника, и то га је радовало. Сматрао је да ти добри односи треба да се одразе и на расположење и владање ових нових војника, исто као што је било раније и у Крушевцу. Помишљао је неко време да је можда и менталитет народа овога краја различит

од оног из околине Крушевца, али је ту мисао брзо одбацио када је приметио да се они сами између себе опходе исто тако простосрдечно, и да су по држању и понашању врло слични једни другима.

Некад је сатима размишљао како да приђе појединцима, шта да их пита и како да их заинтересује за разговор.

Кад је једном споменуо Тоши та своја запажања, он се насмејао.

- Немој о томе да бринеш. Временом ће се ствари разјаснити и ускладити саме од себе.

„Лако је Тоши”, мислио је тих дана. „Он је рођен да води. Увек зна шта треба да се уради и шта да се каже.” То је било први пут да му је на нечем позавидео. Дивио се његовом интелекту, образовању, брзини којом је долазио до логичних закључака и у најзаплетенијим ситуацијама, али му на томе није никада позавидео.

Био је у исто време свестан да је дивљење према Тошиној општој даровитости умногоне и природан израз поштовања које младићи његових година осећају према зрелијим особама одмаклим у личном образовању - али, Тошу су високо ценили и старији и образованији људи.

Међутим, Тошин дар да општи са својом околином на један присан и пријатан начин тако да му и нехотице, чим проговори, полажу пуну пажњу чак и они од којих би се то најмање очекивало, чинило му се да је нешто сасвим друкчије, неки чудесан дар који је дат само малом броју људи.

Слободан је све више увиђао своје властите слабости и трудио се да на неки начин надокнади оно што му недостаје, како би се што пре оспособио за тешке задатке које је наслућивао да га очекују у скорој будућности. Већ му је неколико пута наговештено у штабу да ће и њега поставити за васпитавања једне од новооснованих чета. То га је у исто време и радовало и бринуло. Да ли је дорастао за тако озбиљну дужност?

Његови другови, „стари добровољци”, нарочито они од четрдесет прве, унапређивани су у чинове каплара, поднаредника и наредника. Постајали су вођи тројки, десетари и водници, а неки, као Драгомир Димитријевић, чак и командири чета.

Чинило му се да је просветарска и васпитачка служба сама по себи много тежа и одговорнија од војничке и да би му, вероватно, било лакше да се стара о једној десетини или воду, него да прими на себе одговорност за морално и духовно стање једне целе чете од преко сто двадесет људи. Међутим, у исто време је осећао и тихо задовољство што ће му се ukazати прилика да тим младићима у српским униформама, највише сељачким синовима чији су се очев и стричеви јуначки борили у три рата, отвори своје срце, да им укаже на потребу за

усклађивањем моралних и духовних вредности које они већ носе у себи, ка заједничком циљу: борби за опстанак и слободу српског народа.

До сада, као помоћник батаљонског просветара, био је ипак ограничен на мање-више одређене дужности, које је испуњавао по наредбама Саве Вујиновића. У „својој чети”, ако је добије, биће му много лакше.

Храна у касарнама је била боља него прошле, четрдесет друге године, када су стварно гладовали, али и поред побољшања није била довољна да утоли глад младим људима у сталном покрету. Слободан је из дана у дан осећао недостатак хране, а некад се будио ноћу са јаком жељом да поједе комад хлеба који није имао. Неколико пута је сањао како седи у своме дому у Добрину, за постављеном трпезом пуном свакојаких ђаконија.

Шапчани су недељом одлазили својим породицама на ручкове и вечере, па су за тај дан остављали друговима из других места своја следовања. То је помагало, али само у неколико - није никако могло да утоли вечито гладовање.

Породицу чика Стеве Недељковића је све ређе посећивао, и поред њиховог свесрдног позивања. Било му је неугодно због оног навалывања да „нешто поједе”, чим би ушао кроз врата. Није хтео да помисли да је само због тога долазио, иако су му ти изврсни ручкови и вечере, са увек веселом и ведром атмосфером, неизмерно пријали.

Још у првом виђењу после доласка из Крушевца, чика Степа му је казао да је адвокат Ћирић, чија се болест од изласка из заробљеништва погоршавала, умро једне ноћи у сну.

- Вече пре смрти - говорио је чика Степа - седели смо у његовој соби и причали до касно у ноћ. Много га је нервирао држање Енглеца. „Е, мој Стево”, казао је он мени, „немој да се заваравамо. Наши „велики савезници” су нас подло и нечаштно издали... Видећеш и сам једног дана”.

- Да ли сте се сложили с њим? - питао је Слободан, жељан да сазна како он гледа на ситуацију данас, после више од пола године откако су се последњи пут видели. Није могао да се отме утиску, још од првог доласка у Шабац, да чика Степа својим ставом и размишљањем одражава гледања и мишљења већине народа у Србији.

Чика Степа га је погледао упитно, застао за неколико тренутака, што никако није био његов обичај, и онда настао тишим, али не баш својим старим, сигурним гласом.

- Ја сам му казао да је овога пута претерао. Ако су они издали нас, издали су и своје битне интересе. Они су и сувише мудри да би направили тако велику грешку.

Слободан је дубоко удахнуо ваздух. Било му је тешко и

мучно да се препире са најбољим пријатељем свога оца, а било му је утолико и теже, што су се при првом сусрету, четрдесет друге, онако лепо слагали око свих спорних питања у Србији и у свету.

- И најмудрији људи праве покатакд грешке - једва је изговорио.

- Не смемо да дозволимо да нас немачка ратна пропаганда поколеба - наставио је чика Степа исто онако тихо. - Они убацују међу нас све могуће гласине како би уздрмали нашу веру у савезнике и у коначну победу. То сам исто и покојном Ћирићу казао.

- Шта је он на то одговорио?

Чика Степа се осмехнуо.

- Нећу да ти поновим од речи до речи. Он је увек био господин човек. Никад га раније нисам чуо да је псовао. - Опет се осмехнуо. Овога пута некако снебивљиво. - Сада је наједном плануо и опсовао мајку и Хитлеру и Черчилу... И то на дан уочи своје смрти! Казао је: „Зар и ти не видиш о чему се ради? Ми смо играчка у рукама великих сила. Уништиће и једни и други целу Србију ако успеју да на тај начин спасу само десет својих грађана. Енглези могу у нама да гледају корисне будале, а никако пријатеље. Шта ће њима пријатељи. Они су сами себи довољни. Какви пријатељи, какви бакрачи!” Кад сам видео колико се узбуђује, променио сам тему... И данас ми је жао што сам га толико изазвао.

- А шта мислите шта ће бити са Србијом, ако је он био у праву?

- Не тврдим ни ја да нас они воле и да ће зато да нам помогну. Они нису романтичари као ми, него су хладан, рационалан народ у чијем је интересу да не дозволе Совјетима да изађу на Јадранско море...

Слободан је мало-помало престао да прати његово излагање. Сметала му је сигурност у ту „неумитну логику”, сличну логици Горданиног брата. Како би могле ствари да се друкчије развију! Изгледало му је да је чика Степа, који је раније тако јасно гледао на ситуацију у свету, почео да губи мерило. Нисмо само „ми и наши савезници”, и „они и њихови савезници”. Он је заборавио на „трећи фактор”: комунистичку интернационалу, која има своју властиту логику. Није могао да верује да је то онај исти човек од прошле године, и то га је болело. Осећао је све јаче да се он и његови другови усамљују сваким даном у своме убеђењу да се српски народ нашао сам са собом, окружен непријатељима.

У једном тренутку чика Степа се тргнуо, као да је читао његове мисли.

- Знаш ли - казао је нешто повишеним гласом - ситуација је данас и у свету и код нас сасвим друкчија него што је била 41-42. године.

„Да”, хтео је Слободан да каже, али се предомислио, „онда су Енглези помагали Дражу, а сада помажу Тита”.

Перку адвоката Ћирића видео је једног дана у граду. Погледао су им се срели и он је хтео да јој се јави, али је она брзо окренула главу на другу страну. Можда га није препознала у униформи, мислио је. Кад су се упознали у њеном дому, био је у цивилном оделу. С друге стране, можда јој је и сметала његова униформа... и поред очеве нескривене симпатије према Љотићу и Неђићу.

Чинило му се да их ни Шапчани више не гледају са очигледним пријатељством, као што су то многи од њих раније чинили. Можда су се променили, као што се почео да мења и чика Степа. Можда су почели да заборављају марш преко Саве и Кленка за Јарак, и ону заједничку раку која се за њих копала... Или, можда он и претерује. Постао је преосетљив?... Није био сигуран, а није хтео о томе много да мисли. На хоризонту се све јасније појављује нова опасност: најезда добро извежбаних и наоружаних партизана од преко Дрине и Саве.

„Овако некако, као ми сада”, размишљао је, „мора да су се некад осећали народи који су очекивали провалу варвара, знајући да ће ови, ако успеју, разорити и попалити њихове градове и села. Комунисти неће рушити грађевине, али ће разарати нашу културу и нашу душу.”

Ова мисао му се свидела, па ју је пренео Тоши.

- Имаш право - казао је Тоша. - Само, ми им овога пута нећемо дозволити. - Застао је за тренутак гледајући негде испред себе. - Како ће се ствари одвијати касније, то нико не зна.

Слободан га није питао шта под тим подразумева. Наједном је схватио да није Тоша једини који јасно види будућност. Ни код њега самог није више било само наслућивање, скривена бојазан да се неумитно приближава нека велика трагедија, која ће да засени све досадашње велике трагедије. Било је то више од празног наслућивања.

Погледао је чврсто Тошу.

- Кажеш: „Како ће се ствари одвијати касније, то нико не зна.” Зашто да се заваравамо? Знамо нас двојица.

Тоша се тргао и погледао га оштро. Гледали су се неколико тренутака, онда се Тоша наједном насмејао.

- Нисмо сами. Верујем да има доста наших другова који јасно виде шта се спрема... само, о томе не говоре.

- Нећемо ни ми - насмејао се Слободан. - Моментално имамо важније послове. Морамо да спасавамо шта се спасти може.

Слободан је нагло прекинуо разговор и брзо се опростио.

Кроз свест му је пролетело оно старо Тошино предосећање да неће преживети овај рат.

Међутим, тек што је направио корак-два, чуо је иза себе Тошин глас.

- Еј, Слободане, куд си пожурио! Имам поруку за тебе. Отац Радован Миљковић хоће с тобом да разговара.

Слободану је јаче закуцало срце. Отац Радован је недавно постављен за пуковског просветара у новооснованом Трећем пуку. О њему је први пут чуо од Саве Вујиновића пре него што је Сава премештен у Васпитни одсек у Београду. Испричао му је да је био професор Богословије у Сремским Карловцима, да је познат као дубок хришћански мислилац и да је човек ретког интелектуалног капацитета.

Разговор са оцем Радованом је био кратак и срдачан.

- Чуо сам о теби - казао је, чим му се Слободан представио. - Знам да добро пишеш и умеш да разговараш са нашим сељачким синовима. О теби су ми причали Сава Вујиновић и Тоша, а и Душко Стефановић, који је постављен за батаљонског просветара, има о теби добро мишљење. Поставићемо те за васпитача Гордићеве чете.

Вест о Душку Стефановићу га је изненадила више него постављање за васпитача.

- Душко Стефановић? Откуд он зна за мене.

- Он је Шапчанин. Био је заједно с неким твојим пријатељима из Добрена на Дрини...

- Са Жаром Аврамовићем! - упао му је у реч. - Жара ми је причао о њему.

- Каже да је од њега чуо све најбоље.

- Надам се да ћу бити у стању...

- Казали су ми и да си претерано скроман - прекинуо га је свештеник са осмехом. - Свакако да ћеш бити у стању, иако ћеш добити најтежу, а у исто време и једну од најхрабријих чета у пуку. Да ли знаш поручника Обрада Гордића?

- Само сам чуо за њега.

- Он је Банаћанин, трговачки помоћник само са основном школом. Костур његове нове чете, водници, десетари и пушкомитраљесци, готово сви су Банаћани. Двојица су некада били трговачки помоћници, један касапин, један машински бравар, други пекар. Четни наредник је бивши муслиман из Босне, Мујадиновић, који је примио хришћанство четрдесет прве. Пре рата је радио као слуга на неком српском имању. Неписмен је. Научили су га само да се потпише. Четни писар, некадашњи писар у суду, мора да му чита дневне заповести. Гордић је био Мујадиновићу крштени кум. Сви су они стари, прекаљени борци, који су се одлично држали у борбама још од четрдесет прве. Нарочито Гордић.

- Чуо сам да је једном сам, само са пиштољем, изненадио и разоружао партизанску тројку.

- Све је то лепо. Међутим, и Гордић, и његови људи су у исто време познати и као врло груби, и, жао ми је што морам да употребим те изразе кад говорим о српским добровољцима, донекле неотесани младићи. Зато те и шаљем у ту чету... да је оплемениш - додао је са осмехом.

Слободан је седео донекле укочено на понуђеној столици, док је отац Радован прелазио горе-доле по пространој канцеларији, не скидајући с њега свој продорни поглед. Средњег раста и немирних покрета, одавао је утисак човека који је у вечитој журби. Учинило му се да је, док је с њим разговарао, иако потпуно прибрано и пријатељски, имао на уму још три-четири посла којих ће се прихватити чим заврши овај разговор.

- Надам се да не очекујете сувише од мене - казао је Слободан.

- Од њих се много очекује. Више него од тебе. Оно што ме највише брине, то је њихово опхођење према сеоским младићима, које свакодневно обучавају и спремају да од њих направе војнике. Ово су деца из домаћинских породица Мачве и Поцерине, питоми и добри момци. Њихови очеви су све сами „солунци”, који су прошли кроз три рата и из њих изашли као победници, неки и са Карађорђевог звездом. Ти мораш да се трудиш да ускладиш њихове међусобне односе и да даш тој чети... душу!

НА ИВИЦИ

- Опет стара песма! - готово је јекнуо Слободан кад се изненада срео са Тошом, који је био под пуном ратном опремом, испред школе у Љубовији. - Очекујемо сваки час напад четника.

- Зато су вероватно и послали нас из пратеће чете.

- Ниси чуо?

- Нисам.

- Нека група четника претукла угледног домаћина, оца Јоце Добросављевића који је командант нашег Другог батаљона. Он се, онако озлојеђен, чим је за то сазнао, пребацио с једном четом, преко Прњавора, у своје родно место Чокешину. Хтео је да извиди ствар и тражи од четничке команде да нађу и казне кривце.

Хладан фебруарски ветар је дувао у налетима из правца Дрине, заглушујући Слободанове речи. Показао је руком Тоши да стану у заклон поред школске зграде.

- Да ли су се сударили? - питао је Тоша, наслањајући се тешким ранцем на зид.

На једној окуци су пред њих испали на коњима калуђер Хица, предратни збораш и старешина манастира Трноше, а сад четнички командант, и десетак његових пратилаца. На несрећу, један се наш добровољац успаничио кад је видео изненада пред собом наоружане људе, опалио из пушке и убио једног четника.

- Неће, ваљда, и овде почети као и у Крушевцу?

- Рачић је озлојеђен. Имамо поуздане податке да ће нас напасти. Мисли да је то Јоца Добросављевић намерно урадио да освети оца.

- Зар нам није Рачић слао сељачке синове кад смо оснивали пук?

Слободан се горко осмехнуо.

- Па то је било пред крај четрдесет треће, а ово је фебруар четрдесет четврте!

- Просто немогуће... али је ипак тако.

- Зато су и вас звали као појачање. Једна чета Другог батаљона је пребачена за Грачаницу, а друга за Узовницу. Из на-

шег батаљона су послали у Љубовију вод водника Грујина... а са њима сам и ја пошао.

- У ствари - насмејао се Тоша - и из моје пратеће чете је овде само вод са тешким митраљезом... и ја сам се јавио добровољно као и ти. Ми просветари морамо да предњачимо.

- Да смирујемо духове... овога пута.

- То је и мени на уму - уозбиљио се Тоша. - Опет смо на ивици, са које можемо лако да склизнемо у нову трагедију.

- А можда је ово само наставак старе.

- Нисам ти казао да је са мојим водом дошао и нови батаљонски просветар Душко Стефановић.

- Најзад су га послали! - обрадовао се Слободан.

- Ти га познајеш?

- Не, не знам га лично, али ми је о њему много причао Жара Аврамовић. Он је наш друг из Шапца који се, заједно са Жаром и још њих двадесетак, јавио добровољно почетком четрдесет друге за борбу против усташа на Дрини. Требало је да дође још прошле јесени, али се његов командант бунио и није хтео да га пусти. Казао је да му је он један од најбољих просветара.

- Оставио сам га у штабу батаљона кад сам пошао тебе да нађем.

- Чуо сам да је Димитрије Љотић написао оштро писмо Лоци Добросављевићу због његове плахости и несмотрености у походу на Чокешину. Његов ордонанс нам је казао да га је видео како је кришом обрисао сузе кад је прочитао писмо.

- Где су сада четници?

- Скупљају се у долини око Соко-града, старе тврђаве. Можда ће их се скупити и три-четири хиљаде.

- Значи, пролиће се опет братска крв.

- Казали су нам да је командант пука Красноје Нотарош, најстроже наредио да кад дође до сукоба, пуцамо изнад њихових глава.

- То значи да ће се пролити само наша крв.

- Наши официри су забринуте, док су мобилисани младићи примили ту вест са великим олакшањем. Многи од њих имају блиске рођаке у четницима... Жалио сам ти се пре неколико месеци како не могу са новим добровољцима да успоставим контакт. Сада, после ове командантове наредбе, почели су неки од њих да ми сами прилазе и почињу разговор.

- Како излазиш на крај са поручником Гордићем и његовим Банаћанима?

- Засада добро, иако ми је један од њих казао да они не воле просветаре.

- Откуд то.

- Казао је у шали, али видим да тако и мисли, како се про-

светари, нарочито ови нови, праве важни. Волео би да их види и у борбама, да ли ће се и онда правити важни.

- Добро те је опоменуо отац Радован.

- Знаш ли да је сад скоро отац Радован прелазео преко Дрине са нашим добровољцима и тамо крстио неколико стотина српске деце?

- Да, чуо сам. Сваком детету је дао и поклон у новцу, као дар генерала Недића.

- Е, мој Тошо, шта смо дочекали! Нисмо ни сањали кад смо се спремали четрдесет прве да се боримо против Хитлера, ни касније против комуниста, да ћемо једног дана овде, на реци Дрини, у Србији, очекивати напад четника.

- То је наша српска трагедија, или боље речено, део наше опште трагедије.

Средином пута, према њима, отегла се колона од двадесетак добровољаца и неколико брдских коњића који су носили са једне и друге стране, учвршћене на дрвеним самарима, делове тешког митраљеза и сандуке са муницијом.

Ветар им је дувао у леђа и они, иако оптерећени тешком ратном спремом, кретали су се са лакоћом, скоро потрчкивали. Слободан се сетио како су се равно пре годину дана борили са кошавом. „Ово је шала”, помислио је, „према Хомољу”.

Водник на челу колоне је весело махнуо руком Тоши.

- Идемо да запоседнемо чуку изнад Љубовије. Хоћеш ли са нама?

- Свакако - одазвао се Тоша, пружајући руку Слободану. - Нека ти је са срећом.

- И теби. Чувај се. - Сетио се Тошиног тамног предвиђања и хтео да му на расанку каже нешто ведро, чак и шаливо, али му речи нису долазиле.

Видео је како се Тоша, онијег раста и енергичних покрета, под пуном ратном опремом, придружио колони војника.

Већ се причало у пуку како је он најпопуларнији четни васпитач. Сви су га, од командира чете па до последњег коњовоца, од првог дана заволели и поштовали.

„Ето”, мислио је Слободан док је улазио у школску зграду у којој је био смештен Грујинов вод, „још да нам погине од братске руке”.

Ушао је у учионицу на чијем је поду била прострта слама, а преко ње положена шаторска крила и ћебад на којима су седели добровољци и причали. Хтео је да им се придружи, међутим, позвао га је водник Рајко Грујин који је седео за четвртастим, дрвеним столом.

Поред водника је стајао десетар, поднаредник Велизар Станковић.

Водник, младић средњег раста, плећат, показао им је на

столице, и утишао глас кад су сели.

- Имамо поуздане извештаје да ће четници сутра изјутра напасти наше две чете у Узовници и Грачаница, а одмах затим ће и нас да нападну. Ми ћемо оставити један вод са тешким митраљезом на чуки изнад Љубовије...

- То је вод са Тошом - казао је Слободан.

- Да, са Тошом. Чим нас нападну, ми ћемо се повући из вароши по неком утврђеном плану. То је све што су нам рекли. - Утишао је још више глас и показао им главом да му се приближе. - Постоји неки тајни план, али њега ћемо сазнати тек сутра.

- Ако пређемо Дрину - шапнуо је Велизар - ја добро познајем босанску страну.

- Знаш. Он се, Слободане, борио против усташа са Десетим одредом.

- Био сам у Трбојевићевом воду - казао је Велизар са призвуком поноса у гласу и окренуо се Слободану. - Заједно са твојим Сремцем Жаром Аврамовићем.

- Са Жаром? Зашто ми то ниси раније казао?

- Па немам никад времена... а немаш ни ти. Говориш само са овим новим, мобилисаним...

Слободан је осетио пребацивање у Велизаревом гласу. Приметио је да је на његову примедбу и Грујин климнуо својом великом главом усађеном на широким, атлетским раменима.

- Биће времена па ћемо се наразговарати о свему и свачему, а нарочито о борбама у Босни... За сада морамо да полажемо пуну пажњу на нове добровољце.

- У праву си - казао је Грујин. - Кад сам у Шапцу саопштио моме воду да ћемо пре поласка на терен полагати заклетву, неколико њих ми је рекло да су они већ положили заклетву Краљу и Отаџбини пред четничким протом и два калуђера. Уплашили су се да ће код нас полагати заклетву неком другом.

- Један из моје десетине ми је причао - осмехнуо се Велизар - како им је неки господин, за кога су казали да је адвокат из Београда, одржао говор у коме их је убеђивао да смо ми, добровољци, издали краља, и да морају, чим их позову, да побегну њима у шуму.

- Сад ми је много јасније - осмехнуо се и Слободан - што су неки од њих у почетку избегавали да разговарају са мном.

- Изненадили су се кад су ономад, заједно са нама, полагали заклетву Краљу и Отаџбини - казао је водник.

- Шта мислиш, Слободане - питао је Велизар - за ову наредбу да сутра не смемо да пуцамо у месо? Ни мени се не пуца у четнике, али шта ћемо и како ћемо ако нас нападну?

- Можда ћемо јуришати, па ће их то помести. Ти бар знаш како то изгледа. Јуришао си са Ристићем и Трбојевићем, а ја

сам јуришао у Хомољу, кад сам био у Ристићевом воду.

- Пред нама су онда били или усташе или партизани. Ми се у мојој чети нисмо никада тукли са четницима.

- Можда се нећеш тући ни овога пута - казао је водник замишљено.

- Не видим како... Да сам остао са онима у Четвртном пуку, не бих сада и о томе морао да бринем.

- Можда те они не би поставили за десетара - насмејао се Грујин.

- Ја сам већ и тамо био десетар, а они су ме и унапредили у чин поднаредника.

- Па што си онда тражио да дођеш овамо?

- Знаш зашто! Хтео сам да будем у чети Обрада Гордића. С њим сам се борио још од четрдесет прве. Као и ти.

- Е, па онда ћути... и уживај, ако можеш.

Слободан је устао од стола, пришао месту где му је лежала спрема и сео на своје ћебе. Њих тројица-четворица, који су били најближе, престали су да причају кад су видели да им се приближава.

- Нисам знао - обратио им се осмехујући се - да сте се два пута заклињали Краљу и Отаџбини. Тек сам сада чуо.

Војници су се снебивљиво погледали.

- Јесмо - казао је младић тамне косе и тамних, густих брчића засуканих нагоре, и он се осмехујући. - Боље два пута него једном. Више ће вредети.

- Чуо сам и да вам је неки адвокат из Београда причао да смо ми издајници.

Опет су се погледали и спустили главе. Само га је младић са брчићима гледао још увек испод ока.

- Неко нам је тамо рек'о да ви вешате Хитлерове слике по канцеларијама.

Слободан је спустио глас тако да га је само њих неколико најближих могло чути.

- Ми бисмо најрадије обесили Хитлера, само кад бисмо могли да га ухватимо. Он нам је и нанео све ове муке.

Младић са брчићима се гласно насмејао.

- Шта је, Боро, тако смешно? - јавио се Велизар.

- Причаћу ти после - казао је уместо њега Слободан. - Видели сте да није истина што неки тамо говоре о нама, а видећете и уверићете се још више.

- Водник нам је рек'о, ако нас нападну четници - казао је Бора - да пуцамо преко њихови' глава. Зашто они да нас нападају?

Један по један, добровољци су поустајали и окупили се око Слободана.

- Овога пута је дошло до неспоразума. Чули сте за несрећну погибију једног четника од стране нашег друга који се ваљда уплашио кад их је видео, па почео из страха да пуца. Сад нам то Рачић не може да опрости, а неки његови људи, као тај адвокат који вам је држао говор, једва дочекали, па га наговарају да нас нападне. Ми нећемо рат са њима, јер су они наша браћа...

- Како то - упао му је у реч Бора, гледајући га и даље испод ока - да ми знамо да су нам они браћа, а они не знају...

- Зато - прекинуо га је Велизар - што су они заведени комунистичком пропагандом.

- Има доста и тога - казао је Слободан. - Четрдесет прве, док су четници били заједно са комунистима, многи од њих су им поверовали да смо ми заиста издајници, па су и после, кад су се с њима побили, задржали то као истину. Међутим, комунисти су одмах после свађе са четницима почели и њих да називају издајницима и слугама окупатора. Ми знамо да то није истина, и да су четници исто као и ми за Краља и Отаџбину.

- А има ту још нечега - додао је Велизар. - Неки четнички команданти знају да не смеју да нападају Немце због одмазде над народом, и к'о веле, „хајде да нападнемо љотићевце, па ће нас они у Лондону похвалити. Да им покажемо како се ми, иако не нападамо Швабе, ипак боримо активно за заједничку ствар!”

- Друже Слободане - почео је Бора полако, заврћући прво један брк, па онда други - кажеш и ти, и поднаредник каже, како има код „њих” и оваки’ и онаки’, а ја мислим да је тако и код нас, овде.

- Тако је. Људи смо па не можемо да мислимо сви једнако... Али, оно што је најважније, то је што кажу и што траже од нас наше врховне старешине, генерал Недић и генерал Кошта Мушички.

- А Димитрије Љотић? - Бора је и нехотице повисио глас. Све очи су се управиле према Слободану. Осетио је како му је срце брже закуцало. Шта да каже овим младићима који су до јуче живели у својим домовима, патријархалним животима српских сељака, а сада су отргнути силом од својих огњишта, приморани да се супротставе онима који су их недавно мобилисали и заклели на истом јеванђељу као и ови овде - за истог Краља и за исту Отаџбину? И шта да им каже за Димитрија Љотића, чије су име тек недавно чули први пут у својим младим животима, и то најпогрдније што може бити? За то се постарао онај „господин адвокат из Београда”.

- Димитрије Љотић је солунац, као и ваши очеви - најзад је проговорио, и то кад је тишина већ почела да постаје нелагодна. - Ко верује у Недића мора да верује и у Љотића. Они су

нераздвојни. Знаш да се од вас, и не само од вас, него и од свих нас, очекује много... Знате за наређење да сутра, ако дође до борбе, пуцате изнад четничких глава. То од свих нас тражи лично Љотић... - Застао је и полако прешао погледом преко њихових лица, трудећи се да свакога појединачно погледа у очи. - Имајте пуно поверење у своје старешине, и ништа се не брините.

Говорио је чврстим гласом, али са великом стрепњом у срцу. Шта ће донети сутрашњи дан? Неколико хиљада четника, а њих свега три-четири стотине, већином још неопробаних бораца, које су они спремали да приме вагрено крштење у борби против безбожног комунизма, а не да се боре против своје браће.

Какав је то ратни план и да ли ће успети? А ови младићи који га тако пажљиво слушају широко отворених очију, шта њих чека? Да ли ће сви они преживети сутрашњи дан? А и он са њима... и Тоша на чуки изнад Љубовије, са задатком да штити одступницу, и вероватно остане на њој до последњег човека?

- Још нешто да вам кажем - додао је кад је после његовог малог говора настала тишина. - И сам Љотић има два сина у добровољцима, који се као и ми сви излажу у борбама.

Водник, који је и сам пратио разговор са интересовањем, устао је са столице гледајући на ручни сат.

- Још пола сата. Сутра је устајање у три изјутра.

Слободан је тек сада приметио да се смркава. Ветар, који је наносио црне, оголене гране на прозорска окна, поче да јењава.

Није му се још спавало, а желео је да се упозна са дугоочекиваним Душком Стефановићем, и у исто време чује најновије вести о Жари, а можда и о Дамјану. Жара му је причао, а касније и писао, да је Душко неколико пута одлазио у Смедеревску Паланку, у Завод за принудно васпитање омладине.

Испред штаба батаљона окупљају се добровољачке тројке, добијају тиха упутства од високог сувог наредника, и одмах затим одлазе убрзаним корацима. Поред улаза у зграду два добровољца држе за узде три оседлана коња. Риђа и дорат стоје мирно, оборених глава, док витки, високи вранац команданта батаљона узнемирено фркаче широко раздвојеним ноздрвама, маше горе-доле главом и граби копитом по неравној каменој калдрми. Из камења искачу стотине искрица, све видљивијих у сумраку који се почео нагло да спушта. Слободану долазе на ум стихови из епских народних песама који певају о коњу неког јунака: „Из ноздрва модар пламен лиже, из копита жива ватра сева.”

У згради штаба велика журба.

Стајао је неодлучно неколико тренутака у малој, мрачној соби, склањајући се са пута официрима и подофицирима озбиљних лица, који су улазили и излазили из просторије где је командант батаљона Јоца Добросављевић са капетаном Војом Туфегџићем, и још неколико официра, прелазео преко секција раширених на великом округлом столу. У исто време чуле су се пригушене примедбе, које су долазиле најчешће од команданта и капетана Туфегџића.

Није хтео да их зауставља и испитује да ли знају где је нови просветар. Није желео да их омета у њиховој журби. Кад се окренуо да изађе из собе, приметио је добровољца у официрској униформи, како седи на столици поред прозора и посматра она три оседлана коња.

Није могао да га препозна у сумраку, па му је пришао на неколико корака.

Официр је устао и осмехнуо се. Био је виши растом од Слободана, стасит, правилног лица и груграве смеђе косе.

- Тражим новог батаљонског просветара - осмехнуо се и Слободан.

- Нашао си га. Ја сам Душко Стефановић.

- Ја сам Слободан Спасојевић. - Пружио му је руку.

- Тоша ми је казао да ћу те наћи овде негде, у Љубовији.

Ја сам се пре пола сата видео са Славком Контићем, просветаром Другог батаљона, и он ме је упознао са Јоцом Добросављевићем... Сео сам да се мало одморим. Данас смо се напешачили са Тошиним водом.

- Где ћеш да спаваш?

- У штабу. Хајде да мало прошетамо.

Изашли су из зграде и пошли улицом.

- Отац Радован ми је причао о теби, Слободане. Каже да умеш да разговараш са нашим сељацима, а то нам данас највише и треба.

- Да ли си се скоро видео са Жаром? Он ми је причао о теби.

- Пре три дана. Много те је поздравио. Поручио је да већ више од пола године нема никаквих вести из Добрине.

- Ни ја немам. Да ли је Дамјан Исајловић још увек...

- Њега сам видео пре недељу дана - опет се осмехнуо. - И он те поздравља.

- Како је он?

- Помаже много у цркви. Опслужује оца Алексу Тодоровића и Јована Рапајића. Каже да му је то остало од деде који је то исто радио у његовом Ратареву, у Срему.

- Ти знаш где је он био?

- Како да не. Био сам на Дрини кад смо их заробили. Ја

сам с њим разговарао, нећу да кажем да сам га саслушавао, јер нисам иследник. Оставио је на мене добар утисак и пре него што смо добили писмо од Жаре, у коме си се и ти јавио и свесрдно заузео за њега.

- Па... како је сада?

- Завршио је у Заводу осми разред гимназије и положио велику матуру, све са одличним успехом.

- А како...

- Знам шта те највише интересује - прекинуо га је нови просветар, опет се смешкајући. - Одличног је, чак примерног, владања. Много чита. Прочитао је целог Достојевског, Толстоја, Тургенјева, Гогоља, владика Николаја. Почео да чита Берђајева. Учествује у разговорима после предавања из политике, историје, филозофије, и нарочито, из религије. Међутим, кажу, највише поставља питања, а ретко прави коментаре.

- А кад коментарише?

- Има неку своју логику. - Поћутао је неколико тренутака. - Причаћемо о њему други пут. Шта мислиш о овој ситуацији?

Слободан му је испричао што је чуо од водника Грујина.

- Није добро - одмахнуо је Душко главом. - Имамо податке да се неколико одлично наоружаних партизанских дивизија спремају да у рано пролеће, вероватно већ следећег месеца, пређу Дрину са задатком да заузму Србију... Шта ће нам рат са четницима?! И нама и њима.

- И целом српском народу.

- Шта мислиш ко је крив за ово што се сада дешава, ми или они?

- Ни ми, ни они. Нека општа несрећа нас је захватила. Онај наш добровољац, који је у моменту изненађења и страха опалио метак и убио четника, сигурно није ни у сну сањао шта ће све из тога да се изроди.

- А ни они, ваљда - казао је нови просветар горко се осмехујући - нису криви што живе под свакодневним, страховитим притиском „наших великих савезника“, да нападају окупатора и „његове помагаче“.

- А сад им се указала згодна прилика...

- Тако је. Нама је унеколико лакше, јер наш је циљ спасавања српског народа од уништења по сваку цену. Ми нашу борбу не морамо данас никоме да правдамо, осим том истом народу.

- Изгледа да се наши у штабу уздају у неки „тајни план“, који треба да нам помогне сутра изјутра.

Просветар је одмахнуо главом.

- Дај Боже да успе. Четнике је тешко изненадити. Имају одличну обавештајну службу. Такорећи, целокупно становни-

штво у Србији је на њиховој страни.

- Иронија је судбине да је овај наш српски народ исто толико и за генерала Недића, „Српску мајку”, колико је и за Дражу, „Вожда трећег српског устанка”. Нас, ма колико се трудили, не могу да одвоје од Недића. Ја сам био присутан кад нам је казао: „Ви сте моја најбоља војска.” ...И још нешто: и ми овде имамо одличну обавештајну службу! Многи нас сељаци разумеју и помажу.

- Данас је то скоро нека трагикомична ситуација.

- Много више трагична него комична.

- Право да ти кажем - Душко се окренуо према Дрини - је два чекама ту партизанску офанзиву. Верујем да ће нас она опаметити и коначно ујединити.

- Борбе против комуниста су нас већ једном, крајем четрдесет прве, ујединиле. Знаш шта се после, и поред релативног мира и сигурности за народ и избеглице, почело да дешава између нас и четника.

- Овога пута ће морати да дође до правога и истинског јединства, а ако не дође, пропали смо и ми и они.

Кад се растао са просветаром, Слободан је још дуго размишљао о том њиховом првом разговору. Сетио се Жариног одушевљења: „Душко је прави збораш: велики идеалиста и неустрашиви борац.”

Била је још ноћ, мрачна и хладна, када је као кроз полу-сан чуо весели Велизаров глас:

- Дизи се, друже Слободане! Већ је три сата изјутра. Знаш да ти се спава.

Око њега већина добровољаца је на ногама... За десетпетнаест минута су били постројени пред школом у пуној ратној спреми.

- Причврсти чутурице да не звекећу - наређивао је пригушеним гласом водник Грујин. - Нећу да чујем никога да писне.

Десетина за десетином и вод за водом су нестајали у мраку. Слободан је кренуо са Велизаревом десетином. Било је нешто у том високом, крупном, увек ведром и насмејаном младићу, што је уливало поверење. Био је борац од четрдесет прве, који се држао јуначки у борбама са ове и оне стране Дрине, али, такви су били и остали „стари добровољци”. Код њега, у њему својственој безбрижности, скопчаној са ненаметљивом љубазношћу, осећало се извесно непоколебљиво самопоуздање да нема ниједног проблема који се не може лако и једноставно решити.

Чим су изашли из вароши, одвојили су се од вода и пошли према унапред одређеном положају. Десетар је ишао на челу, а иза њега Слободан.

- Овде је близу једна узвишица - шапнуо му је Велизар. - Њу ћемо ми да запоседнемо...

Слободан није могао ништа да види у густом мраку, међутим, десетар се кретао са лакоћом, као да је усред дана, и он се у једном тренутку поплашио да ће га изгубити. Пожурио је и одмах затим почео да се спотиче о неко камење.

- Ту смо - шапнуо му је Велизар, кад је он скоро налетео на њега, застао и почео да даје наређења вођама тројки. Пошто је сместио пушкомитраљесца, окренуо се опет Слободану. - Волим што сам десетар, али ми је било жао кад сам морао мој стари пушкомитраљез да дам другоме.

- Је ли то онај што си га заробио у Петровцу на Млави?

Велизар се тргао.

- Откуд ти знаш?

- Жара ми је причао. Сад знам да си то могао бити само ти.

- Зар је он о томе причао?

- Да. Причао ми је све у детаље.

Заћутали су. Слободан је сео на један камен. Напрегао се свом снагом да продре погледом кроз таму, али узалуд. Дивно се Велизару и осталим добровољцима у десетини који су се, изгледа, много боље сналазили у мраку од њега.

Ветар је синоћ почео да се стишава, међутим, сада се опет појачао, и он је осетио како му се хладноћа увлачи кроз шињел. Помислио је како би било добро кад би смео да одвије ћебе и шаторско крило, па да их пребаци преко леђа, али је знао да мора бити спреман сваког тренутка за изненадни покрет.

- Где је сада наш вод из пратеће чете? - шапнуо је Велизару.

- Тамо негде, на највишој чуки - махнуо је неодређено руком у мрак - са које се виде сви прилази за Љубовију. Грујин ми је казао да је ноћас добио наређење да се ми, чим дође до напада, повучемо кроз Љубовију у правцу Бајине Баште.

- Зашто? То је у супротном правцу од наших чета у Узовници и Грачаници.

- Право да ти кажем, не знам ни ја.

- А шта ће бити са Тошом?

- Они ће остати на чуки, да је по сваку цену задрже.

- „Изнад глава?”

- Да - насмејао се Велизар - и они ће пуцати изнад глава, али то четници неће знати!

Опет су ућутали. Слободану се чинило да чује равномерно хучање Дрине, али није био сигуран да ли је то звук воде или ветра.

Наједном се из даљине зачуше експлозије и убрзано

штектање митраљеза.

- То су четници напали на Узовницу - шапнуо му је Велизар, као што смо и очекивали.

Слободан се узнемирио. „Какав је то тајни план”, почео је да размишља, „по којем мора да жртвујемо цео један вод?” Онда, место да полете у помоћ опкољеним четама, они треба да сачекају четнички напад на Љубовију, и одмах затим да се повуку у супротном правцу. Изгледало му је да је у свему томе било нечег наивног и непромишљеног.

- Не брини - шапнуо је десетар који је био уверен да чита његове мисли. - Још мало па ће напасти и Грачаницу која је ближе Љубовији.

Опет чекање у мраку. Време пролази, а зора никако да сване. Осећа хладноћу која му све више захвата цело тело. Прислања пушку на камен, дува у руке и трља их једну о другу.

У даљини се изненада засветлило небо; једанпут, двапут, као кад муње засевају. Одмах затим чула се потмула грмљавина и много гласније штектање митраљеза.

- Видиш, шта сам ти ја казао! - скоро је узвикнуо Велизар. - Нападају Грачаницу. Сад ће и нас.

Најзад, као после читаве вечности, кад су се већ навикли на далеку пуцњаву и потмуле експлозије, почели су да разазнавају обресе каменог брдашца према небу које је мало-помало постајало светлије. Ускоро су из таме почели да се издвајају и облици добровољаца. Лежали су или клечали иза заклона са пушкама у рукама и пажљиво посматрали простор испред себе.

- Ено их! - шапнуо је у једном тренутку Велизар.

Слободан се напрегао да види, али узалуд. Велизар је брзо, сагнут тако да му је рука у којој је држао пушку скоро додиривала земљу, обишао људе из десетине. Кад се вратио, чуо га је како шапуће пушкомитраљесцу који је лежао са својом тројком на два-три корака од њега:

- Чекај док не чујеш наш митраљез са чуке. Онда опали и ти... изнад глава, знаш већ!

Сад их је угледао и Слободан, како излазе из сумрака праскозорја.

На челу колоне је јахао човек, вероватно официр. Одмах иза њега, са једне и с друге стране пута, назирало се неколико тамних прилика са пушкама на готовс.

Слободану је срце почело да куца брже. И нехотице се сетио мртвих четника недалеко од Крушевца, заседе код Белих Вода, Трстеника, камиона са мртвим телом Душка Марковића...

Погледао је у небо, на коме се лагано одвајало светло од таме, и у себи се прекрстио.

„Господе Боже, помози и нама и њима”, помислио је.

Као одговор на његову молбу разлегао се дугачки рафал

тешког митраљеза.

Коњ се пропео под четничким коњаником, оних неколико прилика се ускомешало, и одмах у следећем тренутку разлегла се паклена ватра лево и десно од Слободана.

Погледао је пушкомитраљесца до себе. Из цеви његовог пушкомитраљеза, која је била уздигнута таман толико да метци прелете метар-два изнад четничких глава, куљала је ватра.

- Живео Краљ! - викнуо је Велизар из свег грла, али му нико није одговорио.

- Велизаре, Велизаре! - Слободан је чуо нечији снажан глас који је долазио из позадине.

Окренуо се и видео водника Грујина како маше руком.

- Прекидај паљбу! Повлачи се кроз Љубовију. Правац: Башта.

Велизар није морао да понавља наредбу. Пуцњава је на једном престала на целом фронту. Само се још са чуке чуло штектање тешког митраљеза и брза паљба из десетак пушака.

- Пожури, пожури! - викао је десетар на своје војнике. - Држи одстојање. Усиљеним кораком.

Слободан се нашао на зачељу десетине. Осврнуо се још једном да види врх чуке. Видео је само повремено ватрено светлуцање.

„Ваљда ће остати жив”, помислио је са зебњом у срцу, „Ваљда ови наши знају шта раде.”

Пролазили су брзим корацима кроз Љубовију, малу варош која их је гостољубиво примила и пријатељски се према њима понашала за време целог боравка. У ово доба раног јутра улице би оживеле; радње се отварале, људи се весело поздрављали преко улице, деца, спремна да за који час пођу у школу, извиривала из капија, понека кола затандркала по каменој калдрми.

Овога пута улице опустеле као да у њима нема живе душе. Чак се и певци смирили. Ваљда се и они уплашили од малопређашње жестоке паљбе и експлозије.

Кад су изашли из Љубовије и пошли поред Дрине, Слободан је пожурио да стигне Велизара. Ишли су узаном стазом и нови добровољци су му се склањали да га пропусте. Осмењивали су му се задовољно, као да су били у неком нарочитом, свечаном расположењу.

- Волео бих да знам - казао је кад је пошао упоредо са Велизарем - шта сада мисле партизани кад слушају пуцњаву са ове стране.

- Веселе се. И ми бисмо се веселили кад би се они сами међу собом потукли.

„Чудна ситуација”, мислио је Слободан. „Они тамо, преко Дрине, срећни су јер су уверени да се ми овде међусобно уби-

јамо, а ови нови регрути, и ми с њима, срећни смо што смо избегли општу погибију.” Веровао је да се и већина четника тако некако осећала као и они, добровољци.

Штектање тешког митраљеза се чуло све слабије и све ређе, и најзад је сасвим престало.

Осећао се много боље док је слушао паљбу са чуке. Знао је да су живи.

- Пожури, пожури! Држи одстојање! - Опет је стигло из позадине наређење.

Да ли их то пожурују зато што се митраљез на чуки смирио, па нема више никога да брани прилазе Љубовији, а и њима одступницу, или имају неки други разлог?

Кад су долазили у Љубовију из Шапца, превезли су их покривеним камионима, међутим, овога пута су ишли поред саме Дрине. Није никад раније пролазио тако близу ове реке, која је много пута опевана у народним песмама, највише по мукама и невољама српског народа. И оно што су му Жара и Трајко причали урезало му се дубоко у свест.

Вода је била мутна и валовита као што ју је и замишљао. Хучала је и стењала разбијајући се о тврде, камене препреке, као и овај народ што хуче и стење вековима, размишљао је. А тако је исто и необуздана, пуна неке исконске снаге која само треба да се правилно схвати и разуме, а затим да се осмисли.

- Пожури, пожури! Држи одстојање! - опет се преносило наређење.

Са стазе су прешли на пут који се мало одвојио од Дрине. Слободан је све време погледао на другу обалу, која је изгледала сасвим пушта.

Убрзани марш са тешком опремом почео је да га замара. На петом или шестом километру дошло је наређење да стану, и он је одахнуо. Скинуо је брзо ранац и сео на њега.

Тек што је сео, дошло је ново наређење.

- Пренеси: официри на рапорт команданту батаљона.

Водник Грујин је прошао брзо поред строја, и после пет-шест минута се исто тако журно вратио.

- Спреман за покрет - чуо га је кад је казао Велизару - Овде скрећемо улево.

- Диж се, дижи! - наређивао је увек насмејани Велизар својој десетини. - Шта оклевате кад знам да вам се више не одмара!

Тек што су почели да напуштају пут, неколико метака је звизнуло изнад њихових глава.

- Трком, трком! Држи одстојање - викао је Велизар.

Пре него што је скренуо с пута, Слободан је још једном погледао у правцу Дрине. На двесто до тристо метара, са друге стране реке, видео је тамне прилике како трче према њима

низ камену падину и развијају се у стрелце. Прва помисао му је била „усташе!” Понадао се да ће се вратити и овде примити борбу, али никакво наређење није стизало, и они су све више одмицали путељком који је водио поред неког пресушеног потока.

„Штета”, помислио је. Можда му се никад више неће пружити прилика да се бори против усташа. У свести му је искрснуо питоми стричев лик, кога су усташе заједно са два сина, два млада инжењера, убили у Пакрацу. Сетио се и господственог лика тече из Сремске Митровице, кога су једне ноћи одвели камионом, да се никад више не врати својој породици.

„Место да се у Босни тучемо са усташама и комунистима”, отела му се горка мисао, „ми се у Србији играмо мачке и миша са четницима.”

Кад су најзад успорили, он је наставио да иде истим брзим кораком док није стигао водника Грујина, који је ишао на челу колоне. Поред водника је корачао младић у народној ношњи. Изненадио се кад је у њему препознао свога Добрињанина Дејана, млађег брата Будимира Маринковића.

- Дејане! Откуд ти овде?

Дејан му је брзо пружио руку и мало се осврнуо око себе.

- Немој тако гласно. Знаш да сам у нашој обавештајној служби. Нећу да ови новомобилисани чују. Може неко од њих да дезертира, и онда оде мени глава.

- Ти знаш да је Слободан просветар у нашој чети - јавио се водник.

- Знам. Будимир ми је причао... Имаш ли вести од куће, Слободане? Ми их немамо већ пет-шест месеци.

- Немам ни ја. Последње вести су од Тоше...

- Сад морам да идем - прекинуо га је. - До виђења.

Скренуо је нагло с пута, и не окрећући се прешао преко пресушеног потока. Ускоро се изгубио у високом шибљаку.

- Сад га видиш, сад га не видиш - насмејао се водник. - Он нам је један од најбољих обавештајаца.

- Куда идемо?

- Рачићеви људи су у долини испод Соко-града. - Водник је говорио тихо тако да га је једва чуо. - Има их неколико хиљада. Цела група корпуса. Ту ћемо их изненадити и притећи у помоћ нашим опкољеним четама. Четници мисле да смо се ми повукли у Бајину Башту.

- Значи, појавићемо им се иза леђа.

- Да, то је тај „тајни план”.

После нешто више од сата хода откако су се одвојили од реке, дошло је наређење за петнаест минута одмора.

- Хвала Богу - одахнуо је водник, спуштајући своје тешко

тело на један камен поред старе, дебеле букве. - Идемо више од два сата, само са неколико минута одмора. Већ сам се почео да плашим како ћемо издржати још један сат пешачења по овим врлетима.

Слободан је скинуо ранац, сео на њега и погледао око себе. Застали су на стрмој низбрдици. Узана стаза, покривена сувим лишћем као и цела површина шуме, кривудала је између каменних избочина и снажних, усправних стабала, кроз чије су се оголеле крошње, тамо далеко у висинама, провлачили споро сиви, једнолични облаци фебруарског јутра.

„И та праствара шума, тврдо тло, и тај део небеса”, размишљао је, „припадају и нама и њима”. Пред очима му је искрснуо лик Горданиног брата, младића са ожиљком од комунистичког метка на челу. Зар њих двојица не припадају једном истом народу и једном истом фронту?

Видео је високу фигуру Душка Стефановића како се спушта стазом према челу колоне. Смешкао се и тихо називао Бога добровољцима, који су седели на својим ранчевима и на камењу, у одстојању од шест до седам корака један од другог.

Велизар, који је седео недалеко од Слободана, устао је, поздравио Душка по војнички и затим му радосно пружио руку.

- Друже просветаре, ево нас двојице да се опет нађемо на Дрини.

Просветар му је пренео поздраве од старих другова који се тренутно налазе у Смедереву.

- Да ли се зна шта је било са нашим водом из пратеће чете? - питао га је Слободан.

- Нико не зна - одмахнуо је главом просветар. - У штабу се надају да су успели да се извуку.

- То је Тоши први окршај - казао је Слободан. - И то још под овим невероватним околностима! Не верујем да је у историји ратова икад постојао сличан план за војне операције као што је овај наш „тајни план”.

- Имаш право. Јутрос, пре него што смо кренули на положаје, командант батаљона је позвао Дражиног команданта места Кнежевића, и среског начелника, да им објасни како ће нас четници за сат-два напасти. Они су се насмејали и почели да га уверавају да Рачић не би никада починио такву бесмислицу.

- Крећи - дошло је ново наређење.

- Ја ћу наставити са вама - казао је просветар дижући се.

Водник се окренуо поднареднику Велизару.

- Пошаљи једну тројку у претходницу.

Велизар је изабрао Борину тројку, младића са црним брчићима, који је прошле вечери испитивао Слободана о Дими-

трију Љотићу.

Кад се тројка издвојила из колоне и почела да измиче испред њих журним кораком, Слободан је шапнуо воднику:

- Имаш поверења у њега?

- Свакако. Нови добровољци су већ почели да схватају о чему се ради, а ја највише и волим оне који постављају питања. За оне који само ћуте, никад не знаш шта мисле.

На челу колоне је још увек ишао водник Грујин, за њим Слободан, па Душко Стефановић, а иза њега Велизар, који је почео да се распитује за водника Трбојевића, Жару Аврамовића и Трајка Петронијевића.

- Сада су у Смедереву са Четвртим пуком. Надају се да ће и њих ускоро послати на Дрину. Очекују као и ви овде да партизани упадну у Србију.

После десетак минута водник је успорио ход. Добровољци су и без наређења почели да скидају пушке са рамена и да их носе или у једној руци, или на готовс, посматрајући пажљиво простор са леве и десне стране путељка.

„Сад би већ Бора са својом тројком требало да се појави и рапортира воднику”, размишљао је Слободан. Ако је тај младић, бистрог погледа и одлучних кретњи, пришао четницима и опоменуо их о њиховом доласку, зна се ко ће кога да изненади.

- Пожури, држи одстојање - стигло је опет наређење из позадине.

Водник се окренуо и погледао Слободана.

- Нису ваљда... - почео је Слободан тихо кад га је стигао и пошао с њим упоредо, али га је он прекинуо.

- Надам се да нису, а ако јесу, пропали смо.

После кратког времена водник је позвао Велизара.

- Узми моје место. Ја ћу да сачекам команданта. Морам да му кажем за ову нашу тројку.

Велизар је потрчао да изађе на чело колоне, док је водник стао поред пута, смешкајући се својим војницима који су журно пролазили поред њега.

Иако се осмехивао, Слободан је видео да је очигледно забринут. Окренуо се Душку Стефановићу и причекао га. Хтео је да му изнесе своју забринутост, али га је просветар предухитрио.

- Не свиђа ми се што смо изгубили везу са претходницом. Да ли су њих тројица мобилисани?

- Јесу.

- Цео наш план је заснован на изненађењу. Ако су пребегли четницима, имаћемо велике губитке.

- Знаш. И ми и они. Биће горе него у Крушевцу.

Најзад, наређење:

- Стој! Држи одстојање.

Заустановили су се са очигледним олакшањем. Кроз колону се већ пронео глас да је Борина тројка нестала.

Преморени од марширања спустили су се на тло покривено дебелом наслагом сувог лишћа.

Велизар се окренуо Слободану, који је почео да скида ранац.

- Идем мало унапред да видим шта је испред нас. Ако кренемо, а Грујин се још не врати, ти поведи вод.

- Идем и ја с тобом. - Вратио је ранац и погледао просветара.

- Не брини - казао је просветар - ја ћу се постарати за вод.

Кренули су путељком који се, после десетак корака, почео нагло да диже кроз шуму са нешто ређим и дебљим стаблима.

- Попећемо се да видимо шта је горе - шапнуо је Велизар, убрзавајући у исто време корак.

Слободану је било тешко да прати његову крупну фигуру, која се кретала уз стрму узбрдицу са лакоћом, и поред тешке ратне опреме, коју је и он као десетар носио.

- Ако не можеш са мном - шапнуо је кад га је видео како се усиљава - не брини. Сачекаћу те тамо негде.

Поред свег напора почео је да изостаје. Стаза је све више кривудала између неравног земљишта, и он га је већ неколико пута губио из вида. Најзад га више није ни видео, само је чуо још повременио шуштање лишћа испод цокула и покоји каменчић како се закотрља низбрдо. Кад му је постало јасно да га неће стићи, застао је да одахне, и онда је наставио нормалним кораком.

У једном тренутку му се учинило да чује испред себе разговор. Стао је и почео пажљиво да послушкује. Заиста, не тако далеко изнад њега, мешала су се два гласа. Одмах затим је зашустало лишће и неколико каменчића се скотрљало.

Откочио је пушку, метак је већ био у цеви, и стао за широку букву, два-три корака од стазе.

Није знао шта да мисли. Да ли је Велизар наишао на четнике и они га заробили, или је нешто друго? Ако се сад појаве четници, а шуштање лишћа, које је звучало тако као да неко по њему вуче тешку кладу, чуло се све гласније - опалиће метак изнад њихових глава и полетети низбрдо према добровољачкој колони.

Најзад, иза камене окуке, приметио је неко комешање. Већ је ставио руку на ороз пушке кад је препознао сиве добровољачке униформе. Вођа тројке Бора је са једним добровољ-

цем помагао трећем, који је пребацио руке преко њихових рамена, низ стрму стазу.

Закочио је пушку и сачекао их.

- Шта је било? Где је поднаредник?

Бора га је погледао беспомоћно.

- Поднаредник је отишао да види својим очима Рачићеву војску. Ми се, нас двојица, мучимо са Јовом... Кад смо се попели на ово брдо, видели смо и' у долини, испод рушевина старог града. Потрчали смо одма' овамо, низбрдо, да што пре јавимо воднику, али се Јова спотак'о, незгодно пао, и пребио ногу. Он је Мачванин, к'о и ја, па није навик'о на ове камењаке.

- Сачекајте овде - казао је Слободан, весело што их ови младићи нису издали. - У позадини је санитарски наредник са носилима. Он ће се постарати за Јову. Седите поред стазе и чекајте док не наиђе.

Наставио је да се пење, и после неколико минута је приметио да се шума сасвим разредила. На десетак корака, на самој ивици оштре косе, видео је поред обореног, дебелог стабла поднаредника Велизара како му маше руком да се сагне и да му приђе.

Кад се и он нашао иза стабла, подигао је полако главу и погледао у долину која се пружила испод њих.

Доле, у даљини од двесто до триста метара, велики број четника у народним ношњама. Неки седе и нешто једу, други стоје или седе по групицама око малих ватри, пуше, разговарају, или завијају цигарете. Ту и тамо, јахаћи и товарни коњи, спуштених глава, пасу ретку, пожутелу траву.

- Има их најмање три до четири хиљаде - шапнуо му је Велизар.

Слободан се обазрео око себе. Њих двојица су били на ивици нагиба на коме се завршавала шума. С леве и десне стране шума се продужавала у полулук, тако да је добрим делом окружила долину испод њих.

Иза четника, земљиште се нагло уздизало у брдо на чијем су се врху виделе рушевине зидина.

- Соко-град - шапнуо је Слободан.

Кад су се спустили до вода, Грујин их је нестрпљиво очекивао.

- Хајде, где сте толико дуго? Шта би са Борином тројком?

Кад су му објаснили шта је посреди, разведрио се.

- Знао сам ја да нас они неће одати.

Позвао је одмах затим Велизара, и њих двојица су брзим, скоро трчећим кораком пожурили да рапортирају команданту батаљона.

После кратког времена дошло је опет наређење из позадине.

- Официри на рапорт.

Чим су се официри вратили, колона је кренула.

- Захватићемо их у облику потковице - казао им је водник - тако да ће са три стране имати нас, а за леђима Соко-град.

Последња наредба је била:

- Пренеси: пуцај само изнад глава!

Кад су се пели стрмим путељком, наишли су на Борину тројку. Седели су на једном пању и одмарали се.

- Ускоро ће наићи наредник са носилима - обратио им се водник. - Вас двојица останите са Јовом.

Њихов вод је требало да образује центар потковице. Почели су да се развијају у стрелце тек кад су стигли близу оне оборене кладе. Остали добровољци су се поделили у две колоне и кренули убрзаним кораком, на левом и десном крилу.

Лежали су стрпљиво иза стабла, иза два-три избочена камена и оголелог жбуња, и посматрали четнике.

Изгледало им је да су четници добили наредбу за покрет јер су се од разбијених група почели да формирају двојни редови. Чули су се гласни повици и прозивања. Оседлавали су коње, товарили сандуке на брдске коњиће. Растворили су неколико шатора, који су били разапети на самом подножју брда крај Соко-града, и почели да их савијају и умотавају.

Слободан је погледао лево и десно на крошње дрвећа. „Чудно”, помислио је, „куд су птице нестале?” Све до малопре су лепршале крилима изнад њихових глава и цвркулале на гранама. Јато врана је слетело са једног дрвета на друго уз непријатно кречање. Наједном све се смирило, као да су птице осетиле да се нешто страшно припрема на овом усамљеном простору. То је ваљда, помислио је, наслеђено сећање ових малих крилатих створења, чији су преци, ко зна колико пута, били сведоци скупљања наоружаних људи око старе, сада разрушене тврђаве.

Изненада се са левог крила разлегао пуцањ, праћен пиштањем неког предмета кроз ваздух, и одмах затим, високо према сивоме небу, засветлела је црвена ракета. У следећем тренутку одговорио је пуцањ са десног крила и негде, изнад долине, показао се млаз зелене светлости.

Водник Грујин се нагло усправио из свог заклона, скочио на оборено стабло и подигао у ваздух пиштољ дуге, широке цеви.

Светлост њихове ракете је била жута.

Одмах затим су заштектали митраљеци, запуцале пушке и, далеко иза четничких леђа, експлодирале гранате из тешких и лаких бацача.

У Рачићевој војсци је настало комешање. Коњи су почели да се пропињу и отимају, а људи, чинило се, да трче у свим правцима.

Слободан је откочио своју пушку, подигао је, али је одмах и спустио. „Нећу ни изнад глава”, казао је самом себи и у истом тренутку осетио како су му очи засузиле.

- Да су ово партизани - чуо је Велизарев глас - ниједан се не би извукао жив.

Ускомешана маса војника кренула је према излазу на десном добровољачком крилу које је наједном обуставило ватру. Много мања група је кренула у супротном правцу.

- Ваљда ће Рачић овога пута да увиди да им не желимо зло - казао је Слободан.

Душко Стефановић се прекрстио.

- Хвала Богу што је овако прошло.

Долина се брзо испразнила. Остало је, поред неких сандука и друге опреме, и десетак коња, који су се поотимали и разбежали.

Добили су наређење да се спусте падином. Кренули су опет колоном по један и ускоро се нашли насред поља. Запленили су два тешка митраљеза, четири сандука муниције, и дванаест коња.

- Вратићемо им ми то - насмешио се Душко гледајући како добровољци товаре митраљез на коња који их је, иако узнемирен, подигнуте главе и наћуљених ушију, ипак сачекао да му приђу.

- Вратићемо им кад настану бољи дани - допунио га је Слободан.

- Нећемо још дуго чекати на те „боље дане” - насмејао се и Велизар. - Сад ће партизани да навале преко Дрине.

Док су се пењали ка Соко-граду, Слободан се осврнуо да погледа колону која се отегла преко целе долине. На крају колоне су били заплењени јахаћи и товарни коњи. На једном омањем, мирном, ријем, кога је водио Бора, јахао је Јова из Мачве, чија је десна нога била изувјана белим завојем, од чланка па до преко колена.

Прошли су поред старих зидина, које су у своме веку виделе многе војске, и полако се спустили на другу страну. Ускоро су стигли до бистре и брзе планинске речице.

- То је Грачаница - казао је водник гледајући секцију. - Одавде није далеко место Грачаница, где нам је чета коју су ју-трос напали.

После десетак минута наишли су на дрвену, оронулу воденицу. Грујин је извадио револвер из холстера и наредио воду да опколи зграду.

Он је са Велизарем и још двојицом добровољаца пришао

вратима. Отворио их је нагло и уперео револвер ка центру просторије.

- Руке увис! - викнуо је из свег гласа. - Не мрдај, ако ти је живот мио.

Велизар и један добровољац стајали су с једне и с друге стране водника, са упереним пушкама.

Слободан је такође притрчао вратима.

- Не пуцајте, браћо - чуо се дубок мушки глас - то смо ми, четници.

Слободан је погледао кроз врата. Запахнуо га је топли мирис самлевеног пшеничног зрневља. Из мрачне просторије се ширила шкрипа жрвња, помешана са неким клапарањем за које није био сигуран одакле долази, и шиштањем млазева воде. На треножним столицама и балвану, уздигнутом на два камена, седело је седам-осам четника са подигнутим рукама. Сви су, сем једног младића, имали дуге, густе браде и дугу косу.

Добровољци су им пришли и разоружали их.

- Јесте ли ви Рачићеви људи? - питао је водник.

- Јесмо - одговорио је младић без браде.

- Спустите руке. Да ли сте и ви били испод Соко-града?

Четници су се међусобно погледали.

- Јесмо - јавио се онај исти, дубоки глас. - Ми смо избегли на ову страну. Нисмо знали да ћете и ви поћи овим путем.

Четник је био крупна људина дуге плаве, ковцаве браде и косе, која му је падала по раменима. Говорио је мирно и прибрано, као да се налази међу најбољим пријатељима.

- Немате шта да се плашите - казао је Душко Стефановић улазећи кроз врата. - Ићи ћете с нама до Љубовије. Тамо ћемо вас пустити да идете својим кућама, или већ где вам је воља.

- Не плашим се ја вас - казао је четник. - Ја сам био код Дангића кад сте нас помагали.

- Он је лане прелазео Дрину - водник је показао на Душка - и борио се заједно са вама. Шта вам би да нас сада нападете?

- То је, нажалост, само неспоразум, који ће се изгладити - упао му је у реч просветар. - Ми се боримо за краља, против усташа и комуниста, исто као и ви.

Четник се мало осмехнуо.

- Знамо да сте пуцали преко наших глава. Није никог ни окрзнуло, а могли сте да нас све побијете.

Остали четници су климнули главама.

- Кад смо се провлачили између вас и Соко-града - казао је младић без браде - видели смо ваше војнике на четрдесет-педесет корака како нам машу рукама.

- И ја сам прелазео Дрину - јавио се четник проседе четкасте браде и бркова - четрдесет друге, у ово доба године. Ви сте нам давали муницију и бомбе, и преносили сте наше рањенике.

Ускоро, пошто су напустили воденицу, наишли су на групу од тридесетак четника са два товарна коња. Седели су и стајали око ватре на којој је био намештен црни, гвоздени котао у коме се нешто кувало.

Кад су опазили добровољце многи од њих су се смешкали, скидајући пушке са рамена и стављајући их на земљу, испред себе.

- Чули смо шта је било испод Соко-града - казао је четник са официрском кокардом на шајкачи. - Нећемо ни ми више кавге са вама.

Отпасао је опасач са холстером и револвером и пружио га воднику Грујину.

Душко Стефановић је пришао воднику и шапнуо му нешто на ухо.

- Задржите револвер - казао је водник.

Официр се мало наклонио и ћутке се опасео.

Застали су на десетак минута да се одморе и допусте четницима да поједу кашу.

После краћег времена стигли су пред једну већу и новију воденицу. У њој и око ње су затекли педесетак четника. И они су мирно предали оружје, као и још неколико група на које су успут наишли.

Кад су се најзад нашли у Грачаници, поздравили су се срдечно са друговима из друге чете и измењали вести о борбама. Нису ни први ни други пут, сем Јовине пребијене ноге, имали губитака.

Кад су се појавили пред Узовницом, већ је почело да се смркава, и њих су чекала два казана са укусном чорбом од кромпира. Неколико добровољаца су на заплењеним јахаћим коњима стигли нешто раније и донели вести о срећно завршеној мисији.

После вечере су добили сат одмора, пре него што су кренули натраг за Љубовију.

- Другови - обратио се Грујин своје постројеном воду кад је дошло наређење за покрет - знам да сте уморни, и ја сам уморан, али морамо да путујемо ноћу. Пут је уза саму Дрину, а одмах поред пута се дижу камене хридице. Обавештени смо да су партизани почели да се концентришу са оне стране, од Полома, дуж Дрине, па све до Братунца... Нема пушења све до Љубовије.

Кренули су полако, један по један; његов вод негде у средини дуге колоне, одмах иза четника, којих се накупило преко

две стотине. У Узовници, док су се одмарали, измешали су се једни с другима и почели да проналазе заједничке рођаке и пријатеље. Један мобилисани добровољац из Поцерине био је пресећан кад је међу њима препознао свога брата од стрица.

- Да, да - објашњавао је брату - то су нам наредили наши официри. „Ни за живу главу”, кажу, „не смеће пуцати у четнике. То су наша браћа. Само изнад њи”, да и’ мало заплашимо и спасемо наше две чете.”

Добровољци у Грачаници и у Узовници нису ништа чули о Тошином пратећем воду, а ни неколико четника који су им причали да су учествовали у нападу на Љубовију, нису могли ништа ново да им кажу.

„Ваљда је жив... мора да је жив”, размишљао је Слободан. Овај неизвесни дан, који се за све њих тако добро завршио, није могао ни њему да донесе трагедију..

Поред Тошиног лика, јавио му се и лик Дејана Маринковића, кога је данас видео у народној ношњи, и то први пут отако је дошао из Добрине. Сетио се како је једном, пред сам рат, у Добрину на корзоу, група од шест-седам комуниста, након гледања совјетског филма, опијена сјајем обећања нове будућности, почела у пролазу да додаје увредљиве речи Тоши који је ишао са Симом Симићем. Тоша је у једном тренутку изгубио стрпљење, оставио нагло Симу и притрчао, онако нижег раста али енергичних кретњи, групи високих снажних младића, спреман да се с њима физички обрачуна. У исто време, наишао је сасвим случајно Дејан, и он осредњег раста, нешто виши од Тоше, и када је видео шта је посреди, улетео је силовито међу комунисте, једног треснуо песницом у лице, другог ногом у стомак, трећег лактом у груди.

Док се Слободан осмехивао у себи, сећајући се тог призора у коме је и он учествовао као посматрач, није ни слутио да ће у скорој будућности провести са Дејаном Маринковићем претешке дане, судбоносне и за једног и за другог.

Ноћ је била тамна, без месеца, а Дрина, валовита и хучна, давала је утисак црне прокључале масе која ће сваког тренутка да прекипи, излије се из свог каменог корита, прекрије друм и судари се са моћним, високим хридинама.

Слободана је почео све више да захвата замор, али и пред замора осећао је неку скоро физичку пријатност и задовољство што се овај дан, који је отпочео са толико много стрепњи и страховања да ће се братска крв опет пролити, завршио овако добро, само са једном, случајно пребијеном ногом. Добро је казао водник Грујин: „Потковица нам је код Сокограда донела срећу. И нама и њима.”

Међутим, што је ноћ даље одмицала, умор је све више повећивао и сан му затварао капке на очима.

Ишао је ногу пред ногу, покатак записивао о неки избоченији камен на путу или наилазио на добровољца испред себе кад би овај успорио ход, и сам у борби између јаве и сна.

Неколико пута су му се јављале старе речи које су га пратиле на дугим маршевима по Хомољу и Јастрепцу, и он би их поновио у ритму хода, једанпут, двапут, „све за мајку Србију, све-за-мај-ку Ср-би-ју...”

НА МРТВОЈ СТРАЖИ

У саму зору добровољци су стигли у Љубовију. Пред школом их је дочекао Тоша, са неколико бораца из свога вода.

Слободан је, једва се уздржавајући да се радосно не насмеје, изашао из колоне и пришао им.

- Како сте прошли на оној чуки?

- Добро. Имали смо само једног лакше рањеног. Чули смо да је и вас пратила срећа.

- Хвала Богу. Заиста нам је сам Бог помогао. И вама и нама.

- И њима - насмејао се Тоша, али се одмах уозбиљио. - Синоћ су стигли подаци у штаб да се партизани скупљају са јаким снагама између Братунца и Сребренице. У Љубовију ће ускоро да дође и твоја чета са Обрадом Гордићем, као појачање.

- Изгледа да ће нам се испунити жеља брже него што смо мислили. Опет ћемо се ујединити са четницима.

Слободан се пробудио тек негде око два сата по подне, и одмах пошто се умио, изашао је на улицу. Улица је била празна, сем четири-пет добровољаца из коморе, који су ишли у правцу пољске кухиње са пуним џаковима на леђима.

- Шта је било са четницима? - обратио се првом на кога је наишао.

Младић је слегао раменима и погледао каплара, који је ишао одмах иза њега, и он са џаком.

- Не знам ни ја - казао је каплар. - Ваљда су их пустили.

Пошао је према штабу. Пред улазним вратима видео је групу официра и међу њима Душка Стефановића.

Просветар му је испричао да су четници пуштени још пре подне, пошто им је подељена храна за један дан.

- Нису их питали ни за имена, ни одакле су. Требало је да видиш како су нам неки од њих захваљивали. „Ви сте заиста наша браћа”, говорили су.

- Шта је било са њиховим оружјем?

- Ноћас ће неколико сељачких кола да пренесу пушке, муницију и она два тешка митраљеза у Рачићев штаб.

- Хвала Богу. То ме је још једино плашило.

- Красноје Нотарош је паметан човек, а исто тако и Јоца Добросављевић. Кад навале партизани преко Дрине, свака четничка пушка ће бити и наша пушка.

- У праву си. Само, после ове акције на Соко-град, Рачић ме више брине као савезник него као противник. Како су могли да дозволе да их тако лако преваримо?

- Ко га зна - насмејао се Душко. - Не треба и око тога да разбијамо главу. Важно је да је криза срећно преброђена.

- То је заиста најважније - умешао се високи потпоручник који их је пажљиво слушао. - Међутим, не бих се сложио са Слободаном да смо их тако лако преварили. Ја сам био присутан све време планирања и уверен сам да је наш план био мајсторски замишљен, а исто тако и изведен... Рачића обожавају његови људи, а и Шапчани имају лепо мишљење о њему. Није он неки наивко.

- Нисам имао намеру да умањим наш успех, Никола - насмејао се Слободан - али ми све ово кроз шта смо прошли за та двадесет и четири сага изгледа фантастично, као неки сан.

- Ратна срећа - јавио се поручник Стојић, омањи младић округлог, црвеног лица, кога је рат затекао као активног потпоручника. - И мени сада све ово изгледа невероватно.

- Сутра изјутра стиже твој командир Обрад Гордић - казао је Слободану Душко Стефановић, неколико дана после акције на Соко-граду. - Мало пре сам чуо да ће се цела ваша чета, заједно са Груиновим водом, сместити иза Љубовије по гробенима, у правцу Узовнице.

Вест о доласку чете га је обрадовала.

- Да ли познајеш поручника Обрада Гордића? - упита Слободан.

- Чуо сам само да се држао јуначки четрдесет прве.

- Он је Банаћанин. Пре рата је био трговачки помоћник. Мислим да има само четири разреда основне школе, али по њему то не би никада приметио. Врло је интелигентан и проницљив.

- Имамо ми добар број људи који су се, иако нису имали могућности за школовање, показали сјајно као вође тројки и десетари, а касније и као првокласни официри.

Сутрадан, Слободан се пробудио пред саму зору, устао, брзо се обукао и одшетао до штаба батаљона. Дежурни официр му је потврдио вест о доласку Обрада Гордића. Сео је на дрвену клупу испред штаба и стрпљиво чекао.

Последњи дани фебруара 1944. Време хладно, али суво. Чак се и ветар потпуно смирио и стишао. Једино се чује хука увек немирне Дрине. Погледао је небо, које је још било тамно, закриљено непрозирним облацима.

Волео је да гледа треперење звезда за време летњих, ве-

дрих ноћи, када су спавали под отвореним небом. Лежао би на леђима пошто су остали поспали, нарочито ако није био преморен претходног дана, и покушавао да одвоји мисли од рата, комуниста, четника, и својих властитих другова, и да кроз бешумно небесно светлцање завири у недокучиву будућност.

Сада, под мрачним небом, чак и долазећи дан му се чинио да је негде далеко, у некој магленој неизвесности. Шта ће бити за дан-два са њима, а и са слабо наоружаним четницима, овде, између Дрине и ових камених хридина... а са њима заједно, и са целим српским народом? Да ли ће бити довољно јаки да задрже најезду комунизма?...

Ипак, у исто време захватала га је све више и нека чврстина и одлучност да он мора да издржи на своме месту, да да све од себе, и свом се снагом одупре онима који хоће да униште Србију онакву какву је он знао и свим срцем волео.

И не само то. Он мора да утиче на друге. Чим дође чета, размишљао је, кад се среди и смести, одржаће један говор. Ових неколико месеци, откако је постављен за васпитача Гордићеве чете, трудио се да што више времена проведе са појединцима, а да им се не обраћа као групи. Веровао је да ће их тако боље упознати, и у исто време боље објаснити праведну борбу генерала Недића и Српских добровољаца. У прво време му је сметала и њихова небивљивост коју је мислио да ће личним додиром моћи да уклони. Међутим, сада, после Соко-града, када је почео да наилази на разумевање младића из Грујиновог вода, сматрао је да ће му бити много лакше да им се обрати свима као целини.

Запевали су први петли. Негде је залајао пас. Мрклина фебруарске ноћи почела је да бледи.

У једном тренутку му се учинило да је кроз равномерно жуборење Дрине чуо топот коњских копита. Устао је и пошао у сусрет све гласнијем звецкању гвоздених потковица по каменој калдрми.

Изненада, као нека сабласт, из полумрака и јутарње магле, почео је да излази коњаник на великом мркову високо подигнуте главе и наћуљених ушију. Иза њега, на неколико корака, јахао је други јахач на нешто нижем, витком вранцу. Препознао је одмах поручника Гордића, који је седео на мркову, као и увек усправан, забачених рамена. На вранцу је јахао водник првог реда, потпоручник Видић, предратни активни подофицир.

Слободан се измакао да их пропусти, стао мирно и поздравио их оштро, по војнички.

Гордић му је отпоздравио кратким, енергичним покретом руке, и у исто време другом руком затегао узде свом „Миши“, који је неколико пута немирно поскочио пре него што је стао.

- Потпоручниче - Гордић се обратио Видићу - води чету до раскршћа, ту је построј у двојне редове и чекај на мене.

Лако је скочио са коња и хутке пружио узде Љубомиру, своме посланом, који је корачао одмах иза коњаника. Био је огрнут црном пелерином, испод које му је преко груди висила кратка митраљетка.

- Шта има ново овде? - обратио се Слободану, окренут леђима чети, која је пролазила колоном по један, под пуном ратном опремом. - Хоћу да чујем од тебе, пре него ми они у штабу почну да причају.

Слободан је знао за Гордићев помало подсмешљив став према „онима у штабу“. По њему, прави борци су били људи који су се кретали теренима дању и ноћу, по киши и ветру, у потери за партизанима. Сви остали су се мање-више излежавали у удобности најбоље могућих смештајних услова.

Испричао му је кратко и сажето акцију на Соко-граду, погледајући у исто време преко његовог рамена на добровољце који су се кретали убрзаним маршем.

Почело је да се све више раздањује и он је могао сасвим јасно да види енергично лице командира, човека од око двадесет седам година, и његов увек будни, оштри поглед.

Кад је завршио са излагањем и кад су пошли према раскршћу, обратио му се са молбом.

- Желео бих да данас, чим се сместимо, проговорим неколико речи пред четом.

Командир је само климнуо главом.

Дежурни официр, поручник, округлог, црвеног лица, чекао је Гордића испред штаба. Пренео му је наређење команданта батаљона за смештај, и одмах затим извадио секцију и раширио је испред себе.

- Заузећеш овај плато и ту ћеш разапети шаторе. Бићеш добро заклоњен од партизанских бацача, а моћи ћеш да одозго видиш њихове положаје као на длану. Исто тако гледаћеш Дрину. Као што видиш, нећеш бити далеко од Љубовије. Мораш одмах да кренеш, док се није потпуно разданило.

Гордић се окренуо потпоручнику Видићу, који је стајао поред њега и разгледао секцију.

- Одведи чету. Ја ћу поћи са Грујиновим водом.

Испред Гордића је стао Љубомир и оштро му салутирао.

- Господине поручниче, одвео сам „Мишу“ и „Цуру“ у штапску коњушницу. Коњушари ће их средити и нахранити.

Из штаба је изашао Душко Стефановић, и Слободан га је упознао са Гордићем.

- Шта ти мислиш - питао је Гордић Душка - да ли ће партизани ускоро да крену преко Дрине?

- Вероватно. Али где ће? Има их дуж целе реке. Нико не

зна где су у јачим, а где у слабијим формацијама.

- Не знам шта ми чекамо. Ако ништа друго, требало би да пређемо, са којим водом, у извијање.

- Слажем се. То смо ми радили четрдесет друге и четрдесет треће, кад смо се тукли и са њима и са усташама.

Недалеко од њих трубач је загурбио устајање.

- Партизани знају да нас има овде - дежурни официр се обратио Гордићу - само не знају ни они где смо и како распо- ређени.

Предвече, кад су се људи из чете одморили, вечерали, очистили и подмазали оружје, четни наредник Мујадиновић их је скупио на чистину између шатора.

- Друг просветар ће да вам одржи предавање - казао је својим, увек званичним гласом.

Слободанов поглед се срео са погледима нешто више од стотине добровољаца. Гледали су га са ишчекивањем, својим бистрим, младалачким очима. Приметио је да су ту, поред четног наредника, и сви водници и десетари. Само је Гордић остао у своме шатору који је био већи од осталих. Било је ти- хо зимско вече и Слободан је знао да ће га и он чути.

Ово му је било први пут да говори пред већом групом. Кратко и љутито обраћање младићима и девојкама у салону Олге Митровић било је шала у поређењу са суочењем са овим младићима у униформама, који ће, можда, већ сутра да крену у борбу и у неку погибију. Осетио је како му је срце закуцало брже. Удахнуо је дубоко свежи, планински ваздух.

- Другови - почео је несигурним гласом, али се одмах тр- гао и прочистио грло - наш четни наредник је казао да ћу вам одржати предавање, а ја се нисам ни за какво предавање спре- мао. Хтео сам само да мало попричамо... Ви који сте данас стигли, чули сте већ од наших другова из вода водника Груји- на како смо се пре неколико дана провели. Чули сте и то да смо добили најстроже наређење да пуцамо само изнад чет- ничких глава, иако су нас они напали у Узовници, Грачаници и Љубовији... Ваши другови из вода водника Грујина уверили су се из прве руке да српски добровољци не сматрају четнике Драже Михаиловића за непријатеље. Наши заједнички непри- јатељи су комунисти, којима није стало до српског народа, не- го до победе њиховог комунизма.

Описао је укратко како је дошло до образовања владе ге- нерала Недића и Српских добровољачких одреда. Говорио им је о заједничкој борби четника и добровољаца против комуни- ста и усташа.

- Погледајте преко Дрине - завршио је показујући на реку која је, дотакнута последњом дневном светлошћу, кривудала између камених обала и губила се у даљини. - Тамо се ску-

пљају комунисти. Спремају се да нападну Србију, коју су на- ши дедови и очеви стварали под Карађорђем, на Куманову, Мачковом камену, Колубари, Солунском фронту...

Горео је од жеље да сазна како су примили његове речи. Међутим, кад је завршио, добровољци су се разишли ћутке по својим шаторима.

Стајао је неко време сам близу руба литице која се спу- штала скоро вертикално, и чије подножје није било далеко од друма који их је делио од Дрине. Из мисли су га тргли нечији кораци. Окренуо се нагло. Поручник Гордић је био свега неко- лико корака од њега. Заузео је став „мирно” и оштро га по- здравио. Поручник је одвратио поздрав, овога пута много ле- жерније, и стао поред њега.

- Не верујем да ће нас овде напасти - казао је Слободану пошто је неколико тренутака упирао очи у другу много нижу обалу, која је скоро већ сасвим утонула у мрак. - Овде би их побили као мишеве. Ако су раније и помишљали да почну крадом да се пребацују, сада, када знају да смо ми овде, пре- домислиће се.

- Зашто мислите да се скупљају између Братунца и Сре- бренице?

Командир је поћутао тренутак-два пре него што је одго- ворио.

- Хоће да нас заварају, док се у исто време спремају да пређу на неком другом месту.

Слободан је приметио, још од првих дана када се јавио на дужност поручнику Обраду Гордићу, да он није много гово- рио, а кад би нешто казао, то би било кратко, и по свему суде- ћи, добро промишљено. У исто време волео је да слуша дру- ге, а већина људи које је изабрао за своје најуже сараднике, водници и десетари, коморџије и четни писар, били су Бана- ћани, које је често окупљао око себе и са очигледним задовољ- ством, пушећи цигарету, слушао њихове дугачке приче, најви- ше из предратног времена.

Изгледало му је чудно да ти младићи, који су у борбама показивали изванредну храброст, довитљивост и способност да доносе брзе одлуке у најтежим моментима, могу да седе са- тима и пажљиво слушају неког свог земљака како описује у детаље кућу свога комшије, све чланове његове фамилије, и шта је ко коме тога дотичног дана рекао, пре него што пређе на сам догађај у коме је и тај комшија учествовао.

С тим својим седељкама и дугим причама, Банаћани су у почетку изгледали смешни Србијанцима, који су волели кад се исто овако нађу, да у највише случајева измењају кратке до- сетке, да се једни другима насмеју, а често и сами себи. Међу- тим, одмах после првих борби, Банаћани су им уливали пуно

поштовање и неко прећутно разумевање за њихову „слабост”. Престали су да праве шале на рачун дугих прича и развлечења речи у говору.

Стајали су ћутке још неко време.

- Треба да се спава - најзад се јавио Гордић. - Сутра ћу послати неколико тројки да извиде околину.

Направио је корак-два према своме шатору, али је изненада застао и окренуо се Слободану.

- Требало би да им говориш овако као вечерас - казао је тишим гласом - бар по једном недељно.

Слободан је саставио пете, забацио уназад рамена и оштро салутирао.

- Разумем, господине поручниче - казао је са осмехом.

Први дани су прошли у извиђању терена, чишћењу оружја и у дугим разговорима испод шатора. Слободан је ишао од једног до другог и у сваком проводио по сат-два. Приметио је како међу мобилисаним сеоским младићима има добрих приповедача које су остали слушали са великим интересовањем. И он сам, и нехотице, мало-помало, све је више постављао питања о сеоском животу, обичајима, прелима, свадбама, славама, и све чешће заборављао да и он њима треба нешто да исприча. Једном је питао да ли има неко од њих ко зна како се пева уз гусле. Показали су му пушкомитраљесца Кнежевића из Мачве.

- Чим се укаже прилика - казао му је Слободан - набавићемо негде гусле, па ћеш нам штогод отпевати.

Често му се чинило да је он тај који учи и духовно се обогаћује, а да су они, сви до једнога, не само у својим причама и заједничким интересовањима него и у свагдашњем животу, у међусобним односима, постали његови васпитачи. То осећање му се јављало и раније, на Хомољу и у Крушевцу, када је заједно са сељачким синовима делио добро и зло војничког живота, али сада, када је постављен и званично за њиховог васпитача, то осећање се умногоме појачало.

Једног касног поподнева, почетком марта, донео је ордонанс из штаба батаљона хитни позив за командира, да се одмах јави команданту Јоци Добросављевићу.

Гордић је брзо изашао из свога шатора, обукао шињел и пребацио митраљетку преко рамена. С њим је отишао и његов ордонанс Љубомир.

Врагили су се тек касно у ноћ. Слободан је хтео да остане будан док се командир не врати, али га је сан савладао и он је заспао дубоким сном. Пробудио га је Љубомир.

- Командир хоће да одмах дођеш у његов шатор - шапнуо је, пошто га је добро продрмао.

Кад је ушао под командиров шатор, у њему су већ били четни наредник, тројица водника; високи и кошчати потпоручник Видић, Грујин и водник младалачког лика, плавих очију и плаве гргураве косе, Милутин Благојевић.

Поручник Гордић је седео на ниској, трonoжној столици на расклапање, водници су седели око њега прекрштених ногу на простртом ћебету, док је наредник Мујадиновић чукао. Пољски фењер, који је висио о клину на округлој дрвеној мотки усред шатора, обасјавао им је лица треперавом црвенкастом светлошћу.

- Седи - понудио му је Гордић празно место између Благојевића и Грујина.

Још на првом терену у Хомољу, научио је од сељачких синова како да се намести тако да кад прекрсти ноге, седне мање-више удобно на унутрашњи жлеб својих стопала.

- Звао сам вас - почео је командир тихим гласом - да вам саопштим да ће сутра на ноћ један вод под мојом командом да пређе Дрину. Партизани су данас поподне, на путу између Ковиљаче и Љубовије, припуцали на камион који нам доноси храну, убили нашег шофера и ранили још двојицу добровољаца.

Наредник Мујадиновић је опсовао нешто за себе.

- Ја се јављам добровољно... - почео је водник Грујин, али га је командир прекинуо.

- Са мном ће ићи они које ја одредим. Ти, Грујине, идеш са мном као десетар. Одабери десет најбољих људи из твога вода. Дај Велизару његов стари пушкомитраљез.

- А ја? - узнемирио се Милутин Благојевић.

- Не брини. И ти идеш као десетар.

- Као некад, четрдесет прве - осмехнуо се задовољно Милутин.

- Ти исто тако изабери десет најбољих људи из твога вода. Немој да заборавиш пушкомитраљесца, Станишу Босанца... Ти ћеш, Видићу, за то време да преузмеш команду над четом. Даћеш нам из твога вода само једну пушкомитраљеску тројку. Најбољу.

- Даћу вам Кнежевића.

- Добро. А ти, Слободане, ти ћеш дотле да одржаваш везу са штабом батаљона...

- Извините што вас прекидам. Ја бих желео да идем са вама.

Гордић га је посматрао својим проницљивом очима неколико тренутака.

- Добро, кад хоћеш - казао је најзад. - Са тобом и Љубомиром биће нас двадесет и осам, и три пушкомитраљеза.

Слободан је погледао воднике. Сва тројица су се задовољ-

но осмехивали.

- Ти ћеш - командир се окренуо четном нареднику - сутра рано да одеш у штаб да се постараш за два велика чамца. Само се јави дежурном официру. Нађи и неког за везу са штабом, па га поведи са собом.

Кад су излазили из шатора, поручник је зауставио Грујина.

- Хоћу с тобом још да разговарам.

Слободан је изашао последњи.

- Ако се мени нешто деси, хоћу да знаш о чему се ради...

- чуо је још командирове речи док се удаљавао од шатора.

Ушао је што је тише могао под свој шатор, скинуо шињел, па се покрио њиме и ћебетом. Тек што је затворио очи, чуо је шапат Велизара који је лежао поред њега.

- Шта је хтео командир?

- Чућеш сутра изјутра.

- Зар нећеш да ми кажеш?

- Не могу. Немам дозволу од Гордића. Стрпи се.

После неколико тренутака опет је чуо Велизара, само, овога пута гласније, са призвуком узбуђења у гласу.

- Сад знам шта је. Сигурно ћемо прећи Дрину.

- Шта, шта кажеш? Кад ћемо прећи Дрину? - јавио се добровољац са друге стране шатора.

- Само спавај - шапнуо му је Слободан. - То се поднаредник шали.

- Не шали се, него се нада - додао је Велизар покушавајући да прикрије своје весеље.

Настала је опет тишина. Једино се из даљине чуо потмули и равномерни шум Дрине.

Дошао је и за њега дан да прелази „Дрину валовиту”, како је то Жара говорио кад му је у детаље препричавао борбе против усташа и о пребацивању жена, деце и рањеника на српску страну. Осећао је узбуђење које никако није могао да савлада док је замишљао прелазак реке и ступање на босанско тло.

У свести су му се јављали епски стихови из Првог српског устанка и хајдучких песама, који су опевали преласке Дрине и борбе које су се водиле у Босни против Турака, вековних непријатеља. Сетио се и прича о неустрашивом „Петру Мркоњићу”... Радовао се и зато што ће бити у друштву опробаних бораца, јунака из четрдесет прве. Пале су му однекуд и речи из Светосавске химне: „Босна и Херцеговина, светог Саве дедовина...” А осетио је и огромно олакшање кад се сетио похода на Соко-град. „Овога пута нема менталног мучења”, размишљао је. „Зна се ко су нам непријатељи.”

Неко га је продрмао за раме. Промешкољио се и окренуо

на другу страну, у нади да ће продужити пријатан сан. Стајао је на једном крају дивне, зелене ливаде, а са другог краја му је весело махала Анђелка, обучена у летњу хаљину ишарану ситним цветићима, која је била иста као и хаљина госпође Кесић оног дана кад га је спасла од капетана Сатнера. Таман је хтео да јој пође у сусрет...

- Зат ти се не иде у Босну? - чуо је Велизарев шапат поред самог уха.

Тргуно се и сео. У шатору је још био мрак.

- Шта причаш?

- Чуо сам све од Грујина - насмејао се десетар. - И ја идем с вама.

Тек је почело да свиће. Из Љубовије је допирало далеко кукурикање петлова. Скочио је са лежишта и брзо се спремио.

- Кренућемо вечерас, чим се смркне - казао му је Велизар кад су се видели испред шатора.

Цео тај дан су провели у неком свечаном расположењу. Они којима је речено да ће учествовати у акцији смешкали су се задовољно и самоуверено, као људи пред важним задатком од кога зависи судбина не само свих њих него и целе Србије. Они који ће остати такође су се смешкали, али никако не срећним осмесима. Не само да су завидели својим друговима него су се осећали и нелагодно што су прескочени, и самим тим обележени као неспособни да учествују у предстојећем опасном подухвату. Показивали су изузетну љубавност према својим саборцима, покушавајући да им помогну добрим саветом, чишћењем и подмазивањем оружја, или на било који други начин.

Поручник Гордић је, заједно са водницима Грујином и Благојевићем, провео највећи део дана „доле, у Љубовији”, у разговорима и разгледању секција са командантом пука, мајором Кресојем Нотарошем, командантом батаљона капетаном Јоцом Добросављевићем, поручником Душком Глишићем, и још неким официрима из штаба.

- Нешто се велико спрема - казао је Велизар Слободану за време ручка. - Не верујем да је у питању само један вод.

Велизар је већ три-четири пута расклапао свој стари пушкомитраљез, чисто га и подмазивао, као да је неко крхко и осетљиво живо биће, па га опет пажљиво састављао. То је била једина „збројовка” у читавом батаљону, а можда и у целом пуку. Кад су почели да се формирају пукови и предавало се старо оружје, а примало ново, пушкомитаљеци „збројовке”, „зорке”, и „шоше”, замењени су новим „французима”, у које се у прво време имало мало поверења, јер су изгледали и сувише једноставни. Он је успео да на неки начин заваре батаљонског интенданта и задржи своју стару „другарицу”, како ју је поне-

кад звао, а освојио ју је у жестокој борби у Петровцу на Млави, и док ју је отимао, замало да погине.

Касније, кад су му пушкомитраљесци тврдили да су се „французи” показали у борбама исто тако добро као и компликованије „збројовке”, он се смејао. „Само их задржите нисте ништа боље ни заслужили”.

Око пушкомитраљесца Кнежевића се искупила већа група добровољаца. Слушају га пажљиво како им прича о неком сирому из свог села, који је пронашао ћуп пун турских дуката, закопан испод прага своје куће. Кућа, причао је, била стара, од набоја, па се једног дана, док је он чувао нечије овце, срушила. Он рашчистио рушевине, а кад је изваљивао праг, а оно ћуп са златом!” И знате шта је радио с тим благом? Пропио је све у Шапцу за три месеца, све до последње паре, па се онда вратио да опет чува туђе овце.”

Станиша Босанац је седео на камену и гледао замишљено у правцу Босне. Био је ћутљив и повучен у себе. Слободану је испричао једном само толико да је био са Дангићевим четницима, да су му усташе спалили село, и да не зна где му је фамилија.

Пред шатором водника Милутина Благојевића стајао је његов десетар поднаредник Новаков, сув и низак растом, али жилав и мишићав, и жалио се што није њему дао пушкомитраљез, као што је Грујин дозволио своме десетару Велизару, да га узме од пушкомитраљесца.

Милутин и Новаков су били из истог места у Банату и ишли су заједно у основну школу. Милутин је био трговачки помоћник, а Новаков пекар, у пекари свога оца. Јавили су се истог дана у добровољце, „да се боримо за мајку Србију”, како је то Новаков причао.

- Нисам могао да га узмем од Станише. Тако је Гордић наредио - говорио му је већ по трећи-четврти пут Благојевић. - Он је казао да баш хоће њега да поведем са његовим пушкомитраљезом.

- Зашто га ниси подсетио да сам и ја, као и Велизар, носио пушкомитраљез четрдесет прве, и то неко време у његовом властитом воду?

- Не вреди. Ти знаш њега. Кад он нешто науми, ништа га више од тога не може одговорити.

- Сад ја да идем к'о обичан борац, а мој пушкомитраљезац, из моје десетине, да иде са два помагача у тројци!

- Ако нећеш да идеш, наћи ћу неког другог. - Благојевић је почео да губи стрпљење.

- Идем, идем - пожурио је Новаков - само кажем да није право.

У сумрак, после вечере, четни наредник је пошао од ша-

тора до шатора, дајући кратка упутства изабраним добровољцима шта да понесе од спреме и позивајући их да се у року од десет минута искупе за смотру пред командиром шатора.

- Понећете - казао им је - само пушке, фишеклије, две екстра бомбе, бајонете, по једно шаторско крило, чутурице за воду и торбе са сувом храном за два дана. Све друго, као ранчеве, порције и шлемове, оставите у шаторима.

Постројили су се у двојне редове. Слободан је био други у првом реду.

Гордић, средњег раста, усправан, ишао је полако, одмереним кораком, од једног до другог, и сваког погледао оштро, од главе до пете. Имао је обичај да за време смотре исправи неком војнику пушку, другог да лупи лако надланицом по стомаку показујући му да га увуче, забаци рамена и у исто време се испрси. Покаткад би викнуо показујући на накривљену шајкачу: „Где си се ти спремио? Хоћеш у коло?”

- Слободане - казао је кад је прошао, овога пута ћутке, и поред последњег и најнижег у строју, поднаредника Новакова - у чијој си ти десетини?

- Господине поручниче, ја сам у десетини водника Грујина - испрсио се Слободан.

- Ти си у десетини десетара Грујина. Данас сам ја водник.

- Разумем, господине поручниче - одговорио је оштро, по војничком правилу, не знајући да ли се он шали, или озбиљно говори. Видео га је до сада, за ових неколико месеци, да се само једанпут или двапут осмехнуо.

Гордић се измакао неколико корака и онда их обухватио једним брзим погледом.

- Ви сте искусни, стари борци. Вама не морам ништа да кажем... - застао је, и пре него што их је повео, обратио им се још једном. - За мном! У колони по један. Држи одстојање.

Иза командира је ишао његов Љубомир, па Грујин, Велизар, а иза Велизара Слободан.

Кад су сишли до Дрине, већ се потпуно спустио мрак. Ишли су уз воду са пушкама у рукама, опрезно се окрећући сваки час према реци, коју су само могли да чују у потпуној тами. Слободан је једва назирао испред себе Велизареву високу фигуру. Плашио се да ће га изгубити, па је пожурио да скрати одстојање. Приметио је да је то исто урадио и добровољац иза њега.

После ходања које је трајало, учинило му се читаву вечност, Велизар се наједном окренуо и шапнуо му:

- Стој. Ту смо.

- Пренеси стој, ту смо - окренуо се и он брзо и шапнуо војнику иза себе.

Стајали су тако непомишно пет-шест минута, онда је неко

позвао Велизара по имену и он је одмах затим нестао у мраку.

- Шта је, шта се дешава? - питао га је добровољац иза њега.

- Не знам. Ћути - шапнуо му је енергично, трудећи се да разазна кроз хуку Дрине тихе гласове за које му се чинило да долазе из правца у коме је нестао Велизар.

Тек после петнаестак минута се вратио.

- Крећи - шапнуо је.

- Пренеси: крећи! - Слободан се опет окренуо ономе иза себе.

После свега двадесетак корака наишли су на групу добровољаца из чете поручника Глишића.

Први кога је препознао био је високи и крупни младић из Поцерја. Кад год би га видео, у Хомољу, на Јастрепцу, у Крушевцу или Шапцу, сваки пут би се сетио како га је некада гледао да на стражарском месту скакуће босоног по снегу.

Кад је пролазио поред њега, добровољац се нагнуо и на ухо му шапнуо:

- И ми ћемо ускоро за вама.

Велизар их је повео до камене обале, низ коју се разбијала и пенушала тамна, ледена вода. Неколико добровољаца из Глишићеве чете држали су конопац који је био завезан за кару на кљуну великог, црног чамца.

- Улази... један по један - чуо је заповеднички Гордићев глас.

Пребацио је брзо пушку преко леђа, зграбио обема рукама руб чамца, и спретно ускочио у њега.

- Овамо, овамо - показивао му је Грујин са другог краја да седне поред њега. У рукама је држао дугачко дрвено весло.

Ускоро се чамац напунио добровољцима.

- Гордић ће у други, са Љубомиром и Благојевићевом десетином - казао му је Грујин кад су Велизар, са једне стране, и пушкомитраљезац Кнежевић, са друге, почели да се веслима отискују од обале.

Чамац се нагињао час на једну час на другу страну, и с времена на време би зашкрипутао и зацвилео, али се ипак кретао сигурно под снажним замасима тројице веслача.

„Шта нас чека с друге стране?” помислио је Слободан, узалуд се напрежући да погледом продре кроз густу помрчину, иако је једва назирао добровољце који су седели испред њега, сабијени по тројица у неколико редова. Одавно је научио да је много лакше сударити се са непријатељем за кога се зна да је ту, испред њега, ма како био силан и многобројан, него ићи у потпуну неизвесност.

Сетио се преласка Саве са чика Живком. Кад је ушао у његов чамац, пресећан што напушта усташку „државу”, није ни слутио шта га је све чекало насред мирне реке, обасјане

стотинама боја излазећег сунца, а још мање, шта му се спремамо са друге, србијанске обале.

Само да осети тврдо тло под ногама, мислио је, па ће бити лакше. Овога пута неће пасти никоме на милост и немилост. Овога пута није беспомоћни избеглица... иако његов талијански карабин није тако добар као стара маузерка, али је бољи него што изгледа. У фишеклији је сложио шаржере са сто метака, а о појасу му висе четири „крагујевчанке”.

- Вода улази у чамац! - наједном је викнуо добровољац испред њега и надјачао хуку реке.

- Ћути! - чуо је одмах затим пригушени глас водника Грујина. - Како смеш да вичеш, мамлазе један!

Заиста, вода је покрила дно и почела да се нагло пење.

Слободан је помислио како би сад било добро да су понеколи шлемове и порције. Часом би њих четрнаест-петнаест избацили ову воду.

Весла су захватила дубље и снажније, и чамац је пошао нешто брже.

Један добровољац је пронашао на дну чамца мало ведро, а други полукружну лопатицу, издубљену из једног комада дрвета. Њих двојица су одмах почели свом снагом да избацују воду, док су остали покушавали да избацују састављеним шакама.

Све мисли о неизвесности приближавања непознатоме наједном су нестале. Једина брига је била спречити да чамац потоне.

- Запуши рупу нечим - наређивао је Грујин.

- Друже водниче, не знамо где је. Не види се - узвратио је добровољац који је малопре објавио да вода улази у чамац.

Где су били? Поред обале? Насред реке? Вода им је већ допирала до чланака.

- Ево их, ево другог чамца - наједном је викнуо Велизар, показујући уз воду.

Слободан је видео два весла са стране, недалеко од њих, како улазе и излазе из тамне, запенушане воде.

Водник Грујин као да је заборавио своје наређење од малопре да се не виче, скупио је шаке око уста и из све снаге јекнуо:

- Ми тонемо!

Кроз неколико тренутака чули су енергични Гордићев глас.

- Хватајте се за наш чамац! Упоредо!

Веслачи су променили правац тако да су поребарке пришли Гордићевом чамцу. Добровољци су дохватили рубове и привукли их један другоме.

- Држи! - викнуо је Милутин Благојевић и убацио им по-

веће ведро.

Неко им је додао још једно, исто тако велико.

У следећем тренутку воду су избацивали брзо и снажно помоћу три ведра и једне лопатице, а веслачи су ускладили веслање тако да су се оба чамца кретала као једна пловеха направа. Међутим, и поред свих напора вода се и даље пењала само нешто спорије.

Још од момента кад је Грујин викнуо командиру да тону, престали су да се дошаптавају, као да су потпуно заборавили на могућност заседе са босанске стране. Гордић је давао гласна наређења, а десетари су исто тако гласно одговарали и тражили савете.

Слободан је са осталим добровољцима, који нису веслали ни избацивали воду, држао обема рукама страну Гордићевог чамца. Прсти су му, мокри и прозебли од ледене воде, сваки час клизали, али је он поново хватао дебели дрвени руб и стезао га свом снагом. Није био свестан да је клечао у води, све док нису стигли на обалу.

Одмах иза њихова два чамца приспео је и трећи, у коме су били добровољци из Глишићеве чете.

- Они ће да врате чамце - казао је неко док су искакали на обалу.

- Колоном по један... пренеси - Слободан је чуо Гордићев глас.

Осетио је огромно олакшање. „Нека их сада, нек нас изненаде”, мислио је. Био је уверен да је судбина опет у њиховим рукама.

Пели су се неко време са камена на камен, трудећи се да се не спотакну у мраку, и да се у исто време не изгубе од осталих.

Тек кад су одмакли од реке, Слободан је постао свестан да је потпуно мокар, и да му се кожа јежи од хладноће. Међутим, што су даље ишли, све се више загревао. Сетио се како му је Жара причао да је једном усред зиме прегазео неку речцу, и после четири-пет сати усиљеног марширања одело се осушило на њему. Није чак ниједном кинуо.

Пипао је руком шаторско крило које је, увијено у ролну и пребачено преко рамена, било скоро потпуно суво. Одвио га је онако у ходу, раширио и пребацио преко леђа.

Сада када се сетио Жаре, искрсли су му и његови и Трајкови описи прелажења Дрине чамцима и сплавовима, са рањеницима, женама, децом, често под кишом куршума. „Тако ћу једнога дана”, помислио је, „ако останем жив, описати овај прелазак као што сам описао и њихове”.

Ускоро су изашли на пут који је водио Братунцу. Нису више морали да пазе на избочине и рупчаге, и да се наизменич-

но пењу и силазе по неравном земљишту.

Пошли су бржим кораком, који се с времена на време претварао у трчање. Тек сада, док се усиљавао да не изгуби Велизара из вида, постао је свестан колико је било лакше подносити сав овај напор без тешких ранчева на леђима.

Изненада, чело колоне је скренуло са пута, не успоравајући корак. Опет спотицања и посртања кроз мрачну ноћ.

Што су даље одмицали, био је све сигурнији да ће ноћашињи подухват уродити плодом, иако му ни сврха ни детаљи плана нису били познати. Знао је једино да је ово нека врста насилног извиђања у непријатељској територији. После Сокограда стекао је поверење у планирање „оних из штаба”. Осећање сигурности појачало се и сазнањем да је на челу колоне опробани борац, поручник Обрад Гордић, а пред њима је овога пута бескомпромисни непријатељ виталних интереса српског народа.

Био је још увек у свечаном расположењу, које је захватило и сваког појединачног борца у овом одабраном воду, од тренутка кад им је речено да ће ноћас прећи Дрину. Прећи ће је као и њихови стари, са оружјем у рукама. Било је у тој помисли нечег величанственог, исконска веза древно-опеваног, са тешком и мучном садашњицом, чија ће слава, а још више трагедија, тек да се, можда, опева од неког будућег песника.

После краћег времена почели су да се опет пењу. Брдо је постајало све стрмије, и он је морао сваки час да се придржава левом руком за избочине у камену. У десној руци је држао пушку, чијим се кундаком већ неколико пута одупирао.

Шум Дрине се мало-помало сасвим изгубио и они су могли да чују само своје властито отежано дисање и покоји каменчић који би се с времена на време откинуо испод његових ногу.

Сад му је тек постало потпуно јасно зашто им је било наређено да оставе, поред ранчева, шлемове и лимене порције. Један ударац металног предмета, нарочито порције, која је празна висила на пређици, о камен, одјекнуо би надалеко са ове висине. Партизани су, вероватно, негде доле испод њих, можда у Братунцу, и њихови стражари би позвали на узбуну.

Слободан се често чудило самом себи због неочекиване издржљивости коју је показивао на дугим маршевима по планинама Србије. Могао је да поднесе много боље физичке напоре него што би икад помислио. Гледао је неколико пута атлетски грађеног младића, очигледно много јачег од себе, како се преморен једва држи на ногама, док се он у исто време кретао са релативном лакоћом. И сада, и поред напорног преласка Дрине у чамцу који је почињао да тоне, и пентрања по врлетима већ више од једног сата, осећао се још увек оран и

жељан да пређе што већи простор и зађе што дубље на босанско тло. Једино га је плашила помисао да их Гордић може сваког часа да заустави и нареди одмор.

Изгледа да је и сам Гордић тако некако размишљао. Прошао је још скоро један цео напоран сат пре него што су се зауставили.

- Стој! - дошло је наређење. - Пренеси: не набијај! - и одмах затим, после краће станке: - Седи и одмарај се!

Слободан је остао да стоји тренутак-два, пре него што се одлучио да настави према челу колоне.

Пролазио је полако и пажљиво поред добровољаца који су се спуштали на тврдо тло прекрштених ногу, док су други тражили неки пањ или погодан камен, у недостатку ранчева.

Кад је стигао до чела колоне, изненадио се што види само Грујина и Љубомира како седе недалеко један од другог.

- Командир је испред нас - шапнуо му је Грујин. - Договара се нешто са твојим земљаком Дејаном Маринковићем.

- Са Дејаном?!

- Да. Он нас је и довео овамо.

Слободанова сигурност у успешан исход овог упада на непријатељску територију још више се појачала. Опет му је у свести искрснуо Дејанов муњевити напад на групу комуниста у Добрину, а затим, и његово предвођење похода на Соко-град.

Хтео је да пита Грујина да ли је Дејан и овога пута у народној ношњи, али се предомислио. Грујин је сада имао на уму озбиљније ствари, него да одговара на његову љубопитљивост, помислио је и спустио се до њега.

Сео је прекрштених ногу и наслонио се на камен. Тек је сада осетио колико се заморио. Затворио је очи и истог тренутка утонуо у неки полусан, из којег га је тргао командиров глас.

- Чим почне да свиће, развићемо се у стрелце и заузети полагајемо према Сребреници - говорио је тихо Грујину. Кад је приметио да га и Слободан слуша, обратио се и њему.

- Поздравио те је твој Добрињанин Дејан.

- Где је он сада?

- Враћа се да дочека Глишића који ће са својом четом да пређе Дрину док се још не раздани.

- У Сребреници је једна комплетна партизанска бригада и делови друге - казао му је Грујин док се поручник смештао на камену, неколико корака од места где су седели. - Душко Глишић ће са својом четом да упадне у Братунац, у коме су партизански магацини са храном.

- То смо ми, значи, зашли партизанима с леђа?

- Да. Док Глишић буде чистио Братунац од партизана, ми ћемо одавде да спречимо оне из Сребренице да им дођу у помоћ.

- Опет неки тајни план - насмејао се Слободан.

- У рату су сви планови тајни - казао је Грујин.

Слободан је прешао руком преко своје униформе. Потпуно се осушила. Скинуо је с леђа шаторско крило, пажљиво га увио у ролну и пребацио преко рамена.

Око њих је владала тишина. Ветар који им је највећим делом пута дувао у леђа, не нарочито јак, али хладан, као да је наједном престао. Или је и даље дувао, али га они нису осећали пошто су зашли иза брда.

Погледао је Грујина. Водник је спавао дубоким сном. Помислио је како би било добро кад би и он могао да одспава ових неколико сати који су им остали до сванућа. Међутим, чим је затворио очи, чуо је Грујинов глас. Погледао је у правцу масивне, тамне силуете која се једва назирала у мраку.

- Стаменка! - звао је Грујин тихим и нежним гласом.

- „Каква Стаменка!“ тргао се Слободан, осврћући се нехотице око себе.

- Стаменка, Стаменка, где си ти сада?

Слободан се осмехнуо кад је схватио. „Говори кроза сан.“ Није могао да замисли гломазног Грујина, младића грубог лица и одсечних, кратких наредби које је добацивао својим војницима да, чак у сну машта, о некој малој Стаменки.

Првог дана после упознавања испричао му је, са призвуком поноса у гласу, како је био касапски момак у најбољој касапници у његовом Вршцу.

Још годину дана пре рата је чуо о комунистима да су против краља и против Бога, и зато их је одмах омрзнуо. Кад је Недић позвао српски народ да се одупре комунизму, он је напустио Вршац и нашао се са још неколико Банаћана у Гордићевом воду.

Слободан је опет затворио очи. Лебдео је негде између сна и јаве. Ретки планински ваздух није му дозвољавао да се мало загреје и заспи. Седење на прекрштеним ногама почело је да га замара. Једва је устао. Ноге су му скоро отказале послушност. Овога пута је сео на савијену ролну од шаторског крила, навукао добро шињел преко скупљених колена, усправио пушку на камен иза себе, и наслонио се на њен дрвени, ојачани део. Мало-помало, у том удобнијем положају, заспао је тврдим сном без снова.

- Диж се! - тргнуо га је тихи али заповеднички Грујинов глас. - Десет минута за доручак.

Небо је почело да се светли, иако је још увек, углавном, владао мрак.

Протегао се неколико пута, протрљао руке да загреје прозебле прсте, отворио торбу. Појео је за неколико минута комад хлеба на који је намазао мало маргарина, и одмах затим устао

да опружи ноге.

Чим се донекле разданило, Гордић је дохватио свој двоглед.

После краћег времена позвао је Грујина и Благојевића. Давао им је кратка, сажета наређења где да сместе пушкомитраљезом траљеске тројке, а где остале добровољце.

- Ти иди с ким хоћеш - обратио се Слободану.

- Ја ћу са Велизаревом тројком.

Велизар се обрадовао кад га је видео како му прилази.

- Мени је командир дао најбоље место - шапнуо му је. - Одмах изнад пута. Кнежевић је са својим пушкомитраљезом тридесетак метара лево од мене, а Станиша нешто даље, удесно.

Њих четворица су се сместили иза неколико повећих каменова, које као да је неко ту намерно набацао само зато да би им омогућио одличан заклон. Слободан је погледао око себе. Били су близу врха камене чуке, обрасле закржљалом травом и ретким дрвећем.

Велизар му је показао пут који је кривудао на стотинак метара испод њих.

- Овај пут води за Сребреницу. Иза нас је Братунац.

- Душко Глишић је већ сигурно прешао Дрину.

- Знао сам да се нешто веће спрема - насмејао се Велизар - али нисам знао шта.

Чекали су стрпљиво посматрајући земљиште испод себе, а нарочито пут.

Ускоро им се придружио Бора, бркати младић који је водио тројку у претходницу на Соко-град.

- Послао ме је командир. Каже да вас појачам, јер кад комунисти наиђу, овде ће бити најгоре.

Велизар је значајно погледао Слободана.

- Сад видиш колико вреди ова моја стара збројовка. Чуо си да је казао: „Овде ће бити најгоре.”

Слободан се насмејао.

„Није то због збројовке, него због Велизара”, помислио је.

Јутро је било непријатно хладно. Кад су разговарали, пара им је излазила из уста.

- Сад кад би' имао мало оне наше вруће, вештачке кафе - казао је Бора дувајући у руке - први пут би' јој се у животу обрадовао.

- А зашто први пут? - питао је Велизар.

- Како зашто? Свако јутро кад је пијем, ја се сећам нашег домаћег густог, вареног млека...

- О, зато! А ја сам помислио да ти је први пут у животу зима, па би да се угрејеш.

- Друже поднаредниче, ако се нећеш љутити, имам и ја теби нешто да кажем.

- Само кажи, не брини.

- Нећеш се љутити?

- А што да се ја љутим на тебе?

- Не би мени сада требала ни кафе, ни варено млеко да се загрејем, само кад би' тргнуо мало из те твоје чутурице.

Велизар, који је увек знао шта да каже, наједном је занемео. Раширио је руке и погледао Слободана.

- Ето, друже просветаре - најзад је проговорио - то је први пут што сам понео мало, злу не требало, да се нађе на овом леденом времену.

Окренуо се око себе, па кад је био сигуран да их нико од осталих добровољаца не може да види, откопчао је пређицу о којој је чутурица висила, мућнуо мало да види колико је још остало, затим је одврнуо затварач, прекрстио се и отпио један гутљај. Обрисао је дланом грлић и пружио чутурицу Бори.

- Нема много. Само по један гутљај за сваког од нас петорице.

Бора се прекрстио, отпио гутљај, и он обрисао дланом грлић, и пружио чутурицу Слободану.

Последњи добровољац се тужио да је за њега остало само неколико капљица.

- Боље и то него ништа - насмејао се Велизар, па се окренуо Бори. - Како си знао?

- Видео сам те, друже поднаредниче, како си у мраку, кад смо прешли Дрину онако мокри, тргнуо из ње једанпут-двапут. А ја кажем себи: „Ко ће да пије ладну воду овако мокар, и у ово доба?”

- Части ми - окреће се Велизар Слободану - то ми је први пут да сам понео са собом ракију, и то сам тражио од кафеџије да ми успе у чутурицу само два чокања, а он, неки добричина, па није ни мерио.

Ћутали су неко време док се није опет јавио Велизар.

- Ето, друже, Слободане - почео је тишим гласом као да је хтео да га други не чују - последњи пут кад сам прелазио Дрину, а то је било у рано пролеће четрдесет друге, ја сам излазио последњи из чамца, а чамац се откинуо, и ја брже-боље скочио у ледену воду до појаса, па га спасао да га вода не однесе. После сам се разболео и једва остао жив. Тог сам се пута зарекао да, ако будем икад прелазио Дрину, нећу је прећи без ове лековите капљице.

- Како ћеш сада, кад се вратимо?

- Са Дрине ћу право код кафеџије.

Добровољци су се насмејали и опет ућутали.

Слободану је пријао тај гутљај добре и јаке шљивовице. Учинио му се да му је крв почела да струји брже и да загрева цело тело. Знао је да он као четни васпитач вероватно и ни-

је требало да учествује у том „загревању”, тим пре што је било забрањено да се на терен носи ракија, али, веровао је, та мала количина није могла никоме да смета. „Има важнијих ствари у животу”, помислио је.

Посматрао је неко време брдовиту околину са ретким дрвећем, сем ту и тамо груписаним гушћим шумарцима. У даљини, према Сребреници, видео је на једној падини неколико кућа из чијих се димњака уздизао бели дим. Сивим, безличним небом би покаткад пролетело јато врана. Да није било тога дима и тих птица, мислио је, овај би предео изгледао нестваран, као слика без краја и почетка неког другог света, на који људска нога још није ступила, или, ако је ступила, утабала је и уништила све што се пре ње овде чуло и кретало.

У свести су му опет искреле слике ужаса о којима су му причали Жара Аврамовић и Трајко Петронијевић. Затворио је очи за моменат. Учинило му се да види хиљаде жена, деце, стараца и старица са нешто ситне стоке, како престрављени беже према Дрини, уз звиждук зрна, врисак деце и јецај мајки.

- Еј, друже просветаре - тргнуо га је ведри Велизарев глас - немој да заспиш. Ми смо овде на мртвој стражи.

- Ми смо на мртвој стражи откако смо дошли у Љубовију - казао је Слободан, полако отварајући очи. - Шта мислиш зашто су нас послали да чувамо Дрину?

„И не само Дрину”, размишљао је.

- Ми смо, Велизаре - додао је - на мртвој стражи откако смо обукли ове униформе. Прво је било да сачувамо Србију од биолошког уништења. Сада ћемо је чувати од духовног уништења. Немци ће једног дана отићи као што су и дошли, а ако комунисти завладају, они ће остати.

Велизар је заустио да нешто каже, али га је прекинуо кратак рафал од неколико метака.

Одмах затим следио је други и трећи.

- Наши! - викнуо је Велизар. - „Французи”.

- Мислио сам да ти не волиш „Французе”.

- И њих волим, само ако су у нашим рукама.

Две-три бомбе су експлодирале једна за другом, а после експлозија отпочела је, поред митраљеске, и брза пушчана ватра.

- Душко Глишић је вероватно већ ушао у Братунац - казао је Слободан пошто су неко време слушали све јачу и ближу паљбу.

- Шта ми овде чекамо? - јавио се Бора. - Зашто не нападнемо Братунац са ове стране?

- Не брине. Остаће нешто и за нас - насмејао се Велизар.

- Ми ћемо их дочекати кад почну да беже из града.

- Дочекаћемо и њихово појачање, ако га пошаљу из Сребренице - казао је Слободан.

- Послаће, послаће - смешкао се задовољно Велизар.

- Иде командир - шапнуо је Бора.

Поручник Гордић, усправан и озбиљан, корачао је сигурним кораком по неравном терену. У десној руци је носио своју митраљетку, а левом руком је с времена на време одржавао равнотежу. О врату му је на узаном каишу висео двоглед. Иза њега је ишао Љубомир са пушком у руци. Преко груди су му били прекрштени упртаци његове и командирове торбице. Посматрао је пажљиво околину лево и десно од себе, помало важно, као да му је то, као пратиоцу, била изричита дужност.

Гордић је стао испред њих, обесио о раме митраљетку и дохватио обема рукама двоглед.

- Да ли сте приметили какво кретање?

- Нисмо, господине поручниче - одазвао се Велизар.

Поручник је гледао неколико минута у даљину, онда је спустио двоглед и обратио се Велизару.

- Ја ћу бити са Станишом. Кад се партизани почну да повлаче из Братунца, он ће их први видети. Не отварај ватру док их не видиш својим очима. Кнежевић ће их видети последњи, али ће бити први на кога ће да наиђу они из Сребренице.

- Разумем, господине поручниче...

- Не дижи се!

Командир је одмах затим кренуо у десно, према Станишном положају.

- Ето - почео је да се вајка Велизар, чим су изгубили из вида Гордића и Љубомира - као бајаги, ово је најбоље место, а оно, здесна ће ударити они од Братунца, а слева они из Сребренице, а ми...

Прекинула га је јака експлозија, која је надјачала митраљеску и пушчану паљбу.

- Шта је ово? - окренуо се Слободану.

- Можда је њихов магацин са муницијом.

- Дај Боже.

Пуцњава се наједном утишала, али не задуго.

- Т... т... т... - заштектао је изненада Станишин „француз”.

Брзо су дограбили оружје и заузели своја места. Напрегнуто су посматрали околину, а нарочито пут.

- Тик... тик... тик... - „французу” се придружила митраљетка.

- Ово је командиров пикавац - узвикнуо је радосно Велизар и приљубио чвршће образ уз кундак своје збројовке.

Слободан је дохватио затварач на пушци и полако убацио метак у цев.

Неколико зрна је звизнуло далеко изнад њихових глава.
- Не пуцај док ја не опалим - Велизар се обратио Слободану и Бори. Његова два помоћника су му лежали с једне и друге стране, са црним шаржерима у рукама и отвореном торбом, пуном метака.

Челик је звиздукао све ближе и чешће.

- Гађају Станишу!... Хајде, кукавице, покажите се већ једном! - викао је Велизар.

Као да су чули његов изазов, пет-шест прилика је истрчало иза окуке. Трчали су путем према Сребреници. Велизар их је пратио кроз нишан своје збројовке, али није пуцао.

„Шта му је?” помисли Слободан, и сам са прстом на обарачу.

Иза окуке у следећем тренутку излете група од петнаестак људи. Тројица су били на коњима.

Велизар је пренео нишан на првог коњаника.

- Та... та... та... - плану његова збројовка.

Коњ се пропе и заједно са јахачем тресну о камени пут. Погодио је и другог. Трећи коњаник, на белцу дуге гриве, полете у галопу, брзо прстиже прву групу, и у следећем тренутку замаче за хрпу камења.

- Утече ми - јекнуо је Велизар, док је помоћник са десне стране мењао празан шаржер са пуним.

Слободан и Бора су гађали појединачне партизане, који су се муњевитом брзином распршили, одмах затим развили у стрелце и нестали иза разних заклона.

- Погодио сам једнога! - јавио се Бора, али не радосно, него више као службено.

Слободану се учинило да је ранио једног кога је гађао, у ногу, јер он је наједном, све у трку, бацио пушку и почео да рамље, пре него што је нестао иза повећег камена.

Пала му је на ум срећна мисао. Сетио се речи високог, сувог наредника, старог борца, који им је још четрдесет друге давао савете шта је најбоље да се ради у разним ратним ситуацијама. „Боље је да га раниш”, казао је, „него да га убијеш. Мртвог могу и да оставе, а рањеног неће. Још ће им требати. Кад га раниш, избацићеш им из строја још двојицу, а можда и четворицу; зависи од ране.”

И заиста, приметио је како су му после неколико тренутака притрчали двојица. „Значи”, помислио је са олакшањем, „нисам га убио”.

Међутим, пажњу му је одмах затим привукла велика група комуниста, који су трчећим кораком излазили иза окуке. Почео је да туче брзом палбom у ту масу која је очигледно бегала у паници.

И поред партизанског повлачења у великом нeredу, неко-

лико група је заузело положаје испред пута, засувши их пушкомитраљеском и пушчаном палбom. Меци су, као несносне осиге, зазујали поред њихових ушију.

Десно од њих, на свега десетак корака, одазвала се митраљеска палба и зачула су се два-три пушчана пуцња.

Слободан је видео Гордића како у стојећем ставу пажљиво нишани оне на путу и окида тек по метак-два. Поред њега, иза повећег камена, клечао је на једној ноzi Љубомир, и исто тако пажљиво гађао из своје пушке.

Гордић је испразнио шаржер, па га је заменио пуним, и даље у стојећем ставу, као да око њега не зује меци и не пршти камење.

Велизар је приметио како Слободан посматра поручника, па му је између рафала викнуо:

- Такав је био и четрдесет прве. Њега неће метак.

Слушао је о борцима које „неће метак”. Тако се исто причало о Ратку Обрадовићу, Мијату Бардаку, Јови Протићу, и многим другима.

Гордић им је ускоро пришао. Стао је поред Велизара, пребацио митраљетку преко рамена, и опет дохватио двоглед.

- Видиш ону стену, лево, десетак корака од дрвета - показивао је руком Велизару. - Оданде нас туче пушкомитраљезац.

Велизар је без речи полако нанишанио. Збројовка је заштектала једанпут, двапут.

Гордић је погледао кроз двоглед.

- Погодио си га.

- И те како! - узвикнуо је весело Велизар.

Партизани су се пребацивали у све мањим групама према Сребреници. Звиздук изнад добровољачких глава бивао је све ређи и ређи.

На левој страни изненада је почео да туче Кнежевићев пушкомитраљез. Гордић је скинуо митраљетку са рамена и кренуо убрзаним кораком ка левом крилу.

После неколико минута чули су опет његов „пикавац”, који се придружио Кнежевићевом „французу” и брзој пушчаној палби.

Ускоро је палба са обе стране почела да јењава, и најзад се потпуно утишала.

- Извукли су се - казао је један од Велизаревих помоћника.

- Они који су остали живи и читави - насмејао се Велизар. Погледао је око себе. - Сад можемо и да запалимо по једну... они који имају шта да запале.

Пушачи, сви сем Боре, одложили су пушке и почели да ваде цигарете из кутијица и табакера. Слободан је такође

отворио своју дрвену табакеру, коју је добио од кума Маре. Имао је још шест цигарета.

- Овога пута смо се, изгледа, сви добро снабдели - насмејао се.

- Да - насмејао се и Велизар - није шала прелазити Дрину. „Заиста, није шала”, помислио је Слободан. И он се потрудио да уштеди неколико цигарета, „злу не требало”, како би могао да запали једну кад наиђу тешки дани.

Док је увлачио мирисни дим „мораве”, који се мешао са мирисом барута, сетио се како му је мајка донела жут као дучат херцеговачки дуван и нуткала њега, тадашњег непущача, да завије једну цигарету, у пролеће 1941. Скувала му је тога пута и јаку турску кафу... Тек је сада потпуно разумео бригу мајке за седамнаестогодишњим јединцем, коме ће, можда, долазећи рат да заувек ускрати сва задовољства овога света.

- Ено наших, силазе! - викнуо је Велизар показујући руком улево. - Можда би требало да и ми кренемо.

Слободан је видео тројицу добровољаца, на чијем челу је био поднаредник Новаков, како журно силазе према путу.

- Знаш да не можемо без наређења.

- Знаш. Штета - вајкао се Велизар. - Сад ће Новаков да се хвали како је он први стигао.

Појавио се Љубомир.

- Командир каже да останете овде до даље наредбе - довикнуо је пролазећи у правцу Станишиног положаја.

Посматрали су из даљине Новакова и тројицу добровољаца како, пошто су избили на пут, претрчавају од једног заклона до другог. Задржали су се најдуже код стене, недалеко од дрвета, одакле их је малопре гађао пушкомитраљез.

- Пази га шта ради! - викнуо је наједном Велизар, показујући Новакова како маше рукама. У следећем тренутку Новаков је подигао нешто са пута. Опет је почео да маше, али овога пута је држао у свакој руци неки издужени предмет.

- Шта му је то? - питао је Слободан.

- Зар не видиш? Нашао је две партизанске пушке.

Кад се Љубомир враћао са Станишиног положаја, Велизар га је зауставио.

- Докле ћемо ми овде овако да чекамо?

- Поручник Глишић ће за сат-два да се врати преко Дрине. Ми ћемо им одавде чувати леђа. - Љубомир је очигледно уживао у својој улози најбоље обавештеног војника у чети, који је као послани био најближе командиру.

- А ко ће нама да чува леђа? Нико! - насмејао се Велизар. - Док је ове моје збројке, нико нам и не треба.

- Ни наши карабини нису тако лоши - додао је Бора.

- Окитили смо се овим бомбама - говорио је задовољно Велизар, милујући бомбе које су му висиле о појасу - ... већ сам се плашио да ћемо их однети натраг у Љубовију.

Посматрали су неко време како се Новаков враћа на челу тројице добровољаца. Пењали су се полако и пажљиво узбрдо без стаза и путељака.

Велизар је одредио једног од својих помоћника да остане на стражи. Остали су мало одахнули, наместили се удобније и отворили торбе са сувом храном.

После нешто више од једног сата, дошао им је опет командир са Љубомиром.

- Ти ћеш, Велизар - почео је да наређује чим је стигао - да останеш овде са својом групом. Ја ћу са осталима сићи на пут. Кад почне да им долази појачање из Сребренице, отвори брзу паљбу. Немој да чекаш да дођу сувише близу. Чим испалиш два-три рафала, сићи што брже и ти на пут. Под овим углом те неће видети. Тамо ћемо их заједнички дочекати.

Командир и Љубомир су одмах затим наставили према Станишином положају.

- Еј, Љубомире - дозвоао је Велизар посланика кад је овај пролазио поред њега - какве је то пушке донео Новаков?

- Какве пушке, друже поднаредниче! - насмејао се задовољно Љубомир. - Донео је две збројке.

Велизару се спустила доња вилица. Стајао је тако отворених уста неколико тренутака, гледајући како добровољац жури да би стигао командира.

- Јеси ли чуо? - окренуо се Слободану. - Две!

- Једну више него што си ти, друже поднаредниче, донео четрдесет прве из Петровца на Млави - казао је Бора, наглашавајући сваку реч.

- Шта ти причаш! - лецнуо се Велизар, који је био чувен по томе што се још никад до сада није на неког озбиљно наљутио. - Нико те није питао. - Одмах затим се окренуо Слободану. - Чуо си шта ми је командир казао за оног пушкомитраљесца иза стене. Казао је: „Погодио си га.”

- Чуо сам, али откуда онда два?

- То значи да су била двојица.

Бора је окренуо леђа Велизару, и Слободану се учинило да се шеретски насмејао.

Уколико је Слободану било жао због Велизареве повређене сујете, утолико је био још срећнији што су заробили од комуниста збројке. Било му је драго и зато што их је пронашао и „донео” поднаредник Новаков, који се онако огорчено, и јав-

но, жалио своје земљаку Благојевићу, јер му није дозволио да и он понесе пушкомитраљез из своје десетине, као Велизар.

После краћег времена видели су како се на левом крилу спуштају низбрдо Грујин и Милутин Благојевић, са своје две десетине. Станишину тројку, са командиром и Љубомиром, опазили су тек кад су и они сишли на пут. Посматрали су их како се састају, шире у стрелце са једне и с друге стране пута према Сребреници, и заузимају заклоне.

- Видиш - Слободан се обратио Велизару, желећи да му врати његову стару веселост - ипак су теби са твојом збројовком дали најважније место.

- Не треба им више ја. Они сада тамо доле имају „француза” и две збројовке.

- Да, имају - насмејао се Слободан - али немају Велизара.

Поднаредник га је гледао тренутак-два озбиљно, па се онда и сам насмејао.

- Ко зна. Можда имаш и право.

После неког времена Велизар је устао са камена на коме је седео и пришао пушкомитраљезу који је, постављен на две своје челичне ножице, лежао уперен у правцу Сребренице.

- Другови, нема више одмарања - казао је - опет смо на мртвој стражи. Ми ћемо их одавде видети пре него што их они доле виде.

Тек негде поподне опазили су их како долазе путем, у колони по један.

- Шта мислиш - Велизар се обратио Слободану - зашто командир неће да их пустим ближе?

- Овако ћемо их издалека боље задржати док се наши не врате преко Дрине - казао је Бора.

- Опет он! - насмејао се Велизар. - Је ли твоје име Слободан?

- Ено их - узвикнуо је Бора уместо одговора - развијају се у стрелце!

- Јавили су им они њихови, који су побегли из Братунца, да смо ми овде - казао је Велизар. - Сувише су далеко. Причекаћемо још мало.

Партизани су у стрељачком строју са истакнутим тројкама, прилазили полако и обазриво.

- Чим ја почнем са мојом збројовком - обратио им се опет Велизар после краћег времена - отворите и вас двојица брзу паљбу. Чули сте командира: кад их зауставимо, сићи ћемо што брже и ми на пут.

Слободан је почео да процењује одстојање и намешта нишан на пушци. „На пет стотина метара још не можеш да препознаш мушко од женског”, говорио им је некад четни наредник Деветог одреда. Чим почнеш да препознајеш, то је нешто мање од пет стотина.” Ови су били ближе. Подигао је нишан

на тристо метара.

Сетио се како код Соко-града није могао да пуца чак ни изнад четничких глава. Ни сада, као ни јутрос, није било лако. „То су све скоро сами Срби”, помислио је, „иако заведени Срби... у служби безбожника.”

Чим је заштекнула збројовка, опалио је први метак.

У истом тренутку, широки стрељачки строј је нестгао као да није ту ни био. Партизани су полегали иза заклона.

После минут-два, лево и десно од њих, на тридесет-четрдесет корака, експлодирале су бомбе из тешких бацача. После два-три кратка рафала, Велизар је пустио своју збројовку да избаци остатак од двадесетак метака из шаржера, нешто што, као искусан борац, није никада радио. Док су му помоћници мењали шаржер, окренуо се Слободану сав зајапурен и насмејан.

- Нека мисле како имамо овде тешки митраљез. Њега није лако премештати.

Одмах затим искочио је из заклона са пушкомитраљезом у рукама, који је пребацио преко рамена, и показао добровољцима главом да га следе.

Зашли су двадесетак корака удесно пре него што су пошли низ стрму падину. Док су силазили, слушали су непрекидни звиздук метака и све учесталију експлозију граната.

„Мисле да смо ми још увек тамо, на старом положају”, помислио је Слободан задовољно.

Ускоро су изашли на пут, и Гордић им је показао где да се сместе.

- Кад се појаве - добацио је Велизару - обасућемо их брзом паљбом. Чим се почну поново да сређују, ми ћемо се трећим кораком повући, правац Братунац.

Посматрали су десетак минута како партизани гађају напуштену чуку. Прво учесталом ватром, и онда, мало-помало, све ређом, док се на крају нису чули само појединачни пуцњи. Најзад је завладала потпуна тишина.

- Ено их, пењу се на чуку - Велизар је показао руком Слободану.

Партизани су се пењали и на брдо са друге стране пута, а наређење за отварање ватре није још никако долазило.

Слободан је видео Гордића како двогледом посматра развијање партизанских снага.

Наједном је ставио двоглед у футролу и подигао руку.

- Пали! - одјекнуо је његов глас кроз скоро потпуну тишину.

Отворили су брзу паљбу на партизански стрељачки строј који им се приближавао са чела, као и на колоне које су се пеле на брда са једне и друге стране пута.

Није било сумње да су партизани били изненађени јаким

ватром из пет пушкомитраљеза и десетак пушака.

Кад су почели да се сређују и одговарају неравно пуцњавом, добровољци су се увелико повлачили путем према Братунцу.

Успут су прошли кроз опустели град, и несметано наставили убрзаним кораком према Дрини.

СТИЖУЋИ НА ДОМАК РЕКЕ, изненадили су се видевши како су брда изнад и око Љубовије начичкана народом, тек кад су стигли на србијанску страну, сазнали су шта је у питању.

- Као што видиш - казао је насмејани Тоша Слободану - спремили смо се и ми и цела Љубовија да вас достојно дочекамо, а ако дође до борбе, да за вас и навијамо. И четници су се скупили на једном брду, одмах поред наших тешких бацача, и два топа из пратеће чете. И они су били спремни да вам притекну у помоћ.

Душко Стефановић им се придружио.

- Поставили смо и све митраљезе и пушкомитраљезе што имамо, за сваки случај.

Слободан их је питао да ли знају колико је губитака имао Душко Глишић.

- Само тројицу лакше рањених - казао је Тоша. - Имали су луду срећу. У исто време су потпуно потукли партизанску јединицу, заробили један тешки митраљез и три пушкомитраљеза, поред десетак пушака.

Милош Мркшић, који је у Глишићевој чети водио десетину, пришао им је док су пролазили кроз Љубовију. Извадио је из џепа на блузи фотографију и показао је Слободану.

Слободан се осмехнуо гледајући слику.

- Ти и наш колега Ика Петковић.

- Видиш да имамо зборашке значке закачене на ревере од капута.

Посматрао је слику са њима двојицом. На главама су имали ђачке капе на којима су се видели метални римски бројеви.

- Седми разред гимназије - казао је. А и значке су изашле јасно. Мач, штит и клас. - Било му је мало чудно да му Милош, који се и сам недавно вратио из похода у Босну, показује сада ту слику.

- Кад смо изненадили партизане у Братунцу, нашли смо Ику тешко рањеног између четрнаест-петнаест комуниста који су изгинули. Кад су му казали да смо ми српски добровољци, питао је за мене. Ако се сећаш, нас двојица смо били најбољи пријатељи... Онда је извадио слику и показао је тројки која га је пронашла. Ови наши су га превили, ставили на коња и пошли према Дрини. Кад их је мој вод стигао, казали су да је баш издахнуо.

- Сиромас Ика. Ко би то очекивао!

- Ти знаш да је био Босанац. Ко зна кроза шта су све и он и његова породица прошли у усташкој Хрватској... - поћутао је један тренутак. - Рекао им је да је био политички комесар.

- Бог да му душу прости - казао је тихо Слободан.

Сетио се благог и питомог лика повученог младића Ике Петковића који је годину дана пред почетак рата прешао из Бијелине у Добрин, и брзо се спријатељио са ћутљивим и озбиљним Милошем. Било му је тешко да поверује у ову трагичну игру судбине.

Од Милоша је чуо да су у Братунцу подигли у ваздух магацин са муницијом. Партизани су имали у граду и велико стовариште хране. Отворили су га и поделили сву храну из гладнелом српском становништву.

- Добро смо им се осветили за оног нашег шофера кога су убили у камиону. - Милош је поћутао један тренутак, па је додао: - Иако сам уверен да нам освета није циљ... Сазнали смо где су распоређени и колико их има. А и они сад знају да са нама нема шале.

ДОБРЕ ВЕСТИ ЗА СРБИЈУ

Два дана после преласка Дрине, Гордићева чета је, заједно са пратећим водом, пребачена у Бању Ковиљачу.

Док су добровољци пунили, носили и смештали сламарице и другу спрему у салу некадашњег хотела, окренутог према још увек лепо уређеном парку, Душко Стефановић, Тоша и Слободан су возом отпутовали за Шабац. Отац Радован Миљковић је хтео да разговара са просветарима и васпитачима Трећег пука о ситуацији у земљи.

- Мора да је нешто важно - казао је Слободан док је воз улазио у шабачку станицу. - Не би нас звао за неку ситницу.

- Знам шта би ми највише волели да нам каже - насмејао се Душко.

- Да је Павелић имао срчани напад - упао му је у реч Тоша.

- Да је и маршал Тито имао срчани напад - додао је Слободан.

- Не би ни то било лоше, али ја мислим да би нас највише обрадовало кад би нас Недић, у заједници са Дражом, послао преко Дрине... - погледао је Слободана - или преко Саве... да предухитримо комунисте и да их тучемо на њиховом властитом терену. Уосталом, то је Недић већ неколико пута предлагао Дражи четрдесет треће... па ништа.

У пространој соби, која је служила за читаоницу, затекли су оца Радована у живом разговору са батаљонским просветарима и четним васпитачима.

- Другови - почео је кад су се и они сместили - позвао сам вас да се први пут од оснивања пука сви заједно скупимо и по-разговарамо. Хтео сам, такође, да вам саопштим најновије и добре и лоше вести. Прво лоше. Енглези снабдевају комунисте великим количинама оружја, муниције, па чак и униформи, док Јосип Броз Тито мобилише српске младиће по Лици, Кордуну, Крајини, Срему, Босни и Херцеговини, крајевима који су највише страдали од усташа. Исто то ради и по Црној Гори, и по јужној Србији. Нажалост, кад су Италијани капитулирали, предали су оружје и сву ратну спрему комунистима, а

не четницима, као што смо се ми надали. Сада се спремају да упадну у Србију, одлично наоружани и добро обучени.

Застао је за тренутак гледајући их упитно, као да је желео да види да ли их је, и колико, ова вест забринула.

- Имате ли каква питања?

Добровољци су ћутали. Слободан је наслутио да остали, као и он нису хтели да одложе добре вести. Оне су се вечито очекивале, али врло ретко остваривале.

Отац Радован је схватио и осмехнуо се.

- Добре вести су - повисио је глас - да се увелико организују пет нових српских добровољачких пукова. За сада: Шести, Седми и Осми, а ускоро и Девети и Десети. - Застао је и још их једном пажљиво погледао.

Просветари су измењали погледе и подигли главе у очекивању.

- Црногорски четници под командом војводе Павла Ђуришића изразили су жељу да буду укључени у Српски добровољачки корпус и да образују од својих јединица те пукове. Мајор Павле Ђуришић је постављен за помоћника нашег команданта генерала Косте Мушицког.

Неколико добровољаца је почело да говори истовремено. Хтели су одмах да сазнају све, па и најмање детаље. Около насмејана лица. Опет се погледају, као да хоће да утврде сами за себе да су и они и њихови другови чули и правилно разумели „добре вести”. Удружени са браћом Црногорцима, легендарним јунацима! Сад им заиста нико више ништа не може.

Отац Радован се и сам препустио радости, као да је и он са њима на неки начин најједном подетињо.

- Да, имаће исте униформе као и ми... Носиће на грудима наше косовске крстове... Исто оружје, све исто...

Кад је одговорио на питања, као да се смирио. Наставио је својим уједначеним, чврстим гласом предавача:

- Познато вам је да је недавно генерал Недић послао у Црну Гору наш комплетан батаљон Петог пука, са девет стотина добровољаца. Знате да је с њима отишао и наш друг Михајло Олћан... - Опет је ућутао за моменат. - Заједно с црногорским четницима имали су већ неколико жестоких борби у Санцаку, а нарочито једну, на планини Бичу, где су до ногу потукли комунисте.

Слободан је утишао дисање. Није хтео да пропусти ни једну реч, ни најмању појединост. Одавно се није овако обрадовао. Још од оног дана у Крушевцу кад су чули речи Душка Марковића о спасавању српских домаћина.

Отац Радован им је такође испричао да је Недић послао Црногорцима, поред оружја и муниције, око две стотине педесет товарних брдских коња, и двадесетак вагона пшенице и

кукуруза.

На крају, пре него што су се разишли, Слободан је устао.

- Оче Радоване, одговорили сте на многа питања и многа сте нас обрадовали. Ипак, има једно питање које је свима нама на уму, али се нисмо усудили да га поставимо.

У просторији је настао тајац.

- Питај - осмехно се свештеник.

Слободан је дубоко удахнуо ваздух.

- Да ли се Павле Ђуришић уједињује са Дражиним знањем?

Пуковски просветар је застао за тренутак пре него што је одговорио.

- Не верујем да би Павле Ђуришић ишта урадио без знања и одобрења Драже Михајловића. А и кад би хтео, црногорски четници не би никад на то пристали.

На изласку из зграде наишли су на капетана Миодрага Најдановића, командира једне од новообразованих чета. Душко и Тоша су га знали од раније, и сад су га упознали са Слободаном. И он се радовао уједињењу са Црногорцима.

Какав је утисак оставио на тебе Најдановић? - питао је Тоша Слободана кад су се сместили у купе воза за Ковиљачу. - Он је активни официр, Ваљевчанин. Они који га знају одраније кажу да је велики идеалиста. Можда ће нам ускоро поставити командант баталјона.

- Подсећа ме из неког разлога на покојног Тошу Станисављевића. За њега се могло одмах да види, иако је био у официрској униформи, да му то није позив. Међутим, Најдановић се креће у униформи као да се у њој родио. Оно што их везује нема ничег заједничког са физичком сличношћу. Не знам како бих то објаснио.

- Ја сам такође - казао је Душко - био неко време у чети Тоше Станисављевића, који нам је једном, у тешким данима четрдесет прве, рекао: „Будите као ја.”

- И вама је рекао?! - осмехнуо се Слободан.

- Да. Ти, вероватно, то исто видиш и у Најдановићу.

- Можда си у праву. Само, мени се чини...

- Да. Најдановић тако нешто не би никад рекао - допунио га је Тоша.

- Откуд си знао шта сам хтео да кажем? - насмејао се Слободан.

- И ја имам исти утисак... Кад би нас посматрао неко са стране, ко нас не познаје, и кад би могао да нас види, и чује, у објективном светлу, вероватно би помислио да смо ми једна врста фанатика.

- У томе случају - казао је Душко - то би морао бити неко ко познаје нашу историју и наш менталитет. Ако би то био

Енглеz, или Немац, изгледали би му врло чудни, а можда и смешни. Ако би то, међутим, био данашњи просечан Србин, он би нас не само разумео него би нам и пришао.

- Па чак и међу Србима... - почео је Слободан, али га је Душко прекинуо.

- Има изузетака.

- Свакако, али ја нисам мислио на појединце као такве.

Имао сам у виду отуђивања - у свести му је искрсла слика Олге Митровић у салону њихове куће на Дедињу - настала у једном делу наших образованих људи који су или студирали негде у западној Европи, без обзира где, или су интензивно читали литературу базирану на идејама хуманизма и просвећености.

- Које су се постепено - допунио га је Тоша - почеле да развијају све јаче у материјалистичко гледање и схватање света.

- Тако је. Таквом „објективном” посматрачу ми бисмо такође изгледали чудни и смешни, заостали. О комунистима и да не говоримо.

- Само, ми данас говоримо - казао је Душко - о огромној већини српског народа.

- Један од главних разлога наше борбе - упао му је у реч Слободан - јесте да очувамо ту већину да остане већина. Нереша је што су наши образованији људи, да их и ми као некада Руси назовемо „западњаци”, почели да преносе своја новостечена убеђења и на мање образоване, а нарочито на омладину. Неки су то радили са катедре на универзитету и по гимназијама, а неки кроз одабирање књига за превођење и за штампање.

- Значи: нас тројица се слажемо у свему - насмејао се Тоша. - Кажу да особе сличних мисли и идеја почну временом да досађују једни другима. Ја се с тим не слажем. Људи воле да у другима виде и осете потврду својих мисли и осећања.

Слободан се обратио Душку.

- Да ли твоји родитељи живе у Шапцу?

- Да. Ми смо стари Шапчани.

- Зашто се онда враћаш с нама? Нико ти не би бранио да са њима provedеш дан-два.

- А вама двојици да оставим „добре вести” о Црногорцима и Павлу Ђуришићу, да их ви сами поделите са нашим друговима?!

Чим су стигли у Бању Ковиљачу пронеле су се вести, о сједињењу са црногорским четницима и о борби на планини Бичу. Настала је општа радост.

- Сад ћемо и са србијанским четницима - говорили су једни.

- Једва чекамо да партизани пређу Дрину - говорили су други.

„Сад нам нико ништа не може”, била је заједничка мисао.

Тих неколико недеља у Бањи Ковиљачи провели су у интензивном ратном тренирању: извиђање по тројкама, пребацивање трком, потрбушке привлачење непријатељским положајима, котрљање под ватром да би се избегли губици, гађање пушкама и пушкомитраљезима...

Слободан се сетио како му је отац Радован саветовао да обрати пажњу на однос између командног особља и мобилисаних младића у чети. До сада није приметио неку претерану грубост на страни десетара и водника, иако му се неколико пута учинило да су били сувише брзи и оштри у кажњавању добровољаца који би случајно направили грешку. Кад је то једном рекао воднику Грујину, он се насмејао.

- Морам од њих да направимо војнике. Ми их спремамо за борбе у којима се и најмања грешка плаћа главом.

Предвече, после вечере, људи су били и сувише уморни да слушају било кога. Једва су чекали моменат да могу да се испруже на својим сламарицама, и најзад да се мало одморе. Слободан је тражио од командира да му сваки трећи или четврти дан да по један сат између ратних вежби, тако да би им тај мали одмор у исто време и пријао.

Говорио им је о српској историји, трудећи се да ту и тамо убаци понеку причу која би им и саму историју учинила што приступачнијом.

Кад је говорио о Првом устанку, испричао им је како је Карађорђе променио своју крсну славу јер му је на сам дан славе његов омиљени коњ пребио ногу. Слушали су га скоро и не трепћући кад је описивао борбе и коначне погибије хајдук-Велка и Синђелића.

Сваког другог часа враћао се на важност Српске православне цркве и на улогу коју је имала стотинама година у чувању и неговању српске културе и традиције.

- У најтежим временима - говорио им је - кад је цео свет, као и данас, оставио наше претке да се муче и довијају како знају и умеју, они су се скупљали око својих цркава и манастира, и око својих свештеника и калуђера. Ту су добијали нову снагу да издрже све недаће и да се на разне начине одупру злу и зулумћарима.

Објаснио им је, такође, што је могао једноставније, значење монархистичког система за живот српског народа.

- Бог на небу - казао је - краљ у држави, а домаћин у дому. Бог је домаћин у васиони коју је створио. Краљ, који је до-

маћин у држави, не сме да буде насилник, као што ни домаћин у домећу не сме да буде насилник.

Осећао је да га разумеју, по пажњи којом су пратили његова разлагања, по питањима, која заправо и нису била питања, него умесна допуњавања и расветљавања.

Једном, за време такве измене мисли, случајно је наишао просветар из неког другог батаљона. По завршетку часа пришао је Слободану.

- Алал ти вера - казао је осмехујући се - умеш да се перфектно спустиш на њихов ниво и да им на једноставан начин објасниш и најкомпликованије ствари.

Иако је Слободану пријала похвала од старијег друга, сметало је оно „спуштање на њихов ниво”. Он је из неког разлога све чешће и све више био под утиском да су у ствари они, млади српски сељаци, ти који се спуштају на његов ниво варошанина, који је већ донекле удаљен, и још увек се полако удаљава од здравог народног врела.

Почињао је све више да жели да буде као они. Знања из физике, хемије, математике, земљописа, космографије и других предмета, која је накупио у гимназији, изгледала су му скоро безвредна у поређењу са мирном сигурношћу у начин живота и међусобног опхођења на који су они навикли у својим домовима и својим селима. Заменили су гуњеве и шилкане војничким копоранима и цокулама, али се ниуколико нису променили.

Указивао им је, такође, на комунистичку борбу против религије, краља и породице. Објашњавао им је и план по коме би се земља одузела од сељака да би се образовали колхозни.

- Који ће паметан човек тако шта да уради? - чудило се једном Бора Брка.

- А ко ти је казао да су они паметни? - упао је Велизар.

- Ја ћу да радим на својој њиви, за своју фамилију. Ако радим за друге, ја нисам више домаћин-човек, него надничар. Надничар мора да ради за неког газду. Ако не ради, нема шта да једе. Ако сви постанемо надничари, ко ће да нас натера, оволики народ, да радимо на туђем као што ваља? И ко ће бити тај газда?

- Они кажу - објаснио је Слободан - „неће бити туђе, него заједничко”.

- То су приче за малу децу. Могу они да пишу и причају што год ’оће, ми сељаци знамо шта се може, а шта не може.

Покаткад му се чинило да је Бора Брка, или пушкомитраљезац Кнежевић, умео боље да објасни значење приватне својине, или смисао живота, него иједан просветар и васпитач у пуку, а можда и у целој корпусу.

Једном, на улици, зауставио га је старији човек.

- Кад ћете ви, добровољци, имати опет представу?

- Шта мислите? - није одмах схватио.

- Они што су били пре вас, они су давали представе за народ у Кур-салону, а сав приход су поклањали избегличкој деци. Зажелео сам се да опет чујем српску химну, а и тој деци треба помоћ.

- Ускоро - обећао је.

Од тог тренутка је почео да спрема програм. Имао је срећу у неочекиваној помоћи. У чету су из Шапца стигла, истог дана, три нова регрута. Брана Стаменић, свршени матурант, Мирко Којић, свршени учитељ, и Будиша Ковачевић, кога је рат затекао као студента прве године теологије.

Мирка Којића је питао, чим је сазнао да је учитељ, да ли зна да пева српску химну, од почетка до краја.

- Свакако - осмехнуо се младић.

- Какав ти је глас?

- Није лош.

- Научићеш ми целу чету да пева „Боже правде“.

Брана је такође био спреман да помогне. Једино Будиша, висок, крупан младић, руменог лица и тамне коврцаве косе, није изгледао да је одушевљен целим подухватом.

- Како нам ти можеш да помогнеш? - питао га је Слободан пред окупљеном четом.

- Никако - казао је одмахујући главом.

Добровољци су се ућутали и загледали у њих двојицу.

- Зашто да не? - осмехнуо се Слободан.

- Наравно, ако ми наредите, немам другог излаза.

- Ово је једно добровољно...

- Ја нисам добровољац. Нисам добровољно ни дошао овамо, него сам силом мобилисан.

Настала је непријатна тишина.

- Сви смо ми овде силом прилика - најзад је проговорио Слободан, стално се смешкајући.

- Ја нисам љотићевац.

- Ни ми нисмо љотићевци. Тако нас зову они који нису добро обавештени. Ми смо, сви заједно, српска војска под командом генерала Милана Недића.

- Откад то?

- Од првог дана. Од петнаестог септембра 1941.

- Можете да причате што год хоћете, кад се добро зна да сте ви фашисти.

Слободан се једва уздржао да се гласно не насмеје. Овај младић му је био симпатичан на први поглед, а кад је сазнао да је студент теологије, помислио је: „Будући просветар”. Сад га је подсетио на оног заробљеног четника на прузи близу

Сталаћа, а исто тако и на Горданиног брата Здравка Глишића.

- Ми смо за српски народ и за веру православну, а противници смо антихришћанског комунизма и фашизма. То ћеш и сам увидети кад проведеш мало времена међу нама... А ја ти проричем - спустио је глас и ставио му руку на раме - кад нас боље упознаш, постаћеш и ти једнога дана просветар.

Неколико добровољаца се гласно насмејало.

- Добро - наставио је Слободан пошто се одмакао корак два. Трудећи се да се не насмеје, заузео је држање старешине.

- Кад нећеш да нам добровољно помогнеш, то ћеш урадити по дужности. За приредбу ћеш написати и прочитати састав „Значај светог Саве за српску културу”. Не сме да траје дуже од осам до десет минута. Састав мора да буде написан једноставно, тако да га свако може да разуме.

Будиша је оборио главу.

- Немам папира ни оловку - казао је најзад.

- Добићеш.

Слободан се обратио Брани Стаменићу.

- Ти ћеш да рецитијеш „На Гази Местану”.

Погледао је по војницима. Неки су, очигледно се плашећи да ће и њима доделити какву улогу, почели да обарају главе, али већина га је гледала отворено, осмехујући се. Поглед му се срео са погледом пушкомитраљесца Кнежевића.

- За тебе ћемо наћи негде у граду гусле. Да ли знаш коју песму о Косовској бици?

- Знам „Косовску вечеру” и „Мајку Југовића”.

Хтео је да у програм унесе и мало хумора, али му ништа погодно није падало на ум. Најзад се одлучио да сам напише кратак позоришни комад у једном чину. После неколико дана завршио је са писањем. Три партизана: један Мађар, други Циганин, а трећи, политички комесар - у ствари пропали београдски ђак, изгубили се од своје јединице пошто су их добровољци и четници разбили код Ужица, четрдесет прве године. Упали су у једну домаћинску кућу и гладни и жедни. У току радње пролазе кроз разне комичне сцене, док их мало-помало домаћин не опије. Док они спавају мртви пијани, он доводи добровољце.

Улогу Циганина је дао малом, црнпурастом младићу из Јадра, а Мађара ће играти помоћник у Станишиној пушкомитраљеској тројци. Вођу патроле, у официрској униформи, представљаће Велизар, који ће да разбуди пијане партизана и да им каже да су заробљени од српских добровољаца.

Једну од две главне улоге, улогу сеоског домаћина, дао је одмах Бори Брки, али за другу, политичког комесара, није могао да се одлучи.

Хтео је по сваку цену да све улоге, сем вође патроле, ко-

ју је нарочито спремио за Велизара, подели мобилисаним војницима.

Док је стајао са рукописом у руци и посматрао појединачно добровољце, пришао му је Вељко Остојић, омањи младић дугог, озбиљног лица.

- Друзе Слободане, дај мени ту улогу. Ја сам у моме селу увек глумио главна лица.

Слободан га је гледао неколико тренутака. Одавао је утисак младића помало неугледног изгледа, безизразног и бледог лица.

- Још нисам сигуран... - почео је, али га је он прекинуо.

- Само ми дај да прочитам неколико пута, па ћеш и сам да видиш.

Слободан није имао куда. Дао му је рукопис.

Још истог дана, после вечере, пришао му је Вељко Остојић, пружајући рукопис.

- Ево, па ме преслишај.

Кад је младић почео да говори, Слободан није могао да верује. Пред њим је стајао пропали ђак из Београда, сав важан у својој улози политичког комесара. Сеоском домаћину „кулаку”, обраћао се са висине, не схватајући смисао његових сељачких досетки, а Циганина и Мађара је ословљавао са неким вештачким „другови”. Кад се најзад опио, почео је да пева „Црвен је исток и запад...” и да прича како треба све попове и кулаке побити.

Десетак добровољаца који су се искупили око њих, смејали су се до суза. И Слободан им се убрзо придружио. Ухватио је себе како се смеје, не ономе што је он написао, него, као што му се чинило, невероватно доброј интерпретацији улоге овог изузетно талентованог сеоског младића.

- Чим прође рат - казао је кад се „преслишавање” завршило - ја ћу те лично одвести у Београд у Народно позориште, и препоручићу им да те приме за глумца.

После два дана, Будиша Ковачевић му је предао свој есеј о светоме Сави.

Слободан га је одмах прочитао, савио папире, и ставио их у унутрашњи џеп на блузи.

- Сигурно хоћеш да измениш текст - казао је Будиша.

- Зашто бих га мењао кад си га овако изврсно написао?

Хоћу само да га покажем неким мојим друговима.

- Ако га ти и твоји другови промените, ја га нећу читати, па макар ме стрелјали - додао је тихим гласом, гледајући негде у страну.

- Ниси ми одговорио. Зашто мислиш да бисмо га мењали?

- Да буде у складу са Љотићевом идеологијом.

Слободан није могао овога пута да се уздржи. Слатко се насмејао.

- Извини. Не смејем се теби. Смејем се ситуацији у којој смо се и ти и ја нашли.

- Каквој ситуацији?

- Љотићева идеологија је базирана на светосављу, а светосавље је најчистија интерпретација хришћанства.

Извадио је рукопис из џепа и вратио му га.

- Ово што си ти написао, ни сам Димитрије Љотић не би могао боље. Моји другови, којима сам желео да покажем твој текст, чуће те на приредби кад га будеш читао. Следећи пут кад напишеш нешто у вези са православљем и нашом српском историјом, нећеш више ником показивати. Ти си део нас, само још не знаш.

Студент теологије је примио рукопис и полако се окренуо према Слободану. Осмехнуо се мало, али га је гледао и даље неповерљиво.

- Још како знам. Од пре две недеље.

Слободан се насмејао.

- Шта ћеш да радиш кад завршиш теологију? - променио је тему. - Хоћеш ли се запопити?

Будиша је опет скренуо погледом.

- Не - казао је тихо. - Закалуђерићу се.

Није очекивао тај одговор. Помислио је чак и да му се младић подсмева, али по тону гласа, и озбиљном изразу на лицу увидео је да се не шали. Ипак, није могао да замисли овог високог, снажног младића руменог лица и тамне, гргураве косе, у црној монашкој ризи.

- Свака ти част - промрмљао је. - Изабрао си најтежи позив који човек може да изабере.

- Да служим Бога?

- Да. Ја за тако нешто не бих имао снаге.

- Богу може да се служи на разне начине.

- Твој је најтежи.

- Можда је и најлакши. Ми то не знамо.

- Зар није Христос рекао богатом младићу: „Остави све и пођи са мном?” Младић није могао да се одрекне земаљског блага, иако је знао да стоји пред лицем Богочовека.

- И ми, данас, стојимо пред тим истим живим Лицом, а и позив је још увек ту, за све нас.

- Зашто би могло да буде лакше оном ко пође? То ниси објаснио.

- Казао сам да не знамо... али, одвојити се од свакодневних искушења, многих дела, још више речи, а највише мисли, и проводити највише времена у манастиру... можда је и лакше.

- А шта ће да буде ако једног дана пронађеш - казао је

Слободан после мале станке - да је заиста тешко, много теже него што си мислио?

Слободан га је први пут видео да се ведро осмехнуо, показујући два реда белих, правилних зуба.

- То сам Бог зна.

Сазнао је од Будише да је родом из Херцеговине, да га је рат затекао у Београду, да је прешао у Шабац код рођака, и да не зна да ли му је ико у породици остао жив од усташког ножа.

Душко Стефановић се понудио да и он помогне око приредбе. Слободан га је замолио да посети Избеглички дечји дом, који је био смештен недалеко, у пространом бившем хотелу, и да позове неколико учитеља и учитељица да са десетак малих ђака буду гости на приредби.

Тошу је замолио да као добар говорник каже неколико речи пре програма.

Одбио га је са осмехом.

- То је твоја замисао и ово је твоја чета. Ти ћеш да говориш.

Сад је тек почео да брине. Шта да каже пред неколико стотина грађана Бање Ковиљаче, малих избеглица и својих добровољаца?

Једног поподнева је затражио од четног наредника дозволу да поведе са собом Кнежевића, у потрагу за гуслама.

Пошли су кроз град и зауставили неколико пролазника од којих ниједан није могао да им помогне. Најзад су наишли на старца белих бркова, који је ишао полако, наслањајући се на дебео, кривав штап.

- А зашто вам требају? - питао је гледајући их неповерљиво.

Пошто му је Слободан објаснио, позвао их је у свој дом.

- То је добро што хоћете да помогнете ову јадну избеглу дечицу - казао је - а добро је што ћете и у гусле да загудите.

Док су ишли према његовој кући, испричао им је да му је отац пребегао из Босне у Србију после неуспеле буне под краљем Петром, званим Петар Мркоњић. Успео је да са собом пренесе само један пиштољ и те гусле.

- Овде их данас, нажалост - вајкао се - скоро и нема. Наша несрећа је да чим Србин извојује слободу, он намах заборави на гусле. Последњи пут их је негде забацио, 1918, па их сада тражи, али не може да их нађе.

Чича им је скинуо са зида своје скромне, једносратне куће, старе гусле, изрезбарене народним шарама.

- Као да су нове - насмејао се. - Неки дан сам деци из комшилука отпевао песму-две. Стално ме терају да им певам нешто о српским јунацима, а ја не могу остарио сам па се брзо

заморим и изгубим дах.

Понудио их је чашицом ракије, али су га одбили.

- Жао ми је - казао је - што немам чим другим да вас понудим. Баба ми је умрла пре две године. Да је сад она ту, она би већ нешто пронашла.

Испричао им је да му је син у немачком заробљеништву, а он живи у кући сам, од мале пензије поштанског чиновника.

Слободан га је позвао да дође као гост на приредбу, па ће онда моћи у исто време да понесе кући своје гусле.

У недељу, на дан приредбе, рано изјутра, изнели су сламарице и сву спрему из Кур-салона, очистили салу, унели столице које су биле сложене у подруму, и окитили је српском заставом, краљевом сликом, и неколико плаката са цитатима из Недићевих говора, које је лепим и правилним словима исписао Брана Стаменић.

Био је пријатан, сунчан мартовски дан, иако је прохладни ваздух, који је ветар доносио са планинских врхова, још увек мирисао на снег.

Гости су почели да пуне просторију пре заказаног времена. Долазили су млађи и старији парови, читаве породице са децом, и гимназијалци у групама од неколико младића и девојака.

Најзад је дошао тренутак да Слободан изађе на бину и поздравити присутне.

Погледао је по пространој сали. Била је препуна народа. Добровољци, који нису учествовали у програму, стајали су позади и са стране седишта.

У првом реду седели су директор Дечјег дома и поручник Гордић. Поред њих, са десне стране, седео је чича који им је позајмио гусле, а са друге, два учитеља и једна учитељица из Дечјег дома, затим десет до дванаест дечака и девојчица од седам до дванаест година старости. У другом реду, поред три водника, видео је Тошу и Душка Стефановића како се осмехују, посматрајући га са очигледном радозналешћу.

Тешко му је било, пред свим тим светом који га је гледао у потпуној тишини, да почне свој кратки говор, али, кад је већ једном почео, све су му лакше надолазиле мисли и течније текле речи.

Обратио се прво директору и командиру и захвалио им на дозволи да се ова приредба може одржати. Поздравио је госте, а нарочито децу и њихове учитеље. Није заборавио ни чичу, „сина јунака који се борио по босанским врлетима против вековног српског непријатеља”. Није пропустио да каже ни то да је само са пиштољем и гулама успео да пребегне у Србију. Обећао им је такође да ће гости данас те исте гусле „и видети и чути”.

- И на крају - завршио је - имамо добре вести за Србију, које би желели да поделимо са вама. - Ми, српски добровољци, званично смо се ујединили са браћом Црногорцима, четницима јуначког војводе Павла Ђуришића... Ускоро ће се све српске националне снаге заједнички борити против многобројних српских непријатеља.

Његове речи су дочекане бурним аплаузом. Чули су се повици: „Живео Краљ, живела Србија, живела Црна Гора, живео генерал Недић и Српски добровољци.”

Овакав одзив, ипак, није очекивао. Народ је очигледно желео јединство. Радост је била општа и брзо се претворила у одушевљење.

Одлакнуло му је. Чинило му се да је најтеже прошло, а све остало да је лако и једноставно, и не само у овој сали него и у целој Србији. Сишао је са бине и дао знак да се подигне завеса.

Десет добровољаца, под вођством учитеља Мирка Којића, почели су да певају „Боже правде”.

Добровољци, који су стајали са стране и на крају сале, и они извежбани, прихватили су снажно и сложено. Многи људи и жене из публике придружили су им се. Стакла на прозорима су звеккала од мноштва гласова.

Док су присутни још стајали, Мирко Којић је стао напред бине и викнуо:

- Живео краљ!
- Живео, живео, живео! - одјекнуло је салом.
- Живела Србија!
- Живела!
- Живео генерал Недић!
- Живео!

Одмах затим почео је Брана Стаменић да рецитије „На Гази Местану”.

Иза њега је изашао на бину Будиша Ковачевић. Научио је напамет свој састав о утицају светог Саве на српску културу и изговорио га са лакоћом и неком урођеном смиреном сигурношћу. Слушали су га са великом пажњом, и његове завршне речи: „Надајмо се да ће Његов утицај и даље остати међу нама и да ће преовладати све остале утицаје, и то не само у нашој генерацији него и у свим будућим генерацијама”, изазвале су спонтани и топли аплауз.

Иза кулиса, Слободан му је честитао.

- Драго ми је што си додао и ту последњу реченицу. Са њом си - насмејао се и лупио га шаком по рамену - постао и ти званични „љотићевац”.

- Ја сам мислио - шапнуо је Будиша - да се ни теби ни твојима, тако шта неће свидети.

- Још како нам се свиђа!

Кад се пушкомитраљецац Кнежевић појавио са гуслама, у сали је настала мртва тишина.

Млади гуслар је прво, без речи, подигао гусле обема рукама испред себе, затим је сео на дрвени треножац, прекрстио ноге, и положио их преко колена.

Кроз неколико тренутака салом су одјекнули дрхтави, тужни и продорни звуци гусала.

- Славу слави српски цар Лазаре - Кнежевићева снажна гласина се слила са једном дрвеном инструментом - у Крушевцу мјесту скровитоме...

Слободан је стајао иза кулиса и кроз узани отвор између две даске гледао како жене бришу марамицама очи, док се људи и дечаци уздржавају да и они не засузе.

После „Кнежеве вечере”, пушкомитраљецац је отпевао и „Бој на Мишару”.

Најзад је дошао на ред и позоришни комад у једном чину, „Партизани беже”.

Вељко Остојић је одмах, чим се појавио и изговорио прве речи, освојио гледаоце. Иако сељак са четири разреда основне школе, уживео се у улогу пропалог београдског ђака, и у исто време политичког комесара, да је за време представе не само изазивао необуздани смех него је и неколико пута био прекидан бурним аплаузом.

Слободан је, скривен иза једног празног сандука, читао шапатом речи из комада, али су добровољци научили своје улоге тако добро да се показало да читање и није било потребно. Једино, на самом крају, када се на бини појавио Велизар који је на себи имао официрску блузу водника Грујина, са нешто краћим рукавима, и три добровољца са пушкама на готовс, одступило се неколико од скрипта.

- Руке увис! - викнуо је Велизар тројници партизана, држећи у руци уперен водников револвер. - Предајте се. Ово су Српски добровољци генерала Недића.

Партизани су се пробудили из пијаног сна и престрашени подigli руке.

У следећем тренутку требало је да се спусти завеса, међутим, Велизар је наједном викнуо из свег гласа:

- Срам вас било, убице српског народа!

Завеса је баш у том тренутку почела да се спушта, али је одмах затим застала.

- За кога се ви борите?! - наставио је истим тоном. - За Броза? За Маркса? За Хугашвилија?

- Спуштај завесу! - скоро је викнуо Слободан.

Добровољац који је руковао завесом, трзао је узалуд конопцима. Оно малопређашње застајање побркало је механи-

зам.

Велизар се, међутим, брзо снашао. Разоружао је „партизане”, и потерао их испред себе. Тек што су почели да залазе за кулисе, завеса се нагло спустила.

У следећем тренутку салом се разлегао урнебесни аплауз.

- Шта ти би?! - Слободан је прискочио Велизару.

- Нисам могао да одолим, друже Слободане. Пао ми мрак на очи кад сам видео оне црвене петокраке на њиховим главама.

Још се десило нешто непредвиђено.

Слободан није очекивао да ће публика наставити да тапше кад се завеса спустила, и није их припремио шта да раде у том случају. Учесници у комаду су, као и остали из програма, почели да се разилазе. Једва их је некако скупио, и постројио у један ред дуж бине. Казао им је да се одмах, чим се завеса подигне, дубоко поклоне пред публиком.

Таман је хтео да да знак да се опет дигне завеса, кад је „домаћин”, Бора Брка, изашао из реда.

- Друже просветаре, ја се ником не клањам док сам жив. Мог’о би само краљу и владики... а ни они не би то тражили.

- Ни ја - одмахнуо је одлучно главом „Циганин”, црнпураст младић из Јадра.

И остали су се сложили и почели да излазе један за другим из строја.

Аплауз није никако престајао, него се чинило да је постајао све гласнији и гласнији.

- То је из поштовања - досетио се Слободан - према старијим људима и женама који тамо седе, као и том чичи што нам је позајмио гусле. И ја ћу са вама.

Стао је у средину, између њих. Бора се, иако са оклевањем, вратио на своје место. За њим су пошли и остали.

Три пута се дизала завеса, и три пута су се добровољци поклонили грађанима Бање Ковиљаче, учитељима и деци Избегличког дечијег дома.

СА СТАРИМ РАТНИКОМ

Одмах после доручка, Слободану је пришао Гордићев посилни.

- Друже Слободане, - зове те командир. - Осврнуо се око себе, па кад је видео да нике не може да га чује, шапнуо је: - Грујинов вод иде данас на терен.

Слободан је пожурио са порцијом у руци, ставио је на под поред сламарице, још неопрану, затегао опасач, и кренуо према канцеларији. Успут му се придружио водник Милутин Благојевић.

Са командиром, око гломазног, грубо истесаног дрвеног стола, седели су потпоручник Видић, водник Грујин и четни наредник Мујадиновић.

Док су се њих двојица смештали на столице, поручник Гордић је полако вадио сребрну табакеру из унутрашњег џепа на блузи. Посматрали су га како отвара табакеру и замишљено одмерава цигарете, као да не може да се одлучи коју да изабере. Најзад је узео једну и принео је устима. Грујин, који је седео поред њега, запалио је шибицу. Међутим, командир, као да се предомислио, спустио је руку са цигаретом на сто. Водник је причекао тренутак-два, и онда нагло угасио пламен, који му је већ допрео до прстију. Опет је креснуо шибицу...

Поручник је дубоко увукао дим, задржао га неко време у плућима, и онда га полако испустио у исто време на нос и на уста.

- Партизани су прешли Дрину на неколико места - проговорио је најзад тихим, чврстим гласом, гледајући како се плавасти дим извија, уздиже, и нестаје. - Прешли су Лим и кренули према Ибру. Сутра, двадесет четвртог марта, неке наше јединице ће из Шапца кренути возом.

Опет је заћутао.

- Хоћемо ли и ми? - Милутин Благојевић није могао више да издржи.

Гордић је поново увукао дим.

- У ствари, иде Први батаљон, а из нашег батаљона послаће само један вод из моје чете, Грујинов. - Устао је. - Ти ћеш

му, Милутине, позајмити Станишу са његовом пушкомитралеском тројком. Грујин ће вам објаснити све остало.

- Опет Грујин! - промрмљао је водник Милутин.

Командир га је погледао испод ока, али се направио да га не чује.

Док су се остали кретали према вратима, Слободан му је пришао.

- Господине поручниче, желео бих и ја да идем.

Гордић га је одмерио својим оштрим погледом.

- Добро, баш кад хоћеш, иако би за тебе било и овде посла.

Водници су сачекали Слободана пред вратима зграде.

- Идем и ја с тобом - обратио се весело Грујину.

- Ово ће бити мало теже него што су биле акције на Соко-граду и Братунцу. Мој вод иде као појачање једној чети Првог батаљона... Иначе, Дрину су прешле две партизанске елитне дивизије, Друга пролетерска и Пета крајишка.

- Ко још иде са наше стране?

- Први, Други и Четврти пук, сваки са по два батаљона.

Наш, Трећи пук, као што знаш, шаље само један батаљон. Са нама ће учествовати у акцији и јединице Српске државне страже, и ... знам да ће то нарочито обрадовати Слободана, и србијански четници.

- Које јединице? - питао је Благојевић.

- Први равногорски корпус, са Звонком Вучковићем, Други, са Раковићем, Јаворски, са мајором Цветићем, Косовски, и још неки други.

- Ко ће руководити операцијама? - питао је Слободан.

- Недић је поставио потпуковника Таталовића, који је начелник штаба нашег добровољачког Корпуса, за оперативног команданта свих јединица.

- Зашто иде само један наш вод?

- То се и командир пита. Није му право што и он не иде.

- Наших седам батаљона - казао је Слободан - значи, биће нас неколико хиљада. Можда ћу се видети и са неким које сам упознао у Београду.

- Можда ћемо видети и Марисава Петровића, команданта Другог пута. На терен иду и Ратко Обрадовић, Радојко Ђурић, Мијат Бардак...

Слободан је био задовољан. Једино му је било жао што није могао да измења мисли са Тошом и Душком Стефановићем. Обојица су били у Шапцу.

Најзад, после свих мука и искушења, испунила им се жеља да се поново уједине са четницима. Добра вест за све њих, а највише за српски народ. Осећао је прилив самопоуздања.

Није ни најмање сумњао да ће, уједињени са четницима, зауставити и потући Титове елитне дивизије.

За непун сат су, под пуном ратном спремом, већ били смештени у два камиона.

Добровољци су опет, као и оног дана кад су кренули за Братунац, били у неком нарочитом свечаном расположењу. Нису много говорили, али кад би им се погледи случајно срели, осмехнули би се један другом. Пред сам полазак речено им је да су партизани упали у Србију и да ће се с њима заједно борити и четници.

Кратко време по доласку у круг шабачких касарни, Грујин их је постројио у двојне редове.

- Другови - обратио им се пошто су се изравнали и он им наредио „на месту вољно” - одређени смо у Другу чету поручника Хранислава Чавића. Он је стари ратник са Солунског фронта, као што су то и ваши очеви и рођаци. Иначе је био председник обреновачке општине. Носилац је Карађорђевог звезде. Кад сам му малопре изашао на рапорт, казао је да хоће да се види са вама.

У том тренутку из зграде је изашао средовечан човек онижег раста, у официрској униформи.

- Мирно! - командовао је Грујин воду. - Поздрав надесно!

Командир је стао испред строја и отпоздравио.

- Помоз' Бог, јунаци! - викнуо је снажним гласом који би се пре очекивао од неке људине.

- Бог ти помогао! - узвратили су сложено добровољци.

- На месту вољно! - јавио се опет Грујин.

Поручник је прешао погледом преко вода, смешкајући се.

- Чуо сам да сте добри војници и храбри борци, и зато сам срећан што су ми баш вас послали да попуните моју чету. - Узбуљивио се и поправио кажипрстом своје кратке, проседе бркове. - Непријатељи српског рода су кренули преко Дрине овамо, на свето тло мајке Србије. Ми смо их већ једном истерали, истераћемо их опет. Нећемо им дозволити да завладају нашим лепим селима и градовима и да у њима заведу своју ненародну, безбожничку комунистичку власт. Тако нам Бог помогао!

Одмах затим казао је нешто, тихо, Грујину.

Грујин се окренуо постројеним добровољцима.

- Мирно! - командовао је. - Другови, ко је с нама?

- Бог! - био је громки одговор.

- Поздрав надесно!

Слободан је стајао на неколико корака од Грујина, који му није дозволио да стане у ред са осталима. - Ти, ипак, ниси обичан борац, него просветар. Од сада ћеш да стојиш са мном испред строја. Оно је било нешто друго кад смо са Гордићем

ишли за Братунац - казао му је пре смотре.

Пошто је отпоздравио и руковао се са водником, Чавић је погледао Слободана.

- Господине поручниче, ово је наш четни васпитач, Слободан Спасојевић.

- А што си ти оставио чету? - насмејао се поручник, пружајући му руку. - Шта ће они без тебе?

- Наша је чета, господине поручниче, пуна васпитача. - Срдачан наступ старог ратника ослободио га је да каже оно што је заиста осећао.

- Како то? - поручникове густе обрве су се уздигле.

Слободан је утишао глас, да га остали добровољци, који су још увек стајали постројени, не би чули.

- Нема бољих ни људи, ни Срба, од ових наших младића из мачванских села. Од њих се ми, варошани, можемо много чему добром да научимо.

- Добро си то казао, Слободане. А одакле си ти?

- Из Добрина.

- Избеглица?

- Да.

- Ми имамо, међу осталима, и неколико сремских породица о којима се старамо у Обреновцу. И они су избегли од усташког ножа. - Застао је и одмахнуо главом. - Ратовао сам у три рата, видео сам у своме животу свега и свачега, али за овакве ужасе за које сам слушао од наших избеглица нисам још никад у животу чуо... - Опет се осмехнуо и пружио му руку. - Добро дошао у моју чету.

„Симпатичан чича”, мислио је Слободан гледајући га како се пење на степенице и улази у зграду. Одавно је навикао да не цени људе и борце по расту и изгледу. Сетио се Пере Сремца, неустрашивог пушкомитраљесца, који је био још нешто нижи од овог старог ратника, носиоца Карађорђевог звезде. И водник Ристић, кога су усташе и комунисти запамтили по његовим изненадним и незадрживим јуришима, није много виши од ове двојице. Осетио је прилив сигурности и задовољства, што ће се овога пута борити под командом човека који је прошао са храбром српском војском кроз балканске ратове и кроз Први светски рат.

Радовало га је и то што у ову акцију крећу и многи прослављени борци из четрдесет прве године, о чијим је јуначким делима толико пута слушао. Није нимало сумњао у то да ће, заједно са четницима, достојно дочекати комунисте, и избацили их „са светог тла”, како је то поручник Чавић мало пре рекао.

Чим је сместио своју спрему у просторију у којој ће провести ноћ, изашао је са намером да пронађе Тошу, међутим,

кад је излазио из зграде, срео се са Миланом Кунићем.

- Имам поздраве за тебе из Крушевца - казао је Милан пружајући руку.

- Ко би то могао да буде? - насмејао се Слободан.

- Наравно, Гордана. Пре недељу дана сам добио писмо од Душице. Између осталог пише ми да се Горданин брат активирао. Отишао је у шуму.

- Сад смо опет на истој страни.

- Да, хвала Богу. - Погледао је Слободана испод ока. - Ниси ми казао о чему сте то вас двојица тако важном разговарали у Крушевцу.

- Шта је било, било је, Милане. Нећу да повређујем старе ране. Нарочито сада. Да ли је Душица још штогод казала о Гордани?

- Нада се да ћеш јој се јавити.

- Молим те, кад јој пишеш, поздрави Гордану у моје име и кажи јој да је на мене оставила врло леп и трајан утисак.

- Само толико?

- Шта бих друго могао? Ти знаш да ја имам некога у Добрину.

- А она друга? - осмехнуо се и опет га погледао испод ока - она девојка која није твоја девојка, а пише ти дугачка писма?

- Добро, баш кад хоћеш да знаш. Она је у Заводу за принудно васпитање омладине.

- Васпитачица?

Одмахнуо је главом.

- Комуника?

- Некадашња... или се ја, бар томе надам. Да ли и ти идеш сутра у акцију?

- Да. Као што знаш нисам више у просветној служби. Водник сам у Првом батаљону, у чети капетана Миодрага Најдановића.

- Где си, Милане, тражим те већ пола сата! - викнуо је неко с друге стране пута, између зграда касарне.

Пришао им је висок, леп младић у официрској униформи.

- Да ли познајеш Перишу Бошковића? И он је водник у Најдановићевој чети.

- Како да не - насмејао се Слободан. - Периша је био први добровољац кога сам видео кад сам дошао у Шабац. Био је на стражарском месту испред касарне.

Периша му је пружио руку.

- Сећам се и ја. Као да је било јуче. Тог дана си се јавио у добровољце.

- Сад можеш да ми кажеш. Зашто си ме онако неповерљиво посматрао?

- Било ми је сумњиво кад сам видео како си гледао у зграду, у двориште, а и мене си добро премерио.

- Све ме је онда интересовало, што год је било у вези са добровољачким животом. - Погледао је Перишине изгланцане официрске чизме. - Сећам се добро и твојих старих, искривљених цокула.

- Те сам цокуле позајмио да изгледам пристojније на стражарском месту. Моје су биле још горе.

- Шта си хтео? - питао га је Милан.

- За десет минута командири и водници имају састанак са командантом батаљона и командантом пука.

Кроз ваздух су почеле да се спуштају ситне, суве пахуљице. Прво покоја, дрхтава, неодлучна, а онда, наједном, дунуо је хладан северац и понео пахуљице у налетима преко кровова зграда, кроз крошње голих, црних грана, по бетонским стазама и закржљалој, жућкастој трави.

Слободану су засуле лице у тренутку кад је пришао вратима касарне у којој је била смештена пратећа чета.

Тоша се обрадовао кад га је видео.

- Баш сам данас мислио на тебе. Пре неколико дана сам добио писмо од маме из Добрина. Недавно се видела са твојима. Добро су, али се брину, јер им се ниси већ одавно јављао. Кажу да им ниси одговорио на три писма.

- Добио сам само једно, и на њега сам одмах одговорио.

- Писма су се очигледно изгубила. То се и мени дешавало. Сима Симић нас све поздравља... Знам да ће те и то интересовати: сећаш ли се оне девојке из Вогња са којом сам се замало оженио?

- Како да не. Јагода.

- Да, Јагода. Мами су о њој причали Добриловићи. Пише ми да се удала.

Слободан га је погледао испитивачки. Није могао ништа да прочита са осмеха на његовом енергичном лицу. Сетио се да је имао тај исти осмех и на литерарним састанцима, кад је био најозлојеђенији на комунисте због њихових смицалица у дискусијама. Имао га је и кад је љут, полетео да се обрачуна са групом комуниста на добринском корзу.

- Удала се за сина имућног сељака, њених година...

- Шта мислиш данас, из ове, садашње перспективе - прекинуо га је Слободан јер му се учинило да Тоша неће више о томе да прича - да ли би и данас донео исту одлуку?

Тоша се окренуо од Слободана и загледао се у војничку торбицу, која је висила заједно са чутурицом о гвозденом клину изнад кревета на коме су седели.

- Оно је била машта, која је почињала да се додирује са стварношћу. Морао сам да прекинем. - Погледао је Слободана и насмејао се тако да су му се видели његови правилни, бели зуби. - А шта ти радиш у Шапцу? Зар ти је досадило да седиш и уживаш у Бањи Ковиљачи?

Слободан је желео да настави разговор о Јагоди. Тошина исповест у Добрину остала му је у свежој успомени, и како му се чинило, бацила јасну светлост на један део његове компликоване и затворене природе. Надао се да ће још нешто рећи и да ће још штогод расветлити...

Испричао му је да се добровољно јавио да иде у акцију.

Тоша се опет насмејао.

- Немиран си дух, Слободане, иако не изгледаш тако.

- Зато што сам просветар - прекинуо га је.

- Није само то. И да су те поставили за четног писара, или који било други положај, ти би се опет јавио. Нестрпљив си. Желео би да све од себе даш како би се комунизам што пре уништио, а комунизам се не може уништити у једној одсудној бици. Драма савременог света, бар у нашем делу, тек је почела да се одвија. Пред нама је огроман зид, дужи од кинеског, али много, много виши од њега, и тврђи...

Слободану је у свести искрсла полумрачна Тошина соба у Добрину, и њихови дуги разговори. Учинило му се да су опет, изненада, додирнули неку метафизичку линију и да ће сада, више него икада раније, чим је пређу, утонути у још непознато нестварно стање ума и духа у коме се, ипак, све јасније наслућује и сагледа долазак неког тамног вилајета, који ће наједном да их захвати и завлада свим оним што је њима најлепше, најбоље и најсветије.

Осећао је да се у овим тренуцима, када се две елитне комунистичке дивизије пребацују у Србију, не сме да одваја од главне мисли: зауставити их и потући, свим силама, по сваку цену. Није имао снаге за ишта друго.

Њихов скорашњи разговор о неумитности борбе против комунизма, без обзира на последице, био му је неко духовно освежење, рашчишћавање до тада, обостраних, неизговорених мисли и осећања. Желео је да остане на томе, бар за сада.

Мало пре се понадао да ће се разговор проширити са Јагоде на девојке из Добрина, на сећања из предратних дана, на парк и корзо, литерарне састанке и Беле орлове. Знао је да је Тоша увек био спреман да прича о томе.

Са тугом у срцу, прекинуо га је.

- Извини, немам више времена. Треба да се нађем са момима из вода.

У ствари, намеравао је да се види и са Душком Стефано-

вићем, али сада није имао куда. Морао је да се врати у вод.

Тоша га је погледао својим бистрим очима и њему се учинило да га је разумео. Можда и више него што би он то желео. Осмехнуо се и пружио му руку.

- Нека ти је са срећом - казао му је, као и оног ветровитог дана у Љубовији, пре него што су кренули на положаје, и онда додао: - И ти се чувај!

Напољу га је дочекао нешто слабији ветар, а и пахуљице се разредиле и уједначиле. Кроз неколико минута ушао је у просторију где је био смештен Грујинов вод. Затекао је само десетаре, Младена и Велизара, са седам-осам добровољаца. Казали су му да су остали добили пропуснице за излазак у град.

Десетари су седели на креветима и тихо разговарали, док су остали добровољци или спавали или читали писма од кућа, која су се од честих отварања, затварања, савијања и пресавијања, а и дугог ношења по џеповима, изгужвала и посивела.

Скинуо је шињел, изуо цокуле и испружио се на кревету.

Требало би да сврати код чика Стеве, размишљао је. Обрадовали би му се, а и њему би било пријатно. Имали би овога пута о чему и да причају! Чика Стева би сигурно био срећан због заједничке акције добровољаца и четника. А и појео би нешто честито, први пут после дужег времена. Ипак му се није ишло.

Осећао се добро и смирено овде, у шабачким касарнама, окружен стотинама добровољаца који ће сутра, заједно с њим да крену у битку за одбрану Србије.

Није се могао отети мислима, као и пред сваки полазак у акцију, колико се њих који се сада одмарају као ови из његовог вода, који се шетају шабачким улицама, опраштају од родитеља, рођака, пријатеља, девојака - колико њих се неће вратити? Овога пута их очекује судар са одлично наоружаним и политички мотивисаним, елитним комунистичким трупама. Зар му није и Грујин казао, „ово ће бити мало теже него Братунац”.

Није у питању само њих неколико стотина из Шапца, у питању су исто тако и хиљаде добровољаца из других пукова, а и велики број четника. У питању је, у ствари, судбина Србије... Видео је дуге колоне четника у мрким народним ношњама и добровољаца у сивим униформама, како се пењу и силазе по планинским венцима, пружају се у недоглед зеленим долинама, кривудају између белих села и засеока... Осмехнуо се и утонуо у дубок сан без снова.

Кад се пробудио, већ је почело да се смркава.

- Ала си спавао - казао је Велизар гледајући га како неспретно, још нерасањен устаје са кревета. - Грујин ми није дао да те пробудим кад се вратио са конференције, а нама неће ништа да каже док и ти не устанеш.

Тек после вечере, овога пута нешто гушће чорбе од пасуља и кромпира, и по неколико комадића раскуваног меса, Грујин се обратио своје воду. Седео је на јединој столици у просторији, док су добровољци седели на својим креветима и радознано га посматрали.

- Знате већ да су партизани прешли Дрину и да хоће да освоје Србију.

- Ако им не треба - упао му је у реч Велизар.

- Успели су да пређу реку Лим код Руда пре десет-дванаест дана, и то тек пошто су их четници мајора Захарија Остојића неколико пута одбили и нанели им велике губитке. На том терену су се водиле жестоке борбе између њих и четника, од почетка марта па све до пре три дана, двадесетпрвог марта, када је наш батаљон Петога пука, који је прошлог месеца отишао у Црну Гору, прешао из Санцака заједно са четницима Павла Ђуришића.

- То јесте - поправио га је Велизар - са сада српским добровољцима, Црногорцима.

- У сваком случају, наш батаљон је са Ђуришићевим батаљонима изненадио партизане. Кренули су из правца Прибоја, стигли до Рудог, и окружили њихове положаје око Сирове Горе, и почели да их опкољавају. Дошло је до жестоке борбе прса у прса, у којој се тукло и кундацима. Партизани су били поражени, али су успели да се извуку из обруча. Сада су, пошто су се средили, кренули усиљеним маршем у правцу Ибра.

- Сад ми је све јасно - јавио се опет Велизар. - Ми ћемо их сачекати на Ибру.

- Нема шта - осмехнуо се водник. - Паметан овај наш поднаредник.

Окренуо се Слободану.

- Хоћеш ли ти да кажеш коју реч као просветар?

- Шта бих могао да кажем? Сви ми данас знамо ко су комунисти и шта су нанели нашем народу 1941. године. У нашој чети има Мачвана чији су очеви и стричеви, браћа и кумови побијени од немачке казнене експедиције, по ономе: сто за једнога. Комунисти нису марили колико ће домаћина бити побијено, и колико српских кућа попаљено.

- Шта се то тиче Тита - додао је Велизар - Јосипа Броза из Кумровца. Нису његов Кумровац поपालили, и његову хрватску родбину убијали.

- Има ли ко какво питање?

Бора Брка се накашљао.

- Друже Слободане, ти си нам скоро причао како је генерал Недић наговорио Немце да престану да убијају сто за једнога.

- Тако је. Захваљујући нашој борби против комуниста, од прошле јесени, 1943. нема више сто за једног. У томе смо успели. Сада опет морамо да успемо и да не дамо комунистима да завладају Србијом. Од њих ништа добро не може доћи. Знаш да су против Бога, против краља, а знаш и шта мисле о фамилији.

- И земљу 'оће да узму нама, сељацима, - допунио га је Вељко Остојић, који је после представе у Бањи Ковиљачи доbio надимак „Глумец“.

Велизар се окренуо да га види са места где је седео.

- Ниси још казао да ће да побију и све попове... и све глумце!

Добровољци су се гласно насмејали.

- Ниси добро рек'о, поднаредниче, да простиш. Сви ми знамо да ће и глумце, али које? Највише ће оне који су представљали добровољце како 'апсе сироте комунисте, као што си ти радио.

Опет су се сви засмејали, а кад се смех утишао, Вељко Остојић је, озбиљног, скоро тужног лица, опет проговорио, овога пута тишим гласом, као да им саопштава нешто у поверењу, што само они треба да знају.

- А кажу, неће ништа онима који на бини представљају политичке комесаре, као ја што сам.

- Е сада доста - умешао се водник кад је и он престао да се смеје. - Сутра изјутра ћемо рано на железничку станицу. Мора да се одмара.

Следећег јутра батаљон је марширао шабачким улицама под пуном ратном спремом, са војном музиком на челу, и развијеном заставом.

Одмах иза заставе јахао је командант пука, мајор Красоје Нотарош са командантом батаљона, а испред својих чета јахали су командири, капетан Миодраг Најдановић, поручник Предраг Младеновић, поручник Хранислав Чавић, и командир Пратеће чете, Анђелко Драшковић.

Иако није дата наредба за парадни марш, добровољци су сами од себе ступали тврдо и сложено, уздигнутих глава, забачених рамена, по такту добошара војне музике.

Батаљону су се са једне и друге стране улице почела да придружују деца, а мало-помало деци су почели да прилазе и старији. На кућама су се отварали прозори, и са њих су им многи махали рукама и марамницама.

Када су стигли до железничке станице, тамо их је чекала велика група народа: рођаци, пријатељи, симпатизери добровољачке борбе, радозналци...

Чули су се повици:

- Живела српска војска! Доле Тито! Доле комунисти!

- Тако су нас исто - казао је Велизар Слободану, зажарена лица и блиставих очију - поздрављали и четрдесет прве. Зна овај народ ко смо ми, а ко су комунисти.

Утовар јахаћих и товарних коња, коморе са храном и муницијом, трајао је неколико сати.

Добровољци који нису били задужени утоваром, одложили су ранчеве и сложили пушке у купе. Војна музика је засвирала коло. Добровољци, са неколицином подофицира и официра, цивила, шест-седам девојака, дохватили су се за руке и повели коло.

Владало је ведро, весело расположење. Чак се и сунце почело да пробија кроз мутне, тешке облаке.

Слободан је стајао у групи војника из свога вода и посматрао заталасани и извијугани ред насмејаних и зајапурених играча. У једном тренутку им је пришао средовечан човек у цивилном оделу.

- Не бринемо ми за Србију - казао је, намештајући наочаре на крупном, кошчатом носу - док имамо овакву војску.

У Шапцу је била јавна тајна да добровољци иду у сусрет комунистима, који су прешли Дрину, и да ће са четницима образовати заједнички фронт негде између Рашке и Краљева.

Слободан је почео да посматра окупљени народ. Неки су стајали у групицама, које су окруживале једног или више добровољаца. „Рођаци”, мислио је. Неки су између себе нешто живо расправљали, а неки су само посматрали коло и осмехивали се. Ту и тамо стајале су по две-три девојке, које су вероватно дошле да испрате или браћу или дечаке с којима су се забављале.

Поред врата на станичној згради видео је младу жену наслоњену на зид. Била је обучена скромно али укусно. Гледала је добровољце како уносе у вагоне пуне цакове и уводе коње. У једном тренутку јој је пришао командир Прве чете, поручник Предраг Младеновић, који се старео око утовара коморе, и остао са њом у тихом, али живом разговору десетак минута.

- То му је жена - казао је Грујин кад је приметио како их посматра. - Недавно су се, пре неколико месеци, венчали. Кажу да је то велика љубав.

Слободана су, високи и импозантни изгледом и држањем, подсетили на капетана Милојка и Светлану. Тако су некако и они изгледали у срећним данима.

Поред неколико путничких вагона - већина су били сточ-

ни - видео је групу старијих људи у народним ношњама, како су опколили поручника Чавића и како га пажљиво слушају.

- То су његови Обреновчани дошли да га поздраве и да се опросте с њим пре поласка у борбе - опет је објашњавао Грујин. - Он им је био председник општине, а сигурно су и његови ратни другови.

„Стари ратник!” мислио је Слободан. С каквим осећањима и мислима полази данас овај човек у борбу против комуниста? Каква је разлика између његовог припремања за Кумановску битку, у којој се осветило Косово, или за битке на Церу, Колубари, на Солунском фронту? Данас му је, сигурно, теже, много теже. И то не због година. Ушао је једног дана у добровољачки штаб, као и он, и толики други, и добровољно се јавио. А није морао...

Капетан Миодраг Најдановић, повишег витког стаса, ишао је журно од једног до другог вагона и издавао кратка, оштра наређења. Као активни официр није се бавио политиком. Пришао је на позив генерала Недића септембра 1941.

Командир пратеће чете помогао је својим војницима да уведу у вагон омањег риђу, који се наједном почео да пропиње и отима.

Неколико пута поглед му се срео са његовим Добрињанином, Милошем Мркишићем, који је играо у колу, као и увек озбиљан и достојанствен, стално до једне симпатичне, насмејане девојке румених образа.

На гвозденој степеници путничког вагона стајао је добровољац са развијеном пуковском заставом, посматрао коло и задовољно се смешкао.

Слободан се сетио да га је видео претпрошле зиме како босоног тапка по снегу на стражарском месту.

Загледао се у заставу и срце му је брже закуцало. Израђена од fine, тешке материје, изгледала му је дивно у црвеној, плавој и белој боји, са косовским крстом извезеним златом, са четири слова, и натписом: „С вером у Бога, за Краља и Отаџбину - Добровољци”. Заставе су се износиле из касарни само у изузетним приликама, нарочито пред полазак у значајније борбе и битке. Први пут ју је видео развијену у Београду, када им је говорио генерал Недић на полагању војничке заклетве.

У тој застави видео је симбол и залог свега најсветијег и најдражег што је носио у срцу.

Обухватио је погледом вагоне, добровољце и скупљени народ.

„Госпде Боже, помози нам”, помислио је, „да победимо комунисте”. Окренуо се према Шапцу. „И да се вратимо живи и здрави”.

Изнаенада, трубач је засвирао збор.

- Спреман за смотру! - наређивали су водници својим војницима.

Добровољци су се одвојили од цивила, дограбили пушке из купа и потрчали свако својој јединици. Кроз неколико минута стајали су у двојним редовима, дуж перона, по водовима и четам.

На чистини испред њих пушкомитраљесци су у правој линији поставили своје пушкомитраљезе, а они из пратеће чете тешке митраљезе, лаке и тешке бацаче.

Из станичне зграде изашао је командант пука, Красноје Нотарош, са командантом батаљона и својим ађутантом, а одмах иза њих отац Радован и отац Данило, обучени у одежде и са кадионицама у рукама.

- Поздрав налево! - одјекнуо је глас најстаријег по чину командира, капетана Миодрага Најдановића.

Свештеници су застали после неколико корака, а командант пука је продужио у пратњи команданта батаљона и ађутанта. Прво је салутирао застави, затим је прошао испред чете, отпоздрављајући сваком командиру посебно. Кад је обишао последњу чету, вратио се ка средини батаљона и салутирао.

- Помаже Бог, јунаци! - викнуо је.

- Бог ти помогао - одјекнуло је пероном из близу шест стотина грла.

- Другови, ко је с нама? - питао је капетан Најдановић.

- Бог! - заорио се громки одговор.

- На месту вољно! - командовао је Најдановић.

- Добровољци - обратио им се мајор Нотарош - комунисти су упали у Србију на неколико места. Ви ћете их вашим пушкама, бомбама, кундацима и бајонетима зауставити. Покажите им како се боре српски добровољци за крст часни и слободу златну. Не дајте им да уђу у наша села и градове и да их загаде својим безбожним, туђинским идејама и делима. Живео наш млади краљ, Петар Други!

- Живео, живео, живео!

Командант је погледао према станичној згради.

- Сада ће наши свештеници, отац Радован и отац Данило, да се помоле Богу и светоме Ђорђу за нашу победу. Такође ће благословити и ваше оружје.

Пале су команде „пушке к ноzi!” и „скидај капе!”

Свештеници су читали неколико молитава, кадећи у исто време према постројеним борцима. Кад су завршили са молитвама, окадили су и благословили, уз тихо појање, пушкомитраљезе, тешке митраљезе и бацаче.

Отац Радован се одмах затим обратио снажним и јасним

гласом батаљону.

- Бог вас благословио, добровољци, и подарио вам снагу да победите непријатеља српског народа. И ви, као што су то много пута пре вас радили ваши преци, крећете сада у битку за Србију.

Направио је знак ИС ХС НИ КА, Исус Христос побеђује, и полако, широким потезима руке, прекрстио батаљон.

Тек кад је воз кренуо, Слободан је међу цивилима и добровољцима из других батаљона видео на перону Тошу и Душка Стефановића. „Вероватно су закаснили”, помислио је. Било му је жао што се није и са њима опростио. У исто време гризла га је савест што се јуче онако нагло растао са Тошом, који је очигледно осећао потребу да са неким поразговара, можда баш с њим. Зар му се није већ једном поверио? Испричао му је своју интимну причу о Јагоди. Исто тако, изгледало му је да је и он сам изгубио драгоцену време које се никад више неће моћи ничим надокнадити.

Једнолично клапарање воза. Сместили су се како су најбоље могли на ранчеве у сточном вагону. Првих сат-два, весели и ведри због предстојеће акције, а дирнути, сваки за себе, говорима команданта и оца Радована и благосиљањем њих и оружја, певали су сложено и снажно добровољачке песме.

Мало-помало су се заморили и смирили. Неко време су препричавали догађаје последњих неколико недеља: одлазак на Соко-град, борбе у Братунцу и око Братунца, приредбу у Бањи Ковиљачи. Најзад су ућутали и предали се свако својим мислима.

Опет се чуло само једнолично клапарање. Слободана је почела полако да обузима она стара узнемиреност пред борбу. Међутим, она га није више бринула. „Тако мора да буде”, мислио је са неком врстом олакшања. Замишљао је да нешто слично осећају и преживљавају и његови другови, само нико о томе, као ни он, није говорио, највише из поноса, а и из бојазни да ће га неко погрешно разумети, помислити да се уплашио... Сада је знао да ће све подсвесне стрепње и зле слутње пред неизвесношћу нестати онога тренутка кад плане прва пушка и кад изнад главе звизне први метак.

Чинило му се да данас познаје себе много боље него пре годину дана када је исто овако кретао за Хомоље. Рашчистио је са самим собом. Пре свега, није ни најмање сумњао да је изабрао прави пут и да је то и једини животни пут који је могао у овим тешким данима да изабере - пут жртве. Нема на њему никакве славе, никаквог обећања за неку срећнију и лепшу личну будућност. Ни на Анђелку није више могао да мисли. Пред собом као човеком, видео је негде у даљини сиви, магле-

ни зид. Јављала му се помисао да ће, можда, и да се судари једног дана са тим зидом, да неће преживети тај судар - и да ће ојадити мајку и сестру. То би му била највећа жалост.

У путничким вагонима путовали су цивили, а у једном од њих налазио се штаб батаљона и командира чета, са својим пратиоцима.

На првој железничкој станици на којој је воз стао, позвали су офицере на конференцију са командантом батаљона.

Тек после више од једног сата, на другом застајању, вратио се Грујин. Још док је улазио кроз врата, позвао је Слободана да узме свој ранац и седне поред њега.

- Идемо за Краљево - казао му је тихо, чим су поседали. - Једна јака партизанска колона се приближава преко Златибора према Ивањици. Друга колона се креће у правцу Ушћа на Ибру. Изгледа да ће покушати да пређу реку, истовремено на неколико места.

- Колико их има?

- Две дивизије. Седам до осам хиљада, а можда и више. Не знамо тачно. Поред борби са нашим Петим пуком и Ђуришићевим Црногорцима, имали су и неколико жестоких судара са србијанским четницима. Изгледа да избегавају веће борбе. Хоће по сваку цену да пређу Ибар. Наши пукови су такође кренули, као и ми, у правцу Ибра.

- Битка за Србију - осмехнуо се Слободан. - Чуо си шта је отац Радован рекао.

- Не знам само како ће наш командир, поручник Чавић, издржати. Цео овај терен је брдовит, а он је већ зашао у године.

- Србијанци су навикли да се веру по планинама. Сећаш ли се како су нам говорили сељаци у Хомољу? „Одмах ту, преко брда.”

- Није само то - почешао се иза врата водник после мале станке. - Мени ће ово бити први пут да идем у борбу без Гордића. Он ми је увек био или водник, или командир, па сам навикао на њега...

„Ето”, помислио је Слободан, посматрајући крупно водничково лице, за које му се сада учинило као да га је неко грубо исклесало чекићем и длетом из стене, па заборавио да дотера ситне неправилности и да га углача. „Ето, чак и тај на изглед неосетљиви, храбри борац из четрдесет прве има своје бојазни и слутње.” То га је на неки начин и развеселило. Потврдило је његове мисли о разноврсности људске природе и потреби прилагођавања новонасталим ситуацијама, нарочито оним изненадним.

- Уосталом - насмејао се - први пут ти је, као и мени, да

нас у борбу води човек који је носилац Карађорђеве звезде, прослављени стари ратник. Зар то није, само по себи, велика част?

- И то је тачно - разведрио се мало Грујин. - Неко је на конференцији споменуо како је планина Чемерно покривена дубоким снежним наносима. Чавића је то подсетило на прелазак Албаније у Првом светском рату, па нам је испричао како је тамо снег био и до пазуха, и како су успут губили коње и воллове, а ускоро и људе. Саветовао је да ако се нађемо у сличној ситуацији, да простремо шаторска крила пред коње, да по њима газе.

- Ето, видиш! Његово искуство из шест година ратовања добро ће нам доћи.

Када се спустио мрак, застајали су још неколико пута, а на једној станици остали су подуже, можда и највећи део ноћи, није био сигуран. Будео се и поново падао у сан. Касније се сећао како је, док су вагони мировали, слушао завијање ветра и добовање кишних капљица по крову. Било је хладно и влажно. Ледени ваздух је пролазио кроз пукотине између дасака, кроз шињеле и шаторска крила у које су се увили. Под је био тврд и нераван од летвица, којима су га, по свему судећи, више пута крпили. Неки су се добровољци, као и Слободан, опружили средином просторије, док су други седели дуж зидова, ослањајући се леђима на зидне даске.

Пробудио га је Велизарев глас.

- Хајде, другови, шта сте се успавали, као да никад нисте спавали. Сад ће да замирише кафа.

Једва је отворио очи. И нехотице је помиришао ваздух неколико пута.

- Каква кафа - љутнуо се десетар, поднаредник Младен. - Шта сањаш!

- Не сањам. И хоће да замирише овако рано, на сабајле... само не овде, код нас.

- Па што нас онда будиш?

Велизар је стајао поред малог прозора са мутним, напуклим стаклом, па иако је био висок растом, морао је да се испиње на прсте да би могао да види шта се напољу дешава.

Клапарање точкава се постепено успоравало, а шкрипа кочница је постајала све гласнија.

- Сада стижемо на неку станицу пуну света. Кад воз стане, отворићемо врата па ћемо им отпевати неку нашу песму. Нека виде како добровољци иду у борбу.

Младен се окренуо на другу страну и навукао шињел преко главе.

- Немој да се шалиш да отвараш врата. Ионако смо се ов-

де посмрзавали.

Чуо се отегнут звиждук. Воз је сасвим успорио, кочнице су још једном зашкрипале, и клапарање точкава по гвозденим шинама се наједном смирило.

- Завет смо свој ми Отаџбини дали - почео је Велизар.

- Да старе славе вратимо јој сјај - прихватило је неколико добровољаца.

- Па макар сви до последњега пали - придружио им се и Младен, полако и несигурно устајући и облачећи шињел.

- Ми завет свет испунићемо тај - затворени вагон се испунио песмом.

Младен је пришао тешким вратима и повукао их, а Велизар му је помогао да их отвори.

- У бој, у бој, сва омладина ступа, за другом друг, за братом брат, јунаци славе нове... - певали су сложено, већ потпуно разбуђени, тискајући се испред отворених врата, да виде „станицу пуну света“.

- Натраг, натраг! - викао је железнички чиновник сељацима са пуним торбама о раменима, женама са завежљајима и плетеним котарицама, младим девојкама које су помагале мајкама да носе пртљаг. - Ово је војна композиција. У путничким вагонима нема више места.

Добровољци су завршили песму и ућутали.

- Не пева ми се више - казао је Велизар - кад видим како се овај народ мучи. Сад смо им ми узели и сточне вагоне.

- Сељаци носе намирнице да их продају у вароши - тишину је прекинуо водник Грујин, одмахујући главом - а варошани иду на село да их тамо купују.

- Имаш право - јавио се Велизар. - Зар не би било боље да једни од других купују и продају овде? Шта им треба да путују!

- Сељак ће да прода боље у вароши - одговорио му је Бора Брка - а варошанин ће да купи јефтиније у селу. А ово к'о да није ни село, ни варош, него к'о нека варошица.

- Све он зна најбоље - насмејао се Велизар. - Нема шта, сељачка памет.

- А шта си ти радио пре рата? - питао га је један добровољаца који су стајали око њега и гледали кроз врата.

- Био сам машински бравар.

- Је л' то исто - Бора Брка се окренуо Слободану, једва се уздржавајући да се не осмехне - к' и Тито што је био?

- Какав Тито! - љутнуо се Велизар. - Тај није провео ни један једини дан на поштену послу. Ја сам радио од јутра до мрака, исто тако к'о и ти и ти твоји сељаци.

Локомотива је писнула, композиција вагона се једанпут-двапут задрмала и кренула.

- Хоћемо ли сутра да прославимо? - Велизар се обратио Слободану кад су затворили врата и сместили се опет на ранчеве.

- Шта да слаavimo?

- Та ниси, ваљда, заборавио. Сутра је двадесет седми март. Дан када смо се ми Срби прославили.

- Од славе се не живи - одвратио је Бора.

- Још како може да се живи од славе - умешао се опет Грујин. - Питај оне у Лондону што су раскинули пакт...

- Па потписали капитулацију и сели на авионе, а народ оставили да се мучи - допунио га је поднаредник Младен.

- Морам да признам - казао је Слободан - и ја сам био један од оних који су демонстрирали и викали „боље рат, него пакт”.

- И ја сам, и ја сам - јавило се још неколико добровољаца.

- И ја сам исто тако у Вршцу - казао је Грујин - али шта смо ми знали! Криви су они који су нас довели у такву ситуацију, да немамо излаза пред великом силом која је већ покорила пола света, него да потписујемо, а исто тако криви су и они који су потписали капитулацију и побегли у Лондон, па нас оданде позивају да улудо гинемо.

- То је све из ината - казао је замишљено поднаредник Младен.

- Какав инат? - питао је Велизар.

- Наш народ је из ината срушио пакт. Где ћемо ми да пред Хитлером погнемо главе! Нису то само генерали и политичари. Так’а нам је нарав... Тако би ми и опет.

„Тако ће и наши синови, и наши унуци”, помислио је Слободан, и није био сигуран да ли је на то поносан, или је због тога жалостан. Или је и једно и друго.

- Прича се да Енглези сада помажу Тита - казао је тихо Бора Брка и погледао Слободана.

Слободан је уздахнуо. Шта да ради? Не може да лаже овим младићима, који ће већ данас или сутра, заједно с њим, можда да гину далеко од својих домова.

- Да, прича се... а изгледа да је заиста тако.

- Онда, значи - јавио се пушкомитраљезац Станиша, који је већином ћутао и слушао друге - оставиће четнике.

- Ваљда неће - казао је поднаредник Младен - Дража је мистар војске и морнарице. Шта ти мислиш, друже Слободане?

- Није лако питање. Да су Енглези паметни, и да им је стало до нашег народа, не би никад помагали комунисте. Ако их заиста помажу, ко ће га знати шта од њих још може да се очекује. У сваком случају - осмехну се и повисио глас - нећемо сада и о томе да лупамо главу. Ми чувамо Србију и не дамо је комунистима. То је сада најважније.

- И Енглези ће једног дана да увиде да су погрешили - казао је Велизар.

Оно свечано расположење које их је пратило од тренутка када су чули да иду у борбу против комунистичких дивизија, као да је наједном нестало. Нестали су и осмеси и међусобна задиркивања.

Велизар је почињао неколико пута песму, али нико није прихватио. Чак када је Вељко Остојић Глумац испричао нешто, што би само пре десетак минута изазвало урнебесни смех, сад се једва њих неколико смејало.

„Чим звизне прво зрно”, помислио је Слободан, „заборавиће они и Енглезе и оне у Лондону”.

Застајали су још неколико пута на станицама, једанпут-двапут, и подуже.

Већ се увелико спустио мрак кад су стигли на станицу у Краљеву.

Грујин је отишао на састанак са официрима батаљона, а они су остали у вагонима.

После неког времена чули су разговор који је долазио споља. Отворили су мало врата и видели неколико добровољаца са пушкама на раменима и шлемовима на главама, како иду од вагона до вагона.

- Из ког сте пука? - питао је Велизар кад су пролазили поред њих.

- Из Четвртог. А из којег сте ви?

- Ми смо из Трећег. Је ли вам овде цео пук?

- Не, није. Ми смо у пратњи коморе из нашег Првог батаљона, који је данас отишао на Ушће. Оставили су нас овде да чувамо неку спремну.

- Пре него што су отишли на терен - казао је други добровољац до њега - генерал Коста Мушицки је извршио смотру целог пука... А било је здраво лепо гледати. И много народа се накупило.

- Лично Мушицки?! Значи да се овде нешто велико спрема - узвикнуо је Велизар.

- Тако и ми рачунамо. Биће неке велике гужве.

- Да ли је он још увек у Краљеву?

- Није. Вратио се у Београд.

- Да ли знате водника Жару Аврамовића? - питао је Слободан.

- Како га не би знали. И он је данас отишао на Ушће са својим водом.

- Ко вам је командант батаљона? - питао је Велизар.

- Капетан Радојко Ђурић - одговорио је добровољац из мрака, са призвуком поноса у гласу. - Он је био са четницима четрдесет прве, док су они још сарађивали са комунисти-

ма, па кад је видео шта комунисти хоће, он се први с њима побио. После се јавио Недићу, а Недић га послао нама.

- Наш је командир поручник Чавић - казао је Велизар. - Он је Солунац, носилац Карађорђевог звезде.

Кад су четвртопуковци отишли, Велизар се насмејао.

- Мислили су да само они имају чиме да се хвале.

Слободана је обрадовала вест да и Жара учествује у акцији. Можда ће се видети и с њим и са Трајком, неустрашивим „Ером с онога свијета”, који му је обећао да ће га посетити у Добрину чим се рат заврши, да види какве су му то тако нарочите девојке, те Добрињанке.

У свести му је искрснуо Анђелкин лик, који је у последње време све више бледео. Овога пута ју је видео јасно, као онога дана када су се опраштали. Мора да је много жалила за оцем, о коме му је са одушевљењем причала у добринском парку, а исто тако и касније, у Светланином стану. Шта она сада ради? А исто тако и Светлана... Тргао се. Сада није било време да се о томе мисли.

Велизар је затворио врата и у просторији је завладао потпуни мрак. Већина добровољаца седела је на ранчевима и ћутала. Неколико њих лежало је на поду и, изгледа, спавало дубоким сном. Скинуо је шињел, завио се у њега и у шаторско крило, и у следећем тренутку заспао тврдим сном.

Пробудила их је труба. Опет она иста, непријатна јека, која је заглашавала уши и узнемиравала цео живчани систем, жељан сна и одмора. Имали су и одговарајуће речи за арију, која се несносно и немилосрдно убрзавала и понављала: „Буди, буди Рему кад најбоље спава; разбуди га, раздрмај га, не дај му да спава...”

Иначе, та иста труба, звучала је пријатно и умирујуће кад би само после петнаестак минута, пошто су се умили и пропишно обукли, стајали у двојним редовима са празним порцијама у рукама, и чекајући за доручак, слушали како мелодично свира молитву. Исто тако је деловало и „повечерје”, одјекујући отегнуто и дрхтаво на крају дана, обећавајући најзад часове заслуженог одмарања и безбриге уморном телу.

Свака чета је имала свога трубача, који се није никад одвајао до трубе. За време акција употребљавала се само за „узбуну” и „јуриш”. Непријатељ није смео да зна где су спавали, ручавали и вечеравали.

Десетар Младен је отворио врата. Почињало је да свиће.

- Мирише кафа, Велизаре! - наједном је узвикнуо.

- Шта ти сада причаш! - Велизар је стао до њега, трљајући очи.

Младен, мало нижи од Велизара, али жилав и окретан, дохватио га је чврсто обема рукама за рамена и држао га тако

да је морао да промоли главу кроз врата.

- Само помириши!

- Заиста - потврдио је Велизар. - Мирише кафа.

Чула се наредба за сврставање испред вагона.

Док су излазили, приметили су кроз густу сиву маглу поред станичне зграде пољску кухињу са четири казана, за сваку чету по један. Испод казана је још увек горела вагра, а дим од ватре се ковитлао и нестајао у магли.

Киша је престала да пада, а и ветар је ослабио.

Брзо су се постројили по водовима и четама и трубач је одсвирао молитву.

Вратили су се у вагоне расположени, са пуним порцијама вруће кафе, која се пушила на леденом јутарњем ваздуху и пријатно голицала ноздрве.

- Казао сам ја вама да ћемо ми прославити двадесет седми март - говорио им је Велизар, пијуцкајући црну течност.

У томе тренутку на полуотвореним вратима вагона појавила се глава поручника Хранислава Чавића.

- Шта је - насмејао се. - Ко то у мојој чети прославља двадесет седми март?

Грујин је брзо ставио порцију на под и почео да устаје, али га је поручник прекинуо покретом руке.

- Продужи! - наредио је.

- Ја прослављам, господине поручниче - казао је Велизар кад је видео да командир очекује одговор на своје питање.

- Ниси ти једини - уозбиљио се поручник. - Српски народ ће га се сећати докле год живи, можда исто тако као што се сећа и Видовдана, само на Видовдан је изгубио славно, а двадесет седмог марта знате и сами како смо прошли. - Опет се осмехнуо. - Како сте спавали, децо? Ни код нас у путничком вагону није било много боље. Ускоро ћемо да кренемо, па ћемо се загрејати.

Салутирао им је лаким покретом руке и продужио да обилази вагоне.

Велизар се лупио шаком по челу.

- Шта ми би? Откуд ја да причам о двадесет седмом марту? А ви сви знате шта ја мислим о свему томе!

- Зна и он - насмејао се Слободан.

- Откуд да зна?

- Па и он је из сељачке куће - одговорио му је Бора, заврћући бркове.

Добровољци су се гласно насмејали, а њима се придружио и Велизар.

- Ипак - казао је, пошто је завршио са кафом - волим превише да причам.

- Ко прича, зло не мисли - јавио се из једног угла Вељко

Остојић Глумац.

- Шта говориш макар шта! Каже се: „Ко *пева* зло не мисли”, а не ко „прича”.

- Тако је било до сада. Од сада је овако.

Прекинуо их је снажан глас дежурног официра.

- Официри на рапорт командирима!

Водник се вратио после петнаестак минута. Није улазио у вагон него је тражио да му пружи торбицу и чутурицу, које је пребацио преко рамена.

- Спремајте се - наредио је кратко и оштро. - Још мало па ћемо да кренемо.

- Спреман за покрет! - чула се убрзо наредба за покрет.

Ускоро су стајали постројени по четама у пуној ратној спреми, дуж вагона.

Командант, окружен неколицином официра и подофицира, наредио је скидање капа. Трубач је одсвирао молитву.

- Другови, ко је с нама?

- Бог! - заорило се снажно из стотина грла.

Прво је кренула чета са високим, снажно грађеним и увек ведрим поручником Предрагом Младеновићем, који се прославио у борбама четрдесет прве године. За њим је кренуо капетан Миодраг Најдановић, озбиљан као и први пут кад га је Слободан видео. Он је био први ађутант генерала Косте Мушицког, међутим, одмах после кратког времена је тражио да буде премештен у одреде.

У Најдановићевој чети је видео и његове воднике, Милана Кунића и Перишу Бошковића, који су у добро скројеним официрским униформама и изгланцаним чизмама одавали кицоше. Слободан је знао и другу њихову страну: обојица су били идеалисти, озбиљни и интелигентни младићи.

Иза Најдановићеве чете кренула је пратећа чета, која се највише одужила са својим товарним коњима и коњовоцима, којима се, изгледа, није никад журило.

На станици се искупило мноштво света, међу њима нешто путника, али највише грађана из Краљева, који су били или наклоњени добровољцима, или су у Српском добровољачком корпусу имали рођаке или пријатеље. Слободан је приметио са задовољством нарочито велики број младих девојака.

Добровољци су ишли уздигнутих глава, осмехујући се онима поред којих су пролазили.

Сетио се како му је Тоша причао још у Добрину, у јесен 1941, о партизанском и четничком нападу на овај мали град, и немачкој одмазди над невиним становништвом. Побили су две хиљаде три стотине људи, међу којима преко две стотине

чланова Збора и Белих орлова. Пао му је на ум и Мома Кнежевић, бивши директор Краљевачке гимназије, и шеф пропаганде код мајора Кесеровића. Било му је жао што није имао могућност да се упозна с неким од тих грађана који су их гледали са симпатијом, и од њих сазна више о њиховом некадашњем суграђанину, члану Комунистичке партије, и, како су то он и његови другови веровали, главном кривцу, поред Гопуренка, за проливену братску крв у крушевачком крају.

Док су се остале чете сређивале и напуштале железничку станицу, стајали су „на месту вољно”. Најзад су остали сами са народом који се није разилазио, и једни друге посматрали.

Тек после петнаестак минута, кад су се остале чете изгубиле у магли, поручник Чавић је позвао воднике да им да последња упутства.

Ускоро су се водници вратили и поручник је, усправљен и озбиљан, стао испред Првог вода.

- За мнош, добровољци - викнуо је - у колону по један. Држи одстојање.

Грујинов вод је био последњи. Иза њих су коњовоци водили товарне коње са четним тешким митраљезом, муницијом и сувом храном.

Железничком станицом је завладала потпуна тишина. Једино се чуо бат цокула и топот коњских копита по поплочаном перону.

Наједном се од првог вода, који се из двојних редова сређивао у колону по један, разлегла песма. Остали водови су почели да прихватају песму громко, иако донекле несложно због мењања строја у покрету, и све већег растојања између појединаца.

*Већ куца час последње борбе наше
и Орли бели спремни су за лет....*

БИТКА ЗА СРБИЈУ

Ишли су ивицом пута, који је још увек био влажан и делимично блатњав од скорашњих киша.

Магла се полако уздизала и разређивала. Сунце је с времена на време просијавало slabим зрацима кроз сиве и мутне облаке. Лак поветарац је наносио са врхова планине свеж мирис снега.

Из даљине су им се приближавала воловска кола, испред којих је ишао сељак са батином у руци. Сељак је називао добровољцима Бога и одговарао на питања. Кад су кола пришла ближе, Слободан је видео да у њима, на слами прекривеној шареним пољавама, леже два рањена четника. Један је лежао на леђима, мирно, полузатворених очију, а други је, главе завијене белом газом, мало уздигнут горњим делом тела на набацаној слами, био покривен сивим војничким ћебетом. Обојица су били млађи људи, који се две-три недеље нису бријали.

- Где сте били у борби? - питао је Велизар.

- Јуче смо наишли на партизанску извидницу. Овде их још нема много - одговорио је четник завијене главе.

- Куда ћете?

- У Краљево. У болницу.

- Скините кокарде са шубара. У Краљеву има Немаца - казао је Велизар.

- Не знаш више ко је гори - одвратио је сељак који је водио волове - Немци или комунисти.

- Немци ће још за мало - додао је Велизар - а ако комунисти овладају, ко зна колико ће они остати. Можда и заувек.

После десетак минута наишли су на четничку тројку. Сва тројица су имали дуге, густе браде, и косу која им се спуштала до рамена.

Командир, који је и даље ишао на челу колоне, зауставио је чету и почео да разговара са четницима.

Слободан је пришао воднику.

- Хоћемо ли далеко?

- Не знам ни ја. Зависи од командира. Поделили су батаљон у три колоне. Наша ће чета да крстари углавном овим

крајем... засада.

Ускоро су кренули не мењајући правац. Четничка патрола је прошла поред њих. Осмеживали су се једни другима.

- Јеси ли сада задовољан? - питао га је Грујин, показујући главом на четнике. - Знаш колико ти је стало да се са њима ујединимо.

- Није само мени стало до тога. На томе раде Недић, Коста Мушицки, командант пука Красноје Нотарош, а знам да то жели и већина наших другова. Поред тога, сви су изгледи да на томе ради и сам Дража Михаиловић.

- Слажем се... али, морам и то да кажем, многи наши другови су још огорчени на четнике после убиства Душка Марковића, Тоше Станисављевића, и свих осталих које су побили из заседа.

- А зар не мислиш да су и многи њихови људи огорчени због оних четника који су изгинули код Малог Шиљеговца, а и на другим местима, нашом грешком и нашом кривицом?

- Свеједно, није лако.

- Знаш и ја да није лако, али, ако ништа друго, то од нас захтевају наше старешине... а нарочито Љотић.

Није никада хтео да спомиње Љотићево име, сем пред бившим члановима Белих орлова, али му се овога пута измакло. Грујин, као и многи други који су пришли добровољцима, пришли су им на позив генерала Недића.

- Извини - покушао је да се исправи - кад сам казао „старешине”, нисам мислио на Љотића, мислио сам највише на Недића и Мушицког. Њега сам додао, јер ти знаш да су многи од нас његови следбеници.

- Немаш шта да се извињаваш. Ја знам ко је Љотић. Читао сам његове говоре и чланке кад смо били у Шапцу. Нисам ништа прочитао са чим се не бих сложио. Да су њега слушали наши политичари, не би српски народ овако гадно прошао.

Слободану је одлакнуло. Љотић је тражио од њих да пред собом имају једино интересе српског народа, и ништа више. Оног момента кад је Хитлер напао Југославију, Љотић је позвао збораше да се одазову позиву отаџбине и затворио све књиге Збора. Да је неко и хтео да постане члан, није више могао.

- Погледај - прекинуо га је у мислима Грујин - скрећемо улево, према шумама.

Слободан је видео како далеко испред њих колоне на челу са поручником Чавићем оставља пут и скреће улево.

- Шта му је то требало! - додао је водник.

- Да скрене?

- О, не, не то. Да иде испред свију. Тако се не води чета по војничким правилима. Морао је да пошаље претходницу, а и

побочнице, да нас не изненаде и пресеку.

- Тако је увек ишао и Тоша Станисављевић.

- Он је био идеалиста, интелектуалац. Није био прави војник, а Чавић је, и сам си казао, ратовао шест година.

- Тако иде и наш командир, Обрад Гордић.

- Он зна кад може, а кад не може. Овде би послао бар једну тројку у претходницу. Није важно бити само храбар, мора се бити и мудар.

„Опет она стара зебња пред непознатим”, помислио је Слободан и у себи се осмехнуо. „Нема њему Гордића да га води!”

Погледао је опет у правцу чела колоне. Поручник је залазио у шуму. „Заиста се непотребно излаже”, помислио је и нехотице.

- Истина је да је он годинама ратовао - наставио је Грујин - али ово није фронталан рат у коме тачно знаш где ти је непријатељ. Ово је герилско ратовање.

Зашли су и они у шуму. Пели су се узаном стазом која је кривудала између дебелих букових и храстових стабала.

- Добро је казао командир - говорио је Велизар раскопчавајући шињел - „угрејаћемо се чим кренемо”. А богме је и било хладно у оним вагонима, нарочито ноћу.

После нешто више од једног сата пењања путањом, покривеном наслагом влажног прошлогодишњег лишћа, добили су десет минута одмора.

Иако су гране на дрвећу још биле голе и црне, ваздухом се већ почињао да меша оштри мирис снега са благим струјањима, која су се уздизала из долина тек прозеленим планинским падинама, присутим ту и тамо првим пролећним цветовима.

Слободан је седео на ранцу, наслоњен на храстово стабло. Још увек га је бринуо онај разговор у вагону поводом енглеског помагања комуниста и, по свему судећи, напуштања Драже Михаиловића, који је многим на овом несрећном историјском прелому постао оличење борбе српског народа за слободу.

Прешао је погледом по воду. Добровољци су, као и он, седели и одмарали се. Један је грицкао тврди окрајак хлеба гледајући негде неодређено у даљину, кроз оголела стабла, други је пажљиво завијао цигарету, неколико њих је дремало затворених очију. Остали су седели прекрштених ногу, са пушкама преко крила, спремни да свакога тренутка устану и поново крену.

На једној узвишици, мало одвојен од других, поднаредник Младен је седео на ранцу, и он наслоњен на дебело стабло. Са главом уназад забаченом, посматрао је сиве и беле облаке како се полако крећу између оголелих крошњи дрвећа,

и све више раскривају плаветнило неба.

Слободан се сетио да је Младен једне недеље у Шапцу наишао на неке своје земљаке из Баната. Одвели су га у кафану, седели тамо цело поподне, добро се испричали и попили по неколико ракија. Кад се вратио у касарну, зажарених образа и светлих очију, обратио се онима око себе, заплићући језиком.

- Казао сам ја њима, мојим пајташима, а они ме све наговарају да се оставим војничког живота и да се вратим у мој Иђош, казао сам им: „Ја сам дошао на позив генерала Недића да погинем за мајку Србију.”

Остало му је урезано у памћење како су га нови добровољци чудно погледали, а онда и сами између себе измењали погледе.

Знао је да се тако пред сељачким народом не сме говорити. И ту је важило оно њихово неумитно, што се ничим није морало да објашњава: „Не ваља се.”

Зажелео је да сада може прочитати мисли на тим младачким, сунцем и ветром опаљеним лицима. Да ли је онај разговор о „великим савезницима Енглезима”, допринео да се и код њих појача, или, можда, сад први пут, појави и усади у душу злослутна мисао о неумитности жртве у коју се и они сада укључују, а која не обећава чак ни најмању наду на неку коначну победу?

А они су, ваљда, једна једина војска на свету која се бори храбро и жилаво, без наде на победу. Кроз свест му је пролетела помисао: колико они, такозвани „свесни, идеолошки изграђени антикомунисти”, имају права да са собом воде ове добре сеоске младиће, ако су већ они сами изабрали овај пут, макар колико идеали били високи, а намере чисте и чак и преко потребне за спасење целог једног народа.

Стресао се и скренуо поглед са тих лица, са којих није могао овога пута ништа да прочита. Придружио се поднареднику Младену и, исто као и он, почео да посматра кретање облака.

Из даљине се чула потмула експлозија. Прво једна, па друга, а одмах затим, као одговор, заштектали су тешки митраљеви.

Грујин је устао и окренуо се полако око себе, ослушкујући.

- Долази оданде - показао је руком улево, негде испред њих. - Тамо је Ивањица. Сударили су се или са четницима, или са нашим Другим пуком. Марисав је тамо, са своја два батљона, код рудника Лиса.

- А где су наше чете? - устао је и Слободан.

- Ми држимо десно крило. Лево од нас је Најдановић, а до

њега је Предраг Младеновић и Пратећа чета. Негде испред нас је, око села Вича, Први равнгорски корпус Звонка Вучковића. Ми треба да зауставимо и одбацимо колону која је пошла у правцу Ивањице и Чемерне планине.

- Колико ја знам, Први и Други батаљон Четвртог пука су сада негде око Ушћа. Северно од Ушћа је неколико чета из Првог и Другог батаљона Првог пука. Имамо неке јединице и у Рашкој.

- А одреди Српске државне страже?

- Они су смештени између наших положаја, исто као и неки мањи четнички одреди.

- Ви то говорите о одбрани Ибра? - пришао им је Велизар.

- Ала ће се црвени грдно преварити. Удариће у живи бедем.

- Спреман за покрет! - преносило се са чела колоне.

Далек експлозије и штектање митраљеза пратили су их следећа два сата.

- Интересантно је - казао је Слободан Грујину кад су застали на једном повећем пропланку - иако идемо према пуцњави, изгледа да се она испред нас одмиче, све даље и даље.

- То је зато што се борбе не воде директно испред нас, па се звуци одбијају од планина и варају човека.

Велизар, који је вадио из торбе комад војничког хлеба, насмејао се и шапнуо Слободану:

- Он је експерт за планине! Питај га колико је далеко најближе брдо од његовог Вршца.

- Шта је, шта шапнеш, Велизаре? - питао је Грујин. - Знаш о планинама исто толико колико и ти. Пентрала смо се по њима заједно, од четрдесет прве па све до данашњег дана.

Слободан је знао да водник Грујин не воли да се праве шале на његов рачун, нарочито пред војницима.

- Знаш да сам и ја из равнога Срема, а и већина у нашој чети су из Мачве.

- Ти бар имаш Фрушку гору да се на њу попнеш кад хоћеш да видиш твој Добрин - казао је Велизар - а ми, Банаћани, кад хоћемо да видимо Кикинду, морамо да тражимо лудаје.

Грујин се зацрвенео у лицу. Хтео је нешто да каже, али му је у реч упао Вељко Остојић Глумац, гледајући Велизара испод ока.

- Знаш како се код нас каже: На вр' брда, врба мрда, испод брда, пасу крда.

Вељко је знао да изабере погодан моменат кад је хтео да каже нешто својим озбиљним гласом и тиме засмеје слушаоце, који су се смејали због начина на који је изговарао речи, чак и кад га не би потпуно разумели.

- Шта причаш макар шта - казао је Велизар. - Опет си не-

што измислио.

- И јесте, и није - умешао се Бора Брка. - Ако је на брду само једно дрво, и то још врба, испод брда, у долини, пасу лепо многа говеда, овце...

Слободан је погледао Вељка и Бору захвално, док су се остали смејали, па су им се чак и водник и Велизар придружили. Видео је већ једном како се Грујин наљутио на Велизара због неке ситнице и почео да га грди, и не само њега. Викао је цео тај дан и на остале војнике из свог вода. Сад им је то најмање требало.

Поглед му се срео са Вељковим. Вељко, једини међу њима озбиљног, скоро тужног лица, слегнуо је раменима. Све је више осећао развијање неке унутрашње духовне везе и прегутог разумевања са новим добровољцима, и то га је радовало.

Што су дубље улазили у планину, наилазили су све чешће на наносе снега, прво само у увалинама, а затим, све више, свуда око њих. Површина снега је била замрзнута и они су с времена на време упадали кроз тврду кору, прво до чланака, а касније и до колена.

Из позадине, коњовоци који су почели да заостају, преносили су позиве за застој.

- Заглавили смо се... Откинули се каишеви... Спао самар.

Једном, док су стајали у снегу и чекали да коњовоци поново крену, видели су како им у сусрет иде поручник Чавић са својим пратиоцем, капларом Петром, увек насмејаним младићем, који је исто као и командир био из Обреновца.

- Шта је, децо? - обраћао се Чавић успут добровољцима - да ли сте се заморили? Издржите још само мало па ћемо се добро одморити.

Слободану је било необично, а веровао је да је исто тако и осталима, да им се старешина обраћа на присан начин, као да говори са својим синовима или децом својих блиских пријатеља. Међутим, то му је ипак на неки начин пријало. Из овог средовечног човека, омањег раста и благог израза на лицу, зрачила је не само нека рођачка доброта него и сигурност и смиреност које су уливале пуно поверење.

- Могу ли и ја с вама, господине поручниче? - питао га је водник Грујин кад су пролазили поред њега.

Командир је климнуо главом, и Грујин им се придружио.

Како ли њему изгледа овај наш јадни рат, размишљао је Слободан, у поређењу са славним биткама које су задивиле цео свет, и у којима је он лично учествовао? Куманово, Брегалница, Цер, Мачков Камен, Сувобор, Колубара, и тако даље, и тако даље.

Борио се са храбром српском војском кад је, можда, у целој својој историји била на највишем успону, пролазећи из

једне победе у другу. Сада, у својим позним годинама, под немачком окупацијом, вере се по овим замрзлим српским планинама на челу голобрадих младића на које се многи бацају бла- том. Води их у потрагу за трупима које су задојене Марковим интернационализмом, наоружане енглеским оружјем, а спре- мају се да збаце краља, унука Петра Првог Карађорђевића, да затворе свете храмове православне и прогласе некакво њихо- во „Ново доба”.

Кад су после петнаестак минута кренули, а командир са пратиоцем пожурио према челу колоне, Грујин се обратио Слободану.

- Да нам није било овде Чавића, изгубили бисмо једног коња. Коњ је упао у снег до трбуха и коњовоци нису могли да га покрену. Што се више отимао, све је више пропадао. Ко- мандир је наредио да се два коња растоваре, да се испод њих простру шаторска крила и да се конопцима вежу за оног што се заглавио. Повукли су неколико пута и без по муке га изву- кли из снега.

После краћег времена прешли су преко врха планине и почели да силазе стрмим, неравним нагибима. Што су даље ишли, пуцњава се све мање чула. Исто тако су наилазили и на све мање снега.

Због стрмих нагиба кретали су се много спорије. Коњо- воци су морали да воде коње заобилазним странама, тако да је колона често застајала, чекајући да се успостави веза.

Увелико се смркло кад су преморени и поспани стигли у заселак од петнаестак кућа.

Слободан је легао на ћебе пребачено преко сламе, недале- ко од огњишта једне куће, са добровољцима из Велизареве де- сетине. Испод главе је ставио пресавијено шаторско крило, по- крио се шињелом, и у следећем тренутку заспао тврдим сном.

Речено им је да ће цео сутрашњи дан провести у засеоку, а док се чета буде одмарала у сеоским кућама, неколико па- трола ће се смењивати у извиђању околине.

У кући, у ствари, пространој четвртастој просторији са отвореним огњиштем у средини, живели су деда, баба и сна- ја, са двоје мале деце. Син им је био негде са четницима.

Рано изјутра снаја је изашла да помузе две краве. Када се вратила са два пуна ведра млека, баба се обрадила Велизару, који се први од добровољаца пробудио.

- Сад ћу ја вама да сварим млеко - казала је сипајући га из ведра у црни, чађави котао који је висио на ланцу изнад огњи- шта.

- Немојте, мајко - захвалио јој се Велизар - млеко треба вама и вашој фамилији, а ми и да хоћемо, не смео ни да при- мимо ни да купујемо. Ми имамо нашу храну коју носимо са

собом.

- Каква сте ви војска - осмехнула се баба, набацујући ко- мад дрвета на већ распламсалу ватру. - Чим наиђу ови наши из шуме, а они загладнели...

- То је друго. Они немају одакле, а нас храни и одева ге- нерал Недић.

- А и он не би им'о да народ не даје - умешао се Бора Бр- ка, устајући и трљајући очи.

Баба се измакла од огњишта да дохвати неки лонац, а Бо- ра се нагнуо према Велизару.

- Не ваља се - шапнуо је. - Не ваља се ни теби ни мени.

- Шта се сад не ваља?

- Не ваља се говорити док се не умије.

Одмах затим је дохватио чутурицу и пошао према врати- ма, а за њим су се упутили и остали.

Изашли су пред кућу и једни другима посули воду да се умију.

- Сад можемо да преговарамо - казао је Бора застајући ис- пред кућних врата.

- Можда ће пристати да нам прода млека. Њима је дале- ко да носе у варош, а ми сваки имамо нешто новца. Тако не би било лоше ни њима ни нама. И вук сит, и коза читава.

- Ни говора.

- Имају две краве, а њих је само троје и два детета. Видио се она два пуна ведра.

- Нама је забрањено да од сељака код којих заноћимо не само ништа не примамо него и ништа не купујемо. Шта хоћеш, да сваки од нас добије по двадесет пет, знаш већ по чему?!

- Тако је - умешао се Слободан, смешкајући се. - И мени је жао, али нема преговарања. Усталом, Боро, ово је сељачка, домаћинска кућа, па ако им понудимо новац, могу се и увре- дити.

Бора се некако сневеселио.

- Могло би се већ наћи начина, али сад шта је, ту је.

- Сећам се како си нам причао на мртвој стражи код Бра- тунца - насмејао се Велизар - да изјутра нема ничег бољег од вареног млека... па си онда нагнуо из моје чутурице... знаш већ шта.

На кућном прагу су се срели са чичом, који је у једној ру- ци носио секиру, а у другој тестеру.

Бора му је први назвао добро јутро и питао га где ће.

- Да исечем и исцепам нешто дрва... - почео је чича, али га је Бора прекинуо, узимајући му секиру из руке.

- Само ти иди унутра, а ми ћемо да ти то уредимо.

Вељко Остојић Глумац му је узео тестеру.

- Имате ли још коју секиру, или тестеру? - питао га је Ве-

лизар.

Чича се вратио у кућу и изнео још једну секиру.

Кад су Велизар, Бора и Вељко отишли са чичом да им покаже где су дрва, остали су ушли у кућу, назвали добро јутро баби и снаји, сместили се око огњишта, извадили из торбица суву храну и почели да доручкују.

- Ови ваши момци - вајкао се чича улазећи у кућу - преузели мој пос'о, а мене отерали.

Сео је на треножац међу добровољце, извадио из џепа кесу са дуваном и повећу лулу, изрезбарену ситним, испреплетеним шарамима.

- Имате лепу и необичну лулу - казао је Слободан.

- Њу сам купио у Паризу - казао је набијајући дуван кошчатим палцем, потамнелим и испуцалим од ветра.

- У Паризу?! - тргао се Слободан, и у истом тренутку и нехотице прелетео погледом преко задимљене просторије, која је од намештаја имала само стари, грубо истесан сто, и две исто такве клупе, и по чијим су зачађавелим зидовима висили гвоздени лонци и шерпење. Једини светлији и ведрији предмет је био на источном зиду - икона светог Ђорђа на белом коњу, како убија зелену аждају. Око иконе, као неки рам, био је пребачен чист бели пешкир од српског платна, а испод ње је висило, на четири ланчића, бакарно кандило, које се с времена на време светлукало, одражавајући црвенкасти пламен са огњишта.

- Да, у Паризу. - Чича је дохватио нагорелу и делимично ужарену грану са огњишта и принео је лули. - Ранили ме Арнаути у руку кад смо се повлачили кроз Албанију. Кад су нас пребацили лађама на Крф, а мени рана, онако изнемоглом, неће да зарасте. Онда ме доктори послали на лечење у француску болницу у Париз. - Вратио је грану на огњиште и два-три пута повукао густ дим из луле.

- Како вам је тамо било?

Чичин унук, дечко од пет-шест година, пришао је снебивљиво своме деди и наслонио му се на колена.

- Лепо, не може бити боље. Пазили су нас к'о своје рођене.

- Погледао је за бабом која је у томе тренутку излазила из куће заједно са снајом, носећи празне крчаге за воду, и помиловао унука по кратко ошишаној, светлосмеђој коси. - Иди, Стојане, играј се са сестрицом, видиш да седи сама.

Дечко се са оклевањем одвојио, пришао девојчици од три-четири године, са шишкама које су јој се спуштале до самих обрва, и сео поред ње на пресавијену поњаву.

Споља је долазио звук тестере и све јачи, потмули ударци секира.

- Нарочито су нас, Србе - почео је чича тишим гласом -

волеле Францускиње. А оне лепе, к'о лутке! А и ми млади, наочити, к'о и ви што сте сада... па нам није било лоше. Било тамо, тих дана рата, војски свакојаки' народа, ал' кад оне чују да смо ми Срби, Боже м' прости - још је више утишао глас - тешко да се човек одбрани... А знамо, не ваља се војнику.

Слободан је приметио како су старом човеку, ветром стврднутог и набораног лица, његове зеленкасто-плавкасте очи засветлеле и притвориле у срећан осмех.

Наједном је застао, усправио се на треногој столици и уозбиљио се.

- Шта ја вама, децо, причам о томе! Не пристоји се, а и ви волите да слушате о борбама и биткама са Швабама, Мађарима и Турцима, о којима су вам и ваши очеви причали.

- Волимо ми да чујемо и о Францускињама - почео је пушкомитраљеца Илија, али га је Слободан прекинуо.

- Испричајте нам нешто о борбама.

- Еј, Стојане, дођи код деди - позвао је дечка, који је сав срећан оставио сестру и опет се наместио код његовог колена.

- Он воли да слуша о рату... Испричаћу вам нешто што се не дешава ни у једном рату, а у овом најновијем, још мање. Испричаћу вам како су Швабе одликовале мога поручника највећом њи'овом златном медаљом, за храброст на бојном пољу.

- Швабе? Немци? - Слободан је мислио да није добро разумео, а и остали добровољци су се погледали.

„Овај чича се шали са нама”, помислио је. Прво оно о Францускињама у Паризу, а сада ово.

- Да, Швабе, и то њи'ов генерал. Ја сам служио у коњици и водник мога ескадрона био је поручник Јазаревић, родом негде од Ваљева.

Испразнио је догорели дуван, ишчистио комадићем дрвета лулу, и почео да је поново, полако и пажљиво пуни.

- Изненадили ми једном швапску артиљерију на некој чистини. Излетели ми из шуме са исуканим сабљама и право на топове који су још били закачени за коњску спрегу. Кад оно, иза њих излете њихова коњица, за коју нисмо знали да је ту имају. Измешали се ми са њима, па се тучемо сабљама и пиштољима, кад наједном, са наше стране трубач труби повлачење. Окрећем ја коња, а имао сам доброд, брзог кулаша, и видим како је ту одмах, близу мене, мој поручник ошинуо сабљом швапског официра преко груди. Овај се пресамитио и пао са коња, а ми брже-боље натраг на наше положаје. Већ сам био близу шуме кад сам се опет окренуо. Имам шта и да видим: иза нас, отели се коњи упрегнути у топовске каре, њих четири, па јуре право према том швапском официру, који хоће, али не може онако рањен, да се подигне и склони испред оне фурије. Наш поручник окрете свога мркова, подбоде га, па удари право на побеснеле кљуси-

не. На метар-два испред њих, успео је да га зграби и понесе, таман толико да му спасе живот. Престала је свака пуцњава и вика. Ми гледамо са ове стране шуме, а Швабе са њихове. Јазаревић, кад је спустио швапског официра на траву, само је мало подбо коња и у лаком касу преш'о преко целе чистине, по којој су лежали мртви, и наши и њи'ови. Могли су га без по муке скинути, само да су 'тели.

- А нису - додао је пушкомитраљецац Илија.

- Нису... Сутрадан, свира швапска труба „примирје”. То значи да 'оће да пошаљу делегацију. Наши официри и подофицири вичу на сва уста: „Не пуцај, не пуцај!” После нешто времена, ал'ето ти Шваба са белом заставом. Три официра, без пиштоља, само опасани сабљама. Онај у средини, капетан, а цела му прса пуна медаља, носи испред себе неко јастуче. Кад су дошли на двадесетак корака од наших положаја, а они поболи белу заставу у ледину, па стали и чекају. И са наше стране су изашла тројица. Један капетан и два поручника, и они само са опасаним сабљама. Један од Шваба говорио српски к'о и ми. Каже: траже нашег официра који је спас'о живот њи'овом рањеном официру. Док смо се ми тукли, један њи'ов генерал је све то глед'о кроз доглед.

- Па јесу ли му дали?

- Онај капетан је носио на свиленом јастучићу златну медаљу. Казали су да им је то највише одликовање за „часног и храброг непријатељског војника”. Наши официри су пронашли Јазаревића, онај капетан му је онда својом руком прикачио медаљу. После тога му је салутирао по војнички, али се нису руковали. Непријатељи се не рукују.

Кад је завршио, ћутали су неко време.

- И мој деда има медаље - тишину је прекинуо мали Стојан.

- Какве медаље? - питао је Слободан чичу.

- О, неколико.

- Можемо ли да видимо?

Чича се окренуо баби, која је нешто радила с друге стране огњишта.

- Донеси оне медаље. 'Оће ова деца да виде.

Баба је донела замотуљак.

- И наш командир је Солунац - казао је Илија пушкомитраљецац. - Он је добио Карађорђеву звезду.

Чича је дао малом Стојану лулу да му је придржи, а он је полако и пажљиво одвио бели пешкир.

- Карађорђева звезда, Карађорђева звезда са мачевима, Златан Обилић, Бели орао, Француски крст... - говорио је Слободан, бројећи одликовања. - Алал вам вера - додао је не могући да задржи своје дивљење.

- Лако је онда било добити медаље - казао је чича. - Све из једног рата у други, из једне битке у другу, за шест пуних година, и то против старих душмана српског народа... а нас било све мање и мање... нарочито оних, најбољих. - Дубоко је уздахнуо, завио опет медаље и вратио их баби. Узео је лулу од унука, па кад је приметио да се угасила, окренуо се према огњишту.

Два-три добровољца су брзо устали у исто време са својих места, вадећи шибице из џепова.

Слободан је тражио да им још штогод исприча, и он им је описао битку на Куманову.

- То је било кад смо осветили Косово - казао је.

На вратима се појавио Велизар са секиром у руци.

- Има ли још дрва?

- Нема више. Нисте, ваљда, све исекли?

Велизар је позвао Бору и Вељка да уђу.

- Е, Бог вам платио, момци - устао је чича са треноже. - Мени би то узело неколико дана.

- Волим да радим - казао је Бора Брка, смешкајући се задовољно док је враћао секиру. - Ваљда зато што сам тако од малена навик'о.

Чича их је понудио ракијом, а кад су они одбили, умешала се баба, иза које је стајала снаја и одобравала главом.

- Сад морају нешто да поједу. Не може тако! Мало сира и млека.

Кад су баба и деда наставили да наваљују, Велизар је отишао да пита Грујина шта да раде, а он им је дозволио да приме само млеко, али да између себе скупе новце и, кад пођу, да то даду деци.

- Ето, друже Слободане - шапнуо му је Бора - казао сам ја да се са нашим народом може и да преговара. Само треба умети.

- И наћи начина - упао му је у реч Вељко Глумац.

Слободан није окусио млеко откако је напустио родитељски дом. Врућа, густа течност му је пријала као ретко шта у животу.

Најсрећнији је био Бора Брка. Одсекао је добар комад свог тврдог, војничког хлеба, искидао га на комадиће, и њих ставио у порцију са врућим млеком. После првог залогаша, подигао је главу.

- Ни цар, ни краљ немају ништа боље од овога.

Баба се задовољно насмешила, а чича им почео да прича како су једном кад су пролазили кроз Албанију, а нису ништа јели већ четири-пет дана, он и његов другар пронашли неко корење које је делимично штрчало из земље поред малог потока, па га почупали и скували од њега чорбу.

- Никад у животу - казао је - нисам ништа тако слатко јео.

Предвече их је обишао командир.

- Како сте, децо? Да ли сте се добро одморили? Сутра изјутра, у име Бога, опет крећемо.

Руковао се са чичом. Пронашли су, из разговора, да су се борили заједно у многим биткама, на разним фронтovima. Испало је да су и један и други више пута виђали краља Петра, војводе Путника и Мишића, и друге великане, а и да је обојици, лично, принц Александар прикачио Карађорђеве звезде.

- А што сада, под старе дане - питао је чича кад су се причали - ломиш кости по овим врлетима? Има доста млађи'. На њима је сада ред.

- Ударила беда. И за генерала Недића кажу неки да није требало да се меша. А да није било њега са овом децом четрдесет прве године, избрисало би се српско име са лица земље. - Застао је за тренутак и обухватио погледом добровољце који су стајали око њих двојице. - А и у нашој Југославији, коју смо ми тешком муком створили, још одмах после рата почела да настају нејуначка времена. Ови младићи су нам нада и узданица да ће се стара српска слава поново вратити.

Пред саму зору отворила су се нагло кућна врата.

- К' оружју! Дижи се! - викао је дежурни подофицир.

Чича је први скочио с друге стране огњишта, где је спавао са породицом. Притрчао је петролејки, која је висила у једном углу уврнутог фитиља, таман толико да разбије густину мрака. Одврнуо је фитиљ, тако да се просторија тек унеколико осветлила.

- Нећу јаче - казао је. - Ако су близу, видеће светло кроз прозоре.

Добровољци су за неколико минута, обучени и са пушкама у рукама, полетели према вратима, опраштајући се успут са домаћинима.

Слободан је видео како је Велизар, брзо и спретно ставио пуну шаку динара на поњаву поред дечка, који је једном руком трљао очи, а другом се уздизао на лакат.

- То је за тебе и твоју сестрицу - шапнуо му је. - Да купиш нешто лепо.

Добро је, сетио се Слободан, што су још синоћ сакупили новце.

- Нека је са срећом! - чуо је глас старог ратника док су се удаљавали кроз мрак.

Чим су коњовоци јавили да су спремни за покрет, оставили су заселак и почели да се пењу кроз шуму убрзаним кораком.

- Сељаци су нам јавили - добацио му је Грујин кад га је у једном тренутку стигао - да су партизанске извиднице само на

километар-два одавде. Идемо им у сусрет.

У свитање мрак је заменила густа магла, која се све више згушњавала, што су се даље пењали уз планину. Убрзани корак, којим су пошли из засека, постајао је све спорији и спорији. Коњовоци су се тужили да не могу да стигну.

Ветар се потпуно смирио и Слободану се чинило да су се облаци спустили са небеса, сјединили се са маглом, испунили урвине и јаруге, запосели простор између оголелог дрвећа и шипрага, и тако застали ту заувек.

Она неизвесност, стрепња од непознатог, опет му притисла душу. Сад је разумео боље и водника Грујина, који му је пре два дана, иако нејасно и неспретно, изразио своју бојазан за исход ове акције у коју их не води опробани герилски борац Гордић, него човек из једног другог рата и другог доба, ма како славног.

Сетио се како им је генерал Недић у Београду, при полагању заклетве, препоручио да наставе борбу против непријатеља српског народа свом силином, „пушком, кундаком, бајонетом, ашовчетом..." а они нису ни носили ашове са собом. Нису им били потребни за герилски начин ратовања.

А и ова једва прозирна маглуштина није помагала...

Негде, кроз ваздух, звизнула су два метка. Један за другим. Звиждуку је одговорила паљба са њихове стране, која је долазила са чела колоне. Две-три бомбе су експлодирале. Чула се и далека вика.

Слободан је зграбио своју пушку, скинуо је са рамена и убацио метак у цев.

У следећем тренутку ручна бомба је експлодирала на свега десетак корака улево.

Видео је Бору Брку како је полетео у томе правцу, откопчао бомбу са опасача, куцнуо запаљач о кундак, и бацио је свом снагом испред себе, у густу маглу.

Експлозији Борине бомбе одазвала се блиска вика помешаних мушких и женских гласова, убрзан звиждук метака који су ломили грање и швићкали кроз дебела букова стабла.

Слободан је прелетео погледом око себе. Назирао је кроз маглу како добровољци најближи њему узимају заклоне и отварају ватру. Опет се окренуо у правцу у којем је појурио Бора Брка, и видео га како пада.

„Погибе”, помислио је, али се одмах затим понадао да је само рањен. Прескочио је свом снагом жбун који се уздизао испред њега, у следећем тренутку запео о нешто, и целом тежином тела, онако под пуном ратном спремом, треснуо поред Боре Брке. Док је још падао, видео је како Бора лежи потрбушке и пуца брзом паљбом.

- Јесу ли те ранили? - питао га је кад му се врати дах.

Бора га је погледао упитно, осмехнуо се, одмахнуо главом и наставио са паљбом.

Још неколико бомби је пало недалеко од њих. Једна је експлодирала у непосредној близини, тако да је Слободан осетио потрес у ваздуху, који га је, заједно са неколико груменчића земље, лупио у лице.

Отворио је и он брзу паљбу, иако од магле није могао да види даље од неколико корака. Мириси барута и дима, који су испунили тешку, влажну маглу, отежавали су дисање.

Чуо је иза себе, лево и десно, кроз звиждук и експлозије, гласове водника Грујина, десетара Младена и Велизара, како распоређују тројке и довикују се између себе. Вика са партизанске стране је престала, али се паљба убрзала. Ту и тамо, иза њих, почеле су да експлодирају и баљачке гранате.

Изненада, према челу колоне, нешто улево, зачула се вика.

- Заломи, заломите! Заламај десним крилом, опкољавај! - чуо се јасно снажан глас поручника Чавића.

Одмах затим разлегли су се повици добровољаца.

- Живео краљ! Живела Србија!

Следећих десетак минута експлодирале су бомбе све чешће, и све ближе звиждали меци, орила се пуцњава, и онда, изненада, све се утишало.

- Повлаче се - чули су Грујинов глас. - Прекидај паљбу. Остани на својим местима.

Лежали су и клечали у заклонима неко време. Магла је почела да се разређује и полако уздиже. Сада су могли да се виде много јасније између себе, а исто тако да размотре и положаје на којима су их изненадили.

Налазили су се на коси близу ивице шуме, у ствари у бољем положају од комуниста, који су се кретали нижим тереном и брисаним простором. „Вероватно”, мислио је Слободан, „нису били тога свесни кад су напали”.

Командир им је ишао у сусрет са својим пратиоцем, капларом Петром.

- Имате ли губитака? - питао је Грујина.

- Имали смо срећу.

- Први вод има једног мртвог и тројицу рањених. Првим метком су погодили поднаредника Радослава из Чокешине. Кажу ми да је био јединац у мајке - окренуо је главу на другу страну. Кад се отргнуо, погледао је око себе по воду. - Алал вам вера, добровољци - повисио је глас. - Држали сте се јуначки, онако као и ваши очеви што су се држали.

Слободан је осетио да су му се изненада овлажиле очи. И не само због Радослава, кога се добро сећао још из Деветог одреда и акције у Хомољу. Држали су се јуначки, казао је ста-

ри ратник, као и њихови очеви! Чинило му се у овом тренутку да му нико никад у животу није ништа лепше казао, нити би могао да каже.

- Кад смо чули ваш глас, господине поручниче, да их опкољавате - осмехнуо се водник - то нас је још више охрабрило.

Командир се насмејао.

- То је било само мало лукавство, да их заплашимо, јер нема ништа горе војнику под ватром, него сазнање да је опкољен. Истина је да смо их ударили с бока, али по оној маглуштину, ко би знао тачно где су они, а где смо ми.

Слободан је видео око себе срећна и насмејана лица. Прво она похвала, а сада изненадна потврда да имају не само храброг него и мудрог четовођу. Погледао је Грујина. И његово тврдо и грубо лице било је развучено у осмех.

- Хвала Господу Богу што смо овако добро прошли - наставио је поручник. - Сељак нам је казао да их је синоћ, пред само смркавање, избројао око три стотине кад су се спуштали неком падином, а да нас он није опоменуо, ко зна како би још било.

Док је посматрао смирено и самоуверено командирово лице, Слободан се сетио мисли и слутњи које су га обузимале пред борбу. Случајно су им се погледи срели, и он се задовољно осмехнуо.

- Је ли, Сремче - обратио му се командир - да ли си се навикао на ове планине?

- Јесам, господине поручниче, али и ми имамо нашу Фрушку гору.

- Лепа земља. Био сам неколико пута у Сремским Карловцима, а једном и на Фрушкогорском Венцу.

Одмах затим се окренуо Грујину и почео да му тихо даје наређења.

Слободану је пришао Бора Брка.

- Друзе, Слободане - казао је смешкајући се - ти си помислио да ја погибе, а ја запео за оне исте жиле, к'о и ти што си одма' после мене, па пао к'о проштац.

- Чуди ме - казао је Слободан - да је она бомба експлодирала одмах испред нас двојице, а није нашкодила ни теби ни мени.

- То је сигурно талијанска - насмејао се Велизар. - Срећни сте што није била крагујевчанка.

- Хвала Богу - казао је Бора Брка.

Чим је поручник отишао, Грујин је позвао десетаре и Слободана.

- Причекаћемо овде док нам не превију рањенике и припреме носила за покојног Радослава, и још једног тежег рање-

ника, новог добровољца. Двојица лакших рањеника ће моћи и сами да иду.

- Куда ће с њима? - питао је поднаредник Младен.

- Десетина из Првог вода отпремиће их до најближих кућа. Ту ће реквизирати сељачка кола и пренети их за Краљево.

Улево, из правца у коме су се партизани повукли, зачула се недалека пуцњава и експлозија бомби.

- Наишли су на Најдановића - насмејао се Велизар - неће се добро провести.

Кренули су убрзаним кораком, и ускоро почели да се спуштају дубоком и широком јаругом. Овога пута неколико тројки су им штитиле бокове, али на челу чете је и даље ишао командир.

Магла се најзад потпуно разредила и уздигла. Чула се све гласнија пуцњава и по који отегнути звиждук залуталог метка.

Слободан се у једном тренутку окренуо. Иза њега је ишао Велизар насмејана лица, као да је разговарао сам са собом. Преко рамена је носио своју стару збројовку. Успорио је корак.

- Шта је било? - питао је Велизара.

- Шта може да буде? Помажем овом моме пушкомитраљесцу. Отежала му збројовка. А мени ништа, к'о да носим пушку.

Илија, који је носио Велизареву пушку, такође преко рамена као што се носи пушкомитраљез, мршав, али мишићав младић средњег раста, слегнуо је раменима иза десетарових леђа, и завртео главом.

Слободан се насмејао.

- Немој да те види Грујин. Знаш га какав је. Неће му се свидети.

- Шта има да му се не свиди. Помажем мало човеку из моме десетине.

Наишли су на неке рупчаге. Јаруга се сужавала и кривудала између стења које се све чешће уздизало из сувог шипража. Ту и тамо наилазили су опет на наносе снега чија се површина замрзла и претворила у тврду, клизаву кору.

Коњовоци су све чешће застајали, док се испред њих очигледно водила жестока борба.

На једном таквом застоју дошла је наредба водницима да се јаве командиру.

Кад се Грујин вратио, позвао је Слободана и десетаре. Био је очигледно расположен.

- Дошли смо у додир са Најдановићевом патролом, која нас је тражила. Они су изненадили комунисте кад смо их ми потерали. Најданац је чуо нашу борбу, па их је чекао развијен

у стрелце, јер је претпостављао да ћемо их ми одбацити. Оставићемо овде коње да нас не успоравају, а ми ћемо напасти партизане с леђа.

Одмах затим цела чета се развила у стрелце, и кренула убрзаним кораком.

Наједном, са десног крила, чули су снажан командиров глас.

- Добровољци, ко је с нама?

- Бо-ог! - одјекнуло је из двадесетак грла, оних који су му били најближи. - Напред, за мном!

Као одговор, дочекала их је јака ватра.

- Лези! Узимај заклон! - чула су се наређења водника и десетара.

Нешто даље иза партизанских положаја одјекнуло је громко, као неки закаснили ехо:

- Бо-ог!

- Наши! - викнуо је Велизар. - Захватили смо их у клешта.

Слободан се окренуо да га види. Лежао је иза једног камена и пажљиво нишанио својом пушком. На десет-петнаест корака од њега лежао је Илија са два помоћника, и тукао из збројовке кратким рафалима.

„Мора да је Велизару било тешко да се растави са својим пушкомитраљезом”, помислио је.

Партизани су нешто викали. Није могао да разазна шта.

Између мушких гласова, чуло се и неколико женских.

- Бајонете на пушке - дошло је наређење са чела.

Слободан је брзо исукао бајонет из корица и, још увек у лежећем ставу, наместио га на пушку. Срце му је закуцало брже. И пре је журишао, али се још ниједном није сударио прса у прса. „Боже, помози!” помислио је и уздигао се на једно колена. Погледао је још једном испред себе. Блага падина, обрасла закржљалом, жућкастом травом, са покојом избочином, сивим каменом, оголелим жбуном, ретким буковим дрветом. На дну падине ред шибља, а кроз њега светлуцају пламичци и уздижу се праменови дима.

- Пушкомитраљесци, брза палба! - долази опет наређење.

Ваздухом злокобно звиждућу меци, штекћу пушкомитраљеци, експлодирају бомбе.

Чекају, чекају, а наређење за јуриш не долази. Читава вечност.

Слободан се окреће око себе. Добровољци, са бајонетима на пушкама, неки чуче, а неки као и он клече на једном колени. Леђа савијена у лукове, лица бледа, напрегнута, очи уперене на оне пламичке у шипрагу. А срце куца, куца.

Наједном, из шипрага и жбуња излећу сиве прилике и ју-

ре право према њима. Дике пушку, нишани, повлачи ороз...

- Бомбаши! - викнуо је неки добровољац.

- Ију-ју-ју! - чује се вриска женских гласова.

Пушке са бајонетима се спустиле и сипају ватру.

Станиша Босанац је устао из свога заклона, и из стојећег става туче пушкомитраљезом.

Велизар баца бомбу.

Слободан се дике. Као кроза сан удара запаљачем у кундак, и свом снагом баца једну од своје две крагујевчанке. Још три-четири, једна за другом, експлодирају између „бомбаша”. Неки од њих падају, остали застају, бацају неколико бомби, окрећу се и у нареду одступају.

- Добровољци, јуриш! - долази најзад командирово наређење, а одмах затим заори се јака војничке трубе, која је такође позивала на јуриш.

Као један, цео стрелачки строј се дике.

- Живео Краљ!

- Жи-ве-о! - одјекује чистином.

Срце као да је престало да куца. Испред Слободана опет она иста свина из ранијих јуриша, само је овога пута много гушћа, тежа, као да хоће да га својом густином и тежином задржи и заустави. Отима се, и одмах после првог напорног корак обузима га оно старо, необјашњиво узбуђење и одушевљење, још више појачано једном трубе, одушевљење, које га тера да свом снагом јури напред, прескаче камење и жбуње, очију упртих, преко врха бајонета, у шипражје из којег излећу светлуцави пламенови.

Тек кад су улетели у шипраг, приметио је да нема више звиждука зрна.

- Беже! - викао је Велизар. - За њима, другови!

- За њима, за њима! - одазвао му се десетар Младен.

- Добровољци, сто-ој! - препознали су опет снажни командиров глас.

- Прекидај палбу! - чуо се још глас који је долазио негде испред њих. - Овде капетан Најдановић.

- Овде поручник Чавић.

Кроз неколико минута измешали су се са добровољцима из Најдановићеве чете, срећни, насмејана лица.

Слободан је видео кад су се командири састали, салутирали један другом, и срдачно се руковали.

Најдановићева чета је имала једног мртвог и четири рањена - казао је Грујин. - Погинуо им је један од нових добровољаца. Ми смо боље прошли. Само један лакши рањеник.

„Невероватно”, мислио је Слободан, „толика пуцњава, експлозије и јуришање!” Опет се сетио речи које је често слу-

шао, нарочито после борби: „Бог нас чува.” У свести му је искрснуо и лик потпоручника Ристића кад га је у Хомољу повео у прву борбу, и у исто време у први јуриш. Цитирао им је тада речи Димитрија Љотића о недољивости „јуриша храбрих противника”.

Окренуо се према благој узвишици којом су стрчали са бајонетима на пушкама, покушавајући да замисли како су они то, пре свега неколико тренутака, могли да изгледају партизанима који су лежали у шипрагу и засипали их ватром.

Тек сада је приметио неколико непомичних тела, расутих по чистини.

- Какве су им то униформе? - питао је Грујина.

- Енглеске. Има их четворица. Они, као и ми, не остављају своје мртве. Овога пута смо их добро подухватили. Морали су имати још много више губитака.

- Ко је тамо? - изненада се проломио глас са ивице шуме, негде иза малопређашњих положаја Најдановићеве чете.

Заћутали су.

- Ко је то? - опет се чуо исти глас. - Јесте ли ви четници?

- Ово су Недићеви добровољци - одазвао се Најдановићев глас.

- Овде четници из Жичке и Трнавске бригаде.

Кроз минут-два видели су како четничка патрола од шест људи излази из шуме.

Један од њих је пришао капетану Најдановићу, стао мирно, и по војнички га поздравио.

Недалеко од Најдановића, Слободан је видео Милана Кунића и Перишу Бошковића.

- Стигли сте у прави час - Периша му је пружио руку кад им је пришао.

- А ви сте их добро дочекали кад смо их потерали са планине.

- Овај ваш јуриш - казао је Милан - подсетио ме је у неку руку на онај наш јуриш близу Мораве, са Бошком Боројевићем. На први поглед је изгледао бесмислено.

- Само - насмејао се Слободан - онда нам није свирала труба, а друго: оно је било узбрдо! - Бацио је поглед на четнике који су живо разговарали са командирима. - У сваком погледу, узбрдо!

- Хвала Богу, и то је прошло. А то су ми били, ваљда, најтежи дани у животу.

- И не само теби...

- Периша! - прекинуо их је Најдановићев глас - скупи нешто муниције у твоме воду и подели овим четницима.

Слободан и Милан су се погледали.

- Сећаш ли се како је почело у Крушевцу - казао је тихо

Милан - све због те проклете муниције!

- Неће више. Ово је нешто друго. Опаметили смо се и ми и они.

- Како твој командир, поручник Чавић?

- Не може бити боље. Стари, прекаљени борац. А твој командир Најдановић?

- Он је активни официр. Одличан је стратег. Све предвиди, до најмање ситнице. Ништа не оставља случају. Наишао сам на неког његовог Ваљевчана и он ми је причао да је велики идеалиста, и ретко добар човек.

- Да ли су и Младеновићева и Пратећа чета имале борбе за ова два дана?

- Не верујем. Партизани су се сударили са четницима близу Ивањице, а исто тако и са Марисавом. Њихове главне снаге су сада негде између реке Моравице, Студенице, и Чемерне планине. Ово су им само извиднице, које испробавају терен. Ако не могу да пређу Ибар на једном месту, они ће покушати на другом.

- Дао сам им сто педесет метака - казао је Периша Бошковић кад се вратио. - Они носе у торбицама по пет или десет метака. Тако се не може ратовати против одлично наоружаних комуниста.

- Штета је што Дража има за своје саветнике људе као што су Драгиша Васић и Топаловић... - почео је Милан, али га је Слободан прекинуо.

- Драгиша Васић је јак интелектуалац.

- И талентовани писац. Све то ја знам, али он није практичан политичар, као ни Топаловић. Да су дали Дражи бољи савет, Недић би их до сада наоружавао, јавно или тајно, како год желе, и данас би нам свима било много лакше.

- Сад се не би верали по овим планинама, пуним партизана - сложио се и Периша - само са пет или десет метака.

- Плашим се једино - наставио је Милан - да ће их то приморати да под овим условима примају муницију од Немаца. Ми смо, као што знате, самостални у сваком погледу, јер нас наоружава Влада народног спаса, и нас се не тиче шта они у Лондону говоре. Ми смо то већ одавно прегорели.

- Комунисти би то искористили за своју пропаганду. Нарочито да их оцрне пред савезницима, а то нам свима, као нацији, данас најмање треба.

- Куд иду ови четници? - питао је Слободан.

- Хоће да ухвате везу са Звонком Вучковићем, командантом Првог равногорског корпуса, који је негде у овом крају.

- Спреман за покрет! - чули су се гласови двојице командира.

Слободан се опростио од двојице водника и придружио

се Грујином воду.

Најдановићева чета се одвојила, а они су се, после кратког одмора, ведри и весели, вратили да се састану са комором.

Коњовоци, који су делимично растоварили коње, обрадовали су се кад су их видели како долазе.

- Мислили смо већ да сте нас заборавили у овим рупчагама - казао је висок сув каплар, помажући добровољцу да учврсти тешки митраљез на самару.

Ту ноћ су преноћили у нешто већем засеоку, и сутрадан, рано, кренули у правцу Ивањице, обилазећи Чемерну планину.

Опет их је пратила далека тутњава артиљеријске паљбе и бацача, док су се пењали и силазили планинским гребенима, све више завејаним снегом.

Изјутра их је дочекала она иста густа магла, која се тек негде средином дана почела да разређује. Ишли су полако, корак пред корак, како би их товарни брдски коњићи, који су носили делове тешког митраљеза, сандуке са муницијом и сувом храном, могли да прате без честих застајања на утабаној снежној путањи.

Слободан је, као и у Хомољу и на другим већим маршевима, прешао ону тачку за коју му се чинило да кад је достигне, неће више моћи да направи „ни корака”. „Оугла човек”, казао је једном Пера Сремац кад су се пенетрали уз Јастребац, „па га носи нека непозната сила - све док не лупи лицем у ледину. А кад једном лупи, а оно прошла већ читава вечност”. Није одмах разумео Перине речи. Тек касније, после мноштва дугих километара под пуном ратном спремом и са недовољном исхраном, схватио је да човек може издржати неизмерно више него што је он то икад могао и да замисли.

На једној чистини срели су двадесетак четника, који су изгледали преморени и изгладнели. Испричали су им да су имали жестоке борбе са партизанима, уз велике губитке, и да су изгубили своју јединицу. Крећу се у правцу Каоне, јер су им сељаци рекли да се тамо негде налази капетан Звонко Вучковић, са својим Првим равногорским корпусом.

Кад су пролазили поред Велизарове десетине, последњи у колони, млад, висок и мршав четник, дуге косе и ретке брадице, обратио се десетару тихо, застајући:

- Поднаредниче, кажите овим вашим војницима да ми даду два-три шаржера. Сву сам муницију испуцао, и имам само још два метка у пушци. Ако опет наиђемо на комунисте, нећу да ме живог ухвате.

- Ја не смем на своју руку - казао је Велизар базирујући се немирно око себе. - А треба и нама. Јуче смо имали две борбе, једну за другом.

Слободан се измакао из колоне да пропусти оне иза себе, и сагнуо се као да завезује пертлу на цокули.

Пропустио је десетину и кад су наишли коњовоци, пожурio је за четником, у исто време откопчавајући фишеклије.

Извадио је брзо два шаржера, сваки од по пет метака.

- Еј, брате - позвао је четника, стрпао му у руке шаржере, гледајући око себе.

Погледи су им се срели за тренутак. Тргао се кад је видео два крупна, измучена и неиспавана ока, како излазе из мршаваг и потамнелог лица. Брзо се окренуо и потрчао да стигне десетину.

Тек што је стигао, дошло је наређење:

- Чета, стој! Држи одстојање.

После неколико тренутака преносило се колоном:

- Педесет минута одмора.

Скинули су ранчеве на снег, где се ко нашао, и задовољно поседали на њих.

Грујин је гледао на ручни сат.

- Један и тридесет. Време да се руча.

Вадили су из торбица хлебове, пажљиво секли, свако себи, кришку-две хлеба и мазали их маргарином.

Слободан је осетио како му крв пријатно струји кроз цело тело, нарочито кроз ноге. Седео је мирно, затворених очију, пет-шест минута пре него што је и он дохватио торбицу са сувом храном.

Док је полако жвакао тврди војнички хлеб размишљао је о малопређашњем сусрету. Очи младог четника му нису излазиле из свести.

„Мора да је прошао кроз неку страхоту”, помислио је.

Тамо негде, од Ивањице, из правца из ког су четници долазили, допирала је до њих далека тутњава артиљерије, и с времена на време пригушено штектање митраљеза, већ пуна три дана, у ствари, откако су почели да се удаљују од Краљева.

По изгледу тог четника, а и по начину како је говорио кад се обратио Велизару, учинило му се да је или студент универзитета или свршени матурант, као и он што је. Били су приближних година.

Сетио се Горданиног брата који се поново активирао и „отишао у шуму”, како му је то Милан Кунџић недавно казао. Можда је и он данас негде у овим планинама... Она њихова препирка у Крушевцу изгледала му је сада још бесмисленија, скоро трагикомична. У ствари, видео је то као судар две воље, два начина борбе, два пута који воде истом циљу: „С вером у Бога, за Краља и отаџбину.”

Из мисли га је тргао Велизарев глас.

- Шта сам ја могао? - говорио је Бори Брки, као да се извињава. - Нисам могао ја сам да донесем одлуку. Што није питао командира? Он би им сигурно одвојио десетак шаржера.

Откопчао је фишеклије и почео да броји.

- Од стотину метака имам само још педесет и пет.

Бора је погледао у своје фишеклије.

- И ја имам само још шездесет. - Одмах затим обратио се Слободану. - Друже просветаре, а колико је теби још остало?

„Што мене баш да пита?” помислио је. Био је уверен да га није нико видео кад је дао муницију, сем можда један од коњоводаца. Иако на Борином лицу није могао да примети ништа нарочито, већ одавно је запазио да је он мајстор да прикрије своје праве мисли. Поред тога, приметио је да се и Витомир, добровољац који је седео недалеко од Боре, некако значајно осмехнуо.

- Десет шаржера, педесет метака - казао је закопчавајући фишеклије.

И други су почели да броје. Већина њих је имала од педесет до шездесет метака.

- Морамо одсада да пазимо мало боље на муницију - казао је Велизар. - Истина је да са комором носимо резерву, али то је највише за пушкомитраљезе.

Велизар је устао и пришао воднику који се и сам, изгледа, узнемирио кад је чуо од Велизара за стање муниције.

Велизар се ускоро вратио и поново сео на свој ранац.

- Грујин се забринуо кад сам му казао колико смо метака потрошили. Отишао је да рапортира командире.

Ускоро се вратио и Грујин, и обратио се воду.

- Вечерас, кад се сместимо, поделићемо сваком у чети по неколико шаржера. Морате од сада да пазите на сваки метак. Пали само кад га видиш, или ако дође наређење за брзу палбу.

Кад су кренули, Слободану је пришао Бора Брка.

- Друже, Слободане - казао је показујући на цокуле - заборавао си да завезеш и другу пертлу.

- Ти све видиш - насмејао се. - И шта десетар носи у чатурици, и како просветар завезује пертле.

- Заклела се земља рају... - чуо је иза себе равномерни глас Вељка Остојића Глумца.

- Да се тајне све сазнају - Слободан је завршио изреку место њега.

- О, не друже, просветаре. Тако се некад говорило. Сад се каже: да се људи препознају.

Неколико најближих добровољаца, који су могли да их чују, слатко су се насмејали. Они непосредно иза тих, најбли-

жи, пожурили су и смањили одстојање.

- Шта је? Шта је то Вељко казао? - хтели су и они да чују.

Слободан се окренуо и видео ведро и насмејана лица.

„Шта је то?” помислио је. Није био сигуран да ли је добро разумео. Кроз свест му је пролетела мисао да су ови сељачки синови, његови вршњаци са само четири разреда основне школе, паметнији, и у неку руку надмоћнији и од десетара Велизара, и од водника Грујина, а свакако и од њега, свршеног матуранта и четног васпитача, Слободана Спасојевића. Како било да било, та помисао му није била нимало непријатна.

Већ се спустио мрак кад су стигли пред школу малог али широко расејаног села.

Чим су се сместили, четни наредник је дошао да им раздели муницију.

Слободан се понудио воднику Грујину да бар дежура преко ноћи као дежурни подофицир, кад већ не може да излази на стражарење због свога положаја у чети, али га је он одбио.

- Немој да бринеш за то - казао је - само иди и спавај. Гордић је нама, водницима, наредио да те не стављамо ни на какве војничке дужности, сем, наравно, у случају неке критичне ситуације. Ти, као четни васпитач, имаш свој посао.

Знао је да му више не вреди да покушава. Кад Гордић нешто „нареди”, нема више поговора.

- Шта се бринеш? - обратио му се Велизар кад је приметио да се сневеселио. - Не брини. Неће ти нико замерити. Доста је и то што си пошао с нама, а ниси морао... као ни за Братунац.

Није имао времена за размишљање. Чим се спустио на сламу, покривену ћебетом, заспао је тврдим сном.

Није знао колико је дуго спавао кад га је пробудио пригугшен, и у исто време заповеднички глас водника Грујина.

- К’ оружју! Узбуна!

Скочио је са лежишта, обукао шињел, опасао се фишеклијама, увио ћебе и шаторско крило, пребацио их преко рамена, дохватио пушку, ранац и шлем, и међу првима излетео из просторије.

Велизар и Младен су постројили своје десетине испред зграде. Ноћ је била светла, највише због снежне белине.

С једне и с друге стране видели су и остале добровољце из чете како се постројавају.

Из даљине се чула далека тутњава артиљерије, прекидана с времена на време фрктањем коња, које су коњовоци брзо и спретно самарили и товарили.

- Другови - обратио им се водник Грујин, који је дотрчао

од командира - партизани су дознали да смо овде. Спремају се да нас нападну. Наш вод ће заузети оно брдашце испред школе... За мном, трчећим кораком!

„... Нема ништа горе војнику”, Слободан се сетио речи поручника Чавића док је трчао свом снагом према брдашцу, „него сазнање да је опкољен”. „Ваљда нису почели да нас опкољавају”, помислио је и осетио како му је срце јаче закуцало.

Заузели су брзо положаје на брдашцу покривеном снегом, по коме су штрчали ту и тамо дебели, црни пањеви, и комади стења.

Лежао је у снегу, иза полутрулог пања, и пажљиво посматрао ивицу шуме на шездесет-седамдесет метара испред њих.

После свега неколико минута приметио је како се неке сенке одвајају од густог дрвећа. У следећем тренутку видео је двадесет-тридесет, а можда и више тамних људских прилика како у стрељачком строју, журно, скоро трчећи, излазе на чистину покривену снегом, и приближују се њиховом положају.

„Бомбаши”, помислио је.

- Пали! - разлегао се глас водника Грујина.

Убацио је метак у цев, нанишанио и повукао ороз.

Леденим ноћним ваздухом одјекнула је ураганска паљба пушака и пушкомитраљеза.

Неколико прилика је попадало, неки су се окренули и потрчали натраг према шуми, док су остали застали, бацајући бомбе.

Видео је опет, недалеко од себе, како је пушкомитраљезац Станиша Босанац устао и из стојећег става осуо паљбу.

Испред њих су почеле да експлодирају бомбе.

У следећем тренутку Слободан је чуо иза леђа, и негде иза школске зграде, пуцњаву и експлозије. Још пре него што су потрчали према брдашцу, видео је како један Чавићев вод заобилази зграду.

Одлакнуло му је. Да су остали у школи само још десетак минута, сад би били потпуно опкољени, а кроз прозоре би упадале бомбе.

Док је убацивао затварачем метак за метком и повлачио ороз, сетио се наређења да штеде муницију. Застао је и прелетом погледом простор између брдашца и шуме. На белом покривачу лежало је неколико непомичних људских прилика. Преживели су се дочепали мрачне шуме.

Између дрвећа су засветлуцали пламичци, а меци зазвудукали кратким, оштрим звиздуцима изнад њихових глава и поред ушију.

Звиздук је долазио и с леђа, истом жестином као и са фронта.

- Предајте се, опкољени сте! - викао је неко из шуме. - Не бојте се. Пустићемо вас кућама.

- Само изволите, дођите. Чекамо вас! - познао је Велизарев глас. - Клечао је на једној ноzi иза камена, недалеко од њега, и пажљиво нишанио.

„Ипак су нас опколили”, јавила се Слободану тешка ми-сао.

Наједном, испред њих, разлеже се позната женска ври-ска.

- И-ју-ју-ју! - одјекнуло је кроз прасак пушака, штектање митраљеза и цијук зрна.

Као неки језиви ехо, одазвао му се исти врисак негде иза леђа.

Изненада је престао звиждук метака, а из шуме су почеле да искачу тамне прилике и јуре право према њима.

- Добровољци, брза палба! - чуо је Грујинов глас, који је и овога пута био чврст и заповеднички, као и на војним вежба-ма у шабачкој касарни.

Слободан није више имао времена да гађа. Убацивао је метке у пушку и повлачио ороз што је брже могао.

Бомбе су почеле да падају и експлодирају одмах испред њих. Видео је лево од себе добровољца како је испустио пу-шку и преврнуо се на леђа. Био је један од нових добровоља-ца. Није му јасно видео лице. Хоће да му приђе и помогне, али на свега десет-дванаест корака нека људина јури право према њему, с пиштољем у руци.

Подигао је пушку... метак је већ био у цеви... али пре не-го што је могао да повуче ороз, човек је крикнуо, раширио ру-ке и свом тежином тела треснуо само на два-три корака од ње-га.

Видео је Велизара како је искочио из свог заклона и до-грабио револвер који је лежао поред партизанове испружене шаке са згрченим прстима. Уперио га је према нападачима и, још увек у чучећем ставу, осуо из њега брзу палбу.

Наједном, трубач је засвирао јуриш.

- Напред, добровољци! - чуо се командиров глас кроз јеку трубе, звиждук челика, прасак пушака, експлозије бомби, ври-сак женских и вику мушких гласова.

Прва помисао му је била да извуче бајонет из корица и да га стави на пушку, али за то није имао времена. Устао је. Видео је испред себе и Велизара како се исправља у истом тренутку. Захвата га опет она стара сивина. Потрчао је за Велизарем, држећи испред себе пушку као да је на њој ба-јонет. Редови тамних прилика су се заталасали и разреди-ли.

Велизар је свом снагом треснуо неког кундаком. Одмах затим, Слободан се сударио прса у прса са тамном људском масом. Из мрклине су искрсла два разрогачена, округла ока,

две огромне беоњаче. Од потреса је скоро пао. Затетурао се, и једва се одржао на ногама. Окренуо се брзо око себе са пр-стом на орозу. Тамна прилика као да је нестала у земљу. Опет је појурio за Велизарем.

Чуо је још само јеку трубе која је надјачавала и заглуши-вала све остале звуке.

- Живео краљ! - викнуо је неко чим је труба за моменат ућутала.

- Ура! Ура! - чуло се са друге стране.

- Беже! Партизани беже! - распознао је глас десетара Младена.

Изненада је настала потпуна тишина, која је деловала не-стварно, као нешто што не припада овој леденој, снегом осве-тљеној ноћи, испуњеној тешким мирисом барута и смрти.

Застали су на самој ивици шуме.

- Господине поручниче, пробали смо обруч - чуо је зади-хан Грујинов глас, чији звук као да је наједном објавио и про-бој неког зачараног, пакленог круга, и повратак у свакодневну стварност.

- Покупи што пре наше мртве и рањене. Морамо одмах да се извучемо одавде.

Грујин је наредио Велизару да заузме нове положаје дуж ивице шуме, а Младену, да се са својим водом постара за мр-тво добровољца и тројицу рањеника, и да их допреми до шу-ме.

- Ко је погинуо? - питао је Слободан Велизара.

- Зар ниси видео? Поред тебе је погинуо Јова Милановић.

- Зар Јова?! - није му препознао лице. Јова је био нови до-бровољац из тројке Боре Брке. За Јову се мислило да је пребио ногу у акцији код Соко-града. После се испоставило да је би-ла само ишчашена у зглавку.

- Још су двојица погинули - чуо је Грујинов глас - из вода који је штитио другу страну зграде.

После неколико тренутака Слободан је видео како четири добровољца носе на ћебету Јовино тело.

Двојица су помагали Витомиру, који је храмао на једну ногу. Остали војници из десетине су купили партизанске пу-шке и пребацивали их себи преко рамена.

- Где су други рањеници? - питао је Слободан.

- Овде смо - чуо је глас пушкомитраљесца, Станише Бо-санца.

- Зар и ти? - тргао се Слободан.

- Није ништа нарочито. Прошао метак кроз раме. Мог по-моћника Милишу лупио комадић бомбе у главу.

Један од добровољаца је обавијао завој око Милишине главе.

- Није ни мени ништа - казао је рањеник, смешкајући се, кад је видео Слободана како га забринуто посматра. - Само ме мало одкрзло по челу... и потресло. Занело ми главу.

Погледао је још једном Станишу Босанца. Он се држао руком за лево раме. Кроз прсте му се полако сливала крв.

- Сад ће доћи санитарски наредник да га превиде - казао је Велизар. - Први и Други вод имају шест-седам рањеника.

Бора Брка је пошао у сусрет добровољцима који су носили мртвог Јову, и помогао им да га унесу у шуму.

- Он ми је био први комшија - казао је кад су га спустили на снег, између Станише Босанца и Милише. Клекнуо је поред њега, скинуо шлем, прекрстио се и заклопио му очне капке. - Знам му целу фамилију к'о и своју што знам - додао је тихо.

Најзад је стигао и санитарски наредник, са плавом плеханом кутијом на којој је био утиснут црвени крст.

Помогао је брзо и спретно Станиши да скине шињел и блузу. Ножем је распорио кошуљу око рамена, очистио рану газом и за минут-два га превидео.

- Није ти оштетило кључну кост, а ни плућа - казао је Станиши док му је помагао са блузом и шињелом - а то је и најважније. Хоћеш ли моћи да идеш?

Станиша је климнуо главом и почео да тражи погледом свој пушкомитраљез.

- Дајте га мени - казао је Велизар и пребацио га преко рамена. - Не брине, Станиша, ја ћу га пазити као што сам пазео и моју збројовку.

Наредник је превидео и Витомирову ногу, прегледао завој на Милишиној глави, и брзо се вратио у правцу из кога је малопре дошао.

- Завијте Јову у његово шаторско крило - наредио је водник Грујин - па ћемо га вући по снегу. Тако ће бити лакше. Неће требати четворица, моћи ће и двојица.

- Пренеси - дошло је наређење - колоном по један. Држи одстојање!

Станиша Босанац и Милиша су одбили сваку помоћ, међутим, два добровољца су помагали Витомиру, а двојица су на смену вукли по снегу Јовино мртво тело, увијено у шаторско крило. Силазили су планином, тако да су се кретали доста брзо.

После нешто више од једног сата, наишли су на неколико кућа.

Колона је заустављена, и командир је позвао воднике.

Сели су на ранчеве и ћутке се одмарали.

Слободан је затворио очи. Видео је Јову како испушта пушку и изврће се на леђа. Одмах затим над њим се надноси

огромна, тамна прилика са пиштољем у руци. Чује опет онај крик, „ваља са мртни ропац”, помислио је. То исто, сада безживотно тело пада свом тежином испред њега, а на свега корак-два - згрчени прсти у снегу поред црног револвера. Осећа још увек силу судара са неодређеном, мрачном масом из које се беле два огромна, округла ока.

Отворио је очи и погледао по добровољцима, који су се дели оборених глава. Прекинуо је тишину.

- Ко је погодио оног великог партизана што је полетео на мене?

- Шта мислиш? - насмејао се Велизар.

- Ти, Велизаре?!

- Јесте, он је - јавио се Вељко Остојић Глумац. - Ја сам га видео.

- Хвала ти, Велизаре! Сигурно си ми спасао живот.

- Нисам ја то због тебе, друже Слободане, него због овог партизанског пиштоља.

Слободан је видео за Велизаревим опасачем заденут велики, тамни револвер.

- Што му ниси скинуо и холстер? - питао је пушкомитраљезац Илија.

- Не могу ништа да узем са мртваца сем оружја - казао је замишљено, али се онда опет насмејао - не ваља се!

- Не ваља се - поновио је за њим, као неки ехо, један од добровољаца.

Грујин се убрзо вратио.

- Младене - обратио се десетару - одведи рањенике у прву кућу и види да се добро сместе. Овде ћемо дочекати зору. Наш вод је заједно са Првим водом на мртвој стражи, све до сванућа. Ми ћемо да држимо положаје испред кућа, а Први ће иза кућа. Други вод ће да се одмара.

Грујин је измакао вод на узвишицу у један шумарак, на тридесет-четрдесет метара од зграда, и распоредио га по тројкама.

Слободан је остао са Велизарем.

- Нигде се ја више не мичем од тебе, Велизаре - насмејао се.

- Још да ми је Грујин оставио Станишин пушкомитраљез... али, видео си шта је урадио: узео га од мене и дао га Бори Брки. И још каже: „Не можеш ти, ти си десетар.”

- Шта се буниш? - пречуо га је Грујин, који се враћао са обиласка вода. - Ахо хоћеш баш толико да поново носиш пушкомитраљез, онда врати те звездице са рамена, па ћемо их дати неком другом. Не може се и једно и друго.

- Колико је изгинуло партизана? - питао га је Слободан.

- Кажу да су, све заједно, избројали њих четрнаест. Опет

смо имали луду срећу. Било их је најмање неколико стотина.

- Није само срећа, друже, водиче - казао је десетар Младен. - Има ту више од среће. Сам нам је Бог помогао.

- Откуд смо знали да ће нас напасти? - питао је Слободан.

- Сељак чији је син у четницима видео их је, па нам је на време јавио. Ово село има и неколико партизанских кућа. Сељак је казао командирима да им је и учитељ отишао са њима, још четрдесет прве, и повео са собом неколико младића. - Окренуо се опет Велизару. - Је л' ти то тај пиштољ што си га узео са мртвог партизана?

- Он је убио тог партизана - пожурио је Слободан да објасни - а вероватно је и мени спасао живот.

- Немој све да верујеш што ти Велизар каже.

- Видео га је и Вељко Глумац.

- А ко верује Вељку Глумцу? Дај ми да видим како изгледа. Велизар се узнемирио.

- Не можеш га узети од мене.

Грујин је пружио руку и Велизар је полако, са оклевањем, извукао револвер из појаса и пружио му га.

- Еј, то си ти убио Шпанца!

- Какви Шпанци? питао је подозриво Велизар.

- Друже Слободане, објасни ми - насмејао се водник, вратио Велизару револвер и наставио са обиласком вода.

- Пре овог рата, у Шпанији се водио грађански рат између комуниста и фашиста. Многи наши комунисти, а међу њима и Тито, отишли су тајно у Шпанију да се боре за свој комунизам. Тамо су испекли војнички занат и онда се вратили овамо да нас усреће. Можда је и тај велики био један од њих.

- Дај Боже! - осмехнуо се Велизар.

Ускоро се вратио поднаредник Младен и придружио се својој десетини.

Слободан му је пришао.

- Како су рањеници?

- Сместили смо их лепо на сламу, поред огњишта. Док смо им удешавали, наишао је командир и тражио од домаћице да им свари млека и испече цицвару. Онда је извадио паре и дао их домаћину, иако се домаћин из почетка нећкао.

Кад се одвојио од Младена, потражио је оком Бору Брку. Видео га је како седи замишљен поред Станишиног пушкомитраљеза.

У свести му је искрсла слика Боре, како са добровољцем из своје тројке помаже Јови да са повређеном ногом силази низ стрми, планински путељак, који је водио за Соко-град.

Из даљине је још увек допирала потмула тутњава, само овога пута је била једва чујна.

Небо је ускоро почело све више да бледи. Из куће иза њих издизао се бели дим, брзо се појавио и нестајао у реском ју-

тарњем ваздуху.

Пиркао је хладан планински ветар пролазећи кроз шаторско крило којим се огрнуо, кроз шињел, блузу и кошуљу. Прсти на ногама су се смрзавали. Осећао је како подрхтава целим телом.

Седео је неко време на ранцу, иза младе букве и бодљикавог жбуна покривеног дебелом наслагом замрзнутог снега. Устао је са ранца и грудима легао на њега. Промена му је годила неко време, чак је осетио како му се предњи део тела почео пријатно да загрева. Међутим, како су му колена била у снегу, ускоро је и тај положај постао неиздржив.

Бар кад би могао да устане и мало опружи ноге, размишљао је.

- Шта зебеш овде, друже Слободане - обратио му се Велизар кад је приметио како се сваки час покреће. - Иди у кућу па се огреј. Ти не мораш да се овде излажеш.

- Да ниси смакнуо оног Шпанца, можда би ме он само мало ранио - насмејао се Слободан - па би се сад и ја грејао поред огњишта, пио вруће млеко и јео масну цицвару.

Негде је у близини кукурекнуо петао. Одазвао му се други, а одмах затим, много даље, и трећи. Залајао је пас, мукнула је крава.

„Као да никад нису праштале бомбе и штектали митраљежи”, помислио је Слободан. А Јове више нема, и још оне друге двојице, које није лично познавао, али је видео како их њихови другови носе кроз мрак и слажу испред куће, једног по једног до Јове.

„За њих нема више свитања зоре”, размишљао је, а нема ни за оног великог „Шпанца”, који је полетео на њега да га уништи... ни за осталих тринаест-четрнаест непомичних прилика, расутих по белом, снежном покривачу. А неће бити задуго ни свитања за њихове мајке, очеве, и све оне чије су животе додирнули.

Грујин их је опет обишао.

„Ето”, помислио је Слободан, „и он, као официр, могао је да уђе у кућу да се огреје, па ипак није”. Осећао се пријатно што је могао тако лако да одбије Велизареву понуду.

Најзад је дошла смена. Вод који се одмарао за последњих неколико сати, преузео је стражарење.

Грујин је одредио најближу кућу Велизаревом воду.

На кућном прагу их је дочекао човек четрдесетих година, густих, тамних бркова.

Показао им је руком да ћуте.

- Ваши рањеници спавају - шапнуо је Велизару.

Поред огњишта на коме је пламсала јака ватра, лежали су

три добровољца, на слами покривеној шаторским крилима.

Оставили су пушке и ранчеве у један угао а они су се распоредили око огњишта, пружајући руке према топлим пламенима.

Ускоро је дошао четни наредник, са торбицом пуном муниције. Тражио је да изброје своје шаржере. Имали су још по тридесет-четрдесет метака.

Дао је сваком по један шаржер.

- То је све - казао је. - Нема више резерве. Пазите на сваки метак као на очи у глави.

Чим су се мало загрејали, полегали су на сламу.

Кад су их пробудили, био је увелико дан. Слободан је осетио пријатност младог човека који се, после дугог, напорног дана, добро исплавао у сувој и топлој просторији.

Потражио је погледом рањенике. Нису више били на лежишту поред огњишта.

- Дужи се, дужи! - чуо је Велизарев глас.

Испред куће су видели двоја воловска кола. У једним колима су лежала положена три мртва добровољца покривена ћебадима, а у другим, лежали су Станиша Босанац, Витомир и Милиша, коме је овога пута глава била сва у завојима. Чули су да је Милиши позлило, и да га је санитарски наредник већ неколико пута обилазио.

- Није само та мала рана на челу - шапнуо је Велизар Слободану док су један другом посипали воду из чутурица. - Изгледа да га је она бомба мало теже повредила.

- Пожурите, пожурите! - чули су Грујинов заповеднички глас. - Партизани су нам за петам.

Видели су, нешто даље од куће у којој су спавали, још неколико кола у која су смештали мртве и рањене добровољце из друга два вода.

Грујинов вод је добио задатак да спроводи кола, као и да се стара о комори. Први и други вод су пошли у претходницу нешто бржим кораком.

Тутњава артиљерије се већ после неколико километара није могла више да чује. Небо се опет почело да мути.

Слободан је ишао упоредо са колима у којима су били рањеници из Грујиновог вода.

Станиша Босанац је седео заваљен у слами, док су остала двојица лежали затворених очију.

- Како је, Станиша?

- Хвала Богу, добро.

- Је л' боли?

- Мало је почело јутрос кад сам улазио у кола. Сад је опет лепо.

- А како су ова двојица?

- Витомир ће лако са својом ногом, али - утишао је глас - не знам како ће Милиша да прође. Није му добро.

Витомир је отворио очи и осмехнуо се.

Пожурио је да стигне Грујина.

- Куда ћемо?

- Враћамо се за Краљево. Имали смо доста губитака, по-нестало нам је хране, а и муниција је почела нагло да нестаје. У првом воду је најгоре. Војницима је остало по двадесет-тридесет метака, а некима и мање.

- Сад можемо боље да разумемо четнике.

- Шта говориш! - љутнуо се водник. - Ми смо њих увек разумели, а они нас никада. Надам се да ће се сада опаметити. Не може се шут са рогатим борити.

Слободан је опет заостао. Грујин је био у рђавом расположењу, а он је знао да је најбоље с њим се не расправљати, чак и кад је најрасположенији.

Пошао је са старијим сељаком седих бркова, који је корачао поред два бела вочића, огромних, кривих рогова.

- Јесте ли били у Првом светском рату? - питао га је.

- Како да нисам. Сви смо ми служили.

Сељак као да није био оран за разговор, али кад је почео да га испитује о појединачним биткама, мало-помало се распричао. А помогло је и то што му је казао да им је и командир стари ратник и носилац Карађорђевог звезде.

Причао је о бици на Мачковом Камену, у којој је изгубио два рођена брата, о бици на Колубари, где је рањен кроз стомак, и једва остао жив. Дobar део Албаније је прешао са комором, терајући волујска кола. Тако му је, као тешком рањенику који се још увек опоравља, било лакше него и најздравијем, казао је.

- Кад се заморим, ја лепо седнем у кола, а неко други и' поведе. Видим поред пута, људи к'о од брда одваљени седе, а снег и' завејава. Изгубили снагу, па не могу даље.

Најзад, ни његови волови нису могли више да издрже. Испекли су њихово месо на ваграма и поделили војсци. Њему је, на срећу, а били су његови властити волови, допао повећи комад, који му је одржао живот тих последњих, најтежих седам дана.

- Како сте пролазили са муницијом? - питао га је Слободан.

- Никако. Нама који смо прошли кроз Албанију остало свега по десет-петнаест метака.

- Као и данас четницима.

Чича га је погледао испод ока.

- А што им мало ви не помогнете? Ви добијате од Немца.

Шта да каже овом старом ратнику? Окренуо се. Видео је

Станишу Босанца како их пажљиво слуша.

- Ништа ми не добијамо од Немаца. Све је ово што имамо: оружје, муниција, одело и храна, од Владе генерала Недића.

- А од кога он добија?

- Од кога је добијао пре рата, пре него што су Немци дошли, кад је био министар војске и морнарице?

- Народ је плаћ'о порез.

- Народ и данас плаћа.

Слободан се опет окренуо. Станиша Босанац се осмехнуо и климнуо главом.

- Зато сада и можемо да се носимо са комунистима по овим вашим врлетима - наставио је.

- А четници - јавио се Станиша Босанац - муче се и узалудно гину. Надали се у Енглезе, а Енглези помажу Тита, и бомбардују Ниш.

Слободан се изненадио овом изливу речи од ћутљивог Станише.

Показао је чичи главом на њега.

- Ово нам је један од најбољих пушкомитраљезаца у батаљону.

- Е, мој синко - обратио се чича Станиши - најбољи највише страдају. Шта смо ми за три прошла рата изгубили! Све боље од бољега. Пола Срба изгибе, а шта дочекасмо? И ко зна шта ће још да буде са нама.

- Биће још горе ако комунисти завладају - јавио се опет Станиша Босанац.

Заћугали су. Ветар је све јаче дувао. Облаци све тамнији.

После два дана, изморени и изгладнели, стигли су предвече у Краљево.

Вод се сместио у једној од краљевачких кафана.

Слободан је добио дозволу од Грујина да се придружи добровољцима који су спровели рањенике до болнице.

Док је помагао Станиши Босанцу да скине војничку блузу, у великој просторији пуној кревета са рањеницима, чуо је да га неко зове по имену.

Окренуо се. У једном од кревета лежао је Трајко Петронијевић и махао му руком.

Чим су се Станиша и други рањеници мање-више удобно сместили на гвозденим креветима, а лекар са две сестре почео да их прегледа, пришао је Трајку.

- Шта је било? - питао је кад су се поздравили.

- И добро је, и није добро. Што се мене тиче, метак ми је просвирао кроз бутину, и само мало окрзнуо кост. То је добро...

- Како је Жара? - прекинуо га је.

- Жара је жив и здрав. За њега не брине. Њега више неће метак. Сећаш ли се његове Виде? Пише јој најмање једном недељно. И ваш земљак, потпоручник Добријевић је у реду, али многи су и страдали.

- Где сте имали борбе?

- Најжешће на Ушћу. Напали су нас главним снагама претпрошле ноћи, између тридесет првог марта и првог априла. Хтели су да нам узму мост на Ибру.

- Ко је страдао?

- Погибе нам капетан Радојко Ђурић.

- Зар он да погине?

- Био је велики јунак. Поред њега смо, у истој борби, имали још осам мртвих и преко тридесет рањених, укључујући и моју маленост... али смо их зато и потукли и нанели им велике губитке.

- Колико?

- Душко Терзић ми је рекао да је он лично избројао преко шездесет мртвих партизана. А и Душко се храбро држао, као и други команданти и команданти: Мома Ђорђевић, Миле Стојановић Брадић, Пајко, Јоле Тепавчевић, Стојан Вуксић, наш песник Растко Станишић... и наравно, твој Добрићанин, Жара - осмехнуо се.

- А наравно, ако је истина све што сам слушао о њему, и Трајко Петронијевић - осмехнуо се и Слободан.

- Ово је била битка, како је један од наших официра казао, коју смо ми по свим војничким правилима требали да изгубимо. Елитна партизанска дивизија, са преко педесет одсто чланова Партије и Скоја, одлично наоружана и обучена, бројно кудикамо надмоћнија...

- И потучена! - додао је Слободан.

- Да, потучена. Морамо признати да су се храбро борили. Јуришали су три-четири пута у току ноћи.

- Ма како они били храбри - прекинуо га је Слободан - наша вера је јача, јер је базирана на вери у Бога. Не могу нас никада победити.

Трајко је застао као да се замислио.

- Не нас, добровољце - изговорио је донекле одсутно.

- Нисам мислио да те прекидам.

- Кад се магла изненада издигла... ја сам био рањен у саму зору... нашли су се на брисаном простору испред наших положаја. Дохватили смо их унакрсном ватром. Требало је да видиш тај метеж и пометњу. Падали су као муве. Оставили су много мртвих, али су многе и однели са собом.

- Јесте ли их потерали?

- Ја наравно, нисам био у стању, овако ћопав, али после погибије капетана Радојка, и преко четрдесет наших избаче-

них из строја, капетан Мома Ђорђевић, који је преузео команду батаљона, одлучио је да је боље да се прво реорганизујемо

- Шта мислиш, хоће ли се сада партизани вратити у Босну?

- Не верујем, иако су претрпели велике губитке. По свему судећи, решили су да пошто-пото пређу Ибар, како би продрли у срце Србије.

- Значи, битка још није завршена.

- Битка за Србију траје од 1941. године, и сам Бог зна када ће се завршити.

ПО СВАКУ ЦЕНУ

Ускоро су се и остале чете из батаљона вратиле у Краљево, са својим мртвим и рањеним добровољцима.

Чете су се одмарале у граду неколико дана. И поред губитака владало је нарочито свечано расположење војске, јер је водила тешке борбе из којих је изашла као неоспорни победник. То исто расположење се пренело и на болницу.

Рањеници, сем оних најтежих, понашали су се као да су се скупили на неку светковину.

Следећег дана по доласку у Краљево, Слободан је довео у болницу Велизара.

- Шта ти радиш овде? - узвикнуо је Велизар кад је видео Трајка како им иде у сусрет на штакама.

- Ниси му казао? - Трајко се окренуо Слободану.

- Хтео сам да га изненадим.

- И јесте ме изненадио - одмахивао је Велизар главом. - Ја сам мислио да тебе неће метак.

- Док смо нас двојица ратовали око Дрине и преко Дрине, није ме хтео. Овде око Ибра је нека друга клима.

- Видим ја шта је. Ниси ти више онај стари Трајко који је јуришао на Францетићеву црну легију. Омекшао си ти.

- А што си ти дезертирао и оставио Дрину валовиту, па отишао у Шабац, поред Саве, воде најмирније?!

Загрлили су се и срдечно изљубили.

„Два јунака”, помислио је Слободан. „Колико су они тога свесни?”

Станиша Босанац и Витомир су се брзо опорављали, али са Милицом је ишло много теже. Рентгенски снимак је показао да му је лобања на једном месту напукла. Мучиле су га јаке главобоље, и није могао ноћу да спава. Трајко је одмах првог јутра, ослањајући се на штале, обилазио остале рањенике. Већ је знао сваког по имену, а било их је у соби тридесетак, највише добровољаца, три четника и четири стражара.

Знао је исто тако сваког лекара и болничара, а нарочито болничке сестре.

У соби, с друге стране ходника, било их је такође тридесетак. Половина су били четници, а остало добровољци и стража-

ри.

Међу болесницима било је и тешких рањеника за које се није знало да ли ће остати у животу. Једном четнику, коме је бомба разнела колена, ампутирали су обе ноге. Још неколико добровољаца и стражара изгубили су или ногу или руку.

Слободан је посеђивао рањенике сваког дана и остајао са њима по неколико сати у разговору.

Трајко га је водио од кревета до кревета и упознавао га са појединцима.

- Могло је бити и много горе - говорио је сваки пут кад му је објашњавао где је ко и како рањен, чак кад га је упознавао и са четником који је изгубио обе ноге.

Приметио је како би се и најтежи рањеници разведрили кад би видели Трајка да им прилази.

- Сад ми сигурно завиде они моји у чети - говорио је Трајко. - Док се они ломатају по клисурама и чукама гладни и преморени, ја се овде лепо одмарам. Да видиш још ове сестре и болничарке. Таквих девојака нема ни код тебе у твоме Добрињу.

Тек на растанку, пред Слободанов одлазак на терен, док су се руковали, Трајко се уозбиљио.

- Е, мој Слободане, није добро - казао је тихо да га нико други не може чути. - Ми се сви радујемо како смо потукли партизана. Иако смо их потукли, мени се чини да је све ово само почетак краја. Комунисти имају за собом Совјете и Енглеze. Енглези су их наоружали до зуба. Знаш како је код четника: тек по који пушкомитраљез, остало пушке са по десетпетнаест метака. Нас добровољаца нема довољно, ма како добри били. „Зло се пише, добро бити неће”.

Слободан није могао ништа да каже јер им је пришао један од рањених добровољаца. А не зна шта би и могао да каже. Ова изненадна промена код Трајка у исто време га је потресла и поразила.

У следећем тренутку посматрао га је са неверицом како објашњава добровољцу, весело се осмехујући, да ће њима двојици требати само две штаке. Један је рањен у леву, а један у десну ногу. Пребаћиће један другом руку преко рамена, а са спољашње стране ће се ослањати свако на своју штаку. Тако ће се шетати по краљевачком корзу и кибицовати гимназијалке.

Са тројицом рањеника из Грујиновог вода опростио се на крају.

Милица није ништа говорио, само је покушавао да се осмехне.

- Поздрави све у чети - јавио се Витомир. - Кажи им да ми је кост у ноzi остала читава. Сад ћу скоро и ја.

- Кажи Бори Брки да добро пази на мој пушкомитраљез

док се ја не вратим - осмехнуо се Станиша Босанац.

Кренули су из Краљева истим путем као и у прву акцију.

„Колико ће се живих вратити овога пута?” Слободану се наметнула мисао док су пролазили поред железничке станице, настављајући марш према планинама.

Поделили су се у две колоне. Сада им је чета поручника Предрага Младеновића, са Пратећом потпоручника Анђелка Драшковића, била са леве стране. Чета капетана Најдановића је одмах по доласку у Краљево пребачена возом до Ушћа, да појача положаје националних одреда, преузетих од Првог батаљона Четвртог пука, који је упућен на нова утврђења за одбрану Јошаничке Бање.

- Причао нам је командир синоћ на официрској конференцији - говорио је Грујин Слободану на првом одморишту - да је наш командир Гордић тражио од команданта пука да му врати мој вод у Шабац.

- Не може без нас - насмејао се Слободан.

- Лакше је њему без нас, него нама без њега - осмехнуо се Грујин, и Слободан није знао да ли се шали, или то озбиљно мисли. - Командант му је обећао да ће нас повући.

- Како ће поручник Чавић без једног вода?

- Послаће му из Шапца најновије регруте са водником и десетарима, старим добровољцима. Сада тренирају под пуном паром.

- Док они не стигну, ми ћемо разбити партизана и истерати их из Србије.

- Надајмо се... Чавић нам је синоћ причао како се једва навикао на овај наш герилски начин ратовања. Изгледа му као да је било лакше спремати се за једну велику, фронталну битку него „скакутати” са брда на брдо, из једног окршаја у други.

- Шта прича! И они су се добро напешачили. Чак много више него ми. Од Београда па до Јадранског мора! Обишли су унакрст целу Србију, Црну Гору и Албанију.

- Ипак, увек су знали где је био фронт - Грујин је застао и осмехнуо се. - А и командир је био неких тридесет година млађи кад је рат почео.

- Добро се он држи.

- Каже ми водник Првог вода да Чавића неће метак. Видео га је да узима заклон, али га још ниједном није видео да је легао иза заклона, чак ни у најгорим ситуацијама.

- Као и наш Обрад Гордић. - Слободан је поћутао неколико тренутака. Наставио је полако, бирајући речи. - Немој да ме погрешно разумеш. Ја мислим да није добро што се наше старешине и сувише излажу у борбама.

- Добро је за морал...

- А шта ако погине? Да се није капетан Радојко Ђурић превише излагао, његов батаљон би вероватно потерао партизански одред, а можда га и целог уништио. Овако су морали да застану и да се реорганизују. У међувремену, комунисти су се извукли. И не само због те једне битке. Шта мислиш колико би нам много значило да је још жив!

- Прво и прво - почео је Грујин полако - да је Радојко Ђурић био превише обазрив и да се крио иза заклона, његов батаљон не би никада био у стању не само да задржи комунисте него и да их потпуно разбије. Што мора да буде, мора!

- Комуниста је било неколико пута више.

- А што се тиче нашег Гордића, волео бих да видим оног ко би се усудио да од њега тражи да легне иза заклона.

- Знам шта мислиш. Али, зар није наш народ паметан кад каже „иди мудро, не погини лудо“?

Грујин га је погледао као човек који не може да се одлучи да ли да каже оно што му заиста лежи на срцу.

- Можда и не знаш шта ја мислим - почео је полако. - Нико не може да оспори да је наш народ као целина паметан, али кад би сви ми, као појединци, били тако исто паметни и разложни, били би данас једна од највећих и најјачих држава на свету, а не овако...

Слободан га је погледао пажљивије. Навикао је да од мобилисаних сељачких синова чује добро промишљену мисао, али не од Грујина, касапског момка „у најбољој касапници у Вршцу“, који је водио своје војнике чврстом руком из борбе у борбу, и давао кратка и оштра наређења којима није било говора.

Дошао је позив за покрет. На следећем застајању Слободан је хтео да настави исти разговор, али још док му је прилазио, приметио је да га Грујин посматра подозриво, скоро непријатељски.

- Докле ћемо овако? - на брзину је променио питање које је хтео да му постави, трудећи се да скрије своје разочарење због нељубазног дочека.

- Ускоро ћемо опет скренути, само овога пута нешто удесно. У ствари, приближићемо се Каони и Вичи.

- Ту је још увек и Звонко Вучковић са Првим равнорским корпусом?

- Да. Ту су сада негде допрли партизани са главним снагама.

Слободан је скинуо ранац и сео на њега, недалеко од водника. С једне стране му је било жао што он очигледно не жели да се упушта ни у какве озбиљније и дубље разговоре, а са друге, радовало га је што је, како му се чинило, изненада открио у њему и једног другог Грујина, за кога није знао да постоји.

Сетио се и сцене у брдима изнад Братунца, кад је Грујин кроза сан почео да дозива нежним гласом неко женско име.

Тек негде после одмора за ручак, напустили су главни пут и скренули удесно, готово паралелним колским путем.

Сунце је с времена на време просијавало кроз бледосиве облаке и пријатно их додиривало својим све топлијим зрацима.

Шлемове су окачили о опасаче и заменили их шајкачама, а неки су скинули шињеле и пресавили их преко ранчева.

Слободан се више пута освртао у ходу, да погледа оне који иду иза њега.

Сећао се како су се ти исти младићи, и даље у својим народним ношњама, сврставали чекајући да на њих дође ред, како би дали личне податке пре него што приме униформе и оружје. Окретали су се око себе посматрајући нову средину, док им се на лицима оцртавало очигледно неповерење.

Сада су то били дисциплиновани, опробани борци, који су газили чврсто и сигурно са пушком у руци, или преко рамена, спремни да се у сваком часу муњевитом брзином развију у стрелце, или потрче као један на позив за јуриш.

„То ти је тај наш јуначки српски народ“, помислио је.

Почео је наједном да скандира Олгине речи:

- Све-за-мај-ку-Ср-би-ју...

Овога пута није био преморен, прегладнео и неиспаван. Није му био потребан подстрек. Осећао се да је одморан, јак, сигуран у себе и у своје другове.

На пет-шест корака испред њега грабио је енергичним корацима поднаредник Велизар. Иза себе видео је Бору Брку, са Станишиним пушкомитраљезом преко рамена. Откако му је погинуо друг из детињства, Јова, био је најчешће замишљен, и није учествовао у разговорима. Међутим, и поред свега, на лицу му се огледала одлучност човека који је пошао да обави озбиљан и важан посао.

Сетио се како је задовољно казао „волим да радим“, кад је оном старом Солунцу, са лулом из Париза, истестерисао и исцепао дрва. „Да ли је могуће“, наметнула му се мисао, да му једног дана тај исти Бора Брка каже са истим задовољством: „Ала ја волим да ратујем!“ Да ли се то, и једно и друго, наталожило вековима у нашим душама? Сељак и ратник?

Па и сам Грујин, касапин, и весели Велизар, машински бравар, и он, Слободан, свршени матурант, у дубини бића истоветни су са тим сељацима-ратницима: Бором Брком, Велком Остојићем Глумцем, пушкомитраљесцем-гусларом Кнежевићем, Станишом Босанцем...

Опет му је пао на ум разговор са Олгом, у салону на Дедињу, о „отуђивању” и „вitezовима-луталицама”. Задовољно се осмехнуо, али се одмах и уозбиљио. Како је могао да заборави и да не пита Трајка за Олгу! Да ли је још увек у Заводу? Сигурно зна нешто о њој. Казао је да се Вида, њена сестра од тетке, редовно дописује са Жаром Аврамовићем.

Јавиле су му се и озбиљне Трајкове речи при опроштају, да је битка у Ибарској долини, иако добијена, можда само „почетак краја”.

Одмах је одбацио ту мисао и покушао да замисли Трајка како, заједно са оним другим рањеним добровољцем, сваки само са по једном штаком, шета краљевачким корзом и гледа гимназијалке.

Опет је помислио на Олгу и њене пријатеље. Видео их је како се полако и елегантно окрећу на паркету, по клавирским звуцима аргентинског танга.

Замислио је ове своје сељаке-ратнике у народним ношњама, како су се измешали са београдским студентима и студенткињама, па грицкају колачиће са танких порцеланских тањирџа, и пијуцкају мараскину.

Видео је Олгу како је пришла клавиру, засвирала део неке снажне увертире, и одмах затим, у општој тишини, представила гостима Бору Брку и Вељка Остојића Глумца, са „наши сељаци”.

- Браћо моја, шта је вама? - загрмео је салоном Борин глас.

- У главама празна слама - одговорио је Вељко својим увек озбиљним, безизразним гласом.

Слободан се насмејао, али се брзо тргао. Не, није могао нико да га види.

Свидела му се та сцена у салону, и он је пустио машти на вољу.

Негде из позадине јавио се пушкомитраљезац Кнежевић, са својим гулама. Сео је на клавирску столицу, укрстио ноге и загудио.

- Некад било, а сад се спомиње...

- Наши бравци не једу мекиње - убацио је Вељко Остојић Глумац.

- Држи одстојање! Не набијај! - преносило се са чела.

Напустили су расквашен колски пут и кренули нешто чвршћом путањом, која се уздизала према густој буковој шуми.

Слика салона на Дедињу са својим сељацима-ратницима се распрсла као шарени надувани балон, и он није био у стању да је поново дочара.

Из даљине су се чула два-три појединачна пушчана пуц-

ња, и опет се све утишало.

Пред сумрак су стигли до једног засеока. Брзо су се распоредили по кућама и поставили страже и заседе.

Овога пута Грујин се придружио Велизаревој десетини.

- Чудна нека тишина - обратио се Слободану и Велизару кад су седали око велике земљане пећи. - Никако ми се не свиђа.

- Можда су партизанске извиднице пронашле да су код Каоне и Виче јаки четнички одреди, па су променили правац - казао је Слободан.

- Не верујем. - Снизео је глас. - Пред нама су овога пута велике партизанске снаге. Командир нам је рекао да су они одлучили, и поред пораза на Ушћу, да по сваку цену пређу Ибар.

- Ближе Краљеву?

- Тако изгледа. Ускоро ће нам се придружити и Најдановић са својом четом. Нису више потребни на Ушћу. Можда су већ и кренули возом за Краљево. Из Краљева ће их пребацити камионима према Каони.

- То значи да ћемо дочекати комунисте са целим батаљоном.

Добровољци су престали да разговарају између себе и почели да слушају Грујина.

- Овај сектор је сувише велик, а ми не знамо тачно којим ће правцем они кренути. Зато се развлачимо у широки фронт, да им не дозволимо да се провуку између нас и четника. На кога прво наиђу, тамо ће бити најгоре, као што се десило на Ушћу Првом батаљону Четвртог пука, са покојним капетаном Радојком Ђурићем.

- Нису знали шта их чека! Изабрали су на кога ће. Поред команданта, све бољи од бољега командири: Брадић, Јоле Тепавчевић, Душко Терзић и песник Растко Станишић - јавио се пушкомитраљезац Илија.

- Шта мислиш да ће боље проћи ако наиђу на наш батаљон?! - насмејао се Велизар.

- У сваком случају - наставио је Грујин - не свиђа ми се ова тишина, јер не знамо где су, а знамо да су у покрету.

- Сељаци ће нам јавити - казао је Велизар.

- Два пута смо имали срећу да нам јаве, иако је прошли пут било у последњем часу.

- Ако нам и не јаве на време па нас комунисти изненаде: ком' опанци, а коме обојци. Ништа они нама не могу.

Слободан је погледао присутне добровољце. Неки су се дели на ранчевима наслоњени на зид земљане пећи, други су чучали, док су се неки одмарали у полулежећем положају.

Неколико њих су климнули одобравајући главама, а оста-

ли су наставили да гледају замишљено испред себе.

Она сигурност и добро расположење, које га је јутрос пратило на маршу, још су се више појачали. Велизар је очигледно говорио у име целе десетине. Није ни најмање сумњао да то исто осећају и други добровољци, кад је казао за комунисте „ништа нама они не могу”. Докле год имају пушке у рукама и метке у фишеклијама, размишљао је, непобедиви су. Такви су били и сви њихови у последња три рата.

- Ти ћеш, Велизаре, сутра изјутра да кренеш у извиђање са по једном тројком из твоје и Младенове десетине, без пушкомитраљеза - чуо је заповеднички Грујинов глас. - Остали водови ће исто тако одвојити по једног десетара са шесторицом војника. Свака јединица ће ићи у другом правцу.

- И ја бих желео да идем с њима... - почео је Слободан, али га је Грујин прекинуо.

- Неће бити потребно. Само остани овде и одмарај се.

У Грујиновом гласу је осетио извесну тврдоћу, коју је већ добро познавао. Знао је да неће моћи да га наговори. Заћутао је и почео да слуша како пушкомитраљезац Илија прича о борби у којој је задобио две ране.

У супротном углу од пећи висила је о зиду велика петролејка чија је црвенкасто-жућкаста светлост бацала издужене сенке од високог ормана на коме је стајало неколико исушених јабука и дуња, четвртастог стола и неколико столица, преко пода уз чији зид је била посута свежа слама, делимично покривена шаторским крилима. Неколико зрака је додиривало сламу која се ту и тамо пресијавала златним преливима.

Био је удобно смештен у полулежећем положају поред пећи, леђима и главом наслоњен на ранац. Осећао је како му се пријатна топлина разлива целим телом. Затворио је очи. Гласови добровољаца су бледели и полако се губили. Већ је утонуо у сан кад је чуо своје име. Тргнуо се, али није отворио очи.

- Зашто га ниси пустио да иде са мном? - чуо је Велизарев глас.

- Он се ионако сувише излаже - говорио је тихо Грујин. - Њему треба више одмора него нама. Знаш да је господско дете.

Било му је у исто време драго што је пречуо да се Грујин стара о њему, али и тешко што га издваја од осталих. Он је желео да буде један од њих, а чврсто је веровао и да јесте... иако, можда, физички баш и није био толико јак и издржљив као они. Умор га је савладао, и он је поново утонуо у сан. Неко га је покрио ћебетом. Није више имао снаге да отвори очи и види ко је.

- Джи се, джи! - чуо је груби Грујинов глас.

Отворио је очи, али их је опет брзо затворио. Заболеле

су га од јаке дневне светлости. Међутим, одмах је устао и тешком муком одржао равнотежу. Лежао је целу ноћ у искривљеном положају. Једва се исправио и једва отворио очи.

Добровољци су излазили из собе са чутурицама у рукама, и он им се придружио.

Дочекало их је сунчано јутро испуњено цвркутом птица и ћућорењем кокошака, које су чепркале земљу по пространом дворишту. Из даљине се чуло повремено блејање оваца, фрктање и рзање коња и лавез пасе.

Иза омање дашчаре, која је била недалеко од куће, а одмах поред нешто веће брвнаре, изашао је човек са четири-пет свеже истесаних проштаца преко рамена. У руци је носио неки алат. Кад је стигао до краја дугачког дворишта, скинуо је прошеће и почео да га одмерава.

- Шта он то ради? - Слободан је питао Бору Брку.

Бора је погледао за сељаком и живнуо.

- Спрема се да крпи ограду. Сад је за то време, почетком априла. Сад почиње да се сече и шума за јапију. После се не дира све до августа, кад је жива.

Слободан га је погледао упитно.

- Шума је зими умртвљена као нека животиња - објаснио је Бора.

Око њих су се искупили и остали добровољци који су завршили са умивањем.

- Избегава се - додао је Мирко, Борин помоћник - да се сече за младог месеца, јер је жижљива, добија нове жилице.

- А за младог месеца избегава се и да се сеје - умешао се други добровољац. Не ваља се.

Бора је погледао Слободана испод ока.

- Кад се код нас каже „не ваља се”, то се увек и зна зашто, а ако се и не зна, наши стари су знали а ми заборавили.

- Двадесет петог априла се сеје кукуруз - објашњавао му је Мирко док су улазили у кућу. - У мају мора да је посејан...

За време доручка наставили су разговор о пољским радовима, о кући, о селу, о томе које село има најлепше девојке. Причали су о задругама, о најбољим домаћинима у селу...

У једном тренутку су се отворила врата поред пећи и из друге собе је ушао код њих висок, погрљљен старац, седе косе и дугих, седих бркова. С леве стране га је придржавала средовечна жена, а десном руком се ослањао на квржав штап.

Добровољци су као по команди заћутали и почели да се дижу. Чича је стао поред клупе која је била постављена с једне стране пећи, и полако их одмерио дугим, мутним погледом. Најзад је проговорио тихим, али сигурним гласом.

- Помаже Бог, војници!

- Бог ти помогао - одговорили су сложено.

Чича се спустио на клупу и наслонио се рукама на штап. Махнуо је лако главом жени, још увек гледајући у добровољце, и она је изашла.

Пришао му је Бора Брка и пољубио га у руку. За њим су стали у ред остали добровољци.

Последњи у реду, пришао му је и Слободан. Док је прилазио, сетио се како су у Хомољу исто овако неколико добровољаца, са Живадином из Јадра на челу, пришли руци деди и баби, пошто су завршили са претресом куће. Кад је на њега дошао ред и кад се сагао, чичина смежурана рука га је подсетила на руку његовог деда-Аркадија, којој је некад исто овако прилазио, и он је осетио како му се однекуд у левом оку скупила суза.

- А одакле сте ви децо? - питао их је кад су опет поседали на сламу покривену шаторским крилима.

Слободан је погледао Бору Брку и дао знак главом да он одговори. Било му је драго што и Бора учествује у разговору, мада први пут откако је погинуо Јова.

- Одсвуда помало. Највише из Мачве и Поцерине, а овај наш друг је из Срема. Иначе смо смештени у шабачким касарнама - одговорио је Бора.

- А шта вас је довело у ове наше планине?

- Комунисти прешли преко Дрине па 'оће да узму Србију к'о што су и четрдесет прве, а знате већ како се наш народ због њи' провео.

- Чија сте ви војска?

- Генерала Недића.

- Е, Бог му платио. Спасео је он много српских душа.

- Јесте ли ви учествовали у балканским ратовима и у светском рату? - питао га је Слободан.

- Како да нисам - уздигао је мало штап и лупио га о под.

- Прош'о сам ја кроз пет ратова. Прва два под Обреновићима; један са Турцима, па онда један са Бугарима. После, опет са Турцима, под краљем Петром. То је било кад смо Косово осветили. Ту сам већ као трећепозивац, као и у другом бугарском рату. Године 1915. сам, опет к'о трећепозивац, чув'о швапске војнике и официре које су наши заробили на Колубари. Ту сам био и тешко рањен у груди од шрапнела, па се после нисам мог'о да повлачим с војском. Рат сам преболев'о највише код куће, у селу. Овамо, на срећу, швапска војска није ни залазила. Они су се држали главни' путова и већи' места.

Неко је отворио спољашња врата, и на њима се појавио командир Чавић.

Слободан је брзо погледао по присутним добровољцима. Водник Грујин је отишао у кућу где је била смештена Младе-

нова десетина, још чим се умио, а поднаредник Велизар је у патроли. Наједном му је постало јасно да је он овде најстарији по чину. Има већ пет месеци откако је унапређен за капла-ра. Остали добровољци су редови.

Скочио је са свога места, стао мирно и викнуо:

- Десетина, мирно!

И добровољци су поскакали и стали мирно.

- Господине поручниче, стање десетине редовно.

Поручник му је отпоздравио.

- Продужи!

- Десетина, вољно!

Командир је ушао у собу и скинуо шајкачу. За њим је ушао и његов посланик, Петар.

Командир је пришао Слободану казао му тихо, да га други не би чули:

- Слушај, Сремче. Сада није „стање редовно”. То је само по касарнама и на вежбама. Сада је „стање ратно”.

Слободан је опет стао мирно.

- Разумем, господине поручниче!

- Врло добро.

- Стараћу се!

Командир се осмехнуо и опет утишао глас.

- Сад баш не морамо ни ми да претерујемо.

- Наш домаћин је - казао је Слободан, постиђен што је погрешно рапортирао - прошао кроз пет ратова.

- Из ратова сам изаш'о к'о наредник - казао је чича.

Командир је сео на клупу поред њега, пошто су се срдачно руковали.

Причали су неко време о ратовима и ратовању некада и сада, па су прешли на прошлогодишњу летину и на предстојеће припреме за сејање кукуруза.

Све патроле сем Велизареве вратиле су се пре ручка. Вође патрола су рапортирале да су неколико пута наилазили на четнике, али да нигде нема партизана. Ни четници их нису видели, а нису ни сељаци.

Слободан се забринуо за Велизара.

- Ваљда му се није нешто десило - казао је Грујину.

- Не бринем ја за њега. Он уме да се снађе.

Пред сам сумрак и Грујин се забринуо. Поручник Чавић је већ неколико пута слао Петра да пита шта је са патролом.

Већи део топлог сунчаног дана су провели у причању. Бора Брка и Вељко Остојић Глумац отишли су да помогну сељаку који је поправљао ограду.

Борини помоћници, Мирко и Радован, отишли су у шталу и истимарили два зеленка.

Из куће су изашла, полако и стидљиво, деца, али су се бр-

зо навикла на непознате војнике и растрчала се по дворишту. Три дечка су се играли рата дрвеним пушкама, а две девојчице су се неко време играле жмуре, па кад им је досадило, ушле су у кућу, селе на две ниске треноже и без речи посматрале баку како преде вуну.

Две млађе жене су радиле нешто у башти.

Велики жути пас, који је био завезан на дну дворишта поред пространог шљивика, зарезао би кад би видео добровољце, или весело лануо кад би когод од укућана прошао.

Из свињца, који је био подаље од ограђеног дворишта, грокотале су с времена на време свиње.

Најзад су се и дечаци заморили и поседали на цепаницу која је лежала поред ногара за тестерисање, недалеко од високе наслаге дрва.

Вељко Остојић Глумац је оставио Бору Брку и сељака, и пришао дечацима.

- Имате ли фрулу?

- Имамо! - узвикнули су малишани скоро у исти глас.

- Дајте да је видим.

Најстарији дечко, десетогодишњак, отрчао је у кућу и одмах се врагио са дрвеном, изрезбареном свиралом.

Вељко ју је прихватио и зналачки прегледао. Климнуо је главом једанпут-двапут с одобравањем, док су дечаци пажљиво прагили сваки његов покрет.

Обрисао је дланом предњи део фруле и принео је устима. Свирнуо је неколико пута као да је испробава, опет климнуо главом, сео на дрвене ногаре и почео да свира коло; прво тихо, једва чујно, а онда све јаче и јаче.

Звуци фруле су весело одјекивали реским планинским ваздухом. Две младе жене, које су савијених леђа радиле у башти, застале су и исправиле се. Бора Брка и сељак су престали да закивају клинове. Из куће су изашли добровољци и окупили се око Вељка и дечака.

Изненада, иза њихових леђа, појавио се поручник Чавић.

- Продужи! Продужи! - наредио је чим су добровољци почели да се осврћу.

Раздвојили су се да га пропусте.

Сељак и Бора, који је почео да заврће бркове кад је чуо музику, оставили су алате поред плота, па су и они пришли. Жене су се осмехнуле и још увек са мотикама у рукама, приближиле се десетак корака да боље чују. Жути пас, који је малопре зарезао кад је приметио да Вељко иде ка дечацима, подигао је главу и почео да завија.

Поручник Чавић је наједном раширио руке и почео да хвата корак по корак по такту игре. У следећем тренутку је дограбио за руку најближег добровољца и повео коло. Остали су

се придружили, међу њима и Грујин и Бора Брка. Слободан и сељак су се погледали. Слободан му је махнуо главом, и њих двојица су се ухватили у коло.

Неко је почео да подвикује и командир је погледао право у оне две жене, па онда у сељака коме се на глави тресла црна јагњећа шубара.

Сељак, млађи човек кошчатог, сунцем опаљеног лица, махнуо је главом женама да дођу. Оне су се погледале, шапнуле нешто једна другој, спустиле мотике на земљу, поправиле мараме на главама и придружиле се људима. Млађа, врло лепа и стасита, ухватила се до командира, а командир је преплетао чизмама као да је младић од осамнаест година.

- Гле - насмејао се поручник Грујину кад су завршили са играњем - ја дошао да видим шта је са том твојом патролом, па уместо да те питам, а ја повео коло. За све је крив тај твој војник. Свира као да је омађијан.

- Још нема мога поднаредника - казао је Грујин кратко, бришући шареном марамицом знојаво чело.

- Да си видио, друже Слободане - казао је Бора Брка док су се враћали у кућу - како је покојни Јова умео да заигра. Милина је било гледати.

Нешто касније, пред вече, кад су се опет искупили у великој соби која је служила и као кухиња, бака је, још увек са преслицом испод једне руке, донела добровољцима пуну корпицу крупних, сувих шљива.

- Е, ово морате да узмете, или ћемо се наљутити - казала је са осмехом. - Те не пијете ракије, те не смете да примите никакво јело... Ово није никакво јело. Ово су наше суве шљиве, а њи', дао Бог, има и на претек.

Добровољци су погледали Грујина.

- Хвала вам - казао је он, узимајући неколико шљива.

- Богу фала.

И остали су се послужили.

- На целом свету нема оваквих шљива - насмејао се Слободан, завршавајући прву шљиву. - Сад ћу ја исто као и Бора кад хвали млеко.

- А богме, и нема и' нигде оваки' - сложио се и Вељко Остојић Глумац.

Слободан је приметио да се и Бора насмешио.

Мирноћу предвечерја је наједном прекинула далека тутњава тешких бацача. Одговорило јој је штектање митраље-за.

- Долази из правца Каоне - први је проговорио Слободан. - Тамо је негде поручник Предраг Младеновић, са својом и Пратећом четом Анђелка Драшковића, а вероватно је и капе-

тан Најдановић стигао са Ушћа.

- Ваљда Велизар није негде заглавио - казао је Грујин, че-шкајући се руком иза врата. - Плаши ме само да је наишао на партизанску патролу, па није могао да одоли, него ју је напао.

- Он је стари, искусан борац... - почео је Слободан, али га је Грујин прекинуо.

- Не знаш ти њега као што га ја знам. Кад види комуни-сте, каже да му „крв падне на очи”. Сећаш ли се како је чак и на оној представи у Бањи Ковиљачи почео без везе да виче на наше војнике који су играли партизане. После је причао како је изгубио главу чим је видео на њиховим капама црвене пето-краке.

Од све муке Слободан је морао да се насмеје, а за њим и сви остали.

- Он је једини десетар - казао је Илија - који има два пуш-комитраљеза у десетини.

- Знаш да је Бора наследио свој од Станише Босанца, ко-га нам је додао Гордић као појачање за вод.

У собу је журно ушао Петар.

- Друзе водниче, господин поручник те зове да одмах до-ђеш. Вратио се поднаредник Велизар.

- Са целом патролом? - упао му је у реч Слободан.

- Да. Сви су се вратили.

- Хајде и ти са мном! - Грујин је позвао Слободана.

Петар их је довео до велике зидане куће.

У пространој соби за столом седео је поручник Чавић, а са супротне стране водници. Велизар је стајао између водника.

- Седите - командир је казао Грујину и Слободану, и затим се окренуо Велизару. - Шта је, поднаредниче, зашто и ти не седнеш?

- Ја више волим овако.

- Добро, како хоћеш... Поднаредник ми је већ укратко ра-портирао. Хоћу да и ви лично од њега чујете.

- Пешачили смо цело пре подне - почео је Велизар, очи-гледно задовољан што му се указује толика пажња - и нисмо нигде видели партизане, нити смо о њима чули. Ја, на срећу, пошто ми се ситуација није никако свидела, одлучим да про-дужим, и негде око један сат по подне наиђем на тројку из че-те поручника Предрага Младеновића. Они су ми казали да је ту данас стигла и чета капетана Најдановића, а исто тако и Пратећа. Од сељака су сазнали да су ту негде, на простору око Каоне и Виче, јаке партизанске снаге. Кажу да их је неколико хиљада.

- Јеси ли их ти видео? - Грујин није могао да задржи сво-је нестрпљење.

- Сетим се ја како нам водник Грујин увек говори - осмех-

нуо се Велизар - „кад идеш у патролу мораш све да видиш својим очима”, и ја, онда, место да се вратим, продужим. Ускоро смо их видели са једног брда... Има их к’о мрави.

Поручник је извадио секцију и развио је преко стола.

- Поднаредник и ја смо већ једном прешли преко мапе.

Овде је он видео партизане - говорио је показујући прстом по секцији. - Овде мора да је поручник Младеновић. Ту би треба-ло да буде капетан Најдановић, а овде Анђелко Драшковић са Пратећом. Они већ воде борбе. Ми ћемо да им затворимо овај, још једини пролаз према Краљеви. - Погледао је на сат. - Кре-ћемо тачно за један сат. Има ли когод какво питање?

Јавио се водник Грујин.

- Зашто, господине поручниче, не кренемо одмах?

- Морамо да овим младићима из патроле дамо времена да се мало одморе. Не брини. Стићи ћемо на време да затворимо круг. С обзиром да је ова патрола из твог вода, ти ћеш нам би-ти заштитница.

Већ су почели да излазе из собе кад их је задржао.

- Данас је шести април. Сутра су Благовести. Нека нам је са срећом.

- Дај Боже - казао је један од водника.

Био је потпуни мрак кад су кренули.

Да се не би изгубили, морали су да скрате одстојање из-међу појединачних бораца и успоре корак како би одржавали везу са комором у тами, и по неравном терену.

Велизарева десетина је образовала заштитницу. Слобо-дан, који је и овога пута ишао са Велизарем, слушао је, поред потмуле, далеке тутњаве, ударање поткова кад би прелазили по каменим подлогама, фрктање коња и пригушене гласове коњоводаца, који су их пожуркивали.

Чудио се Велизаревој издржљивости. Цео дан је био у по-крету, а сада је ишао чио и расположен, као да се целог дана са свима њима одмарао. Кад су се вратили од командира, пре-нео је својој десетини наређење да у року од једног сата буду спремни за полазак, легао на синоћно лежиште, затражио да га пробуде пред сам покрет, покрио се ћебетом, и следећег тренутка заспао дубоким сном.

Кад су га позвали да устане, скочио је на ноге насмејан и расположен.

„Ипак”, помислио је Слободан са олакшањем, „срећа мо-ја што ме Грујин није пустио да и ја идем са њима”.

И овог пута, као и толико пута раније, Слободан се дивио ономе ко их је водио, често без мештана-водича, у густо мрак, горе-доле по брдима и јаругама, беспутним пољанама, кроз прастаре шуме, преко дрвених мостића, некад и преко само

једне греде пребачене преко потока. Изгледало би му као да та особа има неку натприродну моћ, коју уме да употреби на неки волшебан начин, недоступан њему, као ни већини других смртника.

То осећање му се још и појачало откако се Грујинов вод прикључио чети старог ратника, поручника Чавића. Доброћудни човек, са вечитим осмехом, омањег раста, и већ зашао у године, водио их је сигурном руком од једног засеока до другог, од једне чуке до друге, тако да ниједном још нису изгубили пут и залутали.

Пре него што би кренули, добро би проучио секцију, осврнуо се неколико пута лево-десно посматрајући терен, погледао или у небо, ако је била звездана ноћ, или у компас, или и у једно и у друго, и чврстим кораком повео чету. „У правоме је смислу”, размишљао је, „четовођа”.

Пред зору се тутњава бацача, као и пушчана и митраљеска ватра, наједном смирила.

Свитање их је дочекало на врху брда, делимично покривеног снегом и обавијеног густом маглом. Са једне стране назира се шума, док је околина углавном изгледала отворена.

- Стој! Чета стој и држи одстојање! - пренело се стројем.

Одмах затим дошло је друго наређење.

- Водници, напред!

После краћег времена вратио се Грујин.

- Овде ћемо заузети положаје - обратио се десетарима и Слободану. - Коњовоци ће растоварити коње и одвести их у шуму.

Давао је кратка наређења где ће да се поставе десетине, а где пушкомитраљези. Док су појединци заузимали заклоне, Слободан је посматрао како коњовоци скидају делове тешког митраљеза са самара, а добровољци из одељења га пажљиво састављају између две стене које су једна поред друге, као две неправилне пирамиде, излазиле из још замрзнуте земље.

Нешто ниже од њих, ближе ивици шуме, бацачко одељење је постављало на своја подножја један тешки и два мала бацача.

Санитетски наредник, сувоњав младић плаве косе и плавих очију, сместио се са својим помоћником, капларом, дрвеним сандуком са завојима и плавом металном кутијом Црвеног крста, на самој ивици шуме, иза бацача.

После десетак минута видели су поручника Чавића како са капларом Петром, корак-два иза њега, обилази положаје.

- Добро си поставио вод - казао је Грујину. - Добро је место и за тешки митраљез, али бацачи мора да се поставе мало ближе шуми и да се разреде. Овако, кад би једна граната пала међу њих, онеспособила би сва три у исто време.

Док је Грујин преносио његово наређење, командир је по-

кушавао да двогледом осмотри предео испод њих.

- Не вреди - осмехнуо се Слободану, који је стајао мало даље у плиткој ували, покривеној на једној страни танким, смрзнутим слојем снега. - Овај мој двоглед би, како веле у упутству, требало да до извесне мере продре и кроз мрак и кроз маглу.

- Можда у упутствима нису имали у виду наше балканске магле - насмејао се Слободан.

- Хајде, погледај ти, јуначе, твоје очи су боље.

Слободан је дотеривао механизам на двогледу, напрезао вид, али сем сивине, није могао ништа да види.

- Само магла - казао је враћајући двоглед.

- Ма како била густа, неће им помоћи да се извуку. Ми смо затворили последњу карику у ланцу. Десно од нас су четници, а лево су три чете из нашег батаљона. Даље од њих су батаљони из других добровољачких пукова.

На планину као да се са маглуштином спустила и притисла је нека тешка, претећа тишина, коју су само с времена на време прекидали далеки, појединачни пуцњи.

- Ено, Грујин шаље у извиђање Младена са његовом десетином - насмејао се горко Велизар. - Он мисли како сам се ја преморио, а не зна да се овај бата не замара тако лако.

Слободан је видео високу, витку фигуру Младена, како окупља око себе своје људе и нешто им објашњава. Кад је приметрио да га њих двојица посматрају, насмејао се и весело им махнуо руком.

- Мангуп један - Велизар је одмахнуо неколико пута главом, тако да и Младен може да га види. - Сад ми пркоси.

- Зашто да ти пркоси?

- Пре него што сам јуче кренуо у патролу, питао ме је „Зашто увек тебе Грујин шаље?” Завиди ми.

Гледали су неко време како Младен на челу својих добровољаца нестаје у магли.

- Кад би сад имало нешто да се запали... Јеси ли сигуран, Слободане, да си и ти све попушио?

Слободан је био сигуран, али је ипак, за сваки случај, прошао рукама кроз цепове. У једном цепу, у коме је недавно носио мало исецканог дувана завијеног у новински папир, нашао је на дуванске триње.

- Биће, биће!

Велизару је остало неколико папирића. Дао је један Слободану и пажљиво га посматрао како полако, врховима прстију, извлачи триње и ставља их, као да соли јело, на бели папир, и завија танку цигарету.

Слободан је легао потрбушке у увалу, принео лице са-

свим до земље, креснуо шибицу, и заклањајући пламен длановима вукао први, мирисни дим.

Велизар је такође повукао дубок дим и пружио остатак цигарете првом добровољцу до себе.

- Е, овако већ може да се живи - казао је протежући се.

- Сто-ој! - одјекнуло је наједном из правца у коме је пре десетак минута отишао Младен са својом десетином.

- То смо ми, Младенова десетина.

Слободан и Велизар су се погледали и потрчали према добровољцима који су полако излазили из магле.

Четворица су носила некога у шаторском крилу.

Слободан је потражио оком Младена, али га није видео.

- Шта је било? Кога носите? - чуо је Грујинов глас.

- Младена - одговорио је једва чујно један од добровољаца. - Погодило га је усред чела. Ја сам био први иза њега. Пао је без речи... Залутали метак.

Спустили су га полако и пажљиво на земљу.

- Нисте наишли на партизане?

- Нисмо. По фијуку метка знамо да је из даљине, а одатле нису могли да га виде.

Слободан, Грујин, Велизар и санитарски наредник су се наднели над мртвим добровољцем. Младен је лежао на леђима, затворених очију, и, учинило им се, као да се осмехује. Насред чела видели су мали, округли отвор, из кога се излило неколико капи крви.

- Бог да му душу прости - казао је Грујин, скидајући шлем.

- Бог да му душу прости - одговорили су присутни, скидајући шлемове и крстећи се.

Грујин је вратио шлем на главу, затегао пређицу испод браде и погледао по добровољцима.

- На своја места! - наредио је кратко и оштро.

Док су се разилазили, видели су командира како полако прилази.

Добровољци из Велизареве десетине дочекали су их са упитним погледима на лицима.

- Ко је? - питао је један.

- Младен - једва је изговорио Велизар.

Слободан га је погледао. Очи су му биле пуне суза.

- Треб'о сам ја да идем - наставио је Велизар после мале станке. - Сад би он био жив...

- Ништа ти ниси мог'о, друже поднаредниче - казао је неко од добровољаца. - Таква му је судбина.

Велизар се окренуо Слободану.

- Сећаш ли се - казао је гласније - кад се једном вратио из

града, пошто је мало попио са својим Иђошанима... сећаш ли се шта је казао?

- Сећам се. - Погледао је добровољце. И они су се сећали.

- Казао је - наставио је Велизар као да није чуо његов одговор - да је дошао овамо да погине за мајку Србију.

- Бог да му душу прости! - Бора Брка је скинуо шлем и прекрстио се.

За њим су то исто и остали урадили.

- Нико од вас - јавио се опет Велизар - па ни наш командир, Обрад Гордић, не зна шта је он био по занимању... Ја сам му обећао да га нећу никоме одаги. Рекао ми је: „Ако ови наши дознају да сам ја брица, поставиће ме да будем четни берберин, а ја нисам дошао у Недићеву војску да шишам главе, него да са пушком у руци спасавам српске главе.” А био је и неустрашив к'о ретко ко.

Већ је било подне кад је магла почела да се најзад уздиже, али и то полако, као са оклевањем.

Кад се Грујин вратио од командира, испричао им је да се Младенова десетина вратила, пошто је однела његово тело у кућу, на двадесетак минута од њиховог положаја. Сељак ће, са командирским писмом, пренети тело колима у краљевачку болницу.

Сада, кроз разређену маглу, могли су да виде јасније не само положаје које су они запосели него и целу околину. Испод њих се спуштала, благим нагибом, пољана покривена сасушеном штркљастом травом и коровом, на педесетак метара, где се завршавала ивицом разређене шуме.

Неравна ивица шуме се приближавала, под углом, њиховом крајњем десном крилу, на коме је био командир са једном десетином из Првог вода. Њима је шума била на свега десетак корака.

Грујинов вод је са тешким митраљезом и бацачима образовао крајње лево крило.

- Што већ не наиђу једном? - казао је нестрпљиво Велизар, гледајући простор испред себе.

Као одговор на његово питање, разлегле су се експлозије тешких бацача, тупо так-такање митраљеза и јака пушчаних пуцњева.

- Ту је негде близу - Велизар се издигао на лактове и почео да посматра ивицу шуме. - Само километар-два.

- Бајонете на пушке - преносило се са десног крила.

Слободан се сетио како нису имали времена да ставе бајонете на пушке кад су последњи пут јуришали. Овога пута их неће изненадити. У свести му је искрснула слика оног великог партизана који је као нека орлушина јурио према њему са

„шпанским револвером” у руци, као и судар са тамном, безлично приликом, што му је истерало дах из груди и скоро га оборило. Стресао се и осетио како му срце брже куца.

„Боже помози и свети Пантелијо!” помислио је и у себи се прекрстио.

Чинило им се као да се пуцњава неколико пута наизменично приближавала и удаљавала.

Грујин се опет вратио од командира.

- То су наши, из Првог батаљона - казао је Велизару, Слободану и каплару Драгнићу, који је преузео Младенову десетину.

- Зашто им не идемо у помоћ? - питао је Велизар.

- Не смемо да напустимо наш положај. Ако се одавде покренемо, партизани могу да провале фронт на овом месту и крену према Краљеву... Пренесите вашим људима командирово наређење да не смемо ни по коју цену да напустимо ово брдо. Ја ћу лично разговарати са тешкомитраљеским одељењем и са онима из бацачког.

Слободан се вратио у плитку увалу, у коју га је Велизар поставио кад је распоређивао десетину. Сео је на ранац и ставио пушку испред себе, поред камена који је избијао из земље, као створен за добар заклон и истовремено за преглед терена.

Док су Велизар и каплар Драгнић обилазили своје добровољце и преносили им командирове речи, Слободан је посматрао шуму. Магла се већ сасвим уздигла и он је могао да види јасно свако појединачно дрво.

Наједном му се учинило да се нешто помера испод великог гранатог храста, мало одвојеног од ивице шуме. Погледао је још једном. Није било сумње. Две сагнуте прилике су претрчале кратко одстојање и заклониле се иза дебелог стабла.

Окренуо се око себе. Грујин се баш растајао од добровољаца који су стајали око бацача.

Зграбио је пушку, извукао се брзо из свог заклона и свом снагом потрчао према Грујину.

- Друже водниче - казао је задихано - видео сам партизане. Њих двојицу.

- Где?

Потрчао је према своме заклону, са Грујином, одмах иза њега. Показао му је храст.

- Видим. Видим их - скоро је узвикнуо водник и окренуо се првом добровољцу са десне стране.

- Пренеси командиру: партизани испред нас.

Кроз неколико тренутака дошло је наређење:

- Не пуцај. Водници напред.

Добровољци из митраљеског одељења су отворили сан-

дук са муницијом и заузели своја места око нишанције. Исто тако и добровољци из бацачког одељења окупили су се око својих бацача, спремни да делују. Њихов поднаредник је дотрчао до Велизара, који му је показао храст. Брзо се вратио и почео да даје упутства о одстојању и правцу својим војницима.

После неколико минута дошао је Грујин трчећим кораком, и пренео десетарима командирова наређења.

- Ако су нас комунисти видели, напашиће нас прво бацачима. Наши бацачи ће им одмах одговорити. Ми не смемо ни метка да опалимо док не видимо да је њихова пешадија прешла у напад... Ако не знају да их овде чекамо, ми ћемо се притајити, да их што више изађе из шуме, па ћемо тек онда опалити по њима.

Слободан је видео још њих неколико, како претрчавају од дрвета до дрвета.

Она пуцњава се опет приближила и учестала.

Добровољци су, са бајонетима на пушкама упереним у шуму, лежали, клечали и чучали у својим заклонима без и најмањег покрета, као да су се скаменили. Са десне стране Бора Брка је држао Станишин пушкомитраљез уперен у храстово дрво, док је Илија, који је са својим пушкомитраљезом лежао двадесетак корака улево, гледао право испред себе.

Тап! Тап! Тап! - наједном су чули добро познате звуке тешких бацача, који су долазили однекуд испред њих, сигурно са неке чистине у оној шуми.

Очекивали су немо следећи звук.

Фију-у-у-у - фијукнуло је снажно, уздижући се негде далеко изнад њихових глава, затим је постајало све тише и тише, док није потпуно нестало у висинама.

Одмах затим настајао је најтежи моменат. Гранате су се спуштале према њима стреловитом брзином. Човек је за то време немоћан ма шта да уради, па чека непокретно на своме месту, надајући се да ће пасти негде далеко од њега и његових другова.

- Фав... фав... почело је једва чујно. Фав... фав... фав... појачавало се, долазећи све гласније и све ближе.

Најзад су гранате лупиле у земљу, све три скоро у исто време. Једна је пала на брисани простор између ивице шуме и њихових заклона; друга, нешто ближе њима, али и сувише улево; трећа, позади њих, у шуму из које се одмах затим чуо њисак коња, који је надјачао заглушујућу експлозију.

У следећем тренутку прорадили су и добровољачки бацачи. Две гранате су пребациле ивицу шуме, а трећа је пала недалеко од храста.

Са ивице шуме засветлуцали су пламичци, а изнад њихових глава зазудали меци.

Опет:

Тап! Тап! Тап! Овога пута Слободан је избројао пет баца-
ча.

Очекивали су и сада да гвожђе процепи ваздух и да се
љуљне недалеко од њих у огњеном, разарачком беснилу, само
овога пута је лакше.

- Човек се на све навикне - говорили су стари, искусни
борци. - Први меци, и прве бомбе, најтежи су... у свакој борби.
После, човек огугла.

„А није баш да толико огугла”, мислио је Слободан већ
неколико пута, „колико се свесно помири са судбином”.

Велизар се довукао до Слободана.

- Шта овај наш командир чека? Што не даје наређење да
отварамо ватру?

- Партизани само троше муницију, а ништа нам не могу.
Тако би и ми. Боље да чекамо док не пређу у напад.

- Ако тако мисли, можда...

Прекинуо га је метак који је ударио у камен испред Сло-
боданове главе, подигао мало суве, ситне прашине и, одбија-
јући се од тврде површине, одзујао негде неодређено, као да је
зацвилео.

- Ето, видиш, могу да нас све побију - викнуо је Велизар
- а ми ништа!

Иза шуме, позади њих, дотрчао је коњоводац.

- Граната нам убила коња.

- Срећом није пала на сандук са муницијом - казао је Ве-
лизар и окренуо се првом до себе. - Пренеси командир: један
наш коњ је убијен.

- А ја кажем „не могу нам ништа” - осмехнуо се горко
Слободан.

- И ју-ју-ју... - вриснули су женски гласови.

Слободан је убацио метак у цев и ставио прст на обарач.

Партизани су тукли убрзаном паљбом. Меци су звижду-
кали изнад њихових глава и поред ушију, неки ударали у зе-
мљу, око њих, неки у заклоне. Земља и камен су прскали под
ударцима челика.

- И ју-ју-ју... - подвикивање није престајало, али још нико
није излазио из шуме.

Мало-помало и пуцњава се стишала. Поред покоје бацач-
ке гранате, чули су се још само појединачни пуцњи.

- Не знају зашто ћутимо. Ипак, изгледа, овај наш Солунач
зна шта ради.

- Стари ратник.

- Немаш више оног дуванског труња по џеповима?

- Нажалост.

- Нема ништа слађе него запалити цигарету за време бор-

бе.

Једна граната је експлодирала на положају Другог вода.
Тамо је настало неко комешање. Санитетски наредник је
потрчао са својом плавом кутијом.

Партизански бацачи су се наједном сасвим утишали.

- Тројица лакше рањени и један теже - пронело се ускоро
четом.

- Сад би требало да их истерамо из оне шуме - љутио се
Велизар.

- Казао си и сам, кад си се вратио из патроле, да их је би-
ло „као мрва” - одазвао се водник Грујин. - Шта хоћеш? Да
јуришамо на десет пута јачег непријатеља и сви изгинемо?

- Ја нисам неки војни стратег - јавио се и Слободан - али
зар није командир казао да морамо да бранимо ово брдо по
сваку цену?

- Свакако. - Грујин се спустио поред Слободана и почео
да разгледа терен. Одмахнуо је неколико пута главом.

- Шта ти смета? - пришао је и Велизар, посматрајући па-
дину испод њих.

- Никако ми се не свиђа што је шума тако близу десног
крила. Кад пређу у напад, тамо ће бити најгоре, а тамо је и Ча-
вић.

- Друже водниче - позвао га је командиров Петар - госпо-
дин поручник хоће да му пошаљеш један од твојих пушкомит-
раљеза на десно крило.

- Шта сам вам казао? - Грујин се окренуо Слободану и Ве-
лизару. У следећем тренутку је викнуо: - Илија, узми пушко-
митраљез и са својом тројком јави се командир.

- Моју збројовку? - узбунио се Велизар.

- Да, твоју збројовку - насмејао се Грујин. - А ако не пре-
станеш, узећу ти и твој пиштољ што га носиш о појасу, к'о да
си хајдук.

Велизар је жалосно гледао како Илија трчи сагнут, са пу-
шкомитраљезом у руци, праћен двојицом својих помоћника,
који су између себе носили пуну торбу муниције.

- Разреди се! - наређивао је Грујин добровољцима да по-
пуне празнину. Окренуо се опет Велизару. - Шта хоћеш? Ти си
једини у целом пуку који има у својој десетини две пушкомит-
раљеске тројке.

- Да. Захваљујући Гордићу.

- Сад имаш једну, као и сви остали. Борину. И Драгнић
има само Чубрилову. То је за наш вод довољно.

- Водници, напред! - дошло је опет наређење.

- Командир мисли да се партизани спремају за напад - го-
ворио је Грујин десетарима и Слободану. - Чим следећи пут
припуцају, одговорићемо им ватром, али морамо да штедим

муницију. Једино кад буду јуришали, осућемо брзом паљбом.

Нису дуго чекали. Комунисти су их засули у исто време бацачком, митраљеском и пушчаном ватром, много жешћом него први пут.

- Стигло им појачање - викнуо је весело Велизар. - Сад ће бити кркљанца!

- И ју-ју-ју! - Одјекнуло је кроз експлозије и звиждук.

- Плотуном! - викнуо је Грујин своме воду. - Пуни пушке!

Нишани! Пали!

- Гр-гр-у! - разлегао се плотун.

Вика се утишала за тренутак.

- Другови, ко је с нама? - викнуо је Грујин из све снаге.

- Бо-ог! - разлегло се планином, и за моменат надјачало борбену хуку.

- Еј, комунисти! - чуо се одмах затим Велизарев глас. - Неће бити добро. Овде српски добровољци!

Грујин је дао знак нишанцији на тешком митраљезу.

Тешки митраљез је заштектао, а у исто време су се јавили и пушкомитраљеци.

- Нагари! Нагари! - викао је Велизар.

Слободан се окренуо да га погледа. Лице му је било развучено у широки осмех.

„Тај човек не зна за страх”, помислио је. И није само он. Што је чешће учествовао у окршајима, то је откривао све већи број бораца који или нису били свесни смртне опасности, или, иако свесни, нису марили за своје животе, или су из неког разлога пркосили смрти.

Партизански бацачи су опет затутњали, и гранате зафијукале високо изнад њихових глава.

- Ено их! - викнуо је један добровољац, показујући улево.

- Пребацују се - потврдио је Грујин.

Сад је и Слободан видео како њих четворица-петорица потрчаше неколико корака и одмах затим легаше у неки заклон. Па опет усташе и потрчаше.

- Чубрило - викнуо је Грујин пушкомитраљесцу - гађај оне што се пребацују.

Иза прве групе појавила се друга, па и трећа.

Чубрилов пушкомитраљез је рио земљу око прве групе. Очигледно је погодио некога, јер су изненада почели да се повлаче, вукући за собом рањеног или мртвог друга. Још је један пао и није се више дизао. Њега су оставили.

Партизанске бацачке гранате су се спуштале из висина, језивим испресецаним шумом кроз свежину планинског ваздуха, трескале у тврдо тло заглушујућим експлозијама, разбацујући око себе црвеним пламеном и димом земљу и камен.

С десног крила чуо се командиров снажни глас, који је за

тренутак надјачао борбену хуку.

- Живео краљ Петар!

Одмах затим, из истог правца, разлегла се добровољачка брза паљба и експлозија ручних бомби.

- Не свиђа ми се ово - Грујин је викнуо Слободану и Велизару. - Тамо се нешто гадно дешава.

- Могу ли ја? - почео је Велизар.

- Не можеш. Чувај само своје место.

- И ју-ју-ју! - чула се нова вриска на десном крилу.

Опет су запраштале ручне бомбе.

На самом центру, према Другом воду, почиње убрзано пребацивање партизана.

Неки добровољци из Грујиновог вода осули су брзу паљбу.

- Гађај појединачно! - викао је Грујин. - Пренеси: Гађај по-је-ди-нач-но! Чувај муницију.

Према левом крилу партизани су почели да се опет пребацују, али овога пута у већим групама. Њих по десет-дванест у исто време.

Грујин се окренуо послужи једног од два мала бацача.

- Туци улево! Испред шуме!

Једна бацачка граната је пала усред повеће групе партизана.

- Туци оне улево! - Грујин је викнуо и нишанцији тешког митраљеза.

Партизани, сада у пуном трку, почели су да падају. Застали су као да не могу да се одлуче шта да раде, затим наједном стадоше да се повлаче, хватајући заклоне из којих би опалили по метак-два.

- Пренеси ватру на центар! - чуо се опет заповеднички Грујинов глас. - Пази како гађаш.

Да није било вике, експлозија и фијука зрна, Грујинов глас би звучао исто тако оштро и хладно као на ратним вежбама, помислио је и нехотице Слободан.

- Држи га, не дај! - викао је Велизар.

- Преби ми руку - Слободан је чуо нечији глас недалеко од себе.

Добровољац из Велизареве десетине се извукао из свога положаја. Десном руком је држао леву. Ишао је полако према ивици шуме.

Слободан је тек сада приметио десетак добровољаца како леже или седе, мало увучени у шуму, неки завијених глава, некама завијена рука или нога.

- Имамо двојицу мртвих у Другом воду - казао му је Велизар. - Биће још горе ако ми не пређемо у напад. Држимо се овог брда као пијан плота.

- Видиш колико их је - узвратио је Слободан надвikuјући се са борбеном укуком. - Ако продру овде, одоше у Краљево.

У себи се сложио неколико са Велизаром. Било би им лакше кад би зашли у шуму и почели да их нападају са неколико страна тројкама и појединачним десетинама. У исто време, иако би њима било лакше, можда би и партизанима било лакше да продру са главним снагама преко њиховог положаја. Командир је ипак знао шта ради кад је наредио да чувају брдо „по сваку цену”.

Наједном, ватра са партизанске стране се сасвим утишала. Бацачи су такође престали да делују.

Грујин је погледао немирно према десном крилу. Хтео је да каже нешто, али га је Велизар предухитрио.

- Одбацили смо их! - узвикнуо је весело.

- Замало - казао је Грујин. - Док се не приберу. Хоће пошто-пото да продру. Не маре колико ће њих изгинути. Иначе би чекали ноћ да нас нападну.

- Цео наш батаљон је пред њима - одмахнуо је главом Велизар.

- И четници - додао је Слободан.

Грујин је заустео да нешто каже, погледајући опет на десно крило, али га је овога пута прекинуло фијукање граната, силовито штектање митраљеза и звиждуци метака.

- Напред! Напред! - чули су се снажни мушки гласови.

Партизани су напали свом жестином, целом дужином фронта. Искакали су из шуме, претрчавали пет-шест корака, бацали се у заклоне, искакали, поново се бацали у нове заклоне, искакали... Прилазили су им све ближе и ближе.

- Добровољци, брза паљба! - најзад је дошло наређење.

Слободан је грозничавом брзином убацивао у пушку шаржер за шаржером, репетирао, повлачио ороз. У једном тренутку, кад је чуо блиску вику, погледао је удесно, према Другом воду. Појединачни партизани упали су у њихов положај.

У исто време кренули су на левом крилу у напад, стрелачким стројем.

Учинио му се наједном као да је ово цело брдо једна велика клопка из које нема излаза. Нешто слично је преживео већ неколико пута. Први пут се десило насред Саве, кад су усташе припуцали на њега и чика Живка. Није било лакше ни кад су дочекани из заседе, а Бошко Боројевић наредио јуриш уз ону стрму клисуру.

И онда је изгледало да је ситуација била безизлазна - а није била!

Та мисао му је наједном дала неку нову снагу. Стегао је чвршће пушку и почео да пажљивије гађа.

- Доле Броз! - викнуо је из све снаге док је убацивао нови шаржер.

- Доле, доле! - прихватило је неколико гласова.

- Живео Краљ! - викнуо је још једном.

Тешки митраљез је покосио неколико комуниста у првом реду. Ови на левом крилу су се поколебали и почели да се повлаче, међутим, они на центру фронта су и даље наваливали, и већ су се неки тукли кундацима.

- И ју-ју-ју! - вриснули су опет женски гласови.

Слободан је осетио како му се заглушују уши. Погледао је и нехотице на врх свога бајонета, и стресао се. „Боже, помози!” помислио је у исто време, и још чвршће стегао пушку. Престао је да пуца. Гледао је напрегнуто испред себе.

Сунце се пробило кроз сиве облаке, и обасјало златном светлошћу простор испуњен разбацаним, непомичним телима. Неколико њих је полако, тешком укуком, пузало према ивици шуме. Било би лако зауставити их са два-три метка... међутим, нико их није гађао.

„Срби, Срби!” наметнула се Слободану изненадна мисао. „Јадни Срби”. И не само да га је жалост потресла тога тренутка, кроз свест му је севнуо и неки тврди понос што су ти безимени љути борци у суштини то што су и они, део једног истог народа, храброг народа - иако обманути и заведени.

Женској врисци су се прикључили и снажни мушки гласови. Јека и брујање људских гласова надјачали су експлозије и звиждање гвожђа.

Наједном су излетели из шуме. Нису више тражили заклоне.

- Брза паљба, добровољци! - чуо се оштри Грујинов глас.

- Туци брзом паљбом! - преносио је Велизар. - Не штеди муницију!... Нагари! Нагари!

Велизар се окренуо Слободану.

- Овако је било у Петровцу на Млави, четрдесет прве - викао је из свег гласа, вадећи у исто време из појаса свој шпански револвер.

Партизански бацачи су обуставили паљбу. Једино су још одјекивали појединачни пуцњи и праскање ручних бомби на крајњем десном крилу.

Слободану се учинило да је неколико метака звизнуло у њиховом правцу, са десне стране.

Бацио је брзо поглед и стегао грчевито пушку. Партизани су у маси провалили кроз Други вод. Измешали су се са добровољцима. Тукли су се кундацима, бајонетима, пуцали једни на друге из непосредне близине.

Наједном, дошла је нова наредба, која му је следила крв у жилама.

- Добровољци, спреман за јуриш! - викао је водник Грујин строгим грубим гласом, баш као некад, на ратним вежбама.

Обазрео се око себе. Добровољци су се уздигли на једно колена, са пушкама „на готовс”. Лица су била бледа, тврда, зуби стегнути. Гледали су право испред себе, не трепћући. Бајонети су светлуцали под сунчевим зрацима.

Тешки митраљез и пушкомитраљези тукли су дугим рифалима. Партизани су јурили према њима, изгледало је, страховитом брзином, а меци као да им нису могли да нашкоде.

- Напред, другови! Јуриш! - чули су опет Грујинов глас.

Подигли су се као један и потрчали.

Пред њима маса људи. „Као мрави”, однекуд су му пале на ум Велизареве речи.

- Ура! - викнуо је Велизар.

- Ура! - прихватили су добровољци.

- Ура! - чуо је Слободан самога себе како виче из све снаге. - Ура! Ура!

Могли су већ да распознају појединачна избезумљена лица, широко разрогачених очију.

Велизар је у левој руци држао пушку, на којој је блистао бајонет, а у десној револвер.

Изненада, пуцњава и прасак бомби су се утишали. Митраљесци и пушкомитраљесци нису могли више да пуцају, из бојазни да ће погодити своје људе. Били су сувише близу и за ручне бомбе.

У следећим тренуцима, пред сам судар, партизани су се изненада поколебали, почели да се окрећу и у великом неред, налећући једни на друге, да се повлаче.

Добровољци су протрчали још неколико корака, кад их је зауставио Грујинов глас.

- Добровољци, стој! Узимај заклон. Брза паљба!

Полегали су на земљу и отворили јаку ватру.

И са десне стране, где су малопре провалили кроз Други вод, партизани су се повлачили трчећим кораком.

Грујинов вод се нашао негде на пола пута између шуме и старог положаја. Око њих на све стране мртви партизани, разбацане пушке, неколико машинских пиштоља, расути меци. Ту и тамо, бели снежни наноси натопљени крвљу.

Мало-помало, и они су престали да пуцају.

- Било их је бар пет пута, а можда и десет, више него нас - казао је Велизар, издижући се на колена и гледајући у правцу у којем су се партизани повукли.

- Нико к’о Бог - казао је један од добровољаца-сељака.

- Кад дође стани-пани - додао је други - нама је лакше него њима.

- Мислиш зато што се они боре против Бога? - питао је

Велизар.

- А шта друго?

На крајњем десном крилу где је био командир, владала је потпуна тишина.

- Натраг, на старе положаје - наређивао је Грујин. - Трчећим кораком!

Док су ускакали у своје заклоне, Слободан је видео како нишанција тешког митраљеза чутурицом полива загрејану цев.

То исто је радио и Бора Брка са својим пушкомитраљезом. - Усијала се цев, па све цврчи - говорио је неком.

Није се више чула никаква пуцњава, нити икакви звуци, као да је изненада цела природа замрла.

- Разбили смо их - први се јавио Велизар. - Нема им више прикупљања, ни подврискивања.

- Имаш ли кога рањеног? - питао је Грујин.

- Је ли когод рањен? - Велизар се обратио својим људима.

- Нико, хвала Богу - одговорио је Бора Брка - нико, сем Крсте, коме је граната пребила руку.

- Чудо Божије - казао је одсутно Вељко Остојић Глумац, и у исто време се прекрстио.

Нови десетар, каплар Драгнић, имао је тројицу лакше рањених и једног теже.

- Еј, друже водниче, па и ти си рањен - наједном се тргао Велизар. - Све ти је лице крваво.

- Ништа то није - одмахнуо је Грујин руком. - Само ме мало закачило по образу. Идем брзо да се јавим командиру. Ви добро пазите. Немојте да вас изненаде. Можда их и нисмо разбили.

Време је пролазило, а водник се није враћао.

Слободан је неколико пута погледао према шуми иза њихових леђа. Поред оних десетак рањених у почетку борбе, чинило му се да их је сада још три, четири пута више.

Неко је стењао. Један добровољац је тихо јечао.

Најзад се вратио Грујин. Лице му је било обмотано белом газом.

Гледао је испред себе док је долазио полако, корак по корак. Сео је на камен између Слободана и Велизара, и махнуо каплару Драгнићу да и он приђе.

- Другови - почео је тихо - гледајући још увек испред себе - партизани су провалили не само кроз Други вод него су одсекли и наше крајње десно крило... казао сам ја да ће тамо бити најгоре... Одсекли су потпуно командира, са пет добровољаца из Првог вода.

- Нису, ваљда... - упао је Велизар, али је одмах заћутао.

- Навалили су да их похватају живе, нарочито командира... Он је са бомбом, кад је видео да нема друге, разнео себе и још четворицу наших, са трубачем. Остао је само његов Петар... да прича... А и он је тешко рањен. Имамо још осам мртвих и преко тридесет рањених.

- Зар и командир! - јекнуо је Велизар, хватајући се рукама за главу.

- Међу мртвима је и наш пушкомитраљезац Илија... Нису имали времена да однесу твоју збројовку, Велизаре, јер се и Први вод, кад смо ми почели јуриш, снашао, па заједно с нама и Другим водом, с оним што је остао, сакупио се и прешао у противнапад.

На добровољце се спустила тешка тишина.

- К'о да су ми оца убили - казао је неко полако, једва чујно. - Бог да им душу прости.

Слободан као да је наједном отупео. Није могао да мисли. Уши му је још увек заглашавала вриска партизанки, експлозије бомби, фијук граната, звиждукање метака. Пред очима му је лебдело доброћудно командирово лице, како се смешка. Видео је Младена како нестаје у магли, на челу своје десетине, пушкомитраљесца Илију, како носи Велизареву збројовку... Међутим, није ништа осећао.

Почело је да се смркава, а партизани се нису појављивали. Водници су одлучили да образују мртву стражу и да чувају брдо.

Кад је Грујин саопштио своје воду да ће ту провести ноћ, подсетио их је на речи покојног командира:

- „По сваку цену”, казао је, „морамо их овде зауставити да не продру дубље у Србију”.

„Ко зна”, мислио је Слободан док је слушао Велизара, „да није било оног Грујиновог последњег јуриша, да ли би и један од нас остао жив”.

Пред зору су на њихове положаје стигли четници.

- Партизани су ноћас променили правац - говорио им је један четнички официр. - Увидели су да не могу овде да продру, па су кренули према Ужицу. Неће се ни тамо боље провести.

На велику радост четника, добровољци су им понудили заплењено оружје и муницију. Једино су водници задржали два машинска пиштоља.

Ускоро је чета, преморена и неиспавана, кренула са својим рањеницима према Каони. Успут су пописали седам сељачких кола, у којима су превозили мртве и теже рањене добровољце.

Кад су улазили у Каону, наишли су на вод Милана

Кунића.

- Није добро - казао је Милан кад се срео са Слободаном. - Изгубили смо Перишу Бошковића. Ноћас је погинуо храбро близу Виче, осигуравајући Звонка Вучковића, који је са штабом био одсечен од својих јединица.

- Периша?! - казао је тихо Слободан и окренуо се добровољцима из свога вода. - Он је био први добровољац кога сам срео кад сам побегао из Срема.

- Није само Периша. Имали смо, нажалост, још губитака. Страдао је и поручник Предраг Младеновић. И његова чета је имала велике губитке.

Слободану је у свести искрснула слика поручника Младеновића, Ваљевчана, предратног студента технике, како се опрашта са својом младом женом, на перону шабачке железничке станице.

Тек сада као да је схватио шта се догодило свим тим драгим ликовима, које никад више неће видети. Подигао је главу и окренуо се. Није хтео да примете како су му се очи напуниле сузама.

Каона је била загушена четничком и добровољачком комором. Четници и добровољци, измешани, стоје у групама, они који имају завијају цигарете, пуше и причају о јучерашњим борбама.

Грујин вод је чекао пред кафаном, где је била смештена четничка јединица која треба да крене на терен.

Један добровољачки потпоручник је пришао Грујину и са њим се срдечно поздравио. Остали су у разговору десетак минута. Кад је потпоручник отишао, Грујин их је позвао да се окупе око њега.

- Другови - обратио им се са осмехом, што се иначе ретко дешавало - имам за вас добре вести. Овај потпоручник је водник новоформираног вода, који ће да нас смени. Он одлази са осталима из чете за Ужице. Ми се враћамо у Шабац, у нашу стару чету.

Слободан је погледао добровољце. Гледали су немо испред себе, као да га нису чули.

У СРЖИ

На ахенском универзитету опет су се ближили испити.

Док се спремао за испите, Слободан је успевао да се одвоји од мисли на скору прошлост и да се усредсреди на замашно штиво које је имао да пређе и савлада. Међутим, кад би се спустио на гвоздену постељу, покривену војничким ћебетом, изморен од дневних напора, исцрпљен од несанице и никада довољно сит, мисли би почињале да навиру саме од себе, неком грозничавом брзином.

Из наталожених слојева сећања, најтеже је тек долазило. Догађаји после жестоких борби дуж Ибарске долине претходили су трагедији која је очекивала и њега, и његове најближе другове, чету, батаљон, пук - а са њима и цео српски народ.

Покушавао је свом силом да се отргне и одбаци мисли о последњој фази борбе пред судбоносним, историјским преломом пред којим се нашао његов мали бројем, али несразмерно духовно и морално јак словенски, православни народ.

Међутим, слике догађаја и познатих драгих ликова урезале су му се и сувише дубоко у сећање, у свест, у срж бића.

САВА ЈАНКОВИЋ

НА ПРЕЛОМУ

КЊИГА ЧЕТВРТА

ОПЕТ НА ТЕРЕН

Другови - Слободан се обратио својој чети те вечери - су-тра, уочи Великог петка, крећемо у име Бога опет на терен. Овога пута смо позвани од браће четника. Од капетана Рачића. - Застао је да види какав је утисак оставила та вест на добровољце и задовољно се осмехнуо кад је приметио како су им се лица наједном разведрила.

Испричао им је укратко како су, у ибарској акцији, заједно са четницима и Државном стражом потукли две најбоље партизанске дивизије које су преко Дрине упале у Србију.

- Последњих дана неке разбијене јединице лутају Србијом тражећи најпрече путеве за повратак у Босну. Рачић нас је позвао да му помогнемо, да одбаци једну такву групу која се креће његовом територијом.

Пробудили су их пре сванућа. Дочекало их је хладно, кишно јутро.

После доручка су се попели у камионе покривене церадама, збили се ћутке једни поред других и провели највећи део дана дрмусајући се на расклиматаним даскама старих, искрпљених возила.

Истоварили су их пред сам сумрак у подножју неког брда. Киша није престајала и они су пребацили шаторска крила преко леђа, а пушке окренули надоле да се цеви не уквасе.

- Покрет! - дошло је убрзо наређење. - У колону по један! Пренеси: не набијај!

Пењали су се стрмом косом без путељка, обраслом само кржљавом травом и покојим оголелим жбуном. Ветар им је у налетима наносио кишу у лице и сваки час их заносио, тако да су са напором одржавали равнотежу на расквашеној, клизавој трави. И поред свега кретали су се брже и лакше јер их нису успоравали товарни коњи са тешким митраљезом, бацачима и муницијом.

У торбицама су са сувом храном за пет дана носили и по пет шаржера са муницијом, поред уобичајених двадесет у фишеклијама.

- Тих двадесет пет метака су у ствари за четнике - казао им

је у поверењу командиров ордонанс Љубомир - ако нам буду тражили. То је скупа преко две хиљаде пет стотина метака.

Ноћ се већ одавно спустила кад су се зауставили на про-страној оголеној заравни са тек по којим усамљеним дрветом.

Водници су пожурили ка челу колоне да од командира до-бију наређења за смештај, док су добровољци, мокри и умор-ни, чекали стрпљиво на њихов повратак.

После десетак минута речено им је да ће овде разапети шаторе и провести ноћ.

Умор као да је наједном нестало. Добровољци су се разми-лели по заравни скупљајући се око појединачних стабала, са којих су ножевима и бајонетима секли погодне гране за поди-зање шатора.

Слободана је позвао десетар, поднаредник Новаков, да са њим, теологом Будишом и коморцијом, поднаредником Бојовићем, склопи шатор.

- Не брине, друже Слободане, ја и Будиша ћемо часком да га удесимо - казао је Новаков.

Слободан је остао са поднаредником Бојовићем, човеком педесетих година.

- Изненадио сам се кад сам вас видео јутрос у строју - обратио му се Слободан. - Ко ће се старати о комори?

- Нема ту проблема. Коњи су збринуте у шталама, а коњовоци се излежавају у касарни. Право да ти кажем, досади-ло ми да се старам о комори док се ви, деца, борите и гинете по овим пустим планинама. Кад сам питао командира да л' могу са вама и он се изненадио. „Хајд' баш кад хоћеш”, казао је, „али ћеш се брзо покајати”.

Помогли су Новакову и Будиши кад су се њих двојица вратили са две окресане, мање-више праве гране, да их побо-ду у мокро тло.

Чим су завршили са разапињањем шаторских крила и за-бијањем кочића у земљу, Новаков и Будиша су ставили своје ранчеве под шатор, пребацили ролне са увијеним ћебадима преко рамена и дохватили пушке.

- Вас двојица нас чекајте овде - Новаков се смешкао зна-чајно. - Будиша и ја имамо још један посао да обавимо.

Пре него што се увукао под шатор иза коморције Слобо-дан је погледао још једном око себе. У мраку су се назирала два реда шатора, поређаних у правим линијама један до дру-гог.

- Куд одоше? - Слободан је питао коморцију пошто се не-како сместио на свој ранац.

- Новаков је мајстор да нешто набави. Нешто што нико други нема.

Поднаредник Бојовић је говорио дубоким, мало прому-

клим басом и Слободан је помислио како би сада, кад би овај шатор имао прозоре, свакако зазвецкала стаклена окна.

Првих неколико минута осећао се пријатније, заклоњен од кише и ветра; међутим, што је дуже седео, хладни и влажни ваздух као да је све више и све дубље пролазио кроз мокар шињел и униформу и све га несносније додиривао својим леденим дахом по целом телу. Цокуле су му такође биле нато-пљене водом.

Погледао је коморцију очима навиклим на мрак. Подна-редник је дремао притворених очију. Иако му је једва разазна-вао црте на лицу, подсетио га је на кума Гавру. Велики нос као да је усађен у кошчатом, рошавом лицу. Густе, замршене обр-ве штрче из избоченог, тамног чела, као нека шибљика.

Поднаредник је осетио да га Слободан посматра, и отво-рио очи.

- Шта сада кажете? - насмејао се Слободан. - Можда је ко-мандир био у праву.

- Кад ви младићи можете, могу и ја.

Хладан ваздух постајао је све неиздржљивији. Слободану се чинило да му се смрзавају прсти на ногама, и он их је наиз-менично скупљао и отпуштао док се нису мало загрејали. Од-мах затим прекрстио је руке на грудима и отпочео да се лупка по раменима и мишицама. И то као да је мало помогло.

„Зар ћемо овако да проведемо целу ноћ?” помислио је.

Дуноу је неколико пута у руке. Топао ваздух се претварао у пару. Логоровао је и пре често по киши, ветру и снегу у пла-нинама Србије, али му је ово вече на Медведнику изгледало најтеже.

Неко је одгурнуо шаторско крило.

- Јеси ли ти то, друже Слободане? - чуо је глас Боре Брке.
- Заложили смо малу ватру у једном шатору, па се измењује-мо.

Бора их је одвео до шатора из којег је излазио густо дим.

- Не може да се остане дуго од дима, само неколико ми-нута - објашњавао је Бора. - Чим уђеш, спусти главу што бли-же земљи и немој дубоко да дишеш.

Два добровољаца, од којих је један тешко кашљао, извукли су се испод шатора, а њих двојица су их одмах затим замени-ли.

Запахнуо их је топао, сув ваздух, пун дима. На средини је горела тиха ватра, а по поду је неко посуо искидане суве гран-чице.

Кожа им је почела да се јежи од пријатне тоpline. Чуча-ли су неко време са главама што ближе земљи, док им дисање није отежало, а очи засузиле. Први је искочио коморција, гр-цајући од кашља, а за њим Слободан, који је готово престао да

дише.

Иза њих је већ чекао ред од пет-шест добровољаца, на ки-ши, која се донекле смирила и уситнила.

Под њиховим шатором чекало их је изненађење. На дебе-лој наслази сламе покривене ћебетом, седели су поднаредник Новаков и Будиша. Новаков је држао испред себе порцију на чијем дну је била залепљена воском кратка, жута свећа. Њен ле-лујави пламен је осветљавао два насмејана лица.

- Где сте то набавили, у овој пустињи? - питао је комор-ција, намештајући се на слами.

- Само легните један поред другог - казао је Новаков. - Покрићемо се сва четворица с остала три ћебета, па ће бити к'о у рају.

- Сад смо као сардине - казао је Будиша кад су се најзад сместили.

- Синоћ, док смо се пењали уз ову планину - почео је Но-ваков да објашњава, гасећи свећу - видео сам да се тако, мало удесно од нашег правца кретања, извија дим из неке куће...

Испричао им је како су он и Будиша нашли кућу и, пошто ниједан од њих није пушио, имали су код себе паклу-две ци-гарета, које су понудили сељаку за мало сламе. Сељак се об-радовао и казао им како није видео цигарету још од почетка рата. Пуши само „крцу”. Дуван који гаји носи у варош и још га први дан свог распрода. Донели су два добра завежљаја сламе у својим ћебадима.

Од тог домаћина дознали су да су и четници недалеко, у једном засеоку, и да су пре две ноћи имали гадну борбу са пар-тизанима.

- Повео сам са собом баш Будишу, као свештено лице, за сваки случај...

- Како свештено лице? - насмејао се Будиша. - Ја сам са-мо студент теологије.

- Свеједно, бићеш једног дана поп.

- Не поп, него монах. Калуђер.

- Мени је све то једно исто. У сваком случају, резонујем ја, ако командир сазна за ову сламу, можда се неће много наљути-ти кад чује да сам повео са собом Будишу. Знаће да је све било исправно, а нарочито данас, очи Великог петка.

- А да ли би могло да буде и неисправно? - питао је комор-ција.

- Боже сачувај! Не овај бата. Знаш Гордића. Пребио би ме.

- Зато си ти звао и просветара да спава под овим шатором - насмејао се Будиша - да би се још боље осигурао.

- Није, среће ми. Дошло ми жао човека. Немој да га слу-шаш, друже Слободане.

- Шта сада могу? - насмејао се и Слободан. - Већ сам га

чуо.

Заћутали су. Слободан је осетио како је најзад почео да се загрева. Слушао је неко време тихо добовање кишних капљица по шаторском платну.

Већ је утонуо у сан кад га је изненада тргао дубоки бас поднаредника Бојовића.

*И лети соко, певао је тихо,
ниско па високо,
ој Зоро, Зорице...*

- Опет он! Пева једно те исто - чуо се споља глас поднаредника Велизара.

Шаторско крило се отворило и неко је креснуо шибицу. Из таме се појавило насмејано Велизарово лице.

- Ала сте се ви лепо наместили! Откуд вам толико сламе? Нисте је, ваљда, са собом носили?

- Јесмо - јавио се Новаков - Зар ниси и ти?

- А шта ти радиш овде, друже просветаре, са овим сламокрадицама? Што си дезертирао своје старе другове? Пази га, и наш теолог је с тобом. Где ће ти душа, Будиша?

Шибица је догорела и они су остали у мраку.

- А што ти идеш од шатора до шатора - забрујао је коморцијин глас - и не даш људима да спавају!

- Заспао сам ја, па ме твоја песма пробудила.

- Спусти то крило да нас киша не засипа - љутну се Новаков.

- Кажи ми прво шта је било са оне две збројовке које смо заробили код Братунца. Нисам их видео данас у твојој десетини.

- Не брини ти за моје нове збројовке. Само ти чувај ону твоју стару са Петровца на Млави.

- Откуд сад наједном твоје?

- Ја сам их скинуо са мртвих партизана, к'о и ти што си твоју, четрдесет прве.

- Ето ти га сад! Друже, Слободане, ти си својим очима видео кад сам погодио ону двојицу поред стене. Кажи му. Нека чује.

Слободан је прочистио грло.

- Најбоље је да вас двојица питате командира. Он је гледао кроз двоглед.

Велизар је нешто промрмљао и спустио шаторско крило.

- Воли ту своју стару збројовку к'о да му је девојка - казао је Новаков.

- Имам и зашто! - викнуо је Велизар споља. - Уграбио сам је часно и поштено усред борбе.

- А што ти прислушкујеш?

- Ја прислушкујем? А што се ти издиреш да те цела чета може да чује?

- Видиш, друже Слободане - почео је Новаков тихо, тако да га нико споља не може да чује - командир је узео те збројовке и предао их у пуковски магацин. Мени је казао да су нама прекобројне. Сигурно ће их једног дана дати четницима.

Ћутали су неко време.

*И лети соко,
ниско па високо...*

запевао је опет коморција, само овога пута још тише.

- А шта се ти смејеш? - Новаков је питао Будишу.

Слободан је тек сада приметио да се Будиша тешком муком уздржава да се гласно не насмеје.

- Тако. Све ми је одједном дошло смешно - најзад се Будиша смирио. - И Велизарова збројовка-девојка и твоје две „нове”, и онај сељак што нам је дао сламу. Сећаш ли се шта је казао? - опет се засмејао.

- Шта је казао?

- Питао нас је: откуд ми, Швабе, па овако лепо говоримо српски, и где смо нашли ове српске униформе и шајкаче.

- Мени то није било ни најмање смешно, а неће бити ни теби једног дана.

- Откуд му је то за Швабе пало на ум? - хтео је Слободан да зна.

- Неко му казао.

- То је, ваљда, неко терао шегу с њим.

- Не би' рекао - успротивио се Новаков. - И то су сигурно комунисти убацили о нама, само да заплаше још више овај народ, па да бежи кад нас види. Чуо сам да су исто тако и за немачке војнике говорили: „Ево иду Љотићевци”.

- Па и ви, поднаредниче - Будиша се обратио коморцији - само немојте да се наљутите. Како соко може да лети у исто време „ниско, па високо?”

Коморција је ћутао неко време.

- То је тајна - најзад је проговорио - коју мора свако за свој рачун да одгонетне. Е, сада доста, омладино. Треба да се спава.

Слободан, сав укочен од хладноће, једва је успео да се усправи кад се извукао испод шатора. Осетио је велико олакшање што је ноћ прошла и њему се указала могућност да се покрене и испружи ноге.

Ледена кишица је још увек сипила, иако је ветар скоро савим престао. Око њих се пружала широка равана, која се спуштала оштро са три стране у густу маглу. Магла је чудно де-

ловала гледана надоле. Изгледало им је као да су се испели изнад облака и сада их посматрају са оне друге стране. Ту и тамо, покоји планински врх је, као и они, излазио из магленог покривача.

После умивања, молитве и доручка, тек што су се њих четири увукли под шатор, чули су Љубомиров глас.

- Друже просветаре, зове те командир.

Под пространим Гордићевим шатором, по чијем је поду такође била прострta слама, седели су прекрштених ногу водник Грујин и Велизар, окренути поручнику који је седео на својој ниској треножи на расклапање.

- Седи! - понудио га је поручник.

Грујин и Велизар су се измакли да му направе место.

- Опаци се - наредио му је Гордић показујући главом револвер у футроли, који је лежао недалеко, на слами. - Позајмио сам га од водника Благојевића.

Слободан је без речи уденоу футролу у свој опасач.

- Ти и Велизар идете са мном и Грујином као пратиоци на састанак са четничким официрима. Ти, Велизар, од сада па док се не вратимо ни једне једине речи да не проговориш. Јеси ли чуо?

- Разумем, господине поручниче.

- Говорићу само ја, а ако затреба, и Грујин и Слободан. Не знам какви су ови људи око Рачића, па зато морамо да будемо обазриви.

Кад су почели да излазе из шатора, командир се обратио Слободану.

- Скини те ознаке са крагне. Нећу да знају да си просветар.

- Разумем, господине поручниче - одвратио је оштро и извукао из крагне на блузи металне значке које су представљале две укрштене бакље.

Те значке је причврстио на тражење оца Радована, који се једном изненадио што их још не носи.

После десетак минута кренули су поручник Гордић и водник Грујин, наоружани револверима и машинским пиштољима. Грујин је носио свој „пикавац“, који су заробили у последњој борби Ибарске акције у којој је погинуо поручник Чавић.

Иза њих, на пет-шест корака, ишли су Слободан и Велизар, наоружани револверима и пушкама.

КАД НИ ЗВОНА НЕ ЗВОНЕ

Ишли су благом падином што се спуштала према неким шумарцима, једва видљивим од магле. Са леве и са десне стране од њих, на по двадесетак метара, земљиште се нагло спуштало, како им је изгледало, у дубоке провалије, још увек покривене „облацима“, који су најзад почели да се разређују. У исто време и киша је престала да сипи.

Још су били далеко до шумарака кад их је Гордић зауставио, извадио из футроле двоглед и почео да осматра околину.

Спустио је двоглед и показао руком испред себе.

- Видите ли она три одвојена дрвета?

Њих тројица су потврдили главама.

Погледао је на ручни сат.

- Тамо нас чека четничка патрола.

Вратио је двоглед у футролу и кренуо у правцу три дрвета.

- Шта мислите, господине поручниче - јавио се после неколико тренутака Грујин - да кренемо колоном по један?

Гордић је енергично одмахнуо главом.

- Ако су нам спремили клопку, то нам неће помоћи.

- Само би помислили да смо се уплашили - добацио је Велизар.

- Шта сам ти казао! - викнуо је командир. - Нећу више ни речи да чујем од тебе.

- Разумем, господине поручниче. - Застао је мало и шапнуо Слободану: - А још нисмо ни стигли до четника!

Ускоро су приметили да се од она три дрвета одвојила мала група људи и пошла према њима.

Командир је застао и опет погледао кроз двоглед.

- Има их петорица - казао је, вратио двоглед, скинуо са рамена „пикавац“, откочио га, репетирао, опет заочио и поново пребацио преко рамена.

То је исто урадио и Грујин.

- Иду браћа четници - шапнуо је Велизар, осмехујући се.

Слободану је срце закуцало брже. Овога пута је осећао неко срећно узбуђење. Најзад ће се срести са четницима лицем у лице. Не, као до сада, у неком несрећном судару који ни

једни ни други нису желели; не више ни у случајном сусрету са рањеницима или појединачним патролама, чак не ни оно, силом прилика дружење у Каони и оближњим селима после жестоких борби против комуниста, у којима су и једни и други имали велике губитке.

Ово ће бити први прави састанак, бар за њега ће бити, јер је знао да се то све чешће дешава на другим местима, као и четрдесет прве, у којем ће се они и четници договорити како да се што успешније боре против заједничког непријатеља.

Кад се одстојање између њих двојице и официра повећало, Велизар му се опет обратио.

- Да ли знаш да рукујеш револвером?

- Мој отац је имао револвер и ловачку пушку, па чак и мајка мога оца, пореклом Црногорка, кад је остала удовица, држала је неку револверчину, нешто као овај твој „шпанац“, испод јастука. - Одмах затим се насмејао. - Не брини, Велизар, неће нам требати.

Није га плашио састанак са четницима. Четрдесет треће године, тако му се сада чинило, и они и четници су и сувише веровали у себе. Србија смирена, избеглице збринуте, а од комуниста, такорећи, ни трага ни гласа. Требало је само одржати постојеће подношљиво стање док велике силе не реше судбину света. Онда су, ваљда из овог или оног разлога, почели да сметају једни другима.

Не само да је дошао до изражаја негативан елемент са обе стране, него су чак и најдобронамернији, али лако запаљиви појединци допринели много својим нестрпљењем, нетрпељивошћу и неразумевањем свега што није било потпуно истоветно са њиховим властитим гледањем на постојећу ситуацију.

„И ми смо били криви, и ми смо били криви“, јављала му се све чешће и све јаче мисао, коју је у почетку потискивао и одстрањивао. Касније је покушавао и да је ублажи, убеђујући самога себе да су они, добровољци, по људској слабости, правили грешке, али су зато као Недићева „најбоља војска“ допринели више него и једна друга група у спасавању српског народа од биолошког уништења.

Међутим, убрзо је осетио да се те две ствари не могу да везују. То би било као оно, комунистичко, „циљ оправдава средство“. Зло се ничим не може да оправда, размишљао је. Може да се разуме, може да се опрости, или да се тражи опрштење - и то је све.

Понекад би му опет изгледало као да нису били у питању само гестаповски агент Гопуренко и необуздани појединци око њих, ни комунистички агент Мома Кнежевић и необузда-

ни појединци код четника, него да је у питању и нека заједничка пометња, зла коб над којом нису имали контролу ни једни ни други.

Знао је да се огромна већина добровољаца слагала са неуморним настојањима Димитрија Љотића да се дође до слоге и искрене сарадње са „браћом четницима“. Чврсто је веровао да то исто желе највећим делом и следбеници Драже Михаиловића... Па ипак, пукла је пушка и братска крв се пролила.

На срећу, или на несрећу, партизански одреди су почели да прелазе Дрину и српски антикомунистички одреди су се опет окретали једни другима, као и крајем четрдесет прве године. Био је уверен да их ништа више не може и неће завадити...

А данас, ако би се и нашли у некој опасности, није могао изабрати боље друштво од ове тројице старих добровољачких бораца.

Висок официр у мркој народној ношњи, црним, добро изгланцаним чизмама и са нешто издуженом шубаром на којој је била официрска кокарда, стао је мирно испред четири четника дугих, бујних брада и косе до рамена, и по војнички се поздравио са командиром.

Тамна, кратко поткресана брада, уоквирила му је четвртсто, енергично лице.

- Господине поручниче, ја сам поручник Владимир Вишњић.

Гордић му се, такође у ставу мирно, представио и показао на Грујина.

- Ово је мој водник, наредник Рајко Грујин.

Пошто су се руковали, четири четника су пошли према шуми у колони по један. За њима су ишли упоредо двојица поручника и Грујин, а на зачељу, и даље један поред другог, Слободан и Велизар.

- Одлучили смо да се овако нађемо са вама - говорио је четнички поручник - јер је то сигурније и за нас и за вас. Да смо послали патролу по вас у ваш логор, могло је доћи до неког неспоразума, и ко зна шта би из тог произашло.

„И њима је доста тих проклетих неспоразума“, помислио је Слободан.

Чим су зашли у шумарке почели су да наилазе прво на мање групе четника, а затим на све веће и веће.

Ту и тамо су се видели људи са дугим косама и брадама, али их је највише било избријаних и подшишаних, сви у народним ношњама.

„Мобилисани“, помислио је Слободан, „као и наши нови добровољци“.

Четници су застајали у пролазу, освртали се и посматрали их радознано, већина са осмехом на уснама. Није приметио

ниједан мрки поглед, и то га је радовало.

На једној чистини горело је неколико ватри, преко којих су били постављени војнички казани у којима се нешто кувало.

- Мирише пасуљ - промрљао је Велизар кад је приметио како их Слободан загледа.

Мало даље од казана стајало је, већином оборених глава, десетак натоварених и пет-шест јахаћих коња.

Иза једног брдашца појавило се неколико омањих кућа. Спуштали су се све ниже падином док се нису нашли у засеку, у ували још увек покривеној маглом.

Зауставили су се пред великом зиданом кућом испред које је стајао четнички стражар са пушком о рамену. Капија на дрвеној огради је била широм отворена и они су ушли у пространо двориште. Усред дворишта стајао је четник дуге, плаве браде и држао за дизгине два немирна вранца.

Пред улазним вратима поручник Вишњић се обратио Велизару и Слободану.

- Вас двојица ћете остати са мојим људима. Они ће вам дати да нешто поједете и попијете.

Гордић, који је већ стао једном ногом на кућни праг, нагло је застао.

- О, не. Они ће са мном. Они су из мога штаба.

Велизар је намигнуо Слободану иза официрових леђа.

У пространој соби за великим столом седела су два четника, озбиљних лица. Устали су и пошли у сусрет да се поздраве.

Један је био средњег раста, округлих, румених образа, а други, сув и нешто виши. Обојица зарасли у густе браде.

- Ово је капетан Смиљанић - поручник је представио прво нижег официра - а ово је поручник Веселиновић.

Четници су се донекле круто руковали са Гордићем и Грујином, а Слободану се учинило да су се њих двојица држали још хладније и уздржљивије.

Вишњић је показао руком на Велизара и Слободана.

- Поднаредник и каплар су из штаба господина поручника.

- Седите - понудио је сву четворицу капетан Смиљанић. - Ми смо стигли из штаба тек пре неколико минута.

„Дојахали су на она два вранца”, помислио је Слободан. Сетио се да су коњи изгледали одморно, и по томе закључио да је штаб врло близу.

Кад су се сместили за столом, једни насупрот других, капетан се окренуо према вратима у зачељу собе.

- Велимире! - викнуо је.

Врата су се отворила, као да је иза њих неко чекао са ру-

ком на брави.

- Ево ме, господине капетане - јавио се сељак проседе косе.

- Пошаљи нешто да презалогам.

Сељак је изашао из собе и неколико тренутака просторијом је владала тишина.

Први је проговорио Гордић.

- Да ли ћемо се видети са вашим командантом, капетаном Рачићем?

- Спречен је... - почео је поручник Вишњић, али га је капетан прекинуо.

- Право да вам кажем, наш командант се разочарао кад је сазнао да ћете нам послати само једну чету. Ми смо очекивали цео батаљон. Овде око наших положаја почеле су да се концентришу јаке партизанске снаге... Рачић је нас тројицу опуномоћио да са вама координирамо све акције.

Гордић се наместио удобније на столицу.

- Батаљони из нашег пука су развучени дуж Дрине, а један који је учествовао у Ибарској акцији, води борбе са партизанима негде око Ужица.

- Ми смо пре два дана имали жестоку ноћну борбу. Партизани имају тешке бацаче и митраљезе. Једва смо успели да их одбацимо. Уздали смо се у вас, јер сте ви боље наоружани, а Немци вам дају муниције колико год хоћете...

Слободан се једва уздржао да не одговори. Опет оно старо: „Немци вас наоружавају, Немци вам дају”, а није тако.

Гордић је наставио као да тај део о Немцима није чуо.

- Жао ми је што не можемо да одвојимо више. Можемо само овог пута да вам дамо око две хиљаде пет стотина метака. Нисмо повели коње.

- То значи да немате са собом ни митраљезе ни тешке бацаче.

- Тако је. Да смо повели са нама комору, требало би много више времена да стигнемо до вас.

Капетан је лупио шаком по столу и једва се уздржао да не викне. Његово румено лице се још више зацрвенело.

У соби је настала nelaгодна тишина.

После неколико тренутака врата на зачељу собе су се отворила и на њима се појавио Велимир са флашом у једној руци и чашицама у другој. За њим су ушле две жене које су такође нешто носиле.

- Ево мало препеченице да се окрепите - казао је Велимир ређајући чашице по столу.

Жене су донеле две погаче, чанак пун ораха и неколико тањира са сувим шљивама и кришкама осушених крушака.

- Жао нам је - насмешила се старија жена ломећи погачу - што немамо ништа друго да вам понудимо данас, на Велики

петак.

- А шта би друго? - одговорио је капетан Смиљанић при-
мајући комад погаче. - И ми, наравно, постимо.

Мириис вруће погаче заголиао им је ноздрве.

Попили су по чашу добре, јаке препеченице и прихватили се погаче и сувог воћа.

Тек испечена погача пријала је увек гладним добровољцима, а и четници су је јели са очигледним задовољством.

- Сад, шта можемо - казао је најзад капетан, пошто је довршио комадић суве крушке и затражио од домаћина чашу воде. - Боље и једна ваша чета, него ниједна. А знам да имате и добре пушкомитраљезе. И две и по хиљаде метака ће нам добро доћи. Наши људи имају сваки са собом још по двадесет, двадесет пет метака.

- Државна стража не може да нам помогне - додао је поручник Вишњић. - Њихова муниција је другог калибра, а и они је никад немају довољно.

- Немци немају у њих поверење, зато су им и дали пушке другог калибра од наших и само по четрдесет пет метака по човеку - упао му је у реч капетан Смиљанић.

Слободану се попела крв у образе. Погледао је у Гордића. Командир је седео мирно као да није разумео скривени изазов. Грујин је исто тако гледао испред себе. Једино се Велизар видно узнемирио. Црвен у лицу, погледао је час у командира, час у водника, као да не може да верује да њих двојица још увек ћуте.

„Хвала Богу”, помислио је Слободан, „што му је Гордић забранио да се меша у разговор”.

Настала је опет тишина. Капетан је отпио мало воде и дохватио два ораха. Љуске на орасима су гласно кврцнуле кад их је разбио стиском својих снажних шака.

- Добро - почео је наједном Гордић чврстим гласом - нисмо дошли овде да расправљамо у кога Немци имају више поверења. У нас, у Државну стражу - застао је за тренутак - или у вас. Ми смо дошли на ваш позив да вам помогнемо. Где су сада партизанске јединице и шта очекујете од нас? Ја сам добио наређење да се за ову акцију ставим под вашу команду.

Слободан је и нехотице погледао према улазним вратима поред којих су оставили „пикавце” и пушке, наслоњене на зид. Помислио је како је добро што још имају револвере са собом. Али, зар би им и то помогло ако дође до неког обрачунавања?

Капетан је пажљиво раздвајао комадиће ораха од смрвљене љуске и полако их стављао у уста.

Опет је настала тишина, коју је прекинуо поручник Вишњић, и то неким усиљеним гласом.

- Да ли сте и ви учествовали у борбама око Ибра?

- Ја нисам - одговорио је Гордић - али јесте овај мој вод-

ник са својим водом. - Застао је као да се колеба. Ипак је наставио. - Као и ова двојица штабоваца.

- Ја сам био неко време у штабу капетана Звонка Вучковића. Упознао сам се тамо са вашим капетаном Најдановићем. Њих двојица су класни другови из Војне академије.

Слободан се сетио да му је Милан Кунић причао у Каони о томе сусрету. Осетио је да је у овом тренутку добро да се настави разговор било о чему само не о разним калибрима муниције. Окренуо се командиру.

- Господине поручниче, ако се сећате, водник Грујин и ја смо вам причали о сусрету капетана Најдановића и капетана Звонка Вучковића и о борбама недалеко од Виче.

- Да, сећам се. Ту нам је погинуо Периша Бошковић, осигуравајући четнички штаб.

- Значи, и ви сте били у Каони - Вишњић се обратио Слободану. - Одмах после те борбе ја сам био упућен у штаб капетана Рачића. Сећам се добро и тог нашег младог водника који је погинуо негде код гробља, осигуравајући наш штаб. Ми смо се изгубили у мраку, па смо набасали на ваше...

- Стани, Владо, прекинуо га је капетан - нисмо се овде са-
стали да препричавамо ратне успомене. Имамо ми пречег посла. - Изненада се окренуо Гордићу. - А шта сте ви подразумевали под оним: „У кога Немци имају више поверења, у вас или у нас?”

Гордић је полако извадио из џепа табакеру, отворио је и понудио капетана цигаретом, али је овај одмахнуо главом. Понудио је и два четничка официра. Поручник Вишњић је узео једну, док је други официр захвалио. Гордић је испружио табакеру и према добровољцима, али су га и они одбили.

Велизар је касније признао Слободану да му се тога пута пушило „више него икад у животу”, али је осетио да је „због неког достојанства”, иако није могао да објасни тачно каквог, морао да одбије ту „белу као снег, мирисаву цигарету”.

Командир је разгледао неко време цигарете и најзад изабрао једну.

Грујин је ужурбано извадио из џепа шибицу, креснуо је о рапави налепак са стране кутијице и пружио је своме командиру, који му је за узврат показао главом на поручника Вишњића. Међутим, како је Вишњић седео преко пута стола, морао је да устане да би стигао до његове цигарете.

У међувремену и Велизар је запалио шибицу и извијајући се преко празне столице на којој је до малопре седео Грујин, пружио је Гордићу.

Капетан Смиљанић је немирно лупкао прстима по столу. Гордић је увукао дубок дим.

„Господе Боже, шта ће сад да каже?” помислио је Слобо-

дан и утишао дисање.

- Баш кад хоћете да знате - почео је гледајући право испред себе - зашто да се заваравамо? Притисла нас је несрећа па се довијамо како знамо и умемо, и ви и ми, да бисмо спасли овај намучени народ. Прогутали смо свој понос већ одавно, јер има важнијих ствари у овоме животу од поноса појединаца...

- То важи за вас. Ви сарађујете са Немцима, а не ми.

Поручник Гордић је увукао још један дим и полако се окренуо Грујину.

- Кажи господину капетану шта си видео у Каони прошле недеље.

Слободану се учинило да је водник мало пребледео.

- Видео сам да четници капетана Звонка Вучковића примају сандуке муниције директно из немачких камиона.

У соби је завладала нема тишина. Чак и пас који је све до малопре несносно лајао, наједном се умирио.

- Шта си још видео? - Гордић је увукао дубок дим, мало забацио главу, и полако га испустио у исто време на нос и на уста.

Грујин је истезао врат на једну и на другу страну, као да га је крагна на блузи стезала.

- Видео сам, а нисам био сам јер је село у које смо стигли пре него што смо кренули за Каону било пуно четника и нас добровољаца, видео сам како је један немачки наредник сликао Звонка Вучковића и немачког официра, како стоје један поред другог.

Грујин је завршио реченицу тихим али чврстим гласом и у исто време погледао командира. Слободану се учинило да је овога пута, први пут откако га зна, видео на његовом тврдом лицу трагове неког молећивог израза.

- Шта си чуо да је добровољачки мајор питао капетана Звонка Вучковића о тој муницији? - Командир или није приметио израз на Грујиновом лицу, или није хтео да примети.

- Питао је: „Како то да ви добијате од њих...”

- Од Немаца - допунио га је Гордић.

- Да, од њих „... да добијате муницију и да сте Немцу ишли на рапорт?” Капетан Вучковић му је одговорио: „Господине мајоре, ишао бих на рапорт и црном Циганину, ако би ми он помогао у борби против комуниста”.

- Не верујем! - Капетан, сав црвен у лицу, устао је нагло са свога места. - То је овај ваш младић измислио. Ја добро познајем Звонка. Никада тако нешто не би он урадио.

Устао је и Гордић. Остали су и даље седели и гледали испред себе.

„Боже помози!” помислио је Слободан.

- И ја сам то исто чуо - изненада се јавио Велизар. И он је остао да седи, али се окренуо Слободану и погледао га некако

значајно.

- Ја лично нисам видео, али сам чуо кад су други то исто причали - јавио се и Слободан.

- Ја сам био присутан. - Чврсти глас поручника Вишњића зазвучао је нестварно у сељачкој соби пуној дима, где су се налазили и капетан и добровољачки поручник, који су стајали један према другом, са столом између себе.

Капетан је остао у истом положају, само је покренуо главу у Вишњићевом правцу.

- Ја ћу те, Владо за ово извести на преки суд! - викнуо је, појачавајући своје речи лупањем шаке по столу.

Од његовог лупања зазвекале су ракијске чашице, а једна, полупразна, изврнула се и мирисава течност просула се по жућкастој, добро изрибаној дасци од стола.

- Извините, господине капетане - јавио се опет Вишњић - али томе је присуствовало још неколико наших официра које знам по имену, а исто тако и тридесетак четника и већи број добровољаца.

- О том потом. У сваком случају, извешћу те на рапорт команданту.

Неко је закуцао снажно на спољашња врата, па, и не чекајући да му се јаве, нагло их отворио.

У собу је ушао журно млад четник, који је у руци држао шубару са официрском кокардом.

Стао је мирно пред капетана, али је, пре него што је проговорио, погледао добровољце.

- Господине капетане, имам да вам саопштим важне податке - застао је и опет погледао добровољце.

- Добро - одвратио је капетан и показао му главом да пође за њим.

Изашли су у двориште и за собом затворили врата.

- Седите, господине поручниче - Вишњић се обратио Гордићу.

Гордић је сео и у исто време обухватио погледом целу просторију. Слободану се учинило да му се поглед нешто дуже задржао на њиховом оружју, као да је хтео да се осигура да је оно још ту, поред врата.

- Жао ми је због ове сцене - наставио је Вишњић. - Капетан Смиљанић је одличан официр и добар човек, али је и сувише прек. Али - осмехнуо се - зар то нису наше народне карактеристике?

Поручник Веселиновић, који је све време ћутао, овога пута је климнуо одобравајући главом, наслонио се на лактове и, како је седео преко пута стола, нагнуо се унапред и почео тихим гласом, као да се обраћа само Гордићу.

- Ви очекујете од нас да вас разумемо, а то није нимало лако. Покушајте и ви нас да разумете. Нама је у много чему теже него вама. Неки наши команданти, под страховитим притиском, присиљени су да попусте, као што је Звонко Вучковић попустио. Нестала је муниција, а комунисти навалили са свих страна.

- Имао је и велике губитке у људству - допунио га је поручник Вишњић.

- Звонко Вучковић је био приморан да сарађује са једним непријатељем да би се одбранио од другог - казао је поручник Веселиновић.

- То исто радимо и ми - Слободан није могао да издржи - од петнаестог септембра четрдесет прве. Ако нисте могли да нас раније разумете, сада би вам било много лакше...

- Међу нама један добар број команданата није то никад радио - прекинуо га је Веселиновић.

- На пример, Рачић - убацио је поручник Вишњић.

- Па зашто је онда пристао да сарађује са нама ако сматра да смо ми окупаторове слуге?

Четници су се погледали, али су ћутали.

Слободан се окренуо Гордићу. Да ли је са овим претерао? Можда је, ипак, требало да се уздржи. На командировом лицу није видео никакву промену.

- Морамо да будемо отворени са вама - почео је најзад поручник Гордић. - Не смемо увек бити у дефанзиви. Ако ћутимо, изгледаћемо као да смо заиста криви, а ми знамо да нисмо. Ми смо уверени да су наши и ваши циљеви исти: слобода и благостање српског народа.

- Ја не мислим - почео је Вишњић полако, наглашавајући речи - да сте ви слуге окупатора. И сувише ценим српски народ да бих могао да поверујем да су најједном хиљаде његових синова постали најобичније издајнице. Зар комунисти и нас, четнике, не називају издајцима? Знаш да сте патриоти и бескомпромисни антикомунисти. Пре рата сам имао познанике који су били у Љотићевом Збору. За мене ваши мотиви не долазе у питање. Ми се не слажемо са вашим начином борбе.

- Онда се не слажете ни са Недићевим начином борбе, јер ми смо његова војска и ми примамо наређења само од њега. - Гордић је застао за тренутак и осмехнуо се. - Ми смо били уверени да огромна већина четника одобрава, чак и помаже, колико год је то могуће, Недићева настојања у спасавању српског народа од биолошког уништења.

- Како било да било - осмехнуо се и поручник Вишњић - нас све заједно очекује борба против комуниста. Кад победимо, онда ћемо имати времена да о свему осталом расправљамо.

Слободан је још једном погледао Гордића пре него што је узвратио.

- Ми ћемо бити најсрећнији онога дана кад се будемо са вама ујединили.

- Под чијом командом? - питао је тихо поручник Веселиновић.

Гордић је поћутао тренутак-два пре него што је одговорио.

- Под командом генерала Драже Михаиловића.

- Ако је тако, зашто онда чекате?

- Брзо бисмо испуцали муницију и остали са по десет-петнаест метака, као и многи ваши борци. Недићева влада не само да не би више могла да нас снабдева муницијом за борбу против комуниста него би морала и да дати оставку. Поред свега, Немци су још увек довољно јаки да нашкоде Србији.

У собу је ушао капетан Смиљанић и сео на своје старо место.

- Послао сам курира у штаб за инструкције.

„Значи”, помислио је Слободан, „и Рачић је ту негде близу”.

- Наше патроле су добиле обавештење од сељака - наставио је капетан - да су јаке партизанске снаге кренуле у нашем правцу као појачање јединицама с којима смо се неки дан тукли.

- Велимире! - викнуо је сељака. - Однеси ову храну. Остави само ракију.

Са Велимиром је дошла и старија жена, која је очистила сто од мрва и просуте ракије.

Капетан је раширио секције по столу.

- Овде смо ми - показао је руком добровољцима - а одавде наступају комунисти, у две колоне, са комором и пољском болницом.

Поручник Вишњић је напунио чашнице препеченицом. Капетан је узео своју и устао. То исто су учинили и остали.

- Живео краљ!

- Живео - одговорили су у један глас и испили ракију.

Слободан се са великим напором уздржао да се не закашље. Тек кад су сели, рашчистио је мало грло.

- Чекаћемо наређења из штаба, сад кад знају да сте и ви стигли - казао је капетан и почео поново да посматра секције.

Најзад је подигао главу и, осмехујући се, прекинуо тишину:

- Неће ни ово дуго потрајати. Ускоро ће се Американци искрцати у Далмацији, а Руси су већ на Балкану. - Погледао је Гордића још увек се смешкајући. - Шта ћете ви да радите кад они дођу?

- Они су наши савезници. Они нас не брину - одговорио је Гордић. - Нас брину партизани.

- Имамо поуздане вести из Лондона да ће баш Руси разоружати партизане - опет се уозбиљио капетан - јер их они сматрају за најобичније наоружане банде. Нас, четнике, сматрају за регуларну Краљевску војску у отаџбини, што ми у ствари и јесмо.

Добровољци су измењали погледе, али су ћутали.

„Господе Боже”, помислио је Слободан, „зар он то озбиљно?”

- Да ли тако мисли и ваш командант Рачић? - упитао је најзад Гордић.

- Наравно. Синоћ смо заједно слушали Радио Лондон. Иако то нису отворено рекли и преко ваздушних таласа, ипак су наговестили да је партизанима одзвонило. Не кажу Енглези све што мисле.

- Тога се и ми плашимо - казао је Слободан пошто му се поглед срео са Гордићевим. Учинио му се да Гордић не само да нема ништа против тога да он каже што мисли, него да га на то чак и охрабрује.

- О чему ви то говорите? - капетан је мало повисио глас.

- Плашимо се да ће Енглези продати Југославију Стаљину.

Место да се наљути, као што је Слободан очекивао, капетан се гласно насмејао.

- Наши традиционални савезници? Немојте, младићу, слушати непријатељску пропаганду.

Водник Грујин се мало накашљао и проговорио тихим, али одлучним гласом.

- Партизани су у Ибарској акцији били обучени у енглеске униформе.

- То су само неки од њих. Највише официри. - Окренуо се поручнику Вишњићу. - Је л' тако?

- Ухватили смо неке живе, а оставили су неколико пута и мртве. Скоро сви су били у енглеским униформама. То су нам и сељаци потврдили.

- Како ми то ниси испричао?

- Није било прилике. Дошао сам тек пре неки дан и одмах кренуо у акцију.

- Добро, шта ми сада чекамо? - питао је Гордић. - Ако нам се партизани приближавају и ако знамо одакле долазе, зар није најбоље да ми њих изненадимо?

- Ја сам већ дао наређење нашим јединицама да се спреме за покрет - казао је капетан. - Кроз који минут ћемо добити распоред за акцију. Наш штаб није далеко.

Поручник Вишњић је још једном напунио чашице.

Овога пута устао је поручник Гордић са чашицом у руци.

- Живела два велика српска родољуба генерал Дража Михаиловић и генерал Милан Недић! - наздравио је.

- Живели! - одазвали су се присутни, али овога пута не тако снажно и сложено, као малопре кад су наздрављали краљу.

Тек што су испили ракију, из даљине се зачула пуцњава.

Оставили су чашице на то и пожурили према вратима.

- Ово долази из правца моје чете - казао је Гордић пошто су неколико тренутака ослушкивали поред отворених врата. - Жао ми је, али ми морамо да идемо.

- Причекајте! - викнуо је капетан Гордићу, који је већ дограбио свој „пикавац”. - Наредићу да вам одмах оседлају коње. - Окренуо се Вишњићу. - Ти, Владо, ти ћеш, са својим пратиоцем, са њима. То је Рачићева жеља. Бићеш нам официр за везу.

Изашли су у двориште пуно четника који су се ужурбаном спремили за покрет.

- Шест јахаћих коња! - викао је капетан некоме.

Гордић је немирно погледао у правцу пуцњава, која је постајала све јача. Чуло се и неколико експлозија.

- Партизански бацачи - Велизар је шапнуо Слободану - а ми смо наше оставили у Шапцу!

Четници су трчећим кораком довели оседлане коње. У исто време улетео је, галопом, кроз отворену капију, у двориште онај исти четнички официр који им је донео вести о партизанима.

- Чекајте, поручниче! - капетан је викнуо Гордићу, који је узјахао једног од два вранца што су били пред кућом кад су долазили. Поред другог је стајао поручник Вишњић.

Гордић ободе немирног вранца мамузама, које је увек носио на чизмама, и он поче да се пропиње. Лако га савлада и притера до капетана.

- Ви ћете држати десно крило - док је говорио, капетан је гледао комадић папира на којем је нешто било написано, очигледно на брзину, тако да се мучио да одгонетне речи. - Ја ћу држати са две бригаде центар, а левим крилом ће се командовати директно из штаба. Ми крећемо стрељачким стројем у року од петнаест минута. Овде ћемо оставити комору.

Гордић му је салутирао и већ је почео да окреће коња кад му је капетан пружио руку.

- Нека је са срећом! - казао је неким сасвим другим, срдачним гласом.

Гордић се мало осмехнуо и, пошто су се руковали, још једном је салутирао.

- И вама, господине капетане - одвратио је и окренуо вранца.

Велизар је последњи узјахао и то пошто је замолио Сло-

бодана да измењају коње.

- Овај мој дорат је лепши. Ти га узми. Овај што су га теби дали је нека стара рага.

Слободан га је разумео. Велики белац којег му је довео четник, стајао је мирно оборене главе, док је дорат, угојен и боље тимарен, махао немирно главом и копао ногом земљу.

Кад су мењали коње, Слободан му је шапнуо:

- Да ли знаш да јашеш?

- Само сам једном...

- Не брини. Кад кренемо, ја ћу ти објаснити.

Слободан је галопом стигао Гордића, чији је коњ јурио пуним касом.

- Господине поручниче - узвикнуо је - ја ћу застати мало са Велизарем. Ми ћемо вас касније стићи.

Командир је одобрио климањем главе.

Слободан је застао да пропусти поручника Вишњића, његовог пратиоца и водника Грујина.

Недалеко од њих, али све више изостајући, трескао се на великом белцу поднаредник Велизар. Слободану нису измакли осмеси четника, који су посматрали његове напоре да се одржи у седлу.

- Само полако - казао му је Слободан окрећући коња и хватајући белца за дизгине. - Кренућемо прво обичним ходом. Не брини за командира. Стићи ћемо га.

Јахали су неко време упоредо, док се коњи нису смирили. За то време му је Слободан објашњавао како да држи дизгине, како да правилно стави цокуле у узенгије, како и када да се на њима лагано уздиже за време касе.

- Ако почне да се отима, имаш јаке ноге па га стегни, и у исто време затегни дизгине. Нека осети да си му ти господар. Хоћеш сада да покасамо?

- Чекај док не прођемо све четнике. Нећу да ми се смеју. Малопре сам ти казао да сам само једном јахао. То је било на ... магарцу, док сам још био мали, на селу, код ујака. Он је имао пуно оваца и тај магарац им је био предводник. Ово је први пут да сам на коњу.

- Ти си мени једном спасао живот - насмејао се Слободан. - Сад је дошао на мене ред да ти се одужим.

- Одужићеш се ти мени ако ником не причаш, а нарочито не оном Новакову, како су ми се четници смејали.

- Обећавам ти.

- Ни оно о магарцу?

- Не брини.

Слободан је погледао око себе. Пролазили су кроз шумарке у којима су остале само још мање групе четника, окупљене око коморе и ватри у чијим се казанима још увек кувао пасуљ.

- Мора да им се већ до сада скувао ручак - казао је Велизар. - Охладиће им се до вечере.

- Или до сутра. Сећаш ли се колико смо пута јели хладан пасуљ? Некад и за доручак.

Високи, сиви облаци су почели да се раздвајају и да метимично откривају бледило априлског неба. Још су се чули само појединачни пуцњи.

- Прекосутра је Ускрс - сетио се Слободан - Имаћемо, изгледа, лепо време.

Наишли су на последњу групу од три четника, који су седели на сувом, обореном стаблу и завијали цигарете у новински папир.

- Помаже Бог! - казао је Велизар и зауставио коња, вадећи из блузе пакетић са цигарет-папиром.

- Бог ти помогао - одговорила су сва тројица.

- Узмите овај папирић - казао је Велизар, пружајући им бели пакетић. - Ја их имам још неколико.

Четник тамне, дуге браде је устао са стабла, примио папирић и понудио им кесу са дуваном да и они завију.

- Не, хвала - казао је Велизар - сад смо баш попушили по једну. А одакле сте ви?

- Ја сам од Шапца, а одакле сте ви? - одвратио је четник, седајући опет на стабло.

Велизар му је одговорио и окренуо коња.

- Хвала Богу да смо опет заједно - казао је четник кад су полазили. - Сад ћемо да потерамо партизане као и четрдесет прве.

Кад су мало одмакли, Слободан се насмејао.

- Шта смо ми то малопре „попушили“?

- Баш нисам хтео да узмем, иако би' радије сад запалио једну него не знам шта, али нисам хтео да мисли да сам им зато понудио оне папириће... Хајде сада да покасамо. - Обазрео се око себе. - Сад нас више не могу да виде.

Мало-помало и Велизар је ухватио ритам.

- Видиш - казао је Слободан - да није ништа.

- Ала је то fino. И лако - чудило се Велизар. - Сад знам зашто само официри јашу на коњима. Ако преживим овај рат, јавићу се да ме приме у коњицу за активног подофицира.

Чим су изашли из шумарка, опазили су четири коњаника како им све брже одмичу.

Пожурили су и они коње, који су изненада из касе прешли у галоп.

- Шта је то! - викао је Велизар. - Па ово је још лакше. Нема федерирања.

- Само га држи чврсто ногама и не брини.

Ускоро су морали да успоре и одморе коње.

Док су јахали мирно, један поред другог, Велизар са широким, задовољним осмехом који му није силизио са лица, Слободан се сетио како је последњи пут јахао зеленка кривудајим колским путем који је водио кроз њихов виноград на фрушкогорском брду Солноку.

- Ала ће наши да се изненаде кад нас виде овако на коњима... - почео је Велизар, али је застао. - Чујеш ли?

Није било сумње. Са њихове леве стране разлегао се познати звук баџача.

- Тап... тап. - Одмах затим зафијукаше негде изнад њих две гранате.

Слободан се обазре око себе и у следећем тренутку ободе коња.

- За мном! - викнуо је Велизару и управрио коња удесно, и нешто надале, са брисаног простора којим су јахали.

Велизарев белац се пропео на стражње ноге и снажно зарзао, али је у следећем тренутку полетео за Слободаном и убрзо га обишао. Очигледно је био бржи од дората, који је и сам, тешко брехући, грабио свом снагом, падином зараслом сувим шибљикама и закржљалим жбуновима.

Гранате су експлодирале једна за другом тамо негде где су малопре мирно јахали.

Поплашени коњи су полетели још брже по неравном терену.

- Узенгије! - викао је Слободан за Велизарем што је јаче могао. - Извуци ноге из узенгија!

Велизар се неспретно кривио у седлу час на једну, час на другу страну. Слободан се плашио да ће га та велика кљусина избацити из седла и да ће му се стопала заглавити у узенгији. Олакнуло му је када је опазио да га је Велизар послушао.

Коњи су се ускоро мало смирили и пошли, прво лаким касом и најзад обичним кораком.

- Мајко моја! - уздисао је Велизар кад га је Слободан стигао - овако се још никад у животу нисам иструцкао. Нећу моћи да седим недељу дана.

- Хоћеш ти белца! - насмејао се Слободан. - Тај белац мора да је некада био тркаћи коњ. Боље би се провео на овом „гојеном дорату”, који је, изгледа, добар само за параде.

Ишли су још неко време испод косе док се нису одлучили да се опет испну.

Изненадили су се кад су угледали командира и остале јахаче на свега педесетак метара. Оболи су коње и брзо их стигли.

- То су вас гађали - ословио их је командир. - Нисмо знали како сте прошли, па смо успорили.

- А и ми смо пожурили - казао је Слободан. - Мора да су

нас видели.

Изненада, на десетак корака испред њих, из неколико закржљалих жбунова збијених један поред другог, издигао се Бора Брка. Стао је мирно и поздравио по војнички.

- Господине поручниче - казао је са једва приметним осмехом - стање моје пушкомитраљеске тројке у заседи, ратно.

- Продужи! - одговорио је Гордић, задржавајући коња, кога је појава добровољца узнемирила. Добро сте место изабрали. Чак вас ни коњи нису осетили.

- Кад смо опазили издалека коњанике - наставио је Бора одрешито - променили смо место, тако да ветар не дува са наше стране према вама. Нисмо знали да сте то ви.

- Врло добро!

- Стараћу се! - Бора се још више усправио.

Салутирао је и четничком поручнику. Овога пута му се лице развукло у широки осмех.

Испред логора их је дочекао потпоручник Видић са водником Благојевићем.

- Господине поручниче, стање чете ратно! - рапортирао је потпоручник.

Командир их је представио поручнику Вишњићу и одмах се обратио Видићу.

- Каква је то била пуцњава?

- Наше патроле су набасале на њихове. Послао сам једну десетину да их потера. Они су се повукли, али су мало после почели да нас гађају тешким баџачима. Сад су се поново смирили.

- Чекају ноћ да нас нападну - Гордић се обратио Вишњићу. - Нећемо им пружити то задовољство. Кренућемо одмах у напад овом падином испод нас. Шта ви мислите о томе?

- Слажем се. То би било и у складу са вашим одржавањем десног крила, а са друге стране, знамо и ми и ви да су партизани мајстори за ноћне борбе.

- Водници, скините шаторе и спремите чету за покрет. Крећемо у року од двадесет минута - Гордић је давао наређења не силазећи са коња.

- Види како нас наши гледају - Велизар је шапнуо Слободану.

- Кад је међу радозналим добровољцима видео и Новакова, подбо је белца и затегао му дизгине. Коњ је фркнуо, заиграо на месту и, поскакујући, окренуо се око себе.

Велизар је последњи сишао с коња, потапшао га по врату и пошто је дао дизгине Вишњићевом пратиоцу, потрчао својој десетини, која је већ ујурбано растављала шаторе.

- Љубомире! - позвао је командир свога ордонанса. - Зови

одмах коморцију Бојовића и кажи му да узме још једног добровољца и да се заједно са ордонансом господина поручника постара о овим коњима. Нека нађу неко скровито место испод ове чистине, и ту нас чекају.

Слободан је скинуо са опасача футролу са револвером и вратио је воднику Благојевићу.

- Јеси ли га употребио? - осмехнуо се водник.

- Хвала Богу, није требало.

Поднаредник Бојовић је стао мирно пред командира.

Слободану се учинило да је, иако је стајао мирно, савио мало у коленима своје дугачке ноге, као да је желео из неког разлога да изгледа у овоме тренутку нижи и мањи него што јесте.

У исто време салутирао је неким претерано оштрим покретом руке.

- Шта хоћеш?

- Господине поручниче - почео је коморција тихо, трудећи се да га четници не чују - зашто мене да оставите? Ја сам се јавио да идем као обичан борац кад сам чуо да комора не иде.

- Ти најбоље знаш око коња.

- Све су ово сељачки синови који знају колико и ја.

- Добро, кад је тако - лецнуо се мало командир - нађи двојицу за које мислиш да ће то најбоље...

- Ево их. Већ сам их довео - прекинуо га је весело поднаредник.

Кроз двадесетак минута су се, опет под пуном ратном опремом, спуштали у три колоне удаљене једна од друге на педесетак метара, све стрмијом падином.

Командир је послао две тројке из Видићевог вода у извиђање, а он је, заједно са Вишњићем, ишао неко време на челу колоне коју је сачињавао Грујинов вод.

- Ти се држи њиховог официра - командир је казао Слободану кад су се нашли у једном тренутку мало одвојени од осталих - за сваки случај, ако има нека питања.

Слободан је то једва дочекао, и неуморно је прагио поручника. На првом застајању, док су чекали повратак извиђачке тројке, сазнао је да је он завршио Војну академију пред сам рат, у истој класи са Драгољубом Цокићем и још неким за које су знали да су тајно припадали омладинској организацији Збора, Белим орловима. Обрадовао се кад је чуо да је и Цокић, као командир чете, учествовао у Ибарској акцији.

- Знате како га зову његови војници? Цоле „Ужас“.

- Њега, добричину? - насмејао се поручник.

- Ваљда је ужас за комунисте, а и за оне у чети који га не слушају.

- Шта мислите - упитао га је изненада четник - шта ће бити са Југославијом кад се рат заврши?

- Ми смо уверени, исто као и ви, да ће савезници победити. Међутим, ми се плашимо да су нас Енглези већ продали Стаљину.

- Друже просветаре - јавио се Љубомир - тражи те командир.

Слободан је пошао са Љубомиром преко неких рупчага обраслих ниским шашом.

Командира је затекао испред Благојевићевог вода. Стајао је са двогледом у рукама поред тројице водника.

- Видићева тројка је наишла на партизана - почео је да објашњава командир. - Наместили су се у једној дубодolini и изгледа да спавају. Ваљда се одмарају за ноћну борбу. Ту им је и комора. Ти, Слободане, пренеси Вишњићу да ћемо се ускоро развити у стрелце и да ћемо покушати да их изненадимо. Како је он?

- Прича ми да је знао неке збораше у Војној академији.

- То је добро. У сваком случају драго ми је да су њега одредили да иде са нама. Изгледа да је разложан човек.

- Зато су га, ваљда, и послали нама.

Пренео је четничком поручнику вести о партизанима и припремама за напад.

Поручник се задовољно осмехнуо, извадио из футроле револвер, пажљиво га прегледао и вратио на место.

- Кажите ми, молим вас, зашто вас је онај војник ословио са „друже“ и са „просветаре“. Комунисти се ословљавају са „друже“. А просветар? Да ли сте ви нека врста политичког комесара, као код комуниста?

- Срби су се традиционално обраћали једни другима са „друже“, нарочито војници и ратници. Сигурно сте читали Јаковљевићеву *Српску трилогију* о ратовању у Првом светском рату. Тако су се и српски војници и официри обраћали једни другима. Били су ратни другови у борби за краља и отаџбину. То је сасвим друго значење од оног комунистичког.

- А „просветар“?

Кад му је Слободан објаснио значење добровољачке просветне службе, четник се осмехнуо.

- Ето - казао је - ја сам слушао свашта о том вашем „друговима“ и „просветарима“, па и о тим вашим „гвозденим крстовима“, које сам тек у Ибарској акцији видео први пут изблиза. Ваш капетан Најдановић је скинуо свој косовски крст са груди и показао нам га. Изненадио сам се кад сам прочитао „С вером у Бога за краља и отаџбину“.

- И ми се, господине поручниче, исто тако изненађујемо кад се ближе упознамо са вама као појединцима. И ми смо,

као и ви, подложни комунистичкој пропаганди која нас назива „плаћеницима” и „квислинзима”, а вас „кољачима” и „гибаничарима”. Видео сам јутрос ваше казане са псоним пасуљем, а једном другом приликом, са ретком кашом.

- Спреман за покрет - дошло је наређење, а одмах за њим и - бајонете на пушке!

Ишли су полако и пажљиво колоном по један, све док није дошло наређење за развијање у стрелце.

Сумрак је почео да се спушта кад је одјекнуо први пуцањ. Одмах за њим заштектали су пушкомитраљези и запраштале бомбе.

- Живео краљ! - разлегло се стрмим падинама и слило са пуцњавом, експлозијама и звиждуком метака.

- Напред, добровољци! - Слободан је једва разазнао командиров глас који као да је долазио са дна неке дубоке пећине.

Поручник Вишњић је, са револвером у руци и упоредо са Слободаном, прескакао жбуње, скакао из јаруге у јаругу, викао и он „живео” и „ура”!

- Заламај десно крило! - недалеко од њих снажни Грујинов глас је надјачао борбену хуку. - Опкољавај! Заломи, Заломи!

Слободан се сетио старог ратника, поручника Чавића. „То је Грујин од њега научио”, помислио је и гласно се насмејао, прескачући у исто време неку рупчагу. Одмах затим се окренуо да види где је Вишњић. Трчао је даље недалеко од њега. Погледи су им се срели и Слободану се учинило да га је Вишњић радознано посматрао.

- Доле Јосип Броз! - викнуо је из све снаге.

- Добровољци, јуриш! - чуо се негде доле и овога пута много јасније, командиров глас. - На бајонете!

Спуштали су се све брже у дубодолину. Неколико добровољаца су у великој брзини изгубили равнотежу и тих последњих метар-два стропоштали се низ стрми нагиб на травом обраслу зараван.

Налетели су на партизанску комору. Свуда около коњи, највише брдски, и по који јахаћи, пропињу се и покушавају да откину уларе којима су везани за ретка млада букова стабла. Неки који су успели да се ослободе, јуре између добровољаца ритајући се и пропињући се. Њисак коња се измешао са људском виком, звиждањем челика, праштањем бомби.

- Предај се, предај се! - промукла басина коморције, поднаредника Бојовића, надјачала је у једном тренутку паклену хуку.

На трави, један крај другог, леже три мртва партизана. Једном је бомба разнела пола главе. Прескачу њихова тела и у стрељачком строју претрчавају целу широку зараван. Неколико њих су полетели уз стрми нагиб.

- Добровољци, стој! - наједном се разлегао командиров глас. - Прекидај палбу и хватај положаје.

У следећем тренутку пуцњава престаје и још се чује само покоји усамљени звиждук метка.

- Водници, напред! - пренело се стројем, који се, како је изгледало, сам од себе развукао у положај „јежа”, једино отворених леђа према правцу из ког су стигли.

Слободан се сетио са задовољством дугих и заморних ратних вежби које су, такорећи, даноноћно изводили у шабачким касарнама и непосредној околини Бање Ковиљаче.

- Господине поручниче - обратио се четнику - хоћете ли и ви да пођете са мном?

Вишњић је одобрио главом, враћајући револвер у футролу.

Док су прелазили преко заравни, видели су неколико добровољаца како хватају побеснеле разбегле коње, док су други покушавали да смире оне који су остали завезани. Један је лежао на леђима и немоћно млатарао ногама. Из рамена му је зјапила дубока рана из које је куљала крв.

- Доврши га да се не мучи - викао је неко. Зачуо се пуцањ и коњ се изненада смирио.

Код командира су затекли већ искупљене воднике.

Слободан је приметио задовољан израз на Гордићевом лицу кад га је угледао да долази са четником.

- Заробили смо им комору - казао је командир. - Двадесетак коња, сандуке са муницијом, два-три сандука конзерви, неколико бацача...

- Један тешки и четири лака - допунио га је потпоручник Видић.

- Честитам вам! - поручник Вишњић је салутирао и руковао се са Гордићем, тројицом водника и Слободаном. - Перфектно сте извели овај напад. Имаћу шта и да причам мојим друговима. - Погледао је Слободана и осмехнуо се.

- Драго ми је - одазвао се Гордић. - Међутим, што се тиче напада, овога пута нас је заиста послужила изузетна ратна срећа.

- Да нисам био очевидац, па ми неко о томе после причао, можда бих и сам тако нешто помислио.

- Ја сам дао наређење да се што пре покупи сав овај материјал, да се осамаре коњи и да се вратимо на наш полазни положај. Не знамо у ком су се правцу разбегли партизани, и не вреди нам да лутамо ноћу по овим врлетима.

Далеко негде, улево од њих, чуло се неколико експлозија и одмах затим разлегла се брза пушчана и митраљеска палба.

- То су наши - казао је замишљено поручник Вишњић и прешао погледом по заплењеном оружју и сандуцима муници-

је. - Кад би нам ви дали нешто од овог...

Гордић га је прекинуо.

- Моје су инструкции, ако запленимо какав било ратни материјал, да га вама предамо.

- Хвала... - почео је радосно четник, али није довршио.

Из мрака, који се нагло спуштао, истрчао је поднаредник Новаков, стао мирно пред Гордића и оштро му салутирао.

- Господине поручниче, поднаредник Бојовић је тешко рањен у груди. Хоће да се види са вама.

- На своја места! - Гордић је наредио водницима и пошао брзим кораком иза Новакова.

Слободан и Вишњић су му се придружили.

На једном ћебету је лежао стари коморџија, поднаредник Бојовић, затворених очију.

Кад су му пришли, отворио је очи.

- Не дј да га превијемо - казао је Новаков.

- Господине поручниче - почео је тихо Бојовић. - Није ме видео, па налетео на мене иза оног жбуна, право стомаком на моју пушку са бајонетом... нисам мог'o... он млад, још дете. „Предај се!“ викнем ја њему, а он се изви и мене пиштољем посред груди.

- Не брини - казао је командир. - Пренећемо те на коња, па право у болницу. Дај да те прво превију.

Бојовић је одмахнуо главом. Хтео је још нешто да каже, али му је из угла уста потекао танак млаз крви. Тешко се закашљао.

Новаков је показао командиру на мртвог партизана недалеко од њих. Лежао је на леђима, раширених руку.

- Видео сам га кад је као неки ђаво одскочио од Бојовића и опалио револвер у његове груди. Да га је пробо бајонетом...али њему пало на памет да га хвата живог!

- Ко је убио партизана?

- Ја сам га погодио, али је већ било касно.

Слободан је пришао партизану, који је лежао као да га је неко разапео на тврдо, тамно тло. Био је младић од деветнаест-двадесет година. Испод капе са црвеном петокраком вирила му је плава, коврцава коса. Метак га је ударио у доњу вилицу и размрскао зубе. Из ране се још увек изливала полако црна, густа крв.

- Постарај се за Бојовића како најбоље можеш - Гордић се обратио Новакову и окренуо се Љубомиру, који је у томе тренутку дотрчао из правца Грујиновог вода.

- Господине поручниче, водник Грујин има једног рањеног, а потпоручник Видић двојицу.

Пре него што су кренули, Слободан је видео како теолог Будиша чучи поред Бојовића и брише му крв са усана белом,

великом марамицом.

„Ето“, помислио је Слободан, „ако сада умре, понеће са собом и тајну сокола који лети ниско, па високо.

- Колико они имају мртвих? - застао је Гордић, окрећући се Љубомиру.

- Нашли смо их петорицу и два убијена коња.

- Морамо што пре да нађемо неког сељака да нас изведе...

- Господине поручниче - јавио се Новаков - кад смо силазили овим провалијама, приметио сам да се оданде - показао је руком негде неодређено - уздиже дим из нечијег оцака. Није далеко.

- Узми одмах тројку из своје десетине и доведи ми домаћина, да изведе нас и комору из ове рупчаге. Будиша ће се постарати за Бојовића.

Гордић је са Љубомиром отишао у правцу Видићевог вода, а Слободан и Вишњић су пришли добровољцима који су ужурбано самарили коње и товарили на њих сандуке, бацаче и митраље.

На једног оседланог коња издигли су Жикку из Церовца, Грујиновог војника.

- Честитам ти рану, Жико - пришао му је Слободан. - Кажу да није озбиљно.

- Није оном кога је поштедило - казао је добровољац кривећи лице.

- Боли?

- Још како.

Добровољац који је држао коња окренуо га је и управио у супротни правац.

Сад је тек видео Жикину ногу завијену белом газом до испод колена. Кроз газу се разлила крв и полако се све више ширила.

- У цеваницу? - питао је.

Младић је само климнуо главом.

- Пушиш ли? - питао га је поручник Вишњић.

Опет је климнуо главом, као да се плашио да ће јаукнути ако отвори уста.

Четнички официр је извадио из џепа паклицу цигарета, извукао три-четири и пружио му.

Санитетски наредник је довео двојицу рањеника из Видићевог вода, једног са завијеним вратом, а другог са заденутом руком у мараму која је била пребачена преко рамена.

- Вас двојица ћете поред коња - казао је наредник. - Само се држите за амове, па ће ићи лакше.

Поручник Вишњић је и њима двојици дао сваком по цигарету.

- Како изгледа? - Слободан је питао наредника.
- Са Жиком је озбиљније. Ова двојица су само мало окрзнути. Жику ћемо послати за Пецку. Четници имају тамо лекара. Овој двојци неће бити ништа.

- Како је Бојовић? - из мрака је искрснуо Новаков са својом тројком и једним сељаком.

- Још је жив - казао је неко.

Новаков је наредио вођи тројке да одведе домаћина командира, а он је отрчао у правцу где је лежао коморџија.

Ускоро су коњи натоварени и спремни за покрет.

Пред сам полазак сазнали су да је поднаредник Бојовић умро.

- Бог да му душу прости! - Слободан је чуо неколико гласова из мрака. Скинуо је шлем и прекрстио се. Примио је да је и поручник Вишњић скинуо своју шубару и да се и он прекрстио.

- Поднаредник Бојовић нам је био шеф коморе - казао је Слободан. - Није требало да иде на овај терен, али кад је чуо да не водимо комору са нама, молио је командира да га поведе као обичног борца. „Кад ви млади“, рекао је, „можете да се борите и гинете, могу и ја“.

Пребацили су његово тело преко јахаћег коња, завезали га за седло и спремиле се да пођу за сељаком који је показивао командиру кривудава путељак.

Чим су пошли, коњ на коме је лежао пресамићени Бојовић, узнемирио се и почео да се пропиње покушавајући да се отме. Фрктао је широко отворених ноздрва и потмуло стењао као да нешто притеже и не да му да зарже. Дугачке ноге поднаредникове су се заклатиле и још га више узбуниле. Пришли су још неки добровољци да помогну и једва некако успели да га смире и поведу.

- Има ли поднаредник породицу? - питао је четник.

- Не знамо скоро ништа о њему. Није волео да прича о себи. Имао је дубоку басину. Певао је често, сам за себе, увек исту песму:

*И лети соко,
ниско на високо.
ој Зоро, Зорице...*

Далека пуцњава се све мање чула и најзад се потпуно утишала.

Док су се пели кроз таму кривудава и стрмим путељком, Слободану су почеле кроз свест да искрсавају слике из овог предвечерњег муњевитог препада.

Није успео чак ниједног метка да испали, а све је већ прошло и они се мирно враћају на старе положаје. Чинило му се

да је цео овај окршај трајао само десетак секунди, а имали су тројицу рањених, једног погинулог, а нашли су и петорицу мртвих партизана... Да се стари коморџија није сажалио на оног младог партизана, и он би се сада са њима пењао уз ово брдо.

Замислио је себе како упоредо са четничким официром скаче из јаруге у јаругу, прескаче жбуње, виче из све снаге. Коњи, наједном подивљали, пропињу се, ритају и хоће да се ослободе улара. Три мртва партизана један поред другог. Једном расут мозак по закржљалој трави. Онај младић коврцаве плаве косе који је убио Бојовића, лежи раширених руку, а из вилице му се слива крв...

Па ипак, сав тај ужас звиждука, експлозија, људске вике, њиске преплашених коња, мртвих тела - причињавају му се сада као неки рђав сан.

Да ли је он то стврдно и огулао после борби кроз које је прошао? Сетио се како је био потресен кад је видео прве убијене људе, партизана у Хомољу. Још му је пред очима лебдео лик младића који је укоченим плавим очима зурео у мутно небо, а сећао се и, реч по реч, писма које је он носио са собом. Мртвих партизана у Ибарској акцији, па чак и мртвих добровољаца, једва се сећао.

„Господе Боже“, помислио је у једном тренутку, „шта ће од мене постати и остати, ако и преживим овај рат?“

Негде после поноћи испели су се на зараван са које су пошли у потеру за комунистима, и одмах почели да дижу шаторе.

Командир је позвао поручника Вишњића да проведе ноћ у његовом пространом шатору, а Слободан му је обећао да ће се постарати за пратиоца.

Пре него што су се растали, четник је казао тихо Слободану:

- Хвала вам што ми нисте скренули пажњу да су мртви партизани били обучени у енглеске униформе.

Осмехнуо се и пружио му руку.

- Лаку ноћ.

Слободан је потражио Новакова и питао га да ли четник-пратилац може да спава под њиховим шатором.

- Само га позови, већ кад нам нема више Бојовића - одговорио је и кришом избрисао сузу. Међутим, одмах се отргао. - Замисли, тај њихов пратилац и она наша двојица које смо оставили са шест четничких коња, купили и нашу и командирову сламу и дали је коњима.

- Сад ће бити лакше. Земља се исушила, а није више ни тако хладно.

Слободан је пошао да нађе четника, док су се Новаков и Будиша забунили око шатора.

Кад се вратио са четником, шатор је већ био подигнут. Младић се звао Станко. Давао је утисак повученог и ћуљивог човека.

Новаков је опет, као и прошле вечери, упалио кратку, жуту свећу, окренуо је надоле да капне два-три пута на дно порције и брзо је залепио на врели восак.

Сместили су се на неколико ћебади простртих једно преко другог и покрили се са четири ћебета.

- Откуд ти толика ћебад? - чудило се Слободан.

- Немој тако гласно. Чуће неко па ће погрешно разумети.

- А ми ћемо остати без покривача - осмехнуо се Будиша.

- Партизани су у оној рупи, кад смо их повијали, оставили и неку ћебад. Ја сам их покупио, лепо пресавио и пребацио преко једног од оних коња, „злу не требало”. Кад кренемо одавде, вратићу.

- Дао је и три ћебета Љубомиру за командира - опет се осмехнуо Будиша. - Онако, ваљда, као неко осигурање.

Новаков је угасио свећу, окренуо се на другу страну и заспао.

Слободан се смирио и, донекле загрејан, почео да тоне у сан кад је чуо тихи Будишин глас.

- Да л' спаваш, брале?

- Не спавам - одвратио је четник исто тако тихо.

- Видео сам кад си дошао са својим официром како се све обазиреш око себе. Па и сад ти је незгодно што спаваш са љотићевцима под истим шатором и под истим ћебетом.

- Није баш тако - промрмљао је четник.

- Тако сам се и ја осећао у прво време кад су ме довели. Ја се нисам добровољно јавио, него су ме они мобилисали. Ја сам избеглица из Херцеговине.

Заћугали су. Слободана је опет почео да савладава сан, кад се Будиша још једном јавио.

- Не брини. Нису они такви као што се прича. И они су, као и ви, четници, за краља, а не воле ни Немце ни комунисте.

Слободану је заиграло срце. Зар је то онај исти Будиша од пре неколико месеци, који им је и светога Саву хтео да одузме? Ускоро је заспао дубоким сном.

Међутим, није дуго спавао. Кроз свега десетак минута пробудио га је Љубомир.

- Друзе просветаре, зове те командир да одмах дођеш.

Једва је устао и некако се извукао из шатора. Ноћ је била звездана и он је могао да види јасно групу добровољаца пред командировим шатором.

- Погледај! - Грујин му је показао руком у даљину, надолу, нешто улево од правца оне дубодолине у којој су заробили

партизанску комору.

Слободан је видео танку, ватрену линију, која се, изгледало је, све више продужавала, и почела да савија у широки лук.

- Шта је то? - питао је најзад.

- То партизани ложе ватре да покажу енглеским авионима где да им истоваре муницију и храну.

- Невероватно.

- Невероватно, али је тако - чуо је глас поручника Вишњића. - Волео бих да наш капетан Смиљанић може ово да види.

Ватрени лук се полако затварао и онда наједном почео да се поново исправља у праву линију.

- Као потковица - казао је Грујин.

Ускоро се чуо звук мотора који је долазио из велике даљине.

Слободан се наједном сетио да је још увек Велики петак и да су звона по црквама завезана за успомену на разапетог Христа.

- Ова хука авиона ми смета - казао је тихо Грујину - смета ми и зато што су изабрали данашњи дан кад ни звона не звоне...

- И ми смо синоћ напали партизана - прекинуо га је исто тако тихо Грујин - и још горе пореметили мир. Знаш да се по црквама у то време служио „Плач Матере Божије”?

Слободан се окренуо да га боље погледа. Опет је проговорио онај други Грујин о коме је знао тако мало. На водниковом лицу није било никаквог израза.

- Да нисмо ми њих напали, они би нас. Било би много више мртвих.

Није био задовољан својим објашњењем, али шта би друго могао да каже?

- Она ватра тамо - Грујин је још више утишао глас, тако да га је једва чуо - она ће да сагори Србију.

Ове речи као да су дошле од неке друге особе. Опет га је погледао. Сурово лице некадашњег касапског момка, а сада неустрашивог водника, није му ни овога пута ништа ново откривало.

Сетио се Тошених речи, да нису само њих двојица ти који осећају долазак неумитне трагедије.

Хтео је нешто да каже али га је тргао Вишњићев глас.

- Шта би ви сада радили - Вишњић је питао командира - да сте ближе авионима и да имате довољно људи, артиљерију и бацаче?

- Наравно, не би напали Енглезе. Они су нам званично савезници. А шта би ви радили?

- Заиста је трагична ситуација: наши савезници бацају

оружје и муницију нашим непријатељима...

- Ја бих, ипак - насмејао се Гордић не чекајући да поручник заврши - сачекао да „савезници” одлете, па бих онда распалио по савезницима наших „савезника”.

- Зар то није иронија судбине - пришао им је Слободан. - Место да помажу вас, четнике, искрене и праве савезнике, они помажу Тита, агента Комунистичке интернационале! Знате како певају партизани:

*Америка и Енглеска,
биће земља пролетерска*

Рано изјутра стигла је вест од капетана Рачића: „Партизанске јединице су ноћас изненада напустиле нашу територију”.

ПУНОЛЕТСТВО

Почетком маја дошло је наређење за покрет: правац Бања Ковиљача.

Слободан се обрадовао. Од свих годишњих доба највише је волео пролеће. Њега је осећао као симбол почетка живота, буђење из сна, обећање нечег лепог и сунчаног тек што треба да дође. Јесен је, са друге стране, доживљавао као испраћај пријатног старог познаника пред полазак у ветровите пределе, засуте леденим кишама које ће оголети гране на дрвећу, сасушити и разнети латице на шареним цветовима, и закаљати сеоске колске путеве. Бања Ковиљача, леп и привлачан градић са добро уређеним парковима, зелениће се и мирисаће тих првих мајских дана. Није могао да замисли пригодније место у којем ће следећег дана, четвртог маја, да напуни двадесет и једну годину живота. Ту ће и званично постати пунолетан!

И нехотице се сетио четвртог маја прошле године. У патроли, добровољац који је ишао само на пет-шест корака испред њега, наишао је на мину, скривену у трави и сувом лишћу. У ходу, лупио ју је врхом цокуле и она је у истом тренутку експлодирала. Изгубио је заувек очни вид... Само пре неколико минута тај исти добровољац је обишао Слободана и ставио се на чело патроле.

Стресао се кад му је пред очима искрсла слика крвавог и искривљеног лица младог војника. То му се сећање потиснуло из свести и данас се јавило први пут после дуго времена.

У Ковиљачи их је дочекало сунчано поподне са алејама ђурђевка и перунике, жбуновима процветалих мајских ружа, гроздовима белог и пурпурног јоргована...

Тек сад су сазнали да је Други батаљон на путу за Медведник, који су они напустили пре више од две недеље. Рачић је опет тражио хитно појачање. Нове партизанске јединице су продрле у његову територију.

Сместили су се и овога пута у Кур-салону, поставили страже и послали патроле у околину места. Требало је да

остану у Ковиљачи и ту да врше ратне вежбе док се Други батаљон не врати.

Следећег дана, после доручка, Слободан је приметио да се Велизар спрема за патролу са једном тројком из своје десетине. Брзо се вратио у зграду, дохватио пушку, фишеклије и шлем и придружио се Велизару.

- Кажи командиру да сам отишао у патролу - добацио је Љубомиру кога је видео у пролазу.

- Хоћемо ли опет заједно? - насмејао се Велизар гледајући га како му прилази опасујући фишеклије.

Кад су кренули, објаснио је Слободану да им је задатак да изађу на Дрину и крену према Љубовији.

- Излагаћемо се тек толико да нас могу да опазе и обаспу ватром.

- Значи: то нам је и задатак да откријемо где су?

- Тако је, али у исто време треба да им покажемо да смо још увек ту, ако сазнају да нам је цео један батаљон отишао са Дрине.

Слободан је прешао брзим погледом преко тројке. Вођа је био ћутљиви Радојица. Иза њега је ишао, скоро поскакивао, увек весели и ведри Милић, који је ових дана био нарочито расположен јер се вратио у своје родно место Ковиљачу. На крају колоне је одмерено газио плећати Крсман. За Крсмана се причало да је најјачи човек у чети. Кад су се на дугим маршевима смењивали са претешком торбом пуном муниције за пушкомитраљез, а он видео како се неки појединци у десетини муче са додатним теретом, задржао би торбу, и сам је по читав дан носио.

Ишли су друмом, гледајући пажљиво преко захуктале Дрине на супротну обалу, која је изгледала потпуно пуста, без и најмањег знака живота.

Дрина, набујала од истопљеног снега и пролетњих киша, јурила је шумно у њиховом правцу и Слободану се чинило да ће на неким кривинама изненада искочити из каменог оклопа и да ће их заплуснути својим леденим, мутним таласима.

У исто време, кад год би подигао главу, имао је утисак да високо изнад њих, по небесном плаветнилу, плови, са њима упоредо и бешумно, неколико белих облачића, уоквирених блиставим, сребрнестим прахом.

Поред пута, по просторима између стења и камења, ижђикала бујна зелена трава, ишарана по којим маслачком, жутиим као дукат.

Удише дубоко свежи, рески ваздух и осећа како му он пријатно испуњава плућа. Крв струји брже и та пријатност се полако шири целим телом, претвара се у неко чудесно усхићење које му захвата цело биће.

„Пролеће!” Дуго му се врти у свести та једна једина реч и

њему изгледа као да је она, прелепа по звучности, довољна самој себи по значењу. Свеобухватна је. Изражава више него позамашна књига, више него све књиге на свету: буђење, рађање, надање...

Данас је пунолетан. Напунио је двадесет једну годину! Пред њим је цео живот. Заборавио је на муку, на глад, на страх од долазећег, претећег мира...

Чуо је близак звиждук метка и брзо се окренуо. Видео је како се иза њега исто тако окреће и вођа тројке Радојица.

Неколико корака иза Радојице већ је лежао на земљи увек ведри и весели Милић. Око његове главе окрвављено камење.

У следећем тренутку свуда око њих зазвиздаше меци, зацвилеше комади челика одбијајући се од стења, прсну на све стране разбијено камење.

Велизар је нешто викнуо, али га он није разумео, него се инстинктивно бацио свом тежином тела на друм, окренут Дрини. Муњевитом брзином је репетирао пушку, нанишанио у правцу праменића дима који су се уздизали изнад једног великог сивог камена, и повукао ороз.

Подигао је главу и погледао улево. Велизар је као и он лежао на стомаку и пуцао брзом паљбом.

Док је мењао шаржер окренуо се удесно. Радојица је такође убрзано палио и репетирао.

Крсман се у лежећем ставу, са пушком у наручју, приближавао непокретном Милићевом телу.

У истом тренутку до њега је допро снажан Велизарев глас: - Слободане! Хватај заклон! Одмах испред тебе.

Потражио је погледом и видео, на десет-дванаест корака испред себе, нешто улево, неколико грубо истесаних комада камења набацаних једно преко другог.

Добауљао је до те хрпе и спретно, за неколико тренутака, успео да привуче камење и да од њега образује пристојан грудобран.

Док је мењао шаржер, обазрео се око себе. Велизар, у удубљењу излоканом од киша, нешто ближе речном кориту, уздигнут на лактове, пажљиво је нишанио. Радојица, и он сада ближе реци, иза камена који је излазио из тла, тукао је брзом паљбом. Крсман, наред друма, нагнут над Милићевим телом, ужурбано му је откопчавао опасач са фишеклијама.

„Шта му то треба?” помислио је Слободан. „Још ће нам и он погинути због тих фишеклија”.

Око Крсмана су праштали меци и размрсани камен се претварао у прах, који је засипао и њега и Милићево тело.

Најзад, као после читаве вечности, добровољац је потрчао према реци са пушком у једној руци и опасачем, о коме су силе фишеклије, у другој. Трчао је гегајући се својим тешким

телом, као да му се нигде нарочито не жури.

Слободан је одахнуо кад је видео како Крсман скаче за широку стену, која се издизала из речног корита и пружала се на двадесетак метара упоредо са ивицом друма.

- Радојице! - чули су Велизарев глас. - Пребацуј се до Крсмана.

Велизар, Слободан и Крсман су отворили брзу паљбу док је Радојица пузао удесно, спретно као змија. Чим је стигао на неколико корака од Крсмана, сместио се иза стене, па је и он отворио паљбу.

- Слободане! - викнуо је Велизар. - Пребацуј се до Радојице.

Простор који је требало да пређе био је два пута дужи од Радојичиног. Почео је да пуже са пушком у наручју. Нису га опазили све док није прошао поред заклона из којег се мало-пре извукао Радојица. Онда, наједном, осули су ураганску ватру.

Звиждукање око главе слило се у један једини звиждук, који му се, кад је касније о томе размишљао, учинио као звук разбеснелог, огромног роја пчела који је муњевитом брзином журио поред његове главе. Био је уверен да га је у исто време гађало стотинак пушака и десетак пушкомитраљеза. Друм се замаглио од камене прашине.

Од стене, у којој је очигледно на томе месту усечен пут, био је удаљен најмање десет-дванаест корака. Кад га је засула прашина од метка који је ударио у камено тло одмах испред његове главе, одлучио је да тај простор претрчи. „Боже помози”, помислио је, устао нагло и полетео свом снагом.

Бацио се целом тежином тела иза стене на тврди камен и брзо се обазрео око себе. Видео је како му се суви и најчешће озбиљни Радојица, из даљине од шест-седам корака, осмехује неким бледим полуосмехом. Даље од њега, на још десет-дванаест корака, махао му је руком Крсман, као да га поздравља после дугог растанка.

Сад је могао много боље да види и стену иза које су се заклонили. Из даљине му се чинило да је много виша, међутим, на највишем месту, издизала се само нешто преко пола метра изнад друма. Ипак, одмах је закључио, била је као створена за грудобран. Иза њихових леђа, преко друма, уздизале су се високе, скоро вертикалне стене.

Потражио је оком Велизара, али га није више видео.

- Шта је било са Велизарем? - викнуо је Радојици.

„Ваљда га нису убили!” Већ је видео Велизара како лежи на леђима, поред друма, укочених, стаклених очију. „Зар и он?”

Радојица је слегнуо раменима.

Стресао се и још једном погледао двојицу добровољаца који су пажљиво гађали преко реке.

Ако је Велизар страдао, он је, скоро унапређен у чин поднаредника, најстарији по чину и сада мора да преузме команду!

Погледао је још једном у правцу из кога је дошао, па кад није видео ништа сем Милићевог испруженог тела, викнуо је Радојици и Крсману:

- Немој да трошиш муницију! Гађај само кад га видиш.

Њих двојица су му одвратили погледом. Видео је да су разумели. И он је наједном схватио Крсманово свесно излагање ватри када је скинуо фишеклије са мртвог друга. Сада ће им сваки метак требати.

Меци су звиждали изнад њихових глава, „сипају као киша”, помислио је, по каменом друму, али, они су били добро заштићени иза масивне стене. Сетио се како је негде читао да је у Првом светском рату израчунато да је у ондашњим борбама од сваких десет хиљада испалених метака само један погађао војника. И сада је, вероватно, сличан однос. Како би се иначе могле да објасне паклене ватре кроз које су толико пута пролазили, често без и једног јединог губитка?

- Немају бацаче! - викнуо му је Радојица, и овог пута са истим осмехом.

- Хвала Богу! - одвратио је, и он са смешком.

- Моћи ћемо овако цео дан, док наши не стигну - викао је Крсман са свога места.

- Немојте вас двојица да се много излажете. Само по који метак.

Наслонио је пушку на жлеб у стени и преко мушице почео да посматра другу обалу.

Из камења и стења обасјаног зрацима пролетњег сунца, на неколико стотина метара од реке, светлцуали су ватрени пламичци и уздизали се бели облачићи. По томе је оценио да партизани имају два митраљеска гнезда и најмање осам до десет пушкомитраљеза.

Ако би хтели да им се приближе, морали би да пређу широко, брисани простор према реци, а и кад би одлучили да пређу на ову страну, не би могли без чамаца. Мало је одахнуо и окренуо се двојици добровољаца.

- Смењиваћемо се на стражи. Ти, Крсмане, остани где си. Немој да трошиш муницију сем ако их видиш. - Погледао је на ручни сат. - У једанаест ће те заменити Радојица, а ја ћу њега у подне. Сад је тачно десет. Ускоро ће, ваљда, и наши да стигну.

Партизанска ватра се мало-помало стишавала. Слободан је још једном погледао у правцу из кога је малопре дошао. Од

Велизара ни трага ни гласа. Није могао да замисли да никад више неће да види његово насмејано лице. „Можда се само притајио”, помислио је, иако је знао да Велизару није било својствено да мирује.

Пушку је оставио у жлебу на стени, а он је легао на леђа. Посматрао је неко време сребрнасте облаке. Учинило му се да су наједном застали на небесном плаветнилу и да их некако забринуту посматрају. Затворио је очи да их мало одмори и истог тренутка заспао тврдим сном.

Некад се чудило „старим добровољцима” што су могли лако да заспе под разним околностима: на кратком одмору за време марша, често стојећи наслоњени на неко стабло; пред саму борбу, док су чекали наређење за јуриш са бајонетима на пушкама; усред борбе кад би били постављени у резерву...

Међутим, временом је и он сам постао стари борац, огуљао на све спољашне незгоде и опасности. Ако је тело било уморно и исцрпљено, морало је да се одмори, без обзира на то шта се око њега дешавало, и да се у исто време припреми за даље физичке и менталне напоре.

- Устај, друже просветаре! - викнуо је неко поред њега.

Хтео је да скочи, али га је једна чврста рука задржала. У следећем тренутку препознао је Велизарев глас:

- Радојица хоће да те пробуди, а ја му не дам.

- Велизаре, откуд ти? - казао је трљајући очи, несигуран да ли је будан или још увек сања.

- Шта си ти мислио, да су ме убили комунисти? Зар си заборавио да мене и тебе неће метак?

Слободан је видео поред себе добро познато, насмејано лице. Не, није сањао.

- Мислио сам само да си продужио за Љубовију, а нас оставио овде да се мучимо.

- Остао сам жив захваљујући теби.

Велизар им је испричао како је искористио моменат кад је Слободан устао и полетео „лудачки” према овој стени, а они, „из свега што су имали”, отворили ватру па заборавили на њега. Он је то искористио и у том тренутку отпузао брзо преко друма.

- Са друге стране је плитка јаруга, а како је друм на центру ионако уздигнут, израчунао сам да ћу мало-помало успети да се побављем до вас довучем. Тако је и било, само је одузело много времена. На неким местима онај јарак се скоро савим губио. Кад сам овамо препузао преко друма, нису ме видели од стене.

Изнад глава им је прелетао још само покоји метак. Слободан је погледао на сат.

- Већ је једанаест.

- А наших још нема! - додао је Велизар. - Морали су чути пуцњаву.. Можда је и наша чета отишла некуд, ко зна где.

- У том случају мораћемо да чекамо ноћ.

- Бар да смо понели чутурице са водом - казао је Велизар бришући зној са чела. - Никад више нећу ићи без чутурице. А сунце опет упекло као да је усред лета.

Слободан се тек сада сетио шта је данашњи датум значио за њега.

- Знаш ли, Велизаре, да сам данас постао пунолетан?

- Заиста? Е, па срећан ти рођендан! Ја сам мислио да си ти мој парњак. Још јесенас сам напунио двадесет и једну.

- И покојни Милић је прошлог месеца постао пунолетан - јавио се вођа тројке Радојица.

- Он је из Ковиљаче - казао је Слободан.

- Да. Оженио се четири месеца пре него што су га четници мобилисали и послали у добровољце.

- Ја сам их све покупио у моју десетину - казао је Велизар. - Кад су регрути стигли у Шабац, Грујин ми је рекао: „Узми кога хоћеш”. И још се нисам преварио.

„Нису се преварили ни они у другим десетинама у своје људе”, помислио је Слободан али није ништа казао. Сви ти сeosки младићи као да су били рођени да буду добри ратници.

Слободану је поглед опет одлутао према мртвом Милићевом телу.

- Да ли се видео са женом јуче кад смо стигли? - питао је Радојицу.

- Није. Требало је да проведе цео сутрашњи дан са својом фамилијом... Жена му је трудна, у петом месецу.

Велизар је хтео нешто да дода, али је наједном окренуо главу на другу страну и заћутао.

Прошло је већ подне, а помоћ није долазила. Партизани су престали да пуцају. Кад је Велизар у једном тренутку ставио свој шлем на цеви пушке и мало га издигао, одговорили су са два-три рафала. Нису имали никаквог заклона од сунца и већ су давно поскидали шлемове и раскопчали блузе.

Испред њих, на свега двадесет корака, хучи и пенуша хладна Дрина, а њен хук им још више појачава жеђ. Кад год би извирили из заклона, видели би ускомешане таласе како се разбијају о стење у стотине блештавих искрица.

- Отписали су нас - јавио се у једном тренутку Велизар, гледајући на свој ручни сат. - Већ је два и тридесет. Шта мислиш, друже Слободане, да се ми одавде сами извучемо?

- Како?

- Као и ја што сам дошао. Да прво отпужемо преко друма

и онда оним јарком, полако, један по један, потрбушке, крене-мо за Ковиљачу. Ко ће овде дочекати ноћ? А могу још дотле и бацаче да довуку.

Слободан је промислио неколико тренутака.

- Како год ти кажеш.

Велизар се разведрио.

- Другови - обратио се Радојици и Крсману. - Крећемо одмах за Ковиљачу.

Објаснио им је план. Крсман ће кренути први, за њим Радојица, па Слободан, и на крају Велизар.

- А шта ћемо са Милићем? - питао је Крсман. - Ја би' мог'о да претрчим до њега, па да га часом свучем до јарка.

Велизар је одмахнуо главом.

- Нећу и тебе још да изгубим, Крсмане. Ноћас ћемо доћи по њега.

Пре него што је дао знак за полазак, Велизар је застао за тренутак.

- Хајде да их мало збунимо. До сада су морали да увиде да немамо пушкомитраље.

Позвао је Слободана и Радојицу да му се приближе на корак-два.

- Сад ћу вам показати шта смо радили четрдесет прве док још нисмо имали пушкомитраље. - Убацио је метак у цев. - Ја ћу први повући ороз. Одмах иза мене ћеш ти, а за тобом ће Радојица. Гађаћемо у истом правцу, у оно искривљено дрво. Тако ћемо неколико пута, а они ће помислити да смо добили појачање. Чудиће се одакле су и како су дошли до нас.

Први пут није успело баш најбоље, међутим, други и трећи пут је звучало много убедљивије.

Партизани су одмах одговорили јаким ватром, али су се после неколико минута опет ућутали.

На Велизарев сигнал Крсман је забацио пушку преко леђа, спустио се на стомак и почео полако и пажљиво да пуже преко друма.

- Добро је - осмехнуо се Велизар и махнуо Радојици да крене.

Јарак је после двадесет-тридесет метара постао нешто шири и дубљи и они су се сада кретали много лакше и брже.

Прошли су стотинак метара када су иза себе чули прву експлозију. Одмах иза ње разлегла се друга, трећа, па затим читав низ који се слио у грмљавину.

Камено тло испод њих се тресло и почело да подрхтава, а паклена јака која се многоструко појачавала одбијајући се о стеновита брда и хридине, заглушивала им је уши. Наставили су да пужу свом снагом. Камење је секло кожу на длановима,

а колена бридела.

- Алал ти вера, Велизаре - једва је успео да изговори Слободан, тешко дахнувши кад су најзад застали да се одморе. - Кренули смо у последњем тренутку.

- Да смо остали само још десет минута - сложио се Велизар и он се борећи да дође до даха - не би оданде изнели живу главу.

- Сиромас' Милић - уздахнуо је Крсман - свег ће га искидати.

- Сад смо већ доста одмакли - казао је Велизар дижући главу и посматрајући околину - а прошли смо иза окуке у реци. Одавде ћемо трчећим кораком, па шта Бог д'!

Устали су као један човек и у колони по један потрчали ивицом друма.

После неког времена су застали да се још мало одморе. Иза њих су још увек одјекивале експлозије, само овога пута нешто пригушеније.

Ускоро су наставили обичним кораком.

У град су стигли касно по подне, преморени, гладни и жедни. Од четног наредника су сазнали да је командир, на кратко после њиховог одласка, повео чету супротним правцем, у потеру за једном партизанском јединицом.

- Ми смо овде чули пуцњаву, па смо знали да су вас напали, али није вредело, јер сам ја остао само са коњушарима и шест добровољаца који чувају стражу око штаба.

Кад се пробудио, Слободан је чуо од Грујина да се чета вратила касно са терена, да је командир одмах одредио једну десетину да донесе Милићево тело. Казао му је да је Милићево тело било разнето гранатама тако да су га једва покупили по мраку са разривеног друма. Чим се десетина извукла, испалила је ракету и један вод тешких бацача, који је синоћ стигао из Пратеће чете, осуо је партизанске положаје са висока изнад друма и тукао их све до сванућа. По Велизаревом опису израчунали су правац и одстојање до стена иза којих су бацачи били скривени.

- Поред тога - додао је Грујин - командир хоће да му одмах после доручка изађеш на рапорт.

У првом тренутку Слободан је помислио да се водник шали, али на његовом озбиљном лицу ни овога пута није било никаквог трага осмеха.

- Зашто?

- Откуд ја знам.

„Шта би то могло да буде?“ размишљао је за време доруч-

ка док је слушао како Велизар препричава јучерашњи догађај. На рапорт се у највише случајева ишло због неке кривице, а он је знао да није ништа скривио. Шта је могао да скриви?

- Ето, видите, тако ми је наш просветар спасао главу - чуо је Велизарев глас. - Да није он претрчао брисани простор кроз ону кишу куршума, не бих ја никад могао да пређем преко друма.

- А да није било Велизара - осмехну се Слободан - не бисмо ми сада јели доручак са вама овде, у Бањи Ковиљачи.

Од осталих добровољаца сазнали су да је чета изгубила јуче цео дан трагајући за партизанима. Колона за коју су сељаци мислили да је партизанска, била је у ствари нека мања четничка јединица.

- У страху су велике очи - казао је Бора Брка. - Наш народ још увек добро памти четрдесет прву.

Ушао је у командирову канцеларију пошто је затегао опасач и изравнао блузу.

Поручник Гордић је седео сам у соби и нешто писао. Климноу је главом на Слободанов поздрав и јављање на рапорт, међутим, оставио га је да стоји у ставу „мирно”.

- Зашто си јуче отишао са Велизаревом тројком без мога одобрења? - питао га је остављајући наливперо на сто.

- Господине поручниче - почео је - ја сам се и раније јављао...

- Знаш, али овога пута је било без мога знања и одобрења - прекинуо га је својим чврстим гласом.

- Жао ми је ако сам...

- Нема шта да ти је жао. Убудуће мораш од мене лично да добијеш одобрење. Ни од десетара, ни од водника, него од мене. Јеси ли разумео?

- Разумем, господине поручниче!

- Шта си разумео?

Морао је да понови наређење.

- Ја тебе јуче не бих пустио. Велизар је, као што знаш, мајстор за извиђања. Овога пута је требало још и да привуче на себе непријатељску вагру, што је у учинио. За то му није требао просветар. Ти имаш доста својих дужности.

- Разумем, господине поручниче!

- Можеш сада да идеш.

Био је већ на вратима кад га је Гордић зауставио.

- Слободане - казао је не мењајући израз лица - иако са закахњем, честитам ти двадесет први рођендан.

- Хвала - осмехну се.

САВА ЈЕ ТЕКЛА МИРНО, БЕШУМНО

Ратне вежбе у Ковиљачи, ноћне патроле поред Дрине, предавања из српске прошлости, још једна приредба у Кур-салону, којој је овога пута присуствовао и нови командант батаљона капетан Најдановић...

Слободан је имао све више слободног времена, јер је Гордић већ неколико пута одбијао његове молбе да се придружи патролама и да учествује у заседама.

Набавио је свешчицу у коју је ситним словима почео да бележи своја сећања из протеклих борби, а у исто време писао је и дневник. Искористио је топло сунчано време, па је често највећи део дана проводио на клупи лепо уређеног парка.

Једном је свратио у кафану коју су пре рата сматрали за најлуксузнију у Бањи Ковиљачи. У њој није било никога сем конобара.

Слободан је наручио једну „меку” и почео разговор са конобаром Страхињом, младићем његових година, који му је казао да је избеглица из Босне.

- Избегао сам у пролеће четрдесет друге. Био сам са Дангићевим четницима, па су ме, као рањеника, ваши добровољци пребацили преко Дрине - причао је Слободану који се изненадио кад је сазнао да има само четири разреда основне школе.

- Волим да читам - објаснио је Слободану кад је приметио неверицу у његовим очима. - Богу хвала, мој газда има пуно књига. Сад читам *Ускока* од Симе Матавуља. Он ми увек неку лепу изабере, а имам и времена на претек.

Од њега је сазнао да у кафани продају јогурт и погачице са киселом водом, што је тих ратних година било реткост у вароши.

Уобичајно је да сваког дана дође на чашу јогурта и по једну погачицу. Толико је могао да дозволи себи од плате. У исто време уживао је да слуша Страхињина причања о предратном животу у његовом селу на планини Романији.

Понекад му се чинило да се рат завршио, а он дошао овамо, у ову лепу бању, да се мало опорави и одмори од свих му-

ка кроз које је прошао, пре него што се врати у свој Добрин. Почео је и Анђелке да се све чешће сећа.

Гордић је одржавао сталну везу са штабом батаљона, па је свако друго или треће вече позивао Слободана и тројицу водника да би их обавестио о најновијим догађајима у корпусу.

У мају четрдесет четврте, поред добрих вести које су долазиле са терена, још једна трагедија: „Велики савезници” бомбардовали Београд. Овога пута највише је страдало Пашино брдо. Погинуле и повређене хиљаде људи, жена и деце.

Првих дана јуна, испричао им је Гордић, поручник Душко Глишић је са својим батаљоном пребачен поново на Јастребац, где је имао две жестоке борбе код Великог Шиљеовца. У другој борби је потпуно потукао партизанае и они су се у нереду повукли на супротну страну Јастрепца.

Док су их прогнали, наишли су сасвим случајно на огромна складишта енглеског ратног материјала закопаног на преко тридесет места на једном пространом пропланку.

- Пронашли су читаве тоне митраљеза, бацача и муниције; хиљаде енглеских кошуља, веша, чарапа; конзерве меса, цакове брашна... - смешкао се задовољно командир док је набрајао врсте богатог плена. - Цео Душков батаљон се добро обукао и обуо. Све друго су послали на сто педесет кола у Крушевац, па преко Крушевца у штаб нашег корпуса у Београд. Сељацима су поклонили много падобрана, направљених од најфиније свиле.

Средином јуна, од седамнаестог до деветнаестог, Димитрије Љотић, као лични представник генерала Недића, води успешне преговоре у селу Брђане, поред Горњег Милановца, о заједничкој акцији против комуниста са представником генерала Михаиловића, генералом Мирославом Трифуновићем.

- Већина четничких команданата са којима долазимо у додир - казао је Гордић - верују да ће се савезници ускоро искрцати на јадранској обали, да ће разоружати партизанае, признати четнике за легалну југословенску војску у Отаџбини, и да ће довести краља Петра у Београд.

- Тако би и требало да буде по правди - казао је Слободан - али, кога се данас сем српског народа, укључујући ту нас и четнике, тиче правда?

- Енглези имају неку своју правду.

Из целе Србије, где год су се добровољци кретали, стизале су вести о успешној сарадњи са четницима и о помоћи коју им је народ на сваком кораку указивао, срећан да се опет боре заједнички против непријатеља који им је нанео велико зло четрдесет прве.

Овога изузетно топлог лета жетва је почела раније и до-

бровољци дуж Дрине, не само из Трећег пука него и они из Другог батаљона Првог пука, који су били распоређени од Рогачице до Љубовије, помагали су сељацима у косидби и скупљању летине.

Слободан је само једном пошао са људима из своје чете у косидбу, али, те вечери, док су сељачки синови срећни и задовољни певушили песмице, невичан тешким пољским радовима, са крвавим жуљевима на длановима и, потпуно исцрпљен и малаксао, само се срушио на свој кревет. Следећег јутра су отишли без њега, јер га никако нису могли да пробуде.

Једно вече, испуњеног мирисом свеже покошене траве, командир их је опет позвао „на разговор”. Овога пута је био озбиљнији него обично.

- Добили смо наређење за покрет - почео је отварајући своју сребрну табакеру и вадећи пажљиво цигарету. - Посавска четничка бригада је открила велике концентрације партизанских јединица дуж Саве, у Срему. Јаке четничке снаге са генералом Светом Ђукићем, мајором Комарчевићем, чланом Врховне команде мајором Илијом Орел, већ су запосели положаје дуж реке. У исто време генерал Михаиловић је тражио од генерала Мушицког да пошаље и неколико добровољачких батаљона. Ми крећемо сутра изјутра са нашим Трећим батаљоном, а Трећи батаљон Првог пука, поручника Миленка Поповића, већ је кренуо из Ваљева. Са собом водимо целокупну комору. Заједно са четницима држаћемо углавном линију Ушће - Скеле - Забрешје.

Кад су изашли из канцеларије, Грујин се обратио Слободану.

- Ово нека остане међу нама: постоји могућност да наша чета заједно са једном четничком бригадом пређе у Срем.

- Заиста?! Шта знаш о томе?

- Гордић ми је казао да је чуо од Најдановића да је Недић одавно тражио повода да пређе у Срем, а сада му се указала прилика. Знаш за ону теорију по којој је напад најбоља одбрана.

Слободан се пробудио пре трубе, обукао, умιο и изашао пред зграду.

Застао је код стражара и са њим измењао неколико речи.

Небо се мало зацрвенело, а звезде тек да забледе. Птице у још тамним сплетовима лишћа и грања почеле да ћућоре, а зријавци, као да су целу ноћ пробдели, још увек се неуморно дозивају кроз густу траву.

Пошао је према парку. Удахнуо је дубоко неколико пута свежи, сомотско-меки ваздух. Сео је на „своју” клупу и удобно се наместио. Затворио је очи и пред њима је почела да се појављује Сава обасјана свим могућим бојама излазећег сун-

ца. Као онога јутра, пре две године, кад ју је прешао чамцем. Таква му се најдубље урезала у сећању.

Значи, ускоро ће прећи Саву и закорачити ногом на познато тло. Та му је мисао годила, али је њу потискивала друга: „Пуцаћу сада и на Сремце”.

Тоша му је причао, а исто тако и неки други који су после њега успели да побегну на србијанску страну, како су комунисти, научивши лекцију у Мачви и Шумадији, кад су се осилили због првих успеха па су и сувише рано показали своју праву боју, сада добро пазили шта говоре сељацима. Знајући колико је народ био везан за монархију, говорили су по селима: „Ми нисмо против краља. Ми смо за то да народ после рата одлучи да ли хоће краља или неће”. Сремцима је то било довољно, јер су знали да ће сви они „гласати за краља”.

А много су им говорили и о „мајци Русији”, земљи православној, Русији која је увек била на српској страни.

Тоша је чуо од сељака који су долазили у Добрин да су партизани са црвеним петокракама на капама, у борбама против усташа викали: „Живео Краљ!”

„Трагикомедија”, помислио је, али се брзо исправио. „Трагедија!” Нема ту ни трага комедији кад се хиљаде младих људи жртвују за успех идеје са којом су дубином своје родољубиве душе у потпуној супротности.

Већина их и не слуги да се „учени људи”, који их воде, спремају да им одузму не само краља него и Бога, и њихову властиту децу, коју ће васпитавати у атеистичко-материјалистичком духу. Још најмање им пада на ум да ће, ако они победе, одузети њихове њиве, пашњаке и воћњаке и да ће од њих, слободних и поносних сељака „ратара земље господара”, као што каже њихова старинска песма, направити најобичније раднике-надничаре.

Како ће се они осећати једнога дана ако им дођу Стаљинови „Руси”, па им се преко ноћи открије истина?

Тоша му је такође испричао како су се кроз села, па и сам Добрин, проносиле вести да ће се краљ Петар ускоро венчати са Стаљиновом ћерком Светланом...

Тргао га је звук трубе. Устао је и пожурио у правцу зграде из које су већ почели да излазе добровољци.

Под ведрим, летњим небом, Сава је текла мирно, бешумно.

Скоро на самој обали, заклоњени једино високим, густим жбуњем, добровољци Гордићеве чете су разапели шаторе и највећи део дана се одмарали од свакодневних, ратних вежби. Војницима су патроле поред реке пријале као неки мали излети, који су разбијали монотонију.

Међу њима се пронела вест да ће ускоро прелазити на сремску страну. Захватило их је опет оно свечано расположење ратника који се спремају на неко велико дело. Не довикују се и не задиркују, него разговарају између себе полугласно, изузетно пажљиви једни према другима, као да се плаше да ће некога увредити рђавом, или још више, погрешно схваћеном речју.

Слободан је већ неколико пута размишљао о том стању које је и њега захватало. Није у питању била само неизречена мисао да ће ускоро неки од њих изгубити животе и да се неће никада више видети ни чути, као што се сада виде и чују. И они сами, сваки појединачно, желели су да остану у најбољој успомени, бар ових, последњих дана, ако се и њима, не дај Боже, ближи судњи дан.

Поред свега тога, осћао је да је ту присутна и нека необјашњива магијска нит која им се провлачи кроз бића и међусобно их повезује. И та нит, сама по себи, као да је продужена, пренесена на њих са очева, дедова и прадедова, који су морали да се овако исто осећају и опходе под сличним околностима.

Једном, много касније, док је са групом људи, жена и деце слушао гуслара о старој слави, биткама и мегданима, изненада све му је постало јасно: „То је то дрхтаво треперење струне додирнуте гудалом - та невидљива нит!”

А та нит мора да је везивала неким чудним стицајем околности и оне против којих су се борили и добровољци и четници, иако су се комунисти, у то је чврсто веровао, борили и гинули за велику Заблуду. Како би се друкчије објаснила партизанска, често натчовечанска храброст?

- Друже Слободане - ословио га је једном Бора Брка док су седели пред шатором и препричавали борбе кроз које су заједнички прошли - како се осећаш?

- Добро, хвала Богу.

- То је лепо, али ја сам мислио на оно друго.

- На шта?

Слободан је приметио како се добровољци око њега смешкају.

- Ти знаш на шта ја мислим... да се опет нађеш у своме родном крају.

- Мој је родни крај - насмејао се Слободан - цео простор на коме Срби живе.

- То си лепо рек'о, друже Слободане, али ја, на прилику, кад смо се враћали са оних планина око Ибра у моју Мачву, а мени срце заиграло. Мора и теби сада да игра.

Опет је погледао по насмејаним, бистрим лицима. И овога пута су они знали пре њега о чему се ради!

Осврнуо се према пушкомитраљесцу Станиши. И он се

смешкао.

- А када ћемо у твоју Босну?

- Кад Бог да - уозбиљио се Станиша.

- Друзе Слободане - упао је међу њих Љубомир. - Зове те командир.

Испред командировог шатора видео је како стоје Рајко Грујин и Велизар.

- Шта је било?

Грујин је показао прстом на шатор.

- Чекамо командира.

После неколико минута Гордић је изашао закопчавајући опасач.

Показао им је оборена стабла, која су лежала на чистини, једно поред другог, десетак корака према реци.

- Овде ћемо их дочекати. - Застао је намештајући футролу са револвером. - Четнички командант бригаде, који са својим људима држи положаје одмах до наших, поручио ми је да ће још мало доћи да нас обиђе.

- О чему хоће да разговара? - питао је Грујин кад су се сместили на дебело буково стабло.

- Видећемо - казао је Гордић вадећи цигарету из табакере.

- Ово ме подсећа на Медведник - насмејао се Велизар док му је подносио запаљену шибицу. - Тако смо са њима и тамо...

- Ти, Велизаре, да ћутиш.

- Разумем, господине поручнике - исприсио се Велизар.

- Љубомире! - викнуо је Гордић у следећем тренутку - иди кажи стражару да не зауставља четнике, а ти чекај са њим док не наиђу, па их онда доведи овамо.

Командир је бацио и другу испушену цигарету у траву и добро је згњечио чизмом, кад су се четници најзад појавили на стази која је кривудала између жбуња.

Први је устао Слободан. Није могао да верује. Висок, копчат командант у новој народној ношњи, са „пикавцем” преко рамена и неколико четника око себе, био је Миланко Петровић, некадашњи Бели орао из Добрина, кога је рат затекао на првој години Војне академије.

И Миланко је њега одмах познао.

- Ово је мој Добрињанин - само је толико успео да шапне Гордићу.

- Нисам се надао да ћу тебе овде затећи казао је Миланко пошто се руковао са добровољцима.

- И ја сам се изненадио.

Четници су поседали на оборено стабло насупрот њиховом.

Разговарали су највише о преласку Саве. Од четника су

дознали мало више о борбама вођеним у Срему, око Купинова, са Трећим батаљоном Првог пука, поручника Миленка Поповића, и једном четничком бригадом, против комуниста који су прешли из Босне код села Босути и заједно са сремским јединицама спремали се да преко Саве из Срема упадну у Србију.

Прекинуо их је Љубомир. Ађутант капетана Најдановића је из штаба батаљона донео неку поруку за командира.

Кад их је Гордић напустио, Миланко Петровић се нагнуо према Слободану и шапнуо му тако да их други нису могли да чују:

- Немој да причаш овим твојим убојицама да сам и ја био у Белим орловима.

- Нећу. А зашто „убојицама”?

- Па нисте нам никад дали мира. Стално сте нас прогонили. Гори сте од Немаца.

Слободан је добро погледао Миланка. Понадао се да ће по изразу на његовом лицу видети да се он то само шали.

- Зар тако? Да ли смо и тебе лично вијали?

Командант бригаде је устао и обратио се присутнима, који су ућутали и почели да ослушкују разговор.

- Ја ћу са мојим земљаком мало да прошетам. Хајде, Слободане.

Кренули су ћутке стазом која је иза шатора водила у шуму.

- Шта ти радиш овде међу љотићевцима? - питао је кад су одмакли. - Зар не знаш да су они фашисти?

Слободан није одмах одговорио. Пред очима су му искрсле просторије у којима су се некад састајали, слушали предавања о марксизму, фашизму, читали „Билтен” и другу зборашку литературу. Добро се сећао увек борбеног и жустрог Миланка кога је Тоша морао често да смирује, да „не пребије” овог или оног комунисту.

- Чуди ме да ти тако нешто кажеш - најзад је проговорио - ти, који си и сам као Бели орао морао да знаш да ми не само да нисмо фашисти него да смо антифашисти...

- То је било некад. Признајем - прекинуо га је нестрпљиво - али шта вам би да то све прегазите и да се ставите под немачку команду?

„Опет то једно исто”, помислио је Слободан, горко се осмехујући.

Покушао је да га убеди да је погрешно обавештен, да се они нису променили, да никад нису имали наређења да вијају четнике, да нису под немачком командом, да само помажу Недићу да спасава српски народ...

- Е, мој Слободане - одмахивао је Миланко главом - и тебе су успели да „обраде”, као и толике друге.

Кад су се враћали, командант бригаде је застао у једном тренутку, ставио му руку на раме и казао поверљиво:

- Знаш где су наши положаји. Узми једне ноћи своју спрему и извуци се лепо овом шумом. Не брини. Неће ти ни длака са главе фалити. Бићеш код мене у штабу. Заједно ћемо дочекати Енглезе.

Сутрадан изјутра, после смотре, док су стајали у ставу „на месту вољно”, командир им се обратио својим чврстим гласом.

- Ко ће од вас да се добровољно јави и да однесе писмо у штаб четничког генерала Ђукића? Ићи ће на коњу.

Слободан је дигао руку.

Командир као да га није видео. Лутао је погледом лево и десно од њега. И Слободан се окренуо око себе. Само је његова рука била уздигнута.

Неки, који су се обично јављали у оваквим приликама, помислио је, вероватно нису били добри јахачи, а други, знајући за његову слабост према коњима, ваљда нису хтели да му покваре задовољство.

- Ходи овамо - најзад му се обратио Гордић, још увек га не гледајући.

Причекао је тренутак-два док се чета није разишла.

- Да ли ти је познато да су синоћ на путу за Ушће погинула два добровољца из једне патроле нашег батаљона? - питао га је тишим гласом.

- Знам, господине поручнике. Чуо сам.

- Даћу ти мога Мишу - застао је један тренутак као да о нечем размишља. У следећем тренутку скинуо је са рамена своју митраљетку и пружио му је. - Може да ти затреба.

Скинуо је и оквире са муницијом које је носио у платним лежајима преко груди, па му је и њих дао.

- Хвала - промрљао је Слободан. Знао је да се до сада није никад одвајао до свога „пикавца”, а исто тако да у чети нико, сем њега, није смео да јаше високог мркова.

- Љубомире! Оседлај Мишу. - Опет се окренуо Слободану и пружио му писмо. - Ово је малопре стигло по специјалном куриру. - До Ушћа имаш око пет километара. Стаза води кроз шуму, упоредо са Савом. Писмо треба да предаш што пре, лично генералу Ђукићу. Миша је добар касач. Немој да га штедиш.

Већ је био на коњу кад му је командир довикнуо:

- Склони те просветарске ознаке... за сваки случај.

Слободан их је скинуо и ставио у џеп од блузе.

Са једне и друге стране путање, у чијој су се трави назирани трагови колских точкава, пружала се густа букова шума.

Пошао је брзим касом, који се ускоро претворио у галоп. Мрков је газио преко меке, тек делимично угажене траве као да је једва дочекао да се ослободи стеге ограниченог простора око букве за коју је био везан подужим уларом, и Слободан је морао неколико пута да затеже дизгине да би га смирио.

Најзад је сам од себе успорио и пошао обичним кораком.

Слободан се сваки час обазирао око себе. Шума је била и са једне и са друге стране као створена за заседу. Иза сваке дебеле букве могао је да се лако скрије непријатељски војник. Командир „пикавац” му не би много помогао. Прво и прво, знао је шта значи добра заседа. Стручно постављена, у оваквим приликама, значила би сигурну смрт, или хватање. Друго није никад ни имао „пикавац” у својим рукама, а то му је било непријатно да призна Гордићу. Док би он израчунао како да га откочи и репетира, све би било готово.

Скинуо је машинку са рамена и почео да је разгледа. Сетио се како је командир у борбама њоме лако руковао, као неком играчком. Ипак, није могао да израчуна како механизам ради. Остало му је да се узда једино још у Мишину брзину и „срећу јуначку” - сетио се како се то у народним песмама каже.

Олакшавајућа околност је била меко тло по коме је газио мрков. Нису могли да чују топот његових копита и да се на време приправе да га изненаде.

Све време јахања пратило га је цвркутање птица, које би с времена на време залепршале крилима између лишћа. И то га је смиривало. Сетио се како су се птице ућутале када су се привлачили Соко-граду.

Миша је покушавао већ неколико пута да сам од себе покаса, али га је он задржавао. Хтео је да му, за сваки случај, сачува снагу.

У једном тренутку коњ је подигао главу, наћулио уши и је-два чујно фркнуо кроз ноздрве.

Слободан је полако скинуо митраљетку са рамена и мало затегао дизгине.

Уместо да успори, мрков је пожурио и почео да поиграва.

- Сто-ој! - наједном се заорило шумом, иза Слободанових леђа.

Коњ је задрхтао, а Слободан се брзо окренуо. Из шуме је, на свега двадесетак корака, излетело неколико прилика са пушкама у рукама. Јасно је видео како је један од њих, још увек у трку, репетирао своју пушку.

Слободан отпусти коњу дизгине и ободу га свом снагом потпетицама од цокула.

Миша је заграбио својим дугим, жилавим ногама већ неколико пута пре него што је прво зрно звизнуло изнад њихових глава.

Недалеко испред њих, улево, према реци, рачвала се пешачка стаза.

Опет ободу коња и натера га на стазу. Изнад њих и око њих, поред пушчаних, зазвиждаше и меци митраљетке.

Слободан је полегао по мркову, за кога му се чинило као да није додиривао земљу. Жбуње дуж стазе и грање са дрвећа шибали су јахача по раменима и коленима, а коња по врату и сапима, али ни један ни други, кроз јурњаву и звиждук, као да нису то примећивали.

Изненада, пред њима се препречио поток, широк неколико метара. Миша га је са лакоћом прескочио.

Меци, који су шиштали кроз жбуње и лишће, пребијали гране и гранчице, швићкали кроз букова стабла, као да су почели да се одвајају од њих и померају негде удесно.

Стаза се нагло проширила и пред Слободаном се ускоро забелела Сава. Одмах затим је избио на колски пут, који се пружио дуж реке. Меци су наједном престали са својом језивом песмом и Слободан је једва некако успео да смири Мишу и да га врати у лаки кас.

Потапшао га је захвално неколико пута по знојавом врату. „Мене си спасао”, помислио је, „а да су тебе ухватили, ништа ти не би било. Само би променио господара.”

Бацио је поглед на Саву. Овога пута није била обасјана мноштвом боја излазећег сунца, као што је често сањао, већ је треперила сребрним преливима одмаклог јутра. Текла је и даље мирно, бешумно.

После краћег времена шума се почела да разређује. Слободан се сетио старог герилског правила да прогоњени треба што чешће да мења правац кретања и он се одлучио да се врати на путељак којим је и пошао.

Мишу је једва натерао да поново зађе у шуму. Почео је прво да поиграва, фркће и да се окреће у месту. Тек пошто га је добро стегао ногама, притегао дизгине и неколико пута подбо цокулама, пропео се и уздржаним касом зашао у шуму.

Миша је почео да зазира од сваког шушња, чак и од појединачних стабала, али, чим су се опет нашли на путељку, Слободан му је мало отпустио дизгине и он је, као да се наједном ослободио, појуртио сигурним, брзим касом.

После десетак минута Слободан је ујахао у пространу чистину. Са једне и друге стране седели су четници на простртим ћебадима и поњавама и ручали нешто из лимених порција. До њега је допро примамљиви мирис пасуља.

Посматрали су га радознано. Појединци су му се осмехивали, а неколико њих му је махнуло рукама, и он им је отпоздрављао лако салутирајући.

- Јеси ли ти нечији пратилац? - питао га је четник, који је

стајао са пуном порцијом поред самог пута.

- Јесам - одговорио је Слободан. Шта је друго могао да каже? Да је просветар?

- Дobar ти је овај мрков.

- Имам хитну поруку за генерала Свету Ђукића - казао је заустављајући Мишу. - Где могу да га нађем?

- Само продужи. Кад наиђеш на прве зграде, е тамо је и он. Каква је то малопре била пуцњава?

- Не знам - слагао је, слежући раменима. „Ко зна ко је пуцао”, помислио је, „можда су и неки од њихових”.

Послали су га у велику зграду са леве стране пута, који се све више одвајао од реке. Изненадио се кад је пред њом угледао пет-шест добровољаца из штаба батаљона, а такође и неколицину њих које је сада први пут видео.

Замолио је једног од штабоваца да „прошета” ознојаног Мишу, а он је ушао у зграду.

У пространој соби, за дугачким, постављеним столом, седели су четнички официри измешани са добровољачким, међу којима је препознао команданта батаљона, капетана Миодрага Најдановића и још њих неколико.

Чим је ушао, пришао му је један млади четник.

- Имам хитно писмо за господина ђенерала Свету Ђукића - казао му је тихо Слободан.

- Од кога?

- Од поручника Обрада Гордића.

- Дај ми га и ја ћу га уручити.

- Наређено ми је да му га предам лично.

- Не можеш га сада бунити кад човек руча.

- Хитно је.

- Шта је, Радославе, о чему се ради? - питао је човек осредњих година, средњег витког стаса, доброћудног израза и проседих бркова, који је седео у прочељу.

- Господине ђенерале - младић је заузео став „мирно” - овај поднаредник каже да има за вас писмо од неког поручника.

- То је подофицир из мога батаљона - капетан Најдановић се окренуо генералу.

- Дођи овамо, поднаредниче.

Слободан је чврстим кораком пришао челу стола и пред генералом заузео став „мирно”.

Генерал му је климнуо главом, бришући у исто време великим, белим салветом своје мале, али густе бркове. Слободан је раскопчао блузу и из унутрашњег џепа извадио писмо и пружио му га.

Кад је генерал почео да отвара коверат, Слободан се поново испрсио и хтео да се удаљи, али га је овај зауставио по-

кретом руке.

Извадио је писмо из коверта и прелетео погледом преко њега. Задовољно се осмехнуо.

- Ово је, господо официри, од добровољачког генерала Косте Мушицког. - Опет се окренуо Слободану.

- Хвала ти - казао је благо. - Сад можеш да идеш.

Кад је пролазио поред капетана Најдановића, он му је добацио тихо:

- Немој да се враћаш у чету. Чекај на мене.

Слободану је одлакнуло. Неће морати да се враћа истим путем.

На широком простору, удесно од зграде у којој су четнички и добровољачки официри ручали, Слободан се срео са Тошом и Душком, који су јутрос стигли до Ушћа, са три чете из Трећег батаљона. Испричао је како му је Миша спасао живот.

У једном тренутку Душко Стефановић га је прекинуо.

- Погледај ону групу четника са коњима - казао је показујући главом на другу страну пута, усред неког воћњака.

Видиш ли девојку у јахаћим панталонама?

Слободан је видео младу девојку, осредњег раста и нешто снажније грађе, како се спрема да узјаше високог белца. Око ње је стајало неколико младих четничких официра. Један је држао коња за дизгине, а други јој помагао са узенгијом.

- То је ћерка Драже Михаиловића.

- Није ваљда! Откуд она овде?

Душко је слегнуо раменима.

- То је све што знам. Један четник нам је малопре казао. Каже да има око шеснаест година.

Душко и Тоша су му затим испричали све што су знали о заједничким борбама око Саве и о преласку на сремску обалу добровољаца из Првог пука, Трећег батаљона поручника Миленка Поповића и једне четничке бригаде из Тамнавског корпуса. Прешли су између Ушћа и села Скеле.

- Од кога је то писмо што си га донео? - питао га је Тоша.

- Гордић ми није казао, али сам чуо од генерала Ђукића. Писао му је Коста Мушицки.

- Вероватно се ради о новим заједничким акцијама. Отац Радован ми је казао да ће се, по свему судећи, наше снаге ускоро ујединити.

- Под заједничком командом?

- Да, под Дражином командом. Ових дана су се састали Дража и Недић...

- Хвала Господу Богу! - прекинуо га је Слободан.

- Тешко ће ти бити да ми поверујеш кад ти кажем ко је од-

вео Недића у Дражин штаб... Рачић и Калабић!

- Опет, хвала Богу!

- Штета што се то није догодило раније - казао је Душко. - Овако, ко зна.

- Не смемо бити малодушни - одвратио је Слободан. - Можда још није касно.

- Можда?! - насмејао се Тоша. - То од тебе, вечитог оптимисте?

- Реалног оптимисте, или још боље, оптимистичког реалисте - насмејао се и Слободан. - Шта мислиш, Тошо, да ли ћемо и нас двојица „Саву воду хладну прелазити, у кићени Сријем залазити“?

Ућутали су јер је поред њих пројახала група од четирипет четничких коњаника, са „Дражином ћерком“. Четници су били све млади, лепи људи са официрским кокардама на шу-барарама и шајкачама.

Добровољци су им салутирали, а они су, ведри и осмехнути, одговорили на поздрав.

- Шта мислиш, Слободане, како ти изгледа? - осмехнуо се и Тоша.

- Не знам колико је она твој тип али мени изгледа симпатична... Само, ако се онај четник који је казао да је она Дражина ћерка није мало нашалио са нама?

После неког времена официри су почели да излазе из велике зграде.

Међу првима се појавио поручник Миленко Поповић са два четника. Кад су му га показали, Слободан се изненадио што види витког, високог официра тамне косе и овалног, младачког лика. Слушао је много о његовим ратним подвизима, и замишљао га много старијим.

Капетан Најдановић је изашао међу последњима и чим је опазео њих тројицу, пришао им је.

- Шта вас тројица ту радите, одржавате просветарску конференцију? - Одмах затим се уозбиљио, и обратио се Слободану. - Гордићева чета је на путу. Ускоро ће стићи. - Утишао је глас. - Чета прелази Саву рано изјутра, да смени Миленкове људе.

У свитање, већ су били у великим, црним чамцима. Измаглица им није дала да виде сремску обалу све док се нису нашли на сред реке. Сремска страна Слободану је изгледала исто као што му је некад изгледала србијанска страна кад се превозио у чика Живковом чамцу. Загасито зеленило жбуња и дрвећа. Само, онда је било друго доба дана, а сада сунце почиње да излази и обасјава реку.

Кад је изашао из чамца и после две пуне године стао поново на сремско тло, сетио се речи Боре Брке како му је срце закуцало кад се са Ибра враћао у своју Мачву. „Мора и теби сада да игра”, казао је.

И заиста, осетио је неко нарочито расположење које би тешко могао да опише.

Окренуо се да види добровољце који су још увек искакали из чамца. Смешкали су му се. Неколико њих му је махнуло рукама.

Мало даље од обале десетак четника дугих брада и косе до рамена радознано су их посматрали.

Командант бригаде је са два своја официра сачекао Гордића на самој обали. Преко рамена је носио митраљетку, а о појасу му је са десне стране висила футрола, из које су вириле беле корице револвера.

- Ми држимо десно крило према Купинову - чуо је команданта како говори Гордићу - а ви ћете лево.

Слободан се придружио Велизаревој десетини. Добровољци су запосели плитке ровове, сваки ископан за по три-четири војника.

- Дивно - говорио је Велизар - они пре нас су се за све ово постарали, па не морамо ми да копамо.

- Ја би' рек'о - јавио се Бора Брка - да је лакше водити рат по планинама него на оваквим равницама.

- Имаш право - одазвао се Грујин. - Испред нас је све равно, к'о на длану, све до села Купинова, а иза нас нема ништа сем овог кукурузног поља. Што је још најгоре, свуда око нас је Сава. Она овде прави као неки дугачки језик који смо ми пресекли на пола.

- Ако нас нападну - насмејао се Велизар - за већину нас нема повлачења... сем, наравно, за најбоље пливаче.

Чим су се сместили, почели су да им прилазе четници, и они су се брзо измешали.

Овога пута нису више зазирали једни од других. Иако се лично нису знали, борили су се, са својим јединицама, већ више пута против истог непријатеља.

Предвече је командант позвао воднике и Слободана.

- Не свиђа ми се много ситуација у којој смо се нашли - почео је, пошто је по обичају повукао први дим из цигарете. - Ова њихова бригада је много мање дисциплинована од четника које смо сретали. Носе са собом ракију, видели сте их како се коцкају, а овај њихов командант ми изгледа и сувише неозбиљан.

- И много псују - додао је Слободан.

- Немају просветара - осмехнуо се Грујин.

- Почео сам да се носим мишљу да кажемо нашим људи-

ма да се држе своје десетине и свог вода, а да њих избегавамо.

Командир је погледао по присутнима.

- Добра идеја - јавио се први потпоручник Видић.

Грујин и Милутин Благојевић су ћутали.

- Ја мислим - почео је полако Слободан - да би било најбоље да оставимо овако како је. Већ сам чуо неке коментаре од наших регрута. Један ми је рекао, као да се извињава: „Они који су долазили у моје село нису били такви”, а други - Слободан се насмејао - казао ми је то што је и Грујин: „Треба им просветар”. Ако покушамо да држимо наше људе под смотром, могу ко зна шта да помисле.

Командир је увукао дубок дим и поћутао неколико тренутака.

- Просветар има право - најзад је проговорио. - За сваки случај, кажите стражарима на ноћној смени да добро припазе и да не гледају само у правцу Купинова.

- К оружју! Узбуна! - Слободана је пробудио Грујинов глас.

Одмах затим чуо је отегнути звиждук бацачке бомбе. Зграбио је пушку и репетирао је. Далеко иза њих, у кукурузном пољу, експлодирала је бомба. Кроз неколико секунди експлодирала је друга, па трећа. Изнад њих звизнуло је неколико метака. Недалеко, заштекнула је Станишина збројовка.

- И-ју-ју-ју! - вриснули су женски гласови испред њих.

- Брза паљба, добровољци! - одјекнуо је глас поручника Обрада Гордића.

- Четници, живео Краљ! - јавила се нечија гласина са десног крила.

- Живео! Живео! - одјекнуло је широм фронта.

- Краљ је наш, није ваш! - заврискале су наједном партизанке, а њиховим гласовима су се придружили и мушки.

Слободан је у неверици погледао лево и десно од себе. Срео се са исто тако зачуђеним погледима добровољаца.

- Краљ је наш... - чуло се још неколико пута.

„Сремски партизани”, помислио је Слободан.

Усред вике, звиждука, челика и експлозија, пала му је наједном на ум народна изрека: „Кад Бог хоће некога да казни, прво му одузме памет”.

- Добровољци, бајонете на пушке! - чуо је оштри командиров глас.

- Четници, јуриш! - као одговор одјекнула је са десног крила она иста гласина.

- Ура, ура! - проломило се кроз ноћ.

Слободан је видео према светлом звезданом небу како се са четничке стране уздижу тамне прилике и јуре у правцу Ку-

пинова.

Одмах испред њих је експлодирало неколико ручних бомби.

Партизани су обуставили бацачку ватру, а затим су и маци престали да звижде.

- Прекидај палбу! - викао је неко коме Слободан није могао да препозна глас.

- Алал вера четницима! - јавио се Велизар. - Јесте ли видели како су полетели?

Ускоро су чули испред себе како се четници весело довикују.

Остатак ноћи је протекао мирно. Само су се чули зрикавци и једновремено пуштање кукурузног лишћа.

По подне су добровољци видели групу од десетак младих, свеже избријаних четника, који су и по изгледу и по понашању одавали углађене и образоване људе. Пролазили су поред добровољачких редова мирно и озбиљно, једва обраћајући на њих пажњу. Разговарали су неко време са командантом бригаде, прегледали заробљени пушкомитраљез и пушке, обратили се неколицини четника са питањима тихо, као што су и дошли, опет прошли поред добровољачких положаја.

Док су још пролазили, четници су запевади песму „Од Тополе од Тополе, па до Равне Горе...“ Добровољци су им се придружили и песма се орила целим фронтом.

После десетак минута Слободана је позвао Љубомир.

- Друже Слободане, зове те командир да одмах дођеш.

Успут му је испричао да кад су ти младићи из Дражиног „Пропагандног одсека“ стигли до реке, на обалу су се искрцавали батаљонски просветар Душко и друг Тоша, који познају једног од њих из Београда. Заједно су студирали.

- Сада се препиру - додао је.

Слободан је и нехотице пожурео.

На десетак корака од реке стајала је група младих четника окренута Душку, Тоши, Гордићу и Грујину.

Слободан је тек сада приметио да су четници већином високи младићи. У добровољачкој групи био је висок једино Душко.

Четник с којим се Тоша препирао био је међу њима највиши растом, тако да је Тоша морао добро да подигне главу да би га гледао у очи. Слободана је подсетио на Боку Георгијевића, и то не само растом и физичким изгледом него и сигурним, самоувереним држањем.

- Нисте ви, љотићевци, били једини на Универзитету који сте се борили против комуниста - говорио је дугоња. - Било је још неколико група демократске омладине...

- Не кажем да није - прекинуо га је Тоша - али то је све било „понешено па испуштено“, а то мора да си и ти знао. Ми смо били најбоље организована антикомунистичка група, најодлучнија и бескомпромисна. Нико нам то не може да одузме.

- Казао си малопре да никад нисте били фашисти. Како то да вас цео свет сматра као такве?

- Они који су обавештени знају истину...

- Само су нас тако звали комунисти - упао је Слободан - и њихове „корисне будале“, а сигуран сам да знате кога је Љењин у Русији назвао тим именом.

Тошин саговорник није ни погледао Слободана, као да га није чуо.

- Нема избора између комунизма и фашизма. Демократија је за наше народе једини прихватљиви систем.

- Кажите ми, молим вас, како сте ви, лично, пронашли да је Збор фашистичка организација? - Слободан није попуштао.

- Па да нисте фашисти, не бисте сарађивали са Немцима - најзад се четник окренуо Слободану.

- А пре рата?

- То је била општепозната ствар.

- Нисте ми одговорили на питање. Како сте ви, лично, пронашли? Шта сте све прочитали од Димитрија Љотића?

- Познато је да је он за корпоративни друштвени систем, а то је база и Мусолинијевог фашизма.

- Где сте, побогу, ви то нашли? У којем Љотићевом говору, брошури, књизи?

- Љотић је за једнопартијски систем.

- Опет ви говорите из главе. Понављате, у ствари, комунистичку линију. - Слободан је приметио да се неколико четника погледало између себе. - За вашу информацију Димитрије Љотић је не само бескомпромисни антикомуниста него исто тако и антифашиста и антинациста. Да сте пратили његово писање и његову борбу, то би вам било кристално јасно, као што је то и нама које видите овде. Да је комунистичка пропаганда, којој сте и ви поверовали, истинита, не би ни један од нас стајао овде пред вама.

- Ако је заиста тако, зашто сте онда са Немцима?

- А ја вас питам: а зашто сте ви сада овде, на овоме месту, са нама, ако заиста верујете да смо ми немачке слуге?

- Притисла беда - уместо њега је одговорио младић са начарима широких, црних оквира. - Комунисти ударили са свију страна, а ми немамо довољно оружја, ни муниције.

- А зар комунисти нису ударили још у јулу четрдесет прве? - Слободан је наставио да се обраћа Тошином колеги. - Зар није већ онда притисла беда кад су Немци палили Мачву, убили сто за једнога, а у исто време стотине хиљада избеглица

бежећи од усташког ножа навалило у Србију?

- Како год да окренете, ви сте немачки плаћеници - казао је младић мирно и прибрано. Слободану се једино учинило да је мало пребледео.

- Ако ви у то лично заиста верујете, онда сте ви, лично, гори од нас. - Сваки пут је нагласио ту реч „лично”. Није хтео да изгледа како се обраћа целој групи, а још мање целом четничком покрету. Повисио је мало глас. - Тако као ви не мисли ваш генерал Света Ђукић, коме сам пре два дана предао писмо нашег генерала Косте Мушицког, а не мисли тако ни ваш генерал Трифуновић, који је, сад скоро, провео два пуна дана у разговору са Љотићем, а још мање генерал Дража Михаиловић, који се ових дана нашао са Недићем и који овог момента ради на обједињавању свих националних снага у Србији, укључујући и „злогласне љотићевце”. Како ви, лично, кад тако мислите, смете чак и да разговарате са „издајцима” српског народа, а камоли да сарађујете у борби? Ја, лично, никада не бих ни сарађивао, ни разговарао са оним за које бих сматрао да су издајници српског народа... Срам вас било!

Наједном је завладала тишина. Њих двојица су стајали на свега неколико корака један од другог. Крајичком ока видео је како Гордић са својом машинком преко рамена стоји поред Грујина, који је забацио свој „ибарски пикавац” преко груди, а до њега Тоша и Душко, чије пушке висе о раменима. Он је своју, наслоњену кундаком на земљу, држао чврсто за цев.

Високи младић је такође преко рамена имао пребачену митраљетку, а за појасом, у футроли револвер. Још неколико њих су имали револвере, док су остали носили пушке.

Тек је сада приметио да се око њих искупила повећа група четника и добровољаца.

- Хајдемо, закаснићемо! - јавио се четник са наочарима црних, дебелих оквира, и енергичним кораком пошао према реци.

Остали су кренули за њим без поздрава.

Гледали су их како ћутке улазе у два чамца и отискују се од обале.

- Надам се да овога пута нисам претерао - казао је Слободан тихо, прилазећи ближе поручнику Гордићу.

- Ниси - казао је кратко Гордић. - Тако смо некако одговорили и капетану Смиљанићу на Медведнику.

- Опрости, Тошо, што сам се умешао. Ти си са тим човеком поступао и сувише центлменски. Мени је већ дојадило то неправедно нападање. Причао сам вам како нас је чак и наш стари друг из Добрина, Миланко Петровић, који би требало да зна о чему се ради, онако страшно напао пре неколико дана...

Командир га је прекинуо.

- Ако оћутимо на њихове нападе, изгледа да смо заиста и криви!

- Алал ти вера, Слободане - осмехну се Тоша. - Овога пута си заиста био у праву. Можда ће од сада и неки од њих почети да мисле својим главама, а уосталом, није искључено да сви они и не мисле тако као тај мој колега.

- Жао ми је само - јавио се Душко - што нисам успео од вас двојице ниједну реч да кажем. У сваком случају, приметио сам да је неколицини „пропагандиста” овај сукоб био врло непријатан, а један од њих се чак неколико пута мрштио и одмативао главом, као да се не слаже са Тошиним колегом.

- Све је то лепо - казао је тихо Слободан - па ипак, друг Председник нам стално поручује: „Боље је куцаги, него пуцаги”.

- Свакако, али ти и ниси „пуцао” на целу четничку организацију, а ни на ту њихову пропагандну групу, ти си напао став једног њиховог појединца који је, верујем, и њима самим изгледао претеран и увредљив.

Душко и Тоша су остали још неко време у Срему пре него што су се опростили.

- Када ћемо се, Тошо, овако састати у нашем Срему?

- То само Бог зна.

Тога поподнева дошла је смена за бригаду.

- Ово се све десило изненада. Не знам зашто нас враћају - Слободан је чуо када је командант казао Гордићу при растанку.

Нови четници су одавали утисак много дисциплинованијих војника. Ишли су ћутке у колони по један и само са тихим, кратким заповестима старешина запоседали положаје на десном крилу. Прошло је вече, па и цео сутрашњи дан, без довикивања, без коцкања, али и без пријатељских разговора са левим крилом.

Било је очигледно да су избегавали сваки ближи додир са добровољцима.

Грујин је испричао Слободану да му је један војник из његовог вода казао како је започео разговор са четником чији је ров одмах до његовог и како му је четник шапнуо: „Извини, брале, али ови наши нам забрањили да са вама говоримо”.

- Зашто би им забрањили?

- И ти се још чудиш! Јеси ли заборавио за твоју свађу са оним студентом? Знаш колико је њихових људи то слушало... А мора да се некима од пропагандиста није свидело што заједнички певамо песме о њиховом Чичи. То је уједно неко ко је довољно утицајан да наговори и саму команду да замени једну бригаду са другом.

- Можда се њима, као и нама, није свидело ни понашање

четника у тој бригади.

- Ето, видиш, друже Слободане - ословио га је Бора Брка кад се после вечере вратио Велизаревој десетини - нису сви четници као ови што су отишли. Онаки нису били ни они који су долазили у наше село.

Нови добровољци, окупљени око њих двојице, сложили су се.

- А зашто неће с нама да разговарају?

Бора је поћутао неколико тренутака.

- То није да они не би. То је због неких њихових тамо одгоре. Ваљда нека политика.

Следећег дана Гордићеву чету је сменила једна чета из Првог пука.

- Крећемо хитно за Љубовију - казао им је командир. - Партизани се опет концентришу са оне стране Дрине.

- У Љубовији ћемо, значи, највероватније прославити Краљев рођендан - казао је Слободан.

- Да - додао је Грујин - ако нам партизани дозволе.

- Данас је први септембар - насмејао се Слободан. - Имаћемо доста времена, до шестог, да растерамо партизанае ако им падне на ум да прелазе код Љубовије.

ПОСЛЕДЊА ВЕЧЕРА

6. септембра 1944, Љубовија, Слободан је записао у свој дневник, од којег су до краја рата сачувани само неки делови.

Краљев рођендан. Велики дан за сваког Србина. У подне, после литургије, дефиле добровољаца и граничара. Добровољци наступају снажно, младићки, са песмом на уснама.

Баи у томе тренутку, у сусрет њима, једна група добровољаца носи неколико празних, мртвачких сандука. Чудан и дирљив стицај околности. Са једне стране млади борци пуни елана, спремни сваког тренутка да падну за свог краља и свој народ, а са друге стране последње куће оних који су извршили свој завет Богу, краљу и отаџбини.

До сада, за ових последњих девет дана, пало је петнаест добровољаца, 35 рањено, само из два батаљона нашег 3. пука. А борбе се воде на свим странама. Партизани су у своје дивљем, рушилачком бесу нагрнули у Србију, јер им је она, као трн у оку, једина антикомунистичка тврђава на Балкану. Наш Први батаљон већ пуних осам дана води борбу на живот и смрт. Он је у Бајиној Баити. Држи само неколико зграда у центру. Варошицу држе партизани. Воде се уличне борбе. Избеглице из Бајине Баите причају како се добровољци држе јуначки.

Други батаљон је пошао за Ужице. И оно је опкољено.

Наше две чете су остале у Љубовији, вероватно ради осигурања варошице од упада партизана што није нимало немогуће”.

„7. 9. 1944.

Синоћ сам био у болници, обишао рањенике. Држе се добро. Причају о страховитим борбама. Признају партизанима храброст”.

„10. 9. 1944.

Данас смо стигли у Бању Ковиљачу камионима...”

Слободан је следећег дана изјутра свратио у кафану и срдачно се поздравио са конобаром Страхинђом.

- Ноћас идемо опет на терен, а ко зна када ћемо се вратити - казао му је. - Да ли би могао да ми учиниш услугу? Желео бих да позовем два своја друга на вечеру. Носим са собом већ месецима једну енглеску конзерву меса, они га зову „корнед биф”. Да ли би могао да нам га препржиш?

- Свакако - обрадовао се Страхинџа. - Још ћу у то да исечем лука и паприке.

Слободан је упознао Тошу и Душка Стефановића са конобаром, који је, чим су сели за сто, донео три „меке”.

Душко га је питао где је прешао Дрину кад су га добровољци пренели као рањеника.

- Ми смо, такође - казао му је - са мојом јединицом пребивали рањенике и избеглице, а борили смо се и против усташа.

- Знаш. Знаш да сте неколико пута имали и велике губитке, али, Богу хвала, спасли сте силан народ од погибије.

Страхинџа је отишао у кухињу да спреми вечеру, а Слободан је подигао чокањ са шљивовицом.

- Живео српски народ! - наздравио је.

Куцнули су се и отпили мало ракије.

- Ово ће да буде последња вечера - казао је наједном Тоша.

Слободан и Душко су се тргли и погледали га.

- Шта причаш, Тошо! - први се јавио Душко после мале станке.

Тоша се осмехнуо, како се Слободану учинило, неким чудним осмехом, али није ништа рекао.

„Господе Боже”, помислио је Слободан, „зар ће он сада заиста да погине?”

- Чуо сам да су Ваљевчанке лепе девојке - ништа му другог није пало на ум. Покушао је да се осмехне.

- Мислим да си ми причао, Слободане, да је девојка Жаре Аврамовића из Ваљева - прихватио је Душко, и он са неким осмехом који Слободан никад раније није видео на њему. Сетио се како му је једном испречао о Тошиној мистичној слутњи.

- Да, Вида. Нећака нашег друга доктора Трифковића. Шта мислите вас двојица зашто нас шаљу у Ваљево?

- Јак партизанске јединице су се појавиле у близини града - утишао је глас Душко. - Касније ћу вам испричати шта сам малопре чуо у штабу батаљона.

- Мени је речено да је лично Дража Михаиловић тражио од Косте Мушицког да им хитно пошаљемо помоћ - казао је Тоша. - Изгледа да су комунисти променили тактику отко-

смо их потукли у Ибарској акцији. Сада, место да прелазе великим јединицама на једном месту, појављују се на све стране са мањим, које се, судећи по свему, уједињују на одређеним местима за масовне нападе.

- Волео бих да знам шта Дража мисли о шестосептембарском бомбардовању Београда, на Краљев рођендан, а такође и о бомбардовању Лесковца и Подгорице, српских градова, од стране „наших великих савезника” - казао је Слободан.

- Сигурно исто то што и ми мислимо - одвратио је Тоша. - Знате за састанак Драже, баш шестог септембра, са нашим капетаном Рацом Протићем, а тако исто и са представницима Српске државне страже и Српске граничне страже у селу Прањанима, и о обједињавању свих наших националних снага...

- Разговарао сам са Рацом после тога састанка - додао је Душко. - Казао је да је добио писмене инструкције за наш корпус лично од Драже.

- То ме све радује - опет се јавио Слободан - али, камо среће да се то све десило бар пре годину дана. Сада бисмо били, овако удружени, много јачи, боље наоружани и спремнији да одолимо комунистичкој навали. Верујем да би тада и сами Енглези морали да прихвате наше националне одреде много озбиљније. Сада знају да су четници слабо наоружани у поређењу са партизанима и да немају одакле да набављају муницију.

- Раца нам је још испречао да је амерички изасланик Мек Даул у Врховној команди тврдио да Совјети неће смети да пређу Дунав, Држа би то значило прекид односа, чак и отворен сукоб са Америком и Енглеском.

- Да ли им је то Дража лично рекао?

- Да, лично Дража Михаиловић.

- Не верујем да би Дунав зауставио Стаљина - насмејао се Тоша. - Ако то мисле Американци онда су врло наивни. После победе на Стаљинграду, Хугашвили се и сувише осилио.

- Чини ми се - почео је полако Слободан - да ми покушавамо да избегнемо разговор о оном што нам је данас свима најтеже, а највише на уму: краљев говор преко Радио Лондона, осмог септембра, само два дана после његовог рођендана, на који су му Савезници бомбардовали престоницу.

Душко је дубоко уздахнуо и отпио мало ракије из чокања.

- Тај говор назначавача велику прекретницу. Наш краљ, за чији се народ ми боримо и гинемо, тражи од нас да се прикључимо, и четници и ми, партизанима, његовим најљућим непријатељима! То је просто несхватљиво. Немогуће, а ипак је тако. Значи, потпуно смо, као народ, остављени на милост и немилост интернационалном комунизму.

Слободан се сетио како су партизанке викале пред Купиновом: „Краљ је наш, није ваш!” Обузела га је нека тамна слутња. Комунисти су, изгледа, већ онда знали нешто о чему они нису тада ни сањали.

Окренуо се Тоши.

- Нови добровољци у мојој чети ми кажу: „Дали смо заклетву Краљу...”

- Та заклетва не важи у овом случају и под овим околностима - упао му је у реч Тоша. - Прво и прво, Краљ није у земљи, са својим народом, а уз то не зна тачно каква је овде ситуација. Када би знао не би то никада урадио. С друге стране, не зна се под каквим је притисцима прочитао тај говор. Ми му дугујемо пуну оданост, али од сада не више и послушност.

- Ти си свакако у праву, међутим, и поред тога, то ће унети у наш народ, у четничке редове, а исто тако и у наше, велику забуну и пометњу. Моји Банаћани и Мачвани су погиштенни и забринутни, а ни ја, њихов просветар, не осећам се боље.

- Укључи ту и мене. То је велики ударац за све нас.

Душко се окренуо око себе. У гостионици је још само за једним столом, на другом крају просторије, седело неколико људи који су нешто живо разговарали. Ипак је спустио глас.

- Има још једна трагична вест коју сам данас чуо у штабу.

- Слободан и Тоша су примакли главе да га боље чују, јер је сада скоро шапутао. - Осмог и деветог, значи, само пре два-три дана, група четничких корпуса, у јачини армије, а под командом мајора Рачића, претрпела је велики пораз на Јеловој Гори. Са партизанске стране учествовали су Први пролетерски корпус и Дванаести ударни корпус. Њима је командовао Пека Дапчевић.

- Шта мислиш - питао је Тоша - колико ту има кривице до самог Рачића? Сећам се још увек нашег неславног похода на Соко-Град и начина на који смо без по муке побркали његове стратешке планове.

- Све оно је било изузетно и непредвиђено. Ове борбе против партизана су сасвим нешто друго. Ја лично не верујем да су четници изгубили ту битку његовом кривицом. Видео си и сам како су њихове јединице дуж Саве и бригада у Срему слабо наоружане. Са муницијом је још горе. А о партизанском, најмодернијем наоружању, наравно, не треба ни да говоримо. О њима се старају „наши велики пријатељи Енглези”.

- А где је сада Дража? - питао је Слободан.

- Негде је у околини Ваљева са својим штабом и америчком делегацијом. Тражио је хитно помоћ од Мушицког. Зато наш батаљон и креће овако изненада за Ваљево. Наш Други батаљон води тешке борбе у гудурама на положајима Рогачи-

ца-Ужице. Ту је погинуо и наш стари друг, водник Сава Даријевић са целим водом. Ниједан није преживео.

Сава Даријевић! Пред Слободаном је искрсла слика високог, стаситог младића дечијег осмеха, једног од некадашњих неустрашивих „јуришлија” из Ристићевог вода.

Тргао га је Тошин глас.

- Не смемо много да жалимо једни друге - говорио је полако, скоро одсутно. - Сећаш ли се, Слободане, шта си нам причао о говору Душка Марковића кад је успео да спречи ону трагедију у Крушевцу.

- Како да не - уздахнуо је Слободан.

- Слажем се са Тошом - казао је Душко. - Не смемо да препустимо осећањима да нама завладају. Пред нама су још увек борбе и тешка неизвесност.

- Вас двојица сте у праву. А за наше жртве можемо да покажемо резултате. Србија је тешко рањена, али није уништена. Хвала Богу, преживела је под Недићем уз нашу свесрдну помоћ, а имаће у себи довољно виталности да издржи и будуће муке и искушења.

Заћутали су, јер им је у том тренутку пришао Страхиња са тањирима и виљушкама. Био је насмејан.

- Сад ћу да донесем вечеру.

Донео им је у белој, порцуланској посуди препржено месо које се још пушило и чији је мирис заголицао ноздрве гладних добровољаца. Поред меса донео је корпицу пуну насеченог белог домаћег хлеба и свакоме по пуну чашу јогурта.

Слободан је погледао упитно конобара. Није био сигуран колико му је још остало динара у џепу. У торбици у којој је донео конзерву, понео је за вечеру и своје уштеђено следовање хлеба за један дан.

Страхиња је, изгледа, схватио његов поглед.

- Ово су моји газда и газдарица послали - осмехнуо се. - Исто тако и ракију. Ја сам им причао како су ме ваши војници спасли на Дрини.

Захвалили су му се и понудили га да вечера са њима, али он је одбио.

После првих залагаја и неколико гутљаја укусног јогурта вратило им се добро расположење. Њих двојица су причали Душку о безбрижном предатном животу у Добрину, а он је њима причао о Шапцу, савској плажи, чувеним шабачким Циганима-свирачима, певачима и певачицама.

Кад су устали да се опросте, ухватила их је сву тројицу дубока туга. Слободану се учинило да су оне Тошине речи о „последњој вечери”, и онај његов осмех, лебделе изнад њих и тешко их притискале.

Срдечно су се руковали и пошли свако у своју јединицу.

ПОТУЧЕНИ И ПОБИЈЕНИ

Слободану се чинило као да је настајало неко друго доба, доба у којем појединачне судбине препуштају непознатој стихији, која их прихвата и носи чврсто и сигурно у неком предодређеном правцу. Па не само појединачне... Није могао да се отме утиску да се са њима и цео српски народ почео да приближава Неумитности, на коју ускоро нико више неће моћи да утиче...

- Партизани наступају на Ваљево - говорио му је водник Грујин док су седели један поред другог на даскама камиона, који је јурио пуном брзином кроз ноћ. - Гордић је добио хитно наређење да одмах путујемо за Ваљево. Знаш да смо се спремали да кренемо сутра изјутра. Са нама иду Јуришићева и Пратећа чета. Ристић је са својом четом на положајима дуж Дрине. И он ће доћи за нама.

- Изгледа ми - одазвао се Слободан - да је ситуација данас можда још гора него што је била пролетос у Ибарској акцији.

- Овога пута су провалили у Србију, у исто време на неколико места.

Нису улазили у град који је био замрачен, само са по којом шкиљавом светилком ту и тамо у даљини.

Заузели су положаје у неким јендецима, окренути леђима Ваљеву.

- Не пали цигарете и не говори! - пренело се ускоро наређење.

Слободан је седео на своме ранцу, огрнут шаторским крилом и наслоњен на дрвени, ојачани део пушке, коју је положио уза зид јендека. Брзо га је савладао сан.

Не зна колико је спавао кад га је пробудио Љубомир и позвао да се одмах јави командиру.

Одвео га је кроз мрак до ниске, дрвене шупе.

- Затвори брзо врата за собом - посаветовао га је - да се не види светлост.

У шупи о једном рагастову, висила је петролејка и обасјавала жућкастом светлошћу поручника Гордића, који је седео

на својој треножи на расклапање, окружен тројицом водника. Водници су седели на дебелим буковим цепаницама.

Слободан се обазрео по просторији. Уза зидове су са једне стране лежале наслагане цепанице, а са друге већ истегерисана и исцепана дрва, наслагана скоро до саме таванице. Привукао је до Грујина омањи пањ и сео на њега.

Командир је повукао дубоки дим из своје цигарете, прешао погледом по присутним добровољцима и почео полако и одмерено:

- Генерал Коста Мушицки, који је добио преко радио-везе хитан позив од Драже Михаиловића да му што пре пошаљемо помоћ, звао је малопре телефоном и наредио нам покрет. - Застао је, увукао још један дим и наставио тишим гласом: - Капетан Најдановић је ноћас стигао из Шапца са Јуришићевом четом. Казао ми је у поверењу да је генерал Михаиловић опкољен са својим штабом у Мионици. Ово нека остане међу нама.

- Колико је одавде до Мионице? - питао је потпоручник Видић.

- Око двадесет километара. Нажалост, камиони су се већ вратили за Шабац. Мораћемо усиљеним маршем. Најдановић ће остати овде да брани Ваљево, са четом потпоручника Јуришића и Пратећом, а ускоро ће им се придружити и Ристићева чета са Дрине. Са нама иде и један вод из Првог пука. Тамо ћемо се наћи још са неким њиховим јединицама. Све је ово, као што знате, дошло изненада.

- Кога има још од наших у Ваљеву? - питао је Грујин.

- Ту је Допунска команда, са капетаном Филиповићем, и још неки делови из Трећег батаљона Првог пука, са поручником Миленком Поповићем. - Погледао је на сат. - Имате двадесет минута да спремите ваше водове за покрет. Крећемо тачно у четири сата.

Касније, тога дана, Слободан је записао у своме дневнику:

„12. септембар 1944.

Положај (неки јендек). Пре два дана смо стигли у Бању Ковиљачу камионима. Ноћас у Ваљево, а јутрос у четири сата - правац село Мионица (на друму Дивци - Мионица), 19 километара од Ваљева. Док смо ишли камионима од Бање до Ваљева (79 км), народ нас је одушевљено поздрављао. Певали смо све време. Пут од Ваљева је пешице, са ранчевима, резервном муницијом и пуном спремом. Напорно, али се све издржи. Успут срећемо по којег четника. На моје питање које сам упутио двојици, куда ће, они су ми хладнокрвно одговорили: „Бежимо из борбе. Разбијени смо”, наравно, на моје чуђење.

Срећемо такође избеглице, народ који бежи испред партизанске најезде.

Од нашег положаја, близу Мионице, до партизанских утврђења, нема много.

Сад баи: покрет..."

Те вечери Слободан је забележио у свој дневник.

„Кренули смо удесно, заобилазним путем између неког шипражја и покојег дрвета. После десетак минута изашли смо на чистину и прешли у напад. Моја чета је на десном крилу, на левом је један одред Граничара, који су нам се придружиле.

Пред самим селом партизани су приметили наше пребацивање и отворили на нас доста прецизну ватру. Били смо у незгодном положају јер смо силазили са падине са које је посећен кукуруз. Само по која купа снопова кукурузовине могла је да нам да колику-толику заштиту. Док смо претрчавали брисане просторе они су нас засипали брзом ватром из кућа, са свега 150-200 метара. Испред нас се испречила бодљикава жица, вероватно међа између две њиве. Морало се провлачити. Када сам ја почео, ранац ми се закачио за жицу. Тргао сам се да прођем али су се жице чврсто заплеле. То ме је спасло, јер баи у том тренутку један метак је ударио у земљу на свега двадесет центиметара од моје главе. Да сам се отрнуо од жице, погодио би ме. Пребацивали смо се полулево, првим кућама. Партизани су почели да нас туку са свију страна. Нарочито машинкама.

И њихови тежки бацачи су прорадили. Једна граната је пала на свега тридесетак метара удесно. Срећом, пала је у долину. Ми смо, можда и мало неопрезно, ушли дубоко у партизанске положаје..."

Добровољци који су се дохватили кућа, одговорили су ватром, и пребацивање се убрзало.

Ускоро је цела Гордићева чета ушла у село и они су за неко време изгубили везу са граничарима.

Борба се водила од куће до куће. Кроз сеоска дворишта пролетала је заплашена живина, цичали прасци, цвилео рањени пас.

Запраштале су прве ручне бомбе.

Чули су партизане како се довикују кроз борбену хуку.

- Добровољци, напред! - разлегао се неколико пута Гордићев глас.

Прескакли су ограде, застајали иза господарских зграда да би муњевитом брзином разгледали околину, пре него што би опет полетели до другог заклона.

Није било сумње: партизани су пред силовитим нападом почели да се прво полако, а затим све брже повлаче.

Са добровољачке стране престала је команда. Сваки појединац је знао шта треба да ради после дугих ратних вежби, комбинованих са искуством из прошлих борби. Често је био довољан само један поглед десетара или водников замах руком. Није било времена ни за узвике Краљу. Иза сваког ћошка на зградама, жбуња дуж ограда, воћних стабала, вребала је смрт.

Слободану је ово била прва улична борба. Осетио је одмах, чим су зашли међу куће, колико им је сада била потребна потпуна присебност, спретност и ослањање једног борца на другог. У јуришима, чинило му се, била је потребна једино лична одважност.

„Где је сав тај народ?“ помислио је кад је испред себе видео пространу домаћинску кућу разбијених прозора и изрешетаних зидова.

Кад су избили на улицу, дочекала их је ураганска ватра са друге стране.

Ни то их није задржало. Прво се пребацила тројка из Благојевићевог вода и заклањајући се за кућу и шталу, из које је допирао њисак коња, отворила је бочну ватру на партизане. Једна кућа је горела.

Одмах иза тројке пребацила се Велизарева десетина, на челу са Велизарем и Слободаном.

Слободан се провукао између неколико густих жбунова, прескочио дрвену ограду и полетео за партизаном у енглеској униформи, који је замакао за повећу, бело окречену зграду. Међутим, у следећем тренутку је иза ћошка те исте зграде извирила глава са црвеном петокраком на капи. Партизан није могао имати више од осамнаест-деветнаест година. Кад је угледао Слободана како трчи према њему са пушком „на готове“, нестало је иза зида, али се место њега појавила цев пушкомитраљеза.

Првих неколико метака звизнуло је поред самог Слободановог уха. Застао је са намером да баци бомбу, међутим, у следећем тренутку је видео како се цев, са сваким испалењем метком трза и уздиже све више, тукући све даље изнад његове главе. Партизан, заклоњен иза зида, пуцао је насумце дугим рафалом и очигледно је изгубио контролу.

Слободан се окренуо. На десетак корака улево видео је Велизара како јури према њему са шпанским револвером у једној руци и пушком у другој. Иза њега је Бора Брка са својом тројком прескакао ограду, а нешто даље, удесно, теолог Будиша је, сагнут, са извијеном главом нагоре, излазио из жбуња.

Потрчао је опет према партизану.
„Ухватићу га живог!” помислио је.

Није био више од дванаест корака од пушкомитраљеске цеви, кад га је трагао Гордићев глас.

- Добровољци, стој! - и одмах затим, нешто тише: - Повлачи се!

У томе тренутку из цеви је престао да куља пламен.

„Сигурно је испразнио шаржер”, помислио је, застајући и невољно се окрећући.

Остали добровољци су такође застали и гледали у њега, као да од њега зависи шта ће се сада десити. У следећем тренутку Велизар му је дао руком знак да се врати.

Станиша Босанац се наслонио леђима на ограду и из стојећег става опалио два кратка рафала према ивици зграде иза које се заклонио партизански пушкомитраљезац.

Тешка срца Слободан је почео да се повлачи.

У пролазу поглед му се срео са погледом Будише који је у томе тренутку репетирао пушку.

- Морали смо се повући - говорио је Гордић Слободану и водницима кад су се окупили око њега пошто су сместили своје водове. - Продрли смо на једном месту сувише дубоко у њихове положаје и постојала је опасност да ће нас одсећи и опколити Грујинов вод. Има их овде много више него што смо очекивали... Да ли сте имали губитака?

Први се јавио Грујин.

- Ниједног. Чак ни окрзнутог.

Потпоручник Видић и Благојевић су такође добро прошли.

- Чудо Божје! - отело се Видићу.

- Граничари су имали само једног мртвог и једног рањеног.

- Ја сам видео два мртва партизана - казао је Благојевић.

- Иако смо се повукли, извршили смо наш задатак - наставио је командир. - Деблокирали смо Главни штаб Врховне команде Драже Михаиловића, у коме се налазио и сам Дража са америчком мисијом. Четници су били опкољени са свију страна, и наш изненадни и силовити напад је збунио партизана и раздвојио их. - Застао је за моменат и загонетно се осмехнуо. - Наше тројке, које смо оставили овде, а исто тако и првопуковци, поздравили су Дражу и Американце, који су аутомобилима прошли овим друмом за Дивце. Познали су Дражу, који им је неколико пута махнуо руком.

Слободан и водници су се обрадовали.

- Господе Боже! - узвикнуо је Благојевић - имаћу шта да причам својим унуцима.

- Изгледа - додао је Гордић - судећи по томе што су ми првопуковци малопре испричали, да четници нису успели да изнесу радио-станицу.

На малој узвишици изнад друма, са стране на којој су били граничари, сместио се оклопни вод Првог пука, са два брдска топа.

Слободан је пришао воднику, окретном младићу живахних, интелигентних очију.

Од њега је сазнао да се зове Вуле Ћирић и да га је рат затекао као питомца Војне академије.

Путем према њима се пењала колона четника, на чијем је челу ишао младић у новој народној ношњи, са два револвера који су му у отвореним футролама висили о опасачу са једне и друге стране, на каубојски начин. На каишу око паса су били ушивени реденици, испуњени револверским мецима.

Млад, витак, одмерених кретњи, деловао је врло лепо, као легендарна, романтична личност која води своје људе у неку пресудну битку.

- Еј, то је мој класић, Милић! - наједном је узвикнуо водник.

И четнички официр је њега препознао. Зауставио је своје четнике на средини пута, а он пришао Ћирићу.

Онај први израз радости кад су се препознали, наједном је нестао са њихових лица. Руковали су се хладно. Вуле Ћирић је понудио четника цигаретом, али га је он одбио. Одмах затим казао му је са нешто усиљеним осмехом:

- Да си мало раније наишао, видео би Дражу са Американцима. Прошли су окуда кад смо ми деблокирали Врховни штаб у Мионици.

Слободан је приметио како га је четник упитно погледао. „Боже мој, па он му не верује”, помислио је Слободан, „а то се десило ту, пре сат-два, пред нама!”

Оставио их је и пошао дуж друма, посматрајући четнике. Било их је тридесет-четрдесет, и нису имали ниједан пушкомитраљез. Носили су само по пушку и сељачку торбу. Нису имали са собом чак ниједно ћебе. Имао је утисак да су их јутрос пробудили у њиховим кућама, дали сваком по пушку и нешто муниције и повели их да се боре против одлично наоружаних комуниста. Само двојица су имала браде.

На питања добровољаца „одакле сте?” и „да ли сте имали борбе са партизанима?” одговарали су уздржљиво и обазриво.

Окренуо се према воднику и његовом „класићу” и видео како се нешто жучно препиру. Пошао је полако према њима.

- Ви сте нам побили неке наше најбоље људе - говорио је Милић, црвен у лицу.

- Ко вам је крив што сте нас стално узнемиравали...

- Ми вас узнемиравали?! Којешта.
- Још како сте нас узнемиравали. Хоћеш ли да ја теби почнем да набрајам све наше које сте ви побили! Као да не знаш да нас је недавно, без икакве везе и из чиста мира напао у Ваљево твој Нешко Недић.

- Ви сте послали вашег Дринчића да нас шпијунира...

Преко њихових глава је звизнуло неколико метака, али они нису на то обраћали пажњу.

Препирка је постајала све жешћа и гласнија. Слободан није више могао да се уздржи.

- Сад доста! - викнуо је из свег гласа. - Вас двојица се свађате ко је за шта крив, а комунисти пуцају оданде и на вас и на нас и на цео српски народ...

Као да су га чули, партизани су наједном отворили брзу паљбу. Меци су зазвиздали око њих. Чуло се недалеко, неколико бацачких експлозија.

Четнички официр се опростио брзим покретом руке, пришао својим људима и повео их даље друмом.

- Извини - Слободан се обратио Ћирићу - било ми је тешко да слушам вас двојицу краљевских официра...

- Не брини - осмехнуо се водник. - У праву си, иако није лако. Нанели смо једни другима дубоке ране, и то не може тако брзо да се заборави.

Партизани су изненада оставили ватру. Мрак је почео да се спушта и Слободан је пожурио јендеку где је била Велизарева десетина, и где је оставио ранац.

Извадио је из џепа дневник, сео на ранац и направио неколико бележака.

Целе ноћи партизани су их узнемиравали покојим пушчаним метком или кратким рафалом.

Изјутра су граничари пронашли једног свог војника са размрсканом главом.

Спремали су се за нови напад на Мионицу. Четници ће држати центар, граничари ће поћи косом, образујући лево крило, а они ће, као и јуче, напредовати десним крилом.

Граничари су, по плану, кренули први у напад. Међутим, већ после неколико минута, дочекала их је ураганска ватра.

„Како ће проћи четници само са пушкама?” помислио је Слободан.

После десет-дванаест минута, баш кад су добровољци почели да се развијају у стрелце, видели су граничаре како се журно пребацују на своје старе положаје. Ни њихово наоружање није могло да се мери са партизанским. Водили су са собом тројицу рањеника.

- Не може шут са рогатим - Слободан је чуо Бору Брку, ко-

ји је посматрао повлачење граничара и у исто време одмахивао главом.

Потражио је Грујина.

- Докле ћемо овако? - питао га је.

- То сам и ја питао командира, а он ми каже да је нама и првопуковцима на првом месту било да деблокирамо Дражину Врховну команду, а сада морамо да нападамо и узнемирујемо партизанае да бисмо их овде задржали и онемогућили им даље напредовање, док се Дража са својима не среди.

- А шта ће бити са Ваљевом и нашим јединицама у Ваљеву док се ми носимо овде са комунистима?

- Тамо је, поред делова Првог пука, Јуришићева чета са Праћећем, а мора да је до сада стигла и Ристићева чета са Дрине.

- Тап...тап! - почели су да се оглашавају тешки бацачи, један за другим. Партизани су очигледно отпочињали противнапад. Језиви фијуци су се разлегали широм целог фронта. Опет су настали они најтежи тренуци, тренуци неизвесности.

- Фав...фав...фав... - спуштао се челик кроз чисти планински ваздух.

Свуда око њих, једна за другом, експлодирале су гранате огњем и димом, заглушујући уши, отежавајући дисање врелим, тешким наносима ваздуха.

Одмах после првог таласа експлозија, партизани су их осули брзом паљбом митраљеза, пушкомитраљеза и пушака. Звиздук метака, који је, како је изгледало, долазио из свих праваца, слио се у једну непрекидну, паклену симфонију.

- Ово је још горе него у Ибарској акцији - викао је Слободану Велизар из јарка, на даљини од десет корака.

- А теби као да је то обашка мило - уместо Слободана, одазвао се Грујин.

- Биће кркљанца... - почео је Велизар, али му је глас пригушила бомба која је пала испред самог јарка и засула их свежом земљом и врелим ваздухом.

- Сад ће ускоро да јуришају - казао је Грујин, посматрајући терен испред себе. - Најгоре је што их нигде не видимо.

Слободан је прелетео очима по неравном терену испред њих. Партизани су се овога пута одлично камуфлирали, тако да се чак ни пламичци из пушчаних и митраљеских цеви ни-су видели.

- Пренеси: чувај муницију! - дошло је наређење од командира.

- Има их много - одмахнуо је Грујин главом.

После неколико тренутака Слободан је видео Гордића како обилази фронталну линију. Правио је кратке примедбе водницима и десетарима.

Велизару је наредио да се покрене неколико корака улево,

где је јарак био нешто дубљи.

На Гордићевом лицу, као и увек за време борби, нека смирена ведрина човека који се спремао дуго за овај час, а сада, када је тај час дошао, он је потпуни господар настале ситуације. Зна тачно шта ће да каже, шта ће да уради и какву ће заповест да да.

Партизани су три пута прелазили у напад, али су сваки пут били одбијени.

Предвече, мало-помало, ватра је почела да јењава.

- Долази командант батаљона! - наједном се пронела вест.

Слободан је, после неколико тренутака, видео капетана Најдановића како им се приближава друмом, окружен батаљонским просветаром Душком Стефановићем, батаљонским ађутантом и са још неколико штабоваца.

Обрад Гордић је изашао пред њега и рапортирао му.

- Довео сам Миодрага Јуришића са његовом четом - Слободан је чуо Најдановићев глас. - У Дивцима сам оставио Ристићеву чету.

Изненада, партизани су осули брзу паљбу. У исто време огласили су се и њихови тешки бацачи.

Сутрадан, Слободан је направио неколико забележака у своме дневнику.

„14. септембар 1944.

...Предвече дошао је командант батаљона Најдановић, са батаљонским просветаром и још неким штабовцима. Међутим, тек што су они стигли, партизани су нас жестоко напали са свију страна. Ми смо... (две нечитке речи)... одговорили ватром, али сада се дешава нешто непредвиђено: Граничари, који су држали другу страну пута, почињу да одступају и на тај начин остављају нам неосигурана и откривена леђа, а партизани нападају са свих страна. Били смо принуђени, иако са огорчењем, да и ми напустимо положај и да се повучемо у Дивце...”

Кад је наређено повлачење, усред најжешће борбене јеке, Гордић је дозвоа трубача Ранка и наредио му да свира „јуриш”.

Ранко, мали растом, али срчани младић, дотрчао је под кишом куршума са другог краја строја, и онако задихан дунуо једанпут-двапут у трубу, која је само мало зашиштала.

Осврнуо се према командиру широко отворених очију.

Срео га је ледени Гордићев поглед.

- Шта је, трубачу, попустила петља?!

Ранку је полетела крв у образе. Удахнуо је дубоко рески ваздух, помешан са мирисима дима и барута, и принео трубу

уснама.

Труба је јекнула снажно и изазовно „јуриш”, надмашујући пуцњаву и експлозије.

Борбена хука се наједном утишала и партизани, који су почели да вичу из свег гласа, ућутали су.

Тај застој у нападу добровољци су искористили, пребацујући се трчећим кораком.

Последњи се повукао Станиша Босанац.

Висок и кошчат, стао је чврсто, раширених ногу насред друма, наредио својим помоћницима да се повлаче са осталима, а он осуо кратким рафалима по партизанима, који су већ почели да претрчавају са једне на другу страну пута.

Његови помоћници су застали на тридесет корака, ухватили положаје у супротним јарцима и отворили брзу паљбу, омогућавајући њему да се и он повуче пошто је испразнио шаржер.

Небо се нагло смрачило и тама почела да се спушта. Прве кишне капи пале су на суву, прашњаву површину друма.

Комунисти их нису прогонили.

Кад су стигли у Дивце, праћени ситном кишом, добили су пола сата одмора. Велизар је пришао Слободану.

- Нису смели за нама! Било им је доста ова три дана. - Заћутао је нагло и онда додао тише, одмахујући у исто време главом: - Ово ми је први пут од четрдесетпрве да бежим испред партизана.

Добровољци су ћутали. Захватило их је неко опште нерасположење и потиштеност. И њима је ово било први пут да су се овако повлачили пред непријатељем, и то још „трком”, усред борбе, а добро су знали да нису били побеђени. Ни вест да су се састали у селу и са Ристићевом четом није успела да их разведри.

Слободан је потражио командира. Стајао је одвојен од чете, огрнут кишном кабаницом. На пет-шест корака од њега чуо је Љубомир оборене главе.

- Људи су нам разочарани... - почео је Слободан, али га је Гордић прекинуо.

- Знаш. И ја сам. Могли смо, једино, сви да изгинемо на оном положају. Командант ми је малопре рекао да је кренуо из Ваљева када је добио извештај да их има у Мионици, и око Мионице, најмање три до четири хиљаде, а можда и много више. Сада се батаљон враћа за Ваљево, да се придружимо Пратећој и првопуковцима, и да се спремимо за одбрану града, ако се комунисти одлуче да га нападну.

- Где су сада граничари и четници?

- Изгубили смо са њима сваку везу.

Слободану су се мисли опет вратиле на Тошу. Осетио је неку врсту олакшања. Чинило му се да је тамо, у Ваљево, много сигурнији и да ће га и овога пута заобићи она његова тамна слутња. Чак се мало и осмехнуо предвиђајући како ће да изгледа њихов поновни сусрет после „последње вечере” у Бањи Ковиљачи.

Желео је да мало поразговара са Душком Стефановићем, али није хтео да се одваја од чете.

Облаци су почели да се разређују и откривају ту и тамо звездано небо. Слободан је чучнуо поред Љубомира и отворио своју торбу.

Изашли су, одавно, из суве хране коју су добили још у Бањи Ковиљачи. Извадио је из торбе комадић окорелог окрајка који је чувао као последњу резерву. Још са првим залагајем учинило му се како му се снага почела да враћа. Кад су кренули, ступио је сигурнијим кораком у ноћ.

- Погледај, друже Слободане - тргнуо га је ускоро глас добровољца испред себе - мртви партизани.

Пролазили су сеоским путем испод једне узвишице на чијој су се коси беласале куће. Поглед му се зауставио на тамним људским приликама, разбацаним по огранцима падине.

- Ту су их првопуковци дочекали - казао му је на првом одмаралишту Грујин - и гадно их потукли. Наша патрола их је избројала тридесет петорицу, међу њима и неколико жена. Сви у енглеским униформама.

„Потучени и побијени”, помислио је Слободан. Та вест о уништеним непријатељским војницима требало би да га обрадује и развесели. Међутим, уместо радости, притисла га је опет она стара туга над мртвим људима, углавном Србима, као и он што је.

Горко се осмехнуо. Међу тим угашеним животима је засигурно и још неки праведник нове религије која ће „препородити свет”. У свести му је искрснуо лик Дамјана Исајловића.

Видео је одмах затим колону жена повезаних црним марамама; мајке, сестре, жене, веренице...

Ишли су тихо кроз ноћ, као неке сенке. Оставили су главни пут још код Диваца и пошли преко ливада, покошених поља, кроз шумарке... Слободана је почео да хвата сан. Неумољиво. Већ неколико ноћи, откако су кренули из Бање Ковиљаче за Ваљево, спавали су само по сат-два, или никако.

Покушавао је свом снагом да држи отворене очи, али су му се очни капци затварали сами од себе. Заспао би корачајући тренутак-два, док не би запео ногом за неку узвишицу на земљи, или наишао на добровољца испред себе. Понекад би и онај позади налетео на њега. „И он заспао”, помислио би и то

би га умирило, што није сам, а на неки начин и уљуљкало у неку безбрижност, да би јој се предавао у све дужим размацама, корачајући механички негде између сна и јаве.

У једном тренутку лупила га је нека неодређена маса у лице. Тргао се и са напором отворио очи, али није могао ништа да види. Око њега је била потпуна тама. Небо се опет наоблачило. Пожурио је, уплашен да је изгубио везу са другом испред себе. У следећем тренутку, онај исти ударац, само овога пута јачи, и тежи. Пружио је брзо руку испред себе и дотакао ранац на добровољцу.

Смирио се и тек када је по трећи пут осетио исти додир на своме лицу, а овога пута и по глави и раменима, застао је и дохватио руком то „нешто”, и под прстима осетио грану пуну густог лишћа и тешких, овалних плодова.

„Шљиве!” скоро је узвикнуо и откинуо их неколико, заједно са лишћем. Притиснуо је прву палцем и кажипрстом, избацио коштицу, а њу принео устима. Сочни, слатки и укусни плод му је заголицао непце. Сасвим се разбудео. Напунио је џепове шљивама, све у пролазу, док је у себи понављао „опрости Боже”.

- Бар није неког сиромаша - казао му је касније Велизар. - Видео си и сам колико смо дуго пролазили кроз тај шљивик. Остаће, још колико, газди. Ја мислим да нас је сам Бог послао тим путем.

Пред зору, пошто су се већ растали од првопуковаца, који су наставили за Косјерић другим путем набасали су на партизанску заседу. Развили су се у стрелце и, још увек озлојеђени због повлачења са оног друма пред Мионицом, полетели су, без икакве наредбе, на непријатељске положаје.

Потпуно се разданило.

Чете су распоређене дуж једне узвишице која доминира благо заталасаним тереном. Ту и тамо виде се сељачке куће, окружене воћњацима.

- Погинуо нам је Филипов Анђелко - пренело се четом.

Анђелко је био десетар код Видића, тих младић, спреман да се насмеје на сваку шалу, па чак и кад се нико други није смејао.

- Имамо и шест рањеника.

Слободан је хтео да их види.

- Не можеш, друже Слободане - казао му је санитарски наредник. - Ја сам их превио, а потпоручник Видић их је послао, са једном десетином, да их сместе по сељачким кућама. Сви су теже рањени.

- Не можемо да их поведемо са нама - додао је Грујин - само би нас успорили, а ми морамо да што пре стигнемо у по-

моћ нашим у Ваљеву.

Тек сада је дознао да је међу рањеницима и студент теологије, Будиша Ковачевић.

„Боже, помози му”, помислио је тешка срца, „и свима осталима!”

Нешто касније, на положају, Слободан је забележио:

„15. септембар 1944.

Борба још увек траје. Узимам неколико тренутака да бих написао ово. Сада смо баи на положају са кога смо пре двадесет минута отерали партизане.

9 сати изјутра. Наше десно крило залама, а ми очекујемо заповест за напад...

Десет и тридесет. Покрет. Разбили смо партизане. Крећемо даље. Почиње киша. Изгледа да је Ваљево опкољено”.

„Изгубили смо још двојицу из Благојевићевог вода. Петорица су рањени. Ристићева чета имала је четири мртва а десет рањених, Јуришићева једног мрвог и три рањена. Партизани су оставили неколико мртвих. Заробљена су два пушкомитраљеза, три пушке и један мали баџач”.

Киша их је пратила све док нису стигли на два километра од Ваљевске Лознице, где су опет наишли на јаке партизанске снаге.

- Шта је ово? - чудило се Велизар. - Има их на сваком кораку.

Борбе су се водиле целога дана. Пребацивали су се са једног положаја на други. Нестаје им муниција.

Спушта се мрак. Киша све јаче пада. Потпуно су мокри. Оно мало шљива што су појединци набрали већ им је одавно нестало. Захватила их је општа исцрпљеност.

Слободан се чудило да су се и поред свега, кад би им се поглед случајно срели, једни другима осмехивали. Чудио се другима, а и он је, иако несвесно, то исто радио.

- Свуда око нас су партизани - Грујин се обратио Слободану и Велизару, пошто се вратио од командира. - Имамо у баталјону још петнаест мртвих и ко зна колико рањених. Капетан Најдановић је наредио да се ноћас пробијемо кроз партизански обруч, обиђемо Ваљево и наставимо за Шабац.

- А шта ће бити са нашим у Ваљеву? - једва је изговорио Слободан.

Грујин је поћутао два-три тренутка.

- Њима још само Бог може да помогне. Ми не можемо.

„Господу Богу помолим сеја!” Слободан се прекрстио у се-

би.

Кад год би се борбена хука утишала на минут-два, чули би потмуле експлозије које су долазиле из правца Ваљева.

- Докле год их чујемо - казао је Велизар Слободану у једном таквом затишју - није све изгубљено.

У свести му је искрсавао Тошин лик.

„Да ли ће преживети... или је то дошао онај његов суђени час?”

На свега неколико корака од Слободана, удесно, погинуо је Радојица, високи, суви добровољац са којим се, као са Велизарем и Крсманом, сусрео на свој двадесет први рођендан на Дрини, онога дана кад је Милић погинуо. Таман су одбили партизански напад, а он клекнуо на једну ногу и почео да отвара запушач на чутурици са водом. Дохватио га преко груди кратак пушкомитраљески рафал. Пресавио се преко чутурице, а вода почела да се полако разлива из грлића и меша са његовом крвљу по густој, тамнозеленој трави.

Чекали су да падне мрак и да се једна десетина са рањеницима провуче кроз партизанске положаје, па да их распореди по сељачким кућама.

Чим се десетина вратила, отворили су брзу паљбу и у исто време почели извлачење.

Слободан је осећао велику празнину у грудима. Ово је први пут да се повлаче као потучена и разбијена војска, иако је у дубини бића знао да их нису победили. Нешто се око њих непредвиђено дешавало. Комунисти су им овога пута доскочили. Прешли су изненадно у Србију, на више места и у мањим групацијама него пролетос. Заварали су им траг, скупили се на одређеним местима и силовито прешли у напад, добро наоружани и снабдевени од „савезника”.

Спустио се готово непрозиран мрак. Киша се сливала низ шајкачу, преко рамена, пролазила кроз шаторско крило, блузу и кошуљу, клизила низ леђа, натапала груди.

Прелазили су преко брда, урвина, газили потоке, провлачили се кроз жбуње и шипражје, пролазили густим шумама...

Док су газили журно неком долином, Слободан се оклизуо о мокру траву и изгубио равнотежу. Полетео је свом тежином у дубоку рупчагу. Добро се угрувао. Кад је устао, осетио је да стоји скоро до колена у води. Опипао је зидове. Лепљиво блато. Покушава да дохвати ивицу рупе, али не може.

„Па то сам ја пао у бунар”, помислио је. И још то нико од његових није приметио!

Покушава још једном да се уздигне. Приљубљује се целим телом уз мокре зидове. Наилази ногом на мало удубљење, усправља се, и таман да руком дохвати ивицу бунара, а цоку-

ла пропада кроз омекшалу смесу и он тоне опет у воду, у глиб.
Ваљда неће да остане и ту да дочека партизане!

- Другови, другови! - почиње тихо, али му се нико не одазива.

„Можда су већ прошли”, пада му на памет тешка мисао.

- Другови, еј другови! - узвикнуо је гласно.

- То је друг Слободан - одазвао се неко одозго.

Видео је како се кроз мрак покрећу две сенке. Одмах затим чуо је исти глас.

- Пружи пушку!

Пружио је пушку. Нечије снажне руке су је дохватиле и он се свом снагом уздигао рукама, опирајући се цокулама и коленима о зидове.

У следећем тренутку је већ био напољу, на чврстом тлу. Није имао времена ни да им се захвали, а није их чак ни препознао. Одмицали су брзо кроз мрак и он је потрчао да их стигне. Иза њих није више било никога.

После десетак минута зазвиждала су зрна изнад њихових глава. Колона је успорила и ускоро се зауставила. Пожурио је поред добровољаца који су били из Видићевог вода, измешани са неким из Благојевићевог, док није стигао Велизареву десетину.

- Нису нас приметили - казао му је Велизар - на нашу срећу. Знаш да су пушкомитраљесци изашли из муниције? Имају још по шаржер-два, а ни са нама осталима није много боље. То су партизани на неког другог пуцали.

Ускоро се утишало све сем кише и далеке артиљеријске и бацачке тутњаве.

- Држи онога испред себе за шињел или шаторско крило - преносило се тихо са чела. - Напред, убрзаним кораком! - следила је одмах затим нова заповест.

Газио је напред свом снагом. Није осећао ни умор, ни глад.

Држи се грчевито за мокро шаторско крило друга испред себе и у исто време осећа како га онај отпозади вуче.

Најгоре је када потрче. Неки падају, али се одмах затим дижу.

Јурили су тако дуго. Можда један сат, а можда и много дуже, кад су они испред њега нагло застали.

- Откинули смо се од чете - чуо је нечији усплахириени глас.

Кроз ноћ су набасали на сељачку кућу. Домаћин се понудио да их изведе до пута који води за Коцељево.

Кад су стигли до раскрснице путева, почињало је да свиће.

Човек је показао руком на леву страну.

- Овај пут ће вас одвести до Коцељева, а онај други, тамо где су партизани.

Слободан му се захвалио и они су се после десетак минута, на општу радост, састали са четом, која се одмарала на ивици пута.

Слободан је весело пришао Гордићу, али га је његов озбиљни поглед зауставио.

- Да ли знаш Милана Кису? - питао је, гледајући га испод ока.

- Знам - тргао се Слободан. - Милан је десетар у Пратећој чети.

Командир се окренуо Љубомиру.

- Еј, друже Милане - викнуо је Љубомир према групи добровољаца окупљених око Милана Кисе - зове те господин поручник.

Милан се одвојио, али није прилазио командиру, него је пришао Слободану. Стао је испред њега и ословио га полако, наглашавајући сваку реч:

- Погинуо нам је Тоша.

Слободан је хтео нешто да каже, да га пита, али му речи нису долазиле.

- Изгинула нам је цела чета... Ја сам једини остао жив.

Слободан је полако скинуо ранац и сео на њега.

Милан Кисо је чучнуо.

- Погинуо је јуначки... Видиш да сам у цивилу. То ми је један Ваљевчанин дао.

Слободан је и даље ћутао и зуррио у даљину испред себе.

ДРАЖА!

Милан Кисо се спустио поред Слободана. Чучнуо је и леђима се наслонио на буково стабло.

- Изгинули су и многи првопуковци - наставио је полако, гледајући негде испред себе. - Погинуо је капетан Филиповић, пуковски просветар Драгољуб Славковић, капетан Раца Милivoјчевић, Милан Боначић... На све стране су лежали наши мртви другови; неки изрешетани мецима, неки разнети гранатама, неки се сами убили да их не ухвате живе...

- Како је Тоша погинуо? - једва је изговорио Слободан.

- Борили смо се два пуна дана и једну ноћ. Све нас је било мање и мање. Ми, из Пратеће чете, били смо опкољени у касарни. Обасипали су нас бацачком и артиљеријском ватром, а о митраљеској и да не говорим. Када нас је остало још само четрнаест-петнаест неповређених, изненада су обуставили ватру. Звали су нас да се предамо. „Ништа вам нећемо”, викали су. Тоша нам је онда казао: „Ја се жив не предајем. Ако неко хоће да се преда, нека остави оружје и изађе са подигнутим рукама”. Заћутао је нагло.

Слободан га је погледао.

- Сви смо остали - наставио је тихо после мале станке. - Тоша је онда дохватио пушкомитраљез, који је узео од Чече Јокића, још кад је он, сирома, погинуо. Пребацио га преко груди и онда нас питао: „Ко ће са мном? Да излетимо одавде, па шта Бог да! Да не гинемо један по један”. Партизани су чекали. Мислили су, ваљда, кад смо и ми престали да пуцамо, да се договоримо како ћемо се предати. Сишли смо сви заједно низа степенице. Тоша је нагло отворио врата и излетео први, тукући у исто време из пушкомитраљеза. Ја сам био улево од њега. Бацио сам се свом снагом у неко жбуње. Партизани су осули из свега што су имали. Наши су падали један за другим. Пре него што сам зашао дубоко у жбуње, осврнуо сам се. Видео сам још само Тошу како из стојећег става сипа ватру... и како, у следећем тренутку, пада лицем надоле. Провукао сам се кроз жбуње, зашао за неку шупу иза које сам ушао у нечији шљивик. Из шљивика сам утрчао у двориште. Кад сам био спрам куће, врата су се отворила и човек ми је

показао руком да уђем. Он ми је дао ове чакшире и овај капутић...

- Можда, ипак... - прекинуо га је Слободан, али му је Милан упао у реч.

- Не, није нико остао жив. Ја сам једини имао неку луду срећу.

- Да смо остали са Првим пуком и нашом Пратећом да бранимо Ваљево, због чега смо и дошли овамо - додао је Велизар, који је донео свој ранац, спустио га на земљу и сео поред њих - не би наши тако изгинули... а ми оставили њих и отишли у Мионицу да бранимо Дражу...

- Можда би и ви изгинули - прекинуо га је Милан. - Опкољили су Ваљево са свију страна, а имају артиљерије и бацаче на стотине. И четници су се повукли.

- Њима није ништа друго ни остало - казао је Велизар. - Знамо како су они наоружани.

Следећи дани остали су Слободану у мутном сећању. Није знао ни колико су дуго ишли, ни да ли су застајали да се одморе, ни да ли су негде преспавали.

Из тог тужног марша за Шабац урезало му се у свести само неколико догађаја, који су се повезано одвијали у релативно кратком времену, а остали су му у јасном сећању до краја живота.

Преморени и исцрпљени, блатњави, неки подераних панталона и блуза, ближили су се полако Коцељеву. Њима у сусрет ишле су мање четничке јединице, неке од њих очигледно добро дисциплиноване и нешто боље наоружане.

- Куда ћете? Шта бежите из борбе? - довикнуо им је у пролазу један четнички официр. - Ако нећете да се борите, дајте нама ваше оружје и муницију!

Слободан се окренуо и срео се са погледом Милана Кисе, који је ишао одмах иза њега.

Милан му се само мало осмехнуо. И остали добровољци су ћутали и гледали испред себе.

Слободану је у свести искрснула слика четника који су се исто овако враћали из правца Диваца кад су они, сигурни у себе, а жељни да што пре наиђу на комунисте, наступали од Ваљева.

Недалеко од Коцељева, улево од пута којим су ишли, почео је да се спушта авион на неку ливаду, а одмах за њим још један.

Колона је сама од себе застала. Официри су дохватили двогледе.

Неко је викнуо:

- Партизани! То су партизански авиони. Имају на себи петокраке.

У следећем тренутку, без икакве команде, добровољачка колона изморених и изгладнелих младића, распрсла се у стрељачки строј, као да је експлодирала.

- Ура! Живео Краљ! - разлегли су се громки поклици.

Стрељачки строј је као неки незадржљиви живи талас јурио према авионима.

Наједном, из мале групе наоружаних људи, која се нашла између авиона и добровољаца, викнуо је нечији снажни глас.

- Еј, шта вам је! Овде су Американци. Ми смо четници.

Добровољци су, као у некој недоумици, заћутали, али су и даље грабили свом снагом.

- Добровољци! - одјекнуо је после неколико тренутака, звонко и заповеднички, глас команданта батаљона, капетана Миодрага Најдановића. - Сто...ој!

У следећем тренутку, као што је малопре експлодирала колона, тако се сада наједном смирио и застао стрељачки строј.

- Овде чланови Врховног штаба југословенске војске у отаџбини - чуо се опет онај исти глас.

- Овде Трећи батаљон Трећег пука Српског добровољачког корпуса - одговорио је капетан Најдановић.

Одмах затим дошла су наређења за постројавање у „колону по један“.

Наставили су марш.

Капетан Најдановић је прошао кроз Коцељево са Јуришићевом и Ристићевом четом, пре него што се зауставио, док је Гордићева чета остала испред насеља, распоређена у јарцима са једне и са друге стране друма.

Ускоро, друмом је наишао Љубомир и зауставио се пред Слободаном.

- Друже Слободане - казао је - командир зове воднике у село на конференцију са командантом и четничким официрима. Он 'оће да ти останеш са четом.

Облаци су почели да се разређују и разилазе. Добровољцима, који су седели ћутке на својим ранчевима, пријали су повремено топли сунчеви зраци.

Слободан је покушавао да прибере мисли из протеклих догађаја, али није никако могао да их усредсреди на једно сећање дуже од моменат-два. Чак би му и слика Тошиног лика избледела и нестала скоро у исто време кад би се и појавила.

Наслонио се рукама на пушку коју је држао испред себе, и чврсто заспао. Сањао је да пролази кроз маглу која се око њега згуснула и отежавала му сваки корак. Пробија се свом снагом, али иде све спорије и спорије. Наједном, неко га дрму са раме, не да му да иде даље...

- Друже Слободане, друже Слободане! - чује нечији по-

знат глас, али не може да одгонетне чији је.

Једва отвара очи и види Вељка Глумца како се сагнуо према њему.

- Шта је?

- Дража!

Тргао се и исправио. Окренуо се брзо лево и десно од себе. Свуда око њега насмејана лица добровољаца, у којима као да види и неки израз ведрога очекивања.

- Тамо је - показао му је Вељко на једну групу четника која им се полако приближавала средином друма.

На челу је ишао четник осредњег раста и дуге, смеђе браде. Поред њега с једне и са друге стране, ишло је неколико официра у униформама које још никад није видео.

Устао је.

- Јеси ли сигуран?

- Да. Долазио је и у наше село.

Опет се окренуо око себе.

- Да, да. То је он - осмехују се добровољци. Очигледно, Дража Михаиловић није био само у Вељковом селу.

Заиста, и њему сада личи на слике „прослављенога Чиче, вожда Трећег српског устанка“, како су га звале његове присталице, а присталице су биле огромна већина народа у Србији.

Сетио се да је командир изричито наредио да „остане са четом“.

- Пренеси! - викнуо је тако да га је цела чета морала да чује. - Диж се и поздрављај онако како се ко затекао.

Знао је да не мора ништа више да каже. Бистри сељачки синови схватили су заповест и поскакали са својих места. Они који су држали пушке у рукама заузели су став „мирно“ са пушком „к ноzi“, а они који су имали пушке наслоњене на зидове јарка, салутирали су.

Приближавање је, како се учинило Слободану, трајало читаву вечност.

Глатко избријана, руменкаста лица америчких официра у беспрекорно испегланим униформама, одударала су од сунцем и ветром опалених четничких, зараслих у дуге, густе браде, а неки четници имали су косу до рамена, и били су обучени у народна, сукнена одела.

Ишли су ћутке. Слободан се изненадио када је на свега десет корака видео јасно Дражу. Његово лице је зрачило неком добродушношћу коју није очекивао. Очекивао је да ће видети генерала тврдог погледа и оштрих кретњи, а пред њим је био човек из народа, пријатног, иако донекле забринутог израза на лицу.

Генерал Михаиловић је окренуо главу на леву страну, где

је био и Слободан, погледао са интересовањем по војницима у сивим униформама и лежерно салутирао. Одмах затим се окренуо понао и одмерено на другу страну, па је и осталима отпоздравио.

За Дражом и Американцима ишло је неколико четничких официра, а за њима двадесетак пратилаца, сваки са по машинком о рамену и револвером о појасу.

Слободан је међу њима запазио и неколико неуобичајено високих и снажно грађених људи, од којих се нарочито истицао један, циновског раста.

Није му измакло из вида и узнемирење на лицима пратилаца, који су очигледно били изненађени што су се наједном, неспремни, нашли усред шпалира љотићеваца, са човеком кога су обожавали и за кога су били спремни да погину. Гледали су подозриво лево и десно, а неколико њих се, кад су већ прошли, још дуго освртало иза себе.

Међу добровољцима, исцрпљеним и потиштеним, завладало је свечано расположење.

Почели су једни другима да препричавају где су и како су први пут видели Дражу.

- Сад још да имамо шта да поједемо - казао је Велизар - и онда да запалимо по једну, па би се могло још некако да животари.

Слободан се опет наместио што је удобније могао на своје ранцу и наслонио се на пушку, у нади да ће поново да заспи, али му сан није долазио.

Прво, видео је својим очима, из непосредне близине, легендарног Дражу Михаиловића, „првог герилца у покореној и окупираној Европи”.

Видео је и америчке авионе и Американце. Појавила му се нада. Можда и није све изгубљено. Иако Енглези помажу Тита, можда су се Американци заиста окренули Дражи, а њихова реч мора данас да превагне. Можда...

- Друже Слободане - опет га је тргао Вељков глас. - Ево их, враћају се.

Устао је. Поворка са Дражом, Американцима и пратњом приближавала им се брзим кораком из супротног правца.

Приметио је одмах да су овога пута на челу ишла три пратиоца, са митраљеткама преко груди, држећи их „на готове”.

Остали пратиоци су, са једне и с друге стране, носећи такође спремне митраљетке, посматрали будно и неповерљиво добровољце, који су и сада поздрављали оштро, по војнички и како се ко затекао, генерала Дражу Михаиловића.

Дража, који се Слободану овога пута учинио још брижнији, отпоздравио је лако на једну и другу страну, не окрећући

се.

- Борили смо се и гинули да га заштитимо од партизана - Велизар је казао Слободану кад су прошли - а јеси ли видео како нас ови његови пратиоци гледају крвнички!

- Главно је да нас он није тако гледао.

- Јеси ли видео да и Американци на својим авионима имају петокраке?

- Да, само што нису црвене, него су беле.

- Шта им је то требало? Ја ни њима не верујем. Нису ни они бољи од Енглеза.

- Живи били па видели - умешао се Вељко Глумац.

- А ти опет мислиш да све знаш - љутнуо се Велизар. - И они су дошли овде за некакву своју корист, а никако да нама помогну.

Ускоро су се вратили из Коцељева водници, али без командира.

- Он је остао са капетаном Најдановићем и са неколико четничких официра у једној кафани - објаснио им је Грујин. - Четници хоће по сваку цену да останемо овде с њима, а ви знате како стојимо лоше са муницијом и да већ неколико дана нисмо ништа јели.

- Сем оних шљива - додао је Велизар.

Грујин се правио као да га није чуо.

Слободана је копкала мисао да оде у Коцељево и да се види са четницима.

- Шта мислиш - питао је Грујина - да ли би било у реду ако се и ја мало прошетам до села?

- Како хоћеш. Само узми два војника да не идеш сам.

Слободан је повео Бору Брку и Вељка Глумца.

На улазу у село видели су неколико група четника. Четници су међусобно живо разговарали, а када су добровољци поред њих пролазили, застајали су и радознано их погледали.

Ускоро су са десне стране пута угледали малу кафану са хладњаком од винове лозе, испод којег је на утабаној земљи било неколико дрвених столова за којима су седели четници.

Баш кад су пришли кафани, од једног стола устала су четири четника. Слободан је дао знак главом добровољцима да га следе, а он је пришао столу.

Наручили су три „меке” од кафеџије, који се, у народној ношњи и са шајкачом на глави, није много разликовао од четника.

Четници за суседним столовима су живо разговарали, пијучкали ракију из чокања и пушили. Њих су погледали кад су седали за столове, али после тога нису обраћали пажњу на њих. Сунце је све чешће излазило иза облака. Добровољци су

раскопчали шињеле.

- Сад можемо и ми к'о људи да седнемо и да се мало одморимо - казао је Бора Брка скидајући шајкачу.

Из кафане је изашао висок и витак четнички официр са тамном, кратко поткресаном брадом и брковима. Подсетио га је на Рачићевог поручника Вишњића. Преко рамена је носио митраљетку.

Одмакао се неколико корака од кафане, али кад је угледао добровољце, застао је за тренутак као да нешто размишља, и онда им пришао.

Сео је за сто без поздрава.

- Једну „љуту“! - викнуо је према отвореним вратима.

- Одакле сте? - упитао је изненада, пошто је неко време ћутао, посматрајући излизане даске на дрвеном столу. Подигао је главу и Слободану се учинило да је гледао негде између њих.

- Из Шапца - одговорио је Слободан. - Одакле сте ви?

- Из Ужица - казао је четник, тек сада скидајући машинку са рамена. Ставио ју је на сто испред себе, са цеви упереном у Слободанове груди.

Један старији сељак крупних, проседих бркова, изашао је из кафане, погледао на добровољце и четнике и журно им пришао.

- Господине капетане - почео је - хтео сам са вама да разговарам...

- Остави се тога. Други пут - прекинуо га је оштро капетан.

Сељак се негде изгубио. Настала је нелагодна тишина.

Слободан је почео да посматра машинку испред себе, која је имала дрвени кундак и била врло складно израђена.

- Каква је то машинка? - питао је више да прекине мучно ћутање него да сазна њено порекло.

Четник је подигао машинку са стола и окренуо му је тако да је могао да прочита реч „Еро“, утиснуту у цев.

Кафеџија је донео једну „љуту“ и три „меке“.

Капетан је отпио један гутљај и, са „Ером“, опет упереним у Слободанове груди, почео да објашњава полако, реч по реч:

- То смо ми, у нашој властитој фабрици оружја производили четрдесет прве године, кад смо освојили Ужице од Немца.

- Интересантно - казао је Слободан. - То нисам знао, то о фабрици.

- Боља је и од енглеске и од немачке - додао је четник и опет ју је узео у руке.

- Господине капетане - Слободан је чуо глас оног истог

сељака од малопре, који је овога пута долазио иза његових леђа - морам са вама баш данас да поразговарам...

Слободан је осетио како је сељак ставио руку на наслон његове столице.

- Јесам ли ти казао! - викнуо је четник љутито. - Немам ја данас са тобом ни о чему да разговарам. Бежи одатле!

Сељак се измакнуо неколико корака удесно.

Четници за суседним столовима су наједном ућутали.

- То је данас најбољи машински пиштољ - наставио је капетан - у целој Европи, а ни амерички му није раван.

Левом руком је држао ојачани део, а десном је дохватио затварач.

Слободан је бацио поглед на Бору и Вељка. Учинило му се да су пребледели.

Капетан је почео да повлачи затварач према себи. Слободан се сетио да је већ неколико пута чуо како је неким, при репетирању, исклизнуо затварач из руке и они сручили цео рафал у другове испред себе.

У исто време пало му је на ум да је малопре, раскопчавајући шињел, открио на крагни блузе укрштене металне бакље, просветарске ознаке. Ко зна шта је овај четнички капетан имао са добровољцима оних најтежих дана четрдесет треће године!

Опет је осетио нечију руку на наслону своје столице.

- Господине капетане! - разлегао се, учинило му се очајнички, онај исти глас од малопре.

Капетан је застао на пола пута са затварачем.

- Бежи одатле! - викнуо је и опсовао.

Слободан је осетио како су се четници за столовима, а и они који су стајали околу, почели да окрећу према њима.

Сељаку као да је задрхтала рука на наслону столице, али се није мицао.

Капетан је први пут погледао Слободана. Посматрао га је оштро, смејим, бистрим очима. Цев је била уперена право у Слободанове груди.

Кошчато, сунцем опаљено лице, високе, снажне јагодице.

„Прави Србин“, помислио је и нехотице Слободан.

Гледали су се неколико тренутака чврсто, упијених погледа један у другог. Слободану се јавио онај његов стари пркос којег је постао свестан први пут у животу кад је одбио професору Љубићу да подигне руку на фашистички начин и кад је стајао пред капетаном Сатнером, који је хтео да га врати усташама.

Из неког разлога није осетио ни најмањи страх. Осећао се прибран, снажан, спреман да умре, ако тако мора да буде.

Капетан је повукао затварач још мало... још мало, не ски-

дајући погледа са Слободана и најзад, у потпуној тишини, зачуло се једва чујно „шкљоц”.

Капетан је вратио репетирану машинку на сто, испио до краја своју „љуту”, устао, извадио из џепа неколико изгужваних новчаница које је ставио на сто, пребацио „Еру” преко рамена и без поздрава се удаљио.

Слободан се окренуо да још једном види сељака, који је малопре стајао иза њега, и да му, ако ништа друго, запамти лице за сва времена, али му је само видео леђа. Улазио је журно у кафану.

Погледао је своје добровољце. Још увек су били бледи.

- Друже Слободане - казао је тихо Бора Брка пошто је отпио мало из чокања - ти замало погине.

Вељко Глумац га је гледао и, што се ретко дешавало, осмехивао се широким осмехом.

ПОНОВО У НАПАД

Сутрадан, по доласку у Шабац, живот се наставио у касарнама као да се није никад ни прекидао. Изјутра их је, уморне и неиспаване, пробудила труба, затим је следило облачење, умивање, молитва, доручак, ратне вежбе...

Тог првог дана у бази, добили су дупло следовање хлеба, које је већина њих појела чим су га примили.

Тек увече, после вечере, мало су се смирили седећи на својим густо поређаним креветима, препричавајући тихо протекле догађаје.

Највише су се сећали изгинулих и рањених другова. Сад им је постало јасно да рањеницима, због изненадне и масовне најезде партизана, они не могу више да помогну.

- Кад смо их смештали по кућама - одмахивао је главом један војник из вода Милутина Благојевића - обећали смо да ћемо послати по њих... Кад се вратим у село, како ћу да погледам у очи кумовима? Знате да ми је Милоје Радловић био кум.

- Како „био”? - исправља га други. - И сада је. Њих ће они укућани да негују. Милоје је рањен само у руку.

- Извући ћемо ми њих - говори трећи - чим опет избацимо партизана из Србије.

Слободан лежи на леђима на своме кревету. Преко очију је намакао шајкачу. Неко време је слушао добровољце и мислима саучествовао у разговору, док није мало-помало почео да се одваја од њих, од касарне, Шапца, Србије...

Прелази опет Саву, враћа се у Јарак, из њега се приближава Бранику. Из даљине види зеленило ораховог дрвећа, врба, дудова. Изнад њих се уздигла четири дедина бора, а мало даље од њих, узвисио се торањ браничке цркве коју је његов чукундеда, прота Стефан, градио.

Био је то онај исти чукундеда који се са Карађорђем борио у Првом српском устанку, па кад је после крвавих борби и битака Карађорђе морао да се 1813. повуче из Србије пред огромном турском армијом, и он је прешао Саву са добрим делом народа из свога краја и настанио се привремено у Чугругу. После неког времена он је с тим избеглим народом рас-

крчио прастару шуму на простору добијеном од аустроугарских власти у Срему, основао село Браник и подигао лепу и пространу цркву.

Кад му је касније кнез Милош поручивао да се врати у Србију, он га је хладно одбио. Није могао да заборави проливену Карађорђеву крв, иако га је вукла неодољива жеља његовој Мачви.

Гледа деду Аркадија, високог, увек усправног старца, трговца „навелико”, како стоји у башти поред каменог римског лава, којег је спасао од чекића неког свог Браничевца. Разлеже се мирис ружа наручених у Холандији, које је он једини у околини неговао. Из хлада пространог, отвореног ходника, смешка му се мајка, лепа старица, увек ведра и весела, која га је сваког јутра, као и сестру и сестру од ујака Милицу, будила истим речима: „Ко рано рани, две среће граби”. Његово „још само мало” није му никад успевало; међутим, чим би устао, испљускао се хладном водом, удахнуо неколико пута свеж мирисни ваздух и чуо весело цвркутање птица, био би срећан што га је тако рано пробудила и што је пред њим читав безбрижан, дугачак летњи дан.

После Браника нашао се у Добрину, усред парка. Седи на клупи и прича са Симом Симићем и Тошом о Аљоши, о Ставрогину, о Кирилову, о кнезу Мишкину...

Наједном му ударају сузе на очи, неуздржљиво. Навлачи шајкачу преко лица, окреће се зиду, а сузе лију, не може да их заустави.

Није знао колико је дуго тако лежао кад је осетио нечију руку на рамену.

Застидео се својих суза и направио се да спава.

- Слободане, Слободане! - чује познати глас батаљонског просветара Душка Стефановића.

Сад мора да устане. Дуже се полако и трља очи као човек који се тек пробудио из дубоког сна.

Чим му је Душко угледао лице, схватио је и окренуо се на другу страну.

- Жао ми је што сам те будио - казао је тихо - али сам морао. Отац Радован нас зове. Хоће да разговара са нама двојцом.

Слободан је дохватио чутурицу, пуну воде, и замолио Душка да му напољу полије воду како би могао да се умије.

- Треба ми да се расаним - слагао је, свестан да и Душко зна да је слагао.

Отац Радован се срдечно руковао са Слободаном, и понудио их да седну.

- Жао ми је... не могу да опишем колико ми је жао Тоше, као и свих осталих наших младих другова, који су трагично изгинули - почео је. - Знаш шта и вама двојици значи овај велики губитак, а нарочито Слободану, који је изгубио свога блиског пријатеља и друга. Уверен сам да би Тоша једног дана био велики човек, који би много допринео нашем народу.

- Погинуо је јуначки - казао је Душко.

- Чуо сам. Многи наши најбољи другови су изгинули јуначки. И цела његова Пратећа чета... - застао је тренутак-два и мало се накашљао - све бољи од бољега.

Сео је и он, што је врло ретко чинио. Обично је другима нудио да седну, а он сам, пун енергије, увек у покрету, најчешће је остајао на ногама испред својих саговорника.

- Чули сте - наставио је - да је и Први батаљон нашег Трећег пука имао велике губитке у Бајиној Башти, а исто тако и Други, у тешким борбама између Рогачице и Ужица.

Настала је тишина, необична у присуству оца Радована, који је увек имао шта да каже и да одржи интересовање својих саговорника.

Тишину је прекинуо Душко.

- Шта мислите, оче Радоване, шта нас још чека?

Пуковски просветар је нагло, као са неким олакшањем, устао и снажно протрљао руке.

- Чекају нас борбе... Још од почетка овог несрећног рата паметном човеку није требало много да увиди бесмислицу Хитлерове намере да покори цео свет, а од пролећа ове године било је јасно да ће немачка сила ускоро пропасти. Зато је било важно да се све националне снаге што пре не само уједине него да се ставе под заједничку команду да би се што ефикасније супротставиле комунистима, којима сада и Савезници помажу. Тако уједињени, могли бисмо и са Енглезима и Американцима лакше да преговарамо...

- Зар није до сарадње између нас и четника дошло превише касно? - прекинуо га је Душко.

- Не смемо да будемо малодушни. Морамо да спасавамо оно што се још спасти може. Наравно да би било много боље да се то десило још прошле године, а вама двојици је свакако познат и Недићев и Љотићев план још из септембра четрдесет прве, по којем је Дража требало да пређе у Босну и тамо да организује отпор усташама, с тим да га Влада Народног спаса наоружава и снабдева муницијом. Ми бисмо остали у Србији да је очистимо од комуниста. Да се Дража тада с тим сложио, он би данас, уместо Тита, владао Босном.

- Није му дао Драгиша Васић - опет му је упао у реч Душко.

- Или неки други његови саветници, стари политичари...

У сваком случају, то је у оном времену, истина са много тешкоћа, ипак било изводљиво. То ће и историја једног дана потврдити.

- Данас би четници били у много бољем положају и у односу на комунисте, а и на савезнике, који су прагматисти.

- Свакако.

- Какво је, оче Радоване, данас стање у Београду?

- Оданде нам стижу невероватне вести. Кажу да су на Дедињу неки интелектуалци и бивши политичари основали нову владу. Други им то оспоравају, јер „забога, па ми већ имамо нашу Владу у Лондону”. Неки су почели да прослављају ослобођење. Опште је узбуђење. Прича се како ће Енглези ускоро да доведу Краља Петра и да распишу слободне изборе. Наравно да Тито никад неће моћи да добије већину на изборима. Само десетак хиљада гласова... Нама ти исти људи замерашу да смо „нереални” и да смо од комуниста направили Дон Кихотове ветрењаче.

- Ја сам чуо - додао је опет Душко - да се у источној Србији спремају неки четнички одреди да се придруже „братској Руској армији”.

- Тако је. - Свештеник се окренуо Слободану. - Морам да поставим неког за просветара у новој Пратећој чети коју ћемо ускоро да формирамо од најновијих регрута и старих добровољаца из других чета. Сетио сам се како си ми хвалио неког студента теологије из твоје чете...

- Будишу Ковачевића.

- Да, Будишу.

- Оче Радоване, и њега смо изгубили.

Испричао је како је Будиша рањен и како су били присиљени да га, као и остале рањенике, распореде по сеоским кућама.

- Наш народ у Србији је добар народ, домаћински. Неће их одати комунистима, него ће их пазити и чувати као своје. - Заћутао је за тренутак, пришао полако својој столици и опет сео. - Душко ми је испричао како је Тоша имао предосећање да ће погинути. Причао ми је и о „последњој вечери” у Ковиљачи.

- Знао сам за то још у Добрину.

Осмог дана батаљони су поново кренули у акцију.

Пред полазак Гордић је позвао воднике и Слободана.

- Партизани су заузели Лозницу - казао је. - Ми крећемо одмах за Лешницу, где ћемо се договорити са четницима о заједничкој акцији за ослобођење Лознице. Они су запосели положаје на Иверку, на Церу, а са њима је и Белогардејски руски корпус.

- Сад скоро су партизани освојили и Аранђеловац - јавио

се Грујин.

- Изгледа да је и Лесковац пао - додао је водник Благојевић.

- О Лесковцу знамо само толико да у том крају Први пук мајора Ике Мићашевића, твога Сремца, Слободане, води жестоке борбе - преузео је опет реч Гордић - као и остали наши пукови на својим просторима.

- Ко ће командовати овом нашом акцијом? - питао је Слободан.

- Данас смо добили писмено наређење за напад на Лозницу, потписано од Рачића, као команданта Групе корпуса, и Нешка Недића, начелника штаба.

- Да се боримо под командом Рачића и Нешка Недића, који су нас све донедавно нападали и убијали наше људе? - осмехнуо се водник Благојевић. - Првопуковци још нису заборавили напад на њих у Ваљево.

- То се лако не заборавља - казао је Гордић - само, сад имамо важнијег посла него на то да мислимо.

- То о Рачићу, обрадоваће наше мобилисане Мачване - додао је Слободан.

- А обрадовало је и тебе, види ти се... - почео је Грујин, али га је Гордић прекинуо, устајући у исто време.

- Спреман за покрет у року од два сата. Крећемо са целом комором и резервном муницијом. Носимо суву храну за пет дана. Ти, Слободане, скупи одмах чету и кажи ми неколико пригодних речи. Имаш за то највише десет минута.

Слободан је укратко објаснио својим добровољцима стање на терену. Кад им је испричао да акцијом руководи познати четнички командант и да ће се са њима борити и стари руски емигранти, који су се некада, у царској Русији, борили против истог непријатеља, приметио је како су се многи задовољно погледали између себе.

На терен се кренуло са песмом, као и онда кад су кренули да бране Ваљево.

Двадесетак нових регрута, који су заузели места погинулих и рањених добровољаца, овога пута брзо укључени у живот чете, трудили су се да што пре науче и добровољачке песме. Из Лешнице је цео батаљон пошао у напад на партизанске положаје према Лозници. После неколико силовитих напада, партизани су почели да узмичу ширином целог фронта.

Међутим, четници, који су држали положаје у Иверку, на Церу, били су присиљени да се повлаче пред много боље наоружаним непријатељима. Добровољачко лево крило било је угрожено и постојала је опасност да буде одсечено од главнине.

- Партизани су у Прњавору - казао је Грујин тихо Слободану кад се вратио од командира са наређењем за повлачење.

- То је, као што знаш, иза наших леђа.

- Убиј ме, убиј ме! - чуо је после неколико тренутака снажан Велизарев глас. - Ја се више не повлачим! Нећу да извршим наређење! - викао је Грујину, сав црвен у лицу. - Зар ови наши не виде да ако се и сада повучемо, да смо пропали? Нема више ни Србије.

Грујин му је нешто тихо говорио. Однекуд се појавио и Гордић. Једва су га некако смирили.

Опет су, као и у Ваљевској акцији, морали да се повлаче иако нису били побеђени. Опет их захвата она иста, општа поштеност. Чак их је, тако им је бар изгледало, пратила и она иста киша, само овога пута много хладнија.

Сем првих победничких јуриша и вести о смрти појединачних другова, а нарочито командира чете, јуначког потпоручник Јове Протића, са којим је матурирао у Београду, Слободану су следећи дани остали у магловитом сећању непрекидних даноноћних борби, пењања и силажења са једне чуке на другу, непрекидног звиждука челика, паклених експлозија, и вриске партизанки.

Још му се једно сећање урезало дубоко у свест.

Кад је први пут угледао руске војнике, био је изненађен њиховим изгледом. Средовечни људи, међу којима има и старца. Озбиљна, испијена лица, на којима се, и поред свих мука кроз које су очигледно прошли, није избрисао онај, карактеристично руски доброћудни и племенити израз, „христолики”, како је то једном покојни Тоша казао.

„Сироти људи”, помислио је. „Пролазе и по други пут кроз Голготу”.

Нарочито се сећао једног, који је застао иза својих сабораца да се мало одмори, или да ту сачека смрт.

Седео је поред пута којим су ишли, под пуном ратном спремом и са пушком преко испружених ногу, наслоњен на дебело стабло гранате букве. Био је блед, упалих образа, високо избочених јагодица, које су га обележавале за цео живот као човека далеких, пространих степа, давно напуштене постојбине.

„Да га некако понесемо”, синила му је мисао већ кад га је прошао. „Мали је растом и онако мршав... а његов ранац ћемо оставити”.

Брзо се окренуо да потражи Грујина.

У томе тренутку испред овог Руса су пролазили добровољци, који су, и они преморени, носили са великим напором једног мртвог и још петорицу тешко рањених другова, сваког по њих четворица, на носилима од грања и прућа.

Иза њих су ишли лакши рањеници, полако, неки завијених глава, неки завијене руке или ноге, више њих наслањају-

ћи се на другове, који су им помагали да корачају...

„Боже, помози овом Русу”, још је помислио, и пожурио да стигне добровољца испред себе.

ОПКОЉЕНИ

- Утврђујемо Шабац - казао им је једно вече поручник Гордић. - Ми ћемо образовати спољашњи круг одбране, а унутрашњи већ запоседају Државна стража и граничарски одреди, који су се храбро борили у Бајиној Башти, заједно са нашим Првим батаљоном.

- Разговарао сам са неким друговима из Другог батаљона - јавио се потпоручник Видић - и они ми кажу да нема партизана нигде у околини Шапца.

- Још их нема.

Гордић је почео да гледа у своју отворену табакеру, као да тражи цигарету која би му сада највише одговарала. Грујин му је принео шибицу и он је увукао дубоко дим.

Све то време водници и просветар су ћутали. Знали су да им сада, највероватније, има нешто важно да каже.

- У нашој чети још је добро - почео је полако и одмерено, гледајући како се око зажареног дела цигарете образује меки, бели слој пепела. - За сада. У другим четама су почели неки да дезертирају... регрути из Мачве. Мисле да је и нама и Недићу дошао крај.

Водници и Слободан су се погледали између себе, али су и даље ћутали.

Гордић се окренуо Слободану.

- Ти их вечерас сакупи и разговарај са њима. Кажи им да не губе поверење у своје старешине. Подсети их и на команданта пука, мајора Добросављевића, који је и сам ту, углавном, из њиховог краја, из Чокешине... А кажи им и све што мислиш да би требало да се каже у оваквој ситуацији.

После два дана патроле су опазиле партизанске јединице на свега два сата од Шапца. Партизани су им се приближавали полако, дуж Дрине, са топовима, тешким бацачима, мноштвом тешких митраљеза. Један сељак им је казао да је избројао преко стотину товарних коња у комори.

Следећих неколико дана добровољци, стражари и граничари, ужурбано су утврђивали Шабац. Чете су се смењивале у копању ровова око града, у постављању грудобрана од цигли,

цепаница, пањева и дрвених греда, које су пронашли на неком напуштеном градилишту, а између њих су набацивали и набијали ископану земљу.

Слободан је чуо од добровољаца који су чували стражу на изласцима из града, да су неки стражари и граничари напуштали своје јединице, одлучни да пређу Дрину и да се придруже четницима.

„Идемо у Босну”, говорили су им, „да заједно са Дражом дочекамо Енглезе.”

Звали су их да и они крену са њима.

- Још им се нико од наших људи није одазвао - казао је Душко Стефановић Слободану кад је застао код Гордићеве чете у обиласку ровова. - Они који су дезертирели, отишли су својим кућама... Знам да ће те интересовати да чујеш шта ми је синоћ казао капетан Најдановић. „Једино из Гордићеве чете није нико дезертирао.”

Слободан се замислио.

- Сад да је ту покојни Тоша - најзад је проговорио - он би вероватно казао: „То може да буде добро, а и не мора.”

- Зашто да не буде добро?

Слободан се окренуо око себе, па кад је видео да га нико не може да чује, наставио је нешто тише.

- Ми смо одговорни за ове мобилисане младиће. Мобилисали смо их, затим смо их истренирали да буду првокласни војници и онда смо их мотивисали да се неустрашиво боре... и да гину.

- Мислиш ли да ја о томе не размишљам? - одвратио му је исто тако тихо батаљонски просветар.

- Ја сам о томе могао да разговарам само са Тошом и са Драгомиром Димитријевићем.

- Шта Драгомир мисли о томе?

- Откако је постао командир чете у Другом батаљону, врло га ретко виђам. Раније је, а не верујем да је променио мишљење, сматрао да он има пуно право да води људе у борбу и у смрт, зато што се и он сам бори и што је спреман да умре за српски народ.

- То упрошћавање одговара Драгомиру, човеку и јунаку његовог кова - осмехнуо се Душко.

- Свакако. Међутим, знамо како је и Тоша, који је имао разумевања за свачије сумње и слабости, а није се много трудио да прикрије ни своје сопствене... како се борио и како је погинуо... јуначки. - Хтео је још нешто да каже, али се плашио да ће га издати глас.

Душко му је показао руком према друму, којим је ишло двадесетак стражара у малим групама, а међу њима и неколико четника у народним ношњама.

- И ови одоше за Дрину. Чуди ме да их њихови официри тако лако пуштају.

- Ко може да их задржи?... Видиш како су весели, као да иду на свадбу.

- Сигурно је да им звучи много привлачније веровање да ће се у Босни састати са Енглезима, него да остану са нама и да чекају комунисте да опколе Шабац.

Неколико белогардејаца је у исто време прилазило граду.

- Знаш ли шта ми се десило јуче - казао је Душко, посматрајући Русе како се крећу полако и са очигледним напором. - Ови Руси су остаци из јединице генерала Зборовског. Он, стари царски официр, док је обилазио своје трупе на коњу, близу Лешнице и недалеко од наших положаја, био је тешко рањен. Не знам где је сада та његова јединица, али неки од њих су се, као и ови, изгубили од главнине и дошли у Шабац. Јуче сам међу њима препознао и свога старог професора хемије. Обрадовао се кад сам му пришао. Казао ми је, онако изморен и измучен: „Не знам када ће то бити, али знам да ће православна Русија на крају краја победити.”

- Није изгубио веру.

- Није.

- Како твоји Шапчани, Душко, гледају на данашњу ситуацију?

- Виде да је немачкој сили дошао крај и то их, наравно, радује, али их и брине напредовање комуниста са једне стране, а са друге, многе их брине и одлазак четника преко Дрине у Босну. Неки су се разочарали у Енглезе и сада полагају све наде у Американце.

Следећег дана, предвече, добовање кишних капи надјачала је експлозија бацача. Одмах за њом чула се друга, па трећа. Ускоро се цео град тресао од бацачке и артиљеријске ватре.

- Бомбардују Шабац - казао је Грујин. - Почело је.

Слушали су неко време немо, трудећи се да по јачини звука одреде јачину и правац из кога су гранате долазиле.

Свуд су око града - казао је један од нових регрута.

На вратима просторије појавио се командиров ордонанс.

- Водници, на рапорт командиру.

Кроз пола сата, постројени под пуном ратном спремом у двојне редове, стајали су пред касарном и чекали наређење да крену на положаје, које је до сада држала једна чета Другог батаљона. А киша лије преко шлемова и шаторских крила, пребачених преко рамена.

Ускоро су кренули маршевским поретком замраченим и опустелим шабачким улицама.

- Другови: лева, десна, држи корак! - наједном је викнуо

Велизар.

У следећем тренутку, неправилан бат цокула, по калдрмисаној улици, почео је да се сређује док се најзад није уједначио.

- Један, два, један, два - чуо се опет Велизарев глас, сада по такту корака, а одмах затим је запевао. Остали су му се сложено придружили.

*Нови дух и нове снаге носи сада,
Краља Петра војска млада...*

Градом је, кроз мрак и кишу, одјекивала громка добровољачка песма и надјачавала експлозије и штектање митраљеза.

„Ако Шапчани забораве све што смо до сада за њих учили”, пало му је на ум мало касније кад су скренули у Карађорђеву улицу, „запамтиће ову нашу песму”.

Зауоставили су их на положајима око последњих шабачких кућа, које су држали припадници Српске државне страже.

- Кога чекате? - Велизар је питао сељака, који је, огрнут кабаницом низ коју се сливала вода, стајао поред два мркова, упрегнута у празна кола.

Сељак је показао главом на пет-шест исто тако празних кола иза себе.

- Чекамо на ваше мртве и рањене - казао је.

На ниској, бело окреченој кући, испред које је стајао Слободан са Велизаревом десетином, неко је разгрнуо завесу на прозору и, после неколико тренутака, отворио прозор. На њему се појави глава старице.

- Не дајте нас тим злотворима, децо - једва су разумели кроз експлозије и пуцњаву.

Слободан и Велизар су пришли ближе. Нису јој јасно видели лице, али су је сада могли боље да чују.

- Нанели су нам пуно штете четрдесет прве. Немци и усташе су због њих и мога човека убили. Није могао онако стар и болестан да потрчи кад су наше људе терали за Јарак. Од њих ни сада ништа добро неће доћи.

- Не бојте се, бако - одговорио је Велизар. - Отераћемо ми њих опет преко Дрине.

Грујин се вратио од командира и почео да даје наређења десетарима.

- Ми ћемо у прву линију, у ровове које смо последњих дана копали...

Кренули су полако, сврставајући се у исто време у „коло-ну по један”.

У сусрет им је ишла колона добровољаца из Другог бата-

љона. Носили су на носилима мртвог друга, неколико тежих рањеника и помагали у ходу неколицини лакше рањених.

- Не могу нам ништа - осмехнуо им се добровољац, који је храмао на једну ногу и у исто време се ослањао на раме кошчатог каплара, кад га је неко питао како је у првој линији.

Велизар је био у праву. Ровове је испунила вода до изнад чланака.

- Пожури, пожури! - почео је да виче водник Грујин кад је приметио да је тек неколицина добровољаца ушла у воду, док су остали одуговлачили, иако су меци звиждукали свуда око њих, а недалеко експлодирале бомбе.

Најзад је и на Слободана дошао ред. И он је застао за тренутак-два пре него што је загазио у хладну, прљаву воду. Осетио је одмах како се она увлачи у цокуле, кваси обојке и полако се слива низ зглавкове и додирује табане. Стресао се, али је наставио да тапка кроз љигаву, мокру смесу.

Ровови су углавном били плитки, ископани за лежећи, клечећи или чучећи став. Тамо где су били дубљи, било је и више воде.

У рововима које су они запосели још нису стигли да поставе грудобране. Набацана, растресита земља није могла да заустави метак.

Киша све јача, а испред њих потпун мрак. Само негде у висини покоји светлећи метак засветли као метеор у својој лучној путањи.

Слободан је чучнуо таман толико да му панталоне не дотакну воду и насумце испалио неколико метака.

Ускоро се заморио од чучања и изашао из рова.

- Идем да нађем неко дрво, или тако нешто - казао је Станиши Босанцу, који је нагнут изнад свога пушкомитраљеза и клечећи једном ногом у води, зурио у мрак испред себе.

Прешао је свега неколико корака кад је набасао на једну алуминијумску кутију. Дохватио ју је и са њом се вратио у ров.

Окренуо је надоле отвор, спустио кутију у ров и руком је учврстио у муљу. Излазила је изнад површине воде за читаву шаку. Пажљиво је сео. Била је довољно чврста да издржи тежину тела. Задовољно је одахнуо.

„Како може једна плехана кутија усред кише, блата, мрака и пуцњаве да усрећи човека”, помислио је са осмехом.

Звиждукање метака је најједном учестало.

- Бајонете на пушке! - преносило се стројем.

Брзо је ставио бајонет на пушку и папицао бомбе.

- Тап... тап... тап... - познати звуци испаливања тешких бацача.

Одмах затим језиви звиждук... тишина... шуштаво проди-

рање ваздуха... експлозије... Један за другим, блескали су ватрени божури широм целог фронта. Од силних експлозија земља се неколико пута затресла.

Са добровољачке стране почеле су да се откидају светлеће ракете и да осветљавају жутом, мртвачком светлошћу простор испред њих, замагљен од кише која је сипала свом жестином.

- Ено их! - викнуо је у једном тренутку Велизар. - Туци, Станиша!

И Слободан их је опазио како трче према њима преко мокрог поља, сагнути и без пушака.

„Бомбаши!” помислио је, брзо нанишанио на најближег и повукао ороз.

За моменат-два нестали су у мраку, док опет нису синиле ракете.

Видели су их како бацају бомбе, окрећу се и трком нестају у жутој магли.

Испред њих, на педесет-шездесет корака, експлодирају ручне бомбе.

- Еј, партизани! - виче Велизар из свег гласа - што не дођете мало ближе!

Станиша устао и туче кратким рафалима.

После неколико минута све се смирило, само се још чује киша, која се изливала преко поља, ровова и добровољаца, као неки непрекидни пљусак.

Дуж рова Слободан види две прилике како му се приближавају. Ускоро препознаје усправну фигуру командира Гордића, и, нешто сагнуто, његовог ордонанса Љубомира.

- Разредите се! Што сте се тако набили један до другог! - наређује Гордић.

Станиша се са своја два помоћника повлачи неколико корака улево. Слободан извлачи канту из муља, па се и он помера за корак-два и гледа како се и Бора Брка покреће мало удесно.

Са партизанске стране, само покоји метак звизне изнад њихових глава. По кратком, оштром звуку знају да нису далеко. Можда сто педесет метара, можда и мање.

Најједном, из позадине, огласише се добровољачки бацачи и брдски топови.

На сто педесет до двеста метара испред њих експлодирају бацачке бомбе, распрскавају се топовске гранате.

- Брза паљба! - преноси се стројем.

- Добровољци! - чује се ускоро командиров глас. Спреман за напад.

Из ровова излази Благојевићев вод. Остали туку брзом

паљбом.

Овога пута партизанске ракете осветљавају расквашену пољану директно испред њих.

Ускоро, Благојевић се, „као на ратним вежбама”, помишља Слободан, пребацујући војника за војником, повлачи у ровове.

После неког времена партизани поново нападају. Добровољци их одбацују и одмах затим сами прелазе у напад. Из Гордићеве чете Видићев вод креће трчећим кораком. Јака ватра их зауставља и они се враћају, носећи између себе једног мртвог и двојицу рањених.

Најзад долази ред на Грујинов вод.

Слободан искаче са Велизаревом десетином. Дочекује их светлост ракете и паклена пушчана и митраљеска паљба. После појединачног пребацивања, бацања бомби и судара неколицине партизана и добровољаца испред самог њиховог рова, вод се повлачи са двојицом рањеника и једним несталим у киши и мраку.

И тако, целе ноћи.

Кад се Грујинов вод вратио из једног таквог напада, Слободан није више могао да нађе своју канту. Неко време је чучао, онда је, преморен, морао да се најзад ослони једним коленом на ивицу блатњавог рова. Тек кад се наслонио, увидео је да тиме није ништа изгубио. Био је ионако потпуно мокар.

Следећег дана, око подне, сменила их је једна чета из Првог батаљона.

Пребројали су се. Чета је имала једног мртвог и шесторицу рањених. Нестао им је каплар, Мићо Црногорац.

Остале чете у батаљону имале су четворицу мртвих и дванаесторицу лакше рањених.

Чим су стигли у касарне, изули су цокуле, скинули мокре униформе и обојке, прострли их у широк круг око гвоздене пећи у којој је буктала ватра, обукли суву пресвлаку, легли на своје кревете, покрили се ћебадима и, као један човек, заспали тврдим сном.

Велизар је подрмао Слободаново раме.

- Диж се, Слободане, диж се! Већ је вече, а ти још увек спаваш. Ево те тражи твој Добрињанин, Бранко Марић.

Још бунован, Слободан је скочио са кревета. Није могао да верује својим ушима.

- Какав Бранко Марић? - осврнуо се око себе.

Место Бранка, видео је Мићу Црногорца како стоји поред Велизара широко развучених усана.

- Партизани су ноћас заробили Мићу - почео је да обја-

шњава Велизар - али их је он после заварао и пред саму зору успео да побегне.

- Драго ми је - осмехнуо се Слободан - али, зашто Бранко Марић?

- Ухватили су ме кад је нас неколико допрло до самих њихових ровова. Један ме је треснуо кундаком у раме и ја сам пао у њихов ров. Одвели су ме у неку кућу где ме је саслушавао њихов капетан-иследник, Бранко Марић. Одмах ме је питао да ли познајем тебе. Кад сам му казао да си и ти овде, на положају, питао ме је и за друге Добрињане. Онда се окренуо својима и казао им: „Жао ми је. Све су то били некада добри младићи, али када их ухватимо, ја ћу их својом руком обесити о прву бандеру на коју наиђем.” Нарочито је на тебе, Слободане, нешто киван, али нисам разумео зашто.

Слободан им је испричао да је Бранков брат, Стева, био његов најбољи друг, а и очеви су им некада били присни пријатељи.

- Сметам ја њему - насмејао се Слободан - зато што знам за његов прљави веш.

Испричао им је како је четрдесет прве, кад се он са Стевом и скоро целом организацијом Белих орлова из Добрина јавио у југословенску војску да се боре против Немаца, Бранко иступио из Скоја, јер су им комунисти забранили да се боре против Хитлера због савеза који је он у то доба још имао са њиховим „великим Стаљином”. Казао је: „Ја сам на првом месту Србин.”

- Мени се он тада, као опробаном породичном пријатељу, поверио, па се сада, ваљда, плаши да ћу ја то изнети у јавност ако мене ухвате живог. Зато оно: „О прву бандеру.” По кратком поступку.

- Шта би ти њему, друже Слободане, кад би ми њега ухватили? - питао је Велизар.

- Све бих учинио да га спасем.

- Чак и после овог?

- Да. И после овог.

Киша је преко ноћи престала, вода углавном истекла из ровова, а партизани се, сем повремених пушкомитраљеског рафала, смирили у својим утврђењима.

Следећих неколико дана остали су у рововима, који су се просушили, а они их ту и тамо продубили и, највише ноћу, изградили грудобране, сличне онима на другим местима.

Нису више били на мртвој стражи као прве ноћи, него су се смењивали по водовима. Околне куће, иза њихове прве линије, напустили су мештани одмах чим су почеле борбе, па су се они сместили у њих.

Очекивали су сваког дана велики напад комуниста широм

целог фронта, али, сем ноћних узнемиравања са мањим јединицама и по којим изненадним, јачим нападом, до тога није дошло.

Комунисти су, мало-помало, престали да одговарају на њихове изазове.

Изјутра, неколико десетина које су прешле у напад - удариле су у празно. Партизани су нестали из околине Шапца.

- Отишли су за Београд - казао им је један сељак из околине града, који их је чуо кад су напуштали његову кућу, у којој су спавали последњих недељу дана. - Тамо ће, кажу, да се нађу са Русима.

ТАМО ЈЕ МАЈКА СРБИЈА

- Другови - говорио је отац Радован просветарима и васпитачима, окупљеним у његовој пространој канцеларији - ми, трећепуковци, пролазимо кроз тешке дане, као и остали наши другови на својим положајима. - Застао је и једним дугим погледом обухватио присутне. - Кроз још теже дане пролази наша мајка Србија и са њом цео српски народ широм Југославије. Безбожници, задојени туђинским мислима и идејама, на челу младих људи покупљених милом или силом из највише настрадалих крајева наше земље, које су наоружали оружјем „великих савезника”, провалили су у Србију са свих страна... Борили смо се и гинули пуне три године, излажући наше груди да бисмо спасли Србију од германског беса и комунистичког махнитања. Од првога смо је Божјом помоћу спасли, а од овог другог зла, нека јој се Господ Бог смилује. Ми је морамо овога пута физички напустити, иако...

- Где? Када? - прекинуло га је у исто време неколико гласова.

- Први пук мајора Ике Мићашевића, који је после тешких борби око Лесковца стигао у Београд још осмог октобра, прешао је Саву код Земуна следећег дана, јер су совјетске трупе - стигле до Панчева, а вама је познато да ми имамо најстроже наређење да се не смемо борити против „савезника”. У Срем је такође прешао и штаб Српског добровољачког корпуса. Сутра - застао је, дубоко уздахнуо и наставио сниженим гласом - сутра наш пук прелази преко савског моста у Срем.

У просторији је настала потпуна тишина.

Објаснио им је како су најзад преко курира, који су ноћас дошли из Срема, сазнали да су тамо прешли и остали пукови. Курири су им пренели наређење из главног Штаба да се и они што пре спреме и пређу преко моста у Кленак. Из Срема ће, заобилазним путем преко Мађарске и Аустрије, отићи за Словенију.

- Тамо ћемо - казао је опет својим старим, сигурним гласом - образовати са осталим српским националним одредима јединствен фронт и наставити нашу борбу против комуниста. Уверени смо да ће дотле Енглези и Американци увидети пра-

ве намере црвене Интернационале, на челу са Стаљином.

Испричао им је такође да је командант пука, мајор Јоца Добросављевић, у недостатку везе са Главним штабом, почео да прави планове са командантима батаљона и командирима чета да се изврши демобилизација пука. По томе плану пук би се смањило на свега шест стотина војника. Задржали би све аутоматско оружје. Већина мобилисаних би отишла својим кућама. Тако сужен пук кренуо би дуж Дрине према Црној Гори, а од Црне Горе, најкраће могућим путем, према Грчкој.

Пренео им је такође и вести о једној групи четничких команданата, на челу са пуковником Пилетићем, који су, чим су сазнали да су совјетске трупе избиле на Дунав код Кладова и Текије, као и на још неколико места, прешли реку с тим да се „договоре са Русима” о „предстојећим заједничким акцијама”. Чим су се искрцали на обалу, похапшени су и одведени незна-но куда.

- Сад идите својим јединицама и пренесите им ово што сте чули - завршио је своје излагање пуковски просветар.

Нису се одмах разишли. Хтели су да међусобно измењају мисли. Вест о преласку Саве и напуштању Србије дошла је као гром из ведрога неба. Припремали су се да бране Шабац по сваку цену, да успоставе везу са штабом Корпуса и са осталим пуковима, па да у једној силовитој контраофанзиви разбију комунистичке снаге и да их опет избаце из Србије. Онда, на-једном, ово!

Док су тога дана, деветнаестог октобра 1944, постројени у двојне редове марширали градом по звуцима војне музике, изгледало им је да се по улицама искупио цео Шабац да их испрати. Гледали су их немо, многи очигледно забринуте и потиштене. Неке жене су брисале марамицама сузе.

И пре су они марширали улицама овог града. Марширали су кад су полазили у борбе, певајући громко своје корачнице. Овако су, уз звуке војне музике, марширали и онога дана кад су се кретали у „Битку за Србију” са старим ратником, поручником Чавићем, тек венчаним поручником Младеновићем, Перишом Бошковићем, поднаредником Младеном, пушкомитраљесцем Илијом, Јовом... и многим другима који нису више у њиховим редовима. Ступали су овим улицама са песмом на уснама и оне ноћи када су комунисти, недавно, почели да опседају Шабац...

„Шта нас чека?” мислио је Слободан, прелазећи очима преко њему толико драгих лица ових Србијанаца, људи, жена и деце. „Шта чека и вас и нас и цео наш народ?”

Онај историјски прелом о коме је размишљао још четрдесет прве у Добрину, чинило му се да ће сада, чим пређу савски мост, почети да се остварује неким пакленим кршењем и

ломњавом.

Сва добра за која су се они борили и гинули... и њихови очеви и њихови дедови, остаће наједном сама, незаштићена и изложена рушилачким силама зла.

Окренуо се да још једном, овде, на овој страни, види своје добровољце. Замишљена, смркнута лица. Срео се са погледима неколицине. Осмехнули су му се оним старим, добро познатим осмехом из Ибарске акције, из Мионице, из опкољеног Шапца - само, овога пута, тај осмех је био тужнији.

Пред мостом су их зауставили.

Одмах затим дошла је наредба.

- На лево... круг!

После неколико тренутака чули су звонак и продоран глас капетана Миодрага Најдановића.

- Добровољци, скидај капе!

Трубач је засвирао молитву. Прво несигурно, дрхтаво, и онда, наједном, труба је јекнула снажно и сигурно, последњу молитву Српских добровољаца на тлу Србије.

Насред моста, Слободан Спасојевић се још једном окренуо.

„Тамо је мајка Србија”, помислио је и у себи се прекрстио.

ТУ ГДЕ СУНЦЕ ЗАЛАЗИ

Од Грујина је чуо за правац кретања: Шид - Товарник - Трпиња - Борово. Остали пукови иду другим путевима. Први пук мајора Ике Мићашевића креће се од Земуна у правцу Сремске Митровице. Они ће проћи поред самог деда-Аркадијевог Бранка, а можда и кроз Анђелкино Градиште.

Бар да они иду тим путем... можда би се видео са Анђелком, а ко зна - препустио се маштању - можда би и она пошла са њима и придружила се породицама које су кренуле са пуклом из Шапца.

(Тек је много касније сазнао да је једна јединица која се старала о добровољачким породицама, прошла и кроз Добрин и да се ту, у граду, његова сестра, Вера, нашла са породицом Љубице Радичевић, која је са родитељима и два брата, сада у добровољцима, пребегла четрдесет прве у Шабац. Радичевићи су неко време крили избеглог Бранка Марића.

Вера се опростила од мајке и са најпотребнијим стварима које је спаковала на брзину, придружила се Радичевићима на путу у неизвесност).

Тај дуги пут по сремској равници остао је Слободану углавном у нејасном сећању.

Пролазили су кроз њему позната села бело окречених кућа, сокака правих као стрела и витких црквених торњева, преко недогледне равнице, колским путевима иза којих су се пружале њиве са којих је већ била подигнута летина. На све стране лепо, расни коњи упрегнути у сељачка кола.

Неколико пута су наилазили и на дугачке колоне фолксдојчерских кола, пренатрпаних дуњама, јастуцима, пуним цаковима, завежљајима, сандуцима, неки чак и са намештајем.

У једном тренутку, док су још били надамак Кленка, фолксдојчерска колона је застала, а из једних кола је искочио човек у црној, беспрекорно скројеној униформи и у црним, изгланцим чизмама. Груди су му биле испуњене одликовањима и неким свиленим гајтанима. Учинио му се познат. Погледао га је још једном. Није било сумње, то је био добрински

шеф полиције, хер Хофман, који је саслушавао Жару Аврамовића, а од Стеве Марића је чуо да је исто тако испитивао његовог брата Бранка и остале скојевце, од којих су многи завршили на добринском гробљу.

„Чудна игра судбине”, помислио је Слободан. И он и његови другови, који су међу првима у Добрину дограбили пушке да би бранили отаџбину од Хитлера, данас су је напуштали заједно са његовим сатрапима.

Народ по селима их је посматрао са отвореном симпатијом. Неколико пута су и запевали, нарочито оне песме у којима се спомиње Краљ, а које су изазивале сузе у очима многих Сремаца.

Сећао се како га је у Трпињи, у некој газдинској кући, једна старица понудила да спава у гостинској соби. Није му вредело све могуће изговарање. Најзад је морао да призна: има вашке и неће да их њима остави.

Старица се насмејала.

- Не брини, дете. Морали смо годинама да примамо усташе, да их хранимо и да их дворимо. Чим они преноће код нас, а ми све што су дотицали, право у велики казан на сред авлије, па све добро прокувамо. А кад смо морали иза њих, неће нам бити тешко ни иза вас, наших, српских војника.

Те ноћи је први пут, после дуго времена, спавао у чистом, белом кревету.

Веровали су да ће у Трпињи остати само дан-два, међутим, остали су шест дана.

- Чуо сам у штабу пука - казао му је једном Душко Стефановић - да усташе на све могуће начине саботирају наш одлазак.

Шестог дана позвао је Обрад Гордић своје воднике и Слободана у лепу, велику кућу, у којој се сместио са Љубомиром и четним писаром, наредником Радослављевићем.

„Овде, у овом селу”, мислио је Слободан док се пењао уз неколико црвено обојених степеница, „све куће изгледају као да су газдинске”.

У пространој, четвртастој соби, за гломазним, дрвеним столом у једном углу, седео је поручник Гордић и одсутно посматрао црно-беле породичне фотографије, које су висиле на бело окреченом зиду.

Понудио их је да седну и одмах затим се обратио Слободану.

- Да ли си имао прилике да поразговараш са овим твојим земљацима?

- Јесам. Они су много претрпели од усташа, а о партизанима отворено говоре да су им они једини заштитници. Нама су се, као српској војсци, много обрадовали и од нас очекују

да ћемо имати пуно разумевање за њихову приврженост партизанима. „Они су нам једини били нека нада, а наши млади људи и нису имали куда, него да се склоне код њих”, причала ми је бака код које сам одсео.

На вратима се појавио човек у одмаклим годинама.

- И он ми то исто прича - казао је Гордић док им је човек прилазио.

- Господине поручниче, је л' допуштате да за вас и ваше официре донесем флашу нашег домаћег вина и нешто што је моја баба спремила?

Гордић га је посматрао неколико тренутака.

- Може - најзад је рекао - ако и нама буде допуштено да то платимо српским динарима.

Човек се осмехнуо.

- Може и то, али само толико да видимо како српски динари данас изгледају и да опет видимо како изгледа... ћирилица.

Човек је изашао из собе и кроз неколико минута се вратио са флашом белог вина, чашама и тањиром са погачицама од чварака.

- Зар вам усташе не одузимају? - питао је командир гледајући вино и погачице.

- Још како одузимају, али ми сељаци, ма како тешко било, умемо да одвојимо нешто и за нас, и за госте-намернике.

- Жао ми је овога народа - казао је поручник кад је сељак опет изашао из собе. - Мучили су се под усташама, они који су преживели, а сада ће их под „ослободиоцима” чекати нова испаштања.

Изгладнели водници, а са њима и Слободан, нису одвратили на командирову примедбу. Укусне погачице и добро вино привукли су им сву пажњу. Живели су и сувише дуго у мукама и невољама, изморени и изгладнели, а ово мало послужење познатих домаћих мириса и укуса у гостољубивој сељачкој кући не само да им је физички пријало него их је на неки начин и разгалило и орасположило, као да су се наједном нашли усред мира, на гозби у некој рођачкој кући.

- Слажем се - казао је Слободан кад је завршио последњи залагај.

- Са чиме се слажеш? - погледао га је командир.

- С тим што сте казали о овом народу.

- Требало ти је дуго да о томе промислиш - осмехнуо се Гордић.

- Не може човек са пуним устима - јавио се Рајко Грујин, пошто је отпио мало вина.

- Нисмо ни тебе чули, водниче - насмејао се Слободан.

- И ја се слажем - уозбиљио се Грујин. - Заиста се овај на-

род напаатио. Данас ми је неки чича казао да у Срему нема ниједне породице која није изгубила бар једног члана, а многе су и потпуно затрте.

- Сад се надају Русима, као и Србијанци.

- Нека им Бог помогне - казао је Милутин Благојевић. - Нашли су се између два жрвња. Све је то добар, богобојажљив народ, као и у нашем Банату.

- А, наравно, и у Србији - осмехнуо се Слободан.

- Сутра изјутра - почео је командир, пошто му је Грујин принео запаљену шибицу цигарети и он увукао дубок дим - кренућемо за Борово. Тамо ћемо се на железничкој станици утоварити у вагоне. Цео наш Трећи пук. Одавде до Борова нема много.

Тек негде следеће вече у Борову, утоварили су у вагоне коње и кола, сандуке са муницијом и храном. Најзад су се и они, по водовима и четатама, сместили у дугу композицију нешто путничких, али највише сточних вагона.

- Нема више пешачења за нас - казао је један од добровољаца када је локомотива писнула и воз полако, као са оклевањем, кренуо.

- Нема више за нас ни Србије - казао је тихо Вељко Глумац - а још мало, па неће више бити ни Срема.

Ућутали су посматрајући околину која је све брже промицала испред њихових очију.

Даноноћно дрмусање, дуга застајања негде на пружи, далеко од свих насеља, непознати предели, непозната лица...

Пратили су их сиви и мутни облаци, а киша готово није ни престајала.

Почетком новембра пробудили су се једног јутра на некој малој станици. Веровали су да ће, као и до сада, ускоро опет кренути. Међутим, место да крену, приметили су како на перон излазе официри из батаљонских штабова, нешто се договарају и улазе у станичну зграду.

Ускоро су им се придружили и командири чета.

- Нешто се дешава - казао је Велизар, који се, откако се пробудио, није одвајао од прозора. Обратио се Слободану. - Шта му га значи онај натпис на згради?

- Ђордани. Не знам где је то. Ово ми не звучи словеначки, него италијански.

- Нисмо ваљда стигли у Италију?

Кроз вагон се брзо пронела вест да су они сада у Италији.

Слободан је опазио узнемирене погледе и покајао се за то што је казао, али је било касно.

Тек после сат-два видео је Душка Стефановића како излази из зграде. Позвао га је и Душко је пришао њиховом вагону.

- Где смо ми? - питао га је кроз прозор.

- У словеначком месту Бордани. Овај део Словеније је пре рата припадао Италији. Словенци зову ово место Мучићи. Ту су близу бивше италијанске касарне у које ћемо се ми смести. Штаб нашег Корпуса ће бити у Постојни.

Добровољци су одахнули. Ипак су ту. Ипак је ту негде и Југославија.

- Ми смо, значи, стигли у Истру - додао је Слободан.

- Тако је.

- Истра је после Првог светског рата требало да припадне Југославији - Слободан је објаснио својим добровољцима кад се Душко вратио у станичну зграду. - Ми смо пре рата као „Соколи” певали:

*Аој Истро, мати,
немој туговати.
Зови, само зови,
сви ће соколови
за те живот дати...*

- Лепа песма. Научи нас па ћемо је певати овим мештанима - јавио се Велизар.

- Значи, опет смо у нашој земљи - казао је Бора Брка.

- Тако је. Истра ће после овог рата свакако бити прикључена Југославији.

- Ми смо сада на западу - казао је Велизар.

- Ту, где сунце залази - додао је замишљено Бора Брка.

ПО ПРОПИСУ

Два дана после доласка прве четничке јединице војводе Момчила Ђујића, Душко Стефановић је посетио Слободана.

- Синоћ сам се вратио из Илирске Бистрице - почео је да прича. - Видео сам се са друговима из Просветног одсека, чуо сам једно дивно предавање друга Председника, али ништа није оставило на мене тако јак утисак као што је дуга поворка четничких породица која је јуче пролазила кроз Бистрицу. Жене и деца, понека мајка са одојчетом у наручју. Сви носе завежљаје, торбе и полупразне цакове пребачене преко рамена. Иду пешице, ногу пред ногу. Прешли су ко зна већ колико километара по киши и ветру, кроз шуме, преко брда, камењара, прегазили ко зна колико потока и речица. Једва иду, али се смешкају... Ту слику нећу никада заборавити. Силян је то народ.

- Дошли су из Книна?

- Да, из Книна и из околних места, а неки из Лике и западне Босне... Има их много. Стотине, хиљаде. Цео новембар четници су водили тешке борбе са усташама и партизанима. Имали су око хиљаду мртвих и рањених. Цео децембар повлачили су се са женама и децом под жестоки, даноноћним борбама.

- То су све потомци љутих Крајишника - додао је Слободан - који су се вековима носили са Отоманском империјом, бранећи хришћанску Европу. Шта су од те Европе за то добили?

- Ништа. Били су добри да у време ратова за њу проливају крв, а за време мира вршени су сви могући притисци да би се од њих, милом или силом, направили „добри католици”. У овоме рату „Нова Европа” препустила их је усташама да их они искорене.

- Казао си малопре да је то силян народ. Ни све армије света неће моћи њих да искорене.

- Ђујић је са својим четницима спасао од усташког уништења не само овај део народа који је пошао с њим него и све оне који су остали у својим селима.

Душко му је такође пренео вест о доласку у Бистрицу ратних заробљеника, које су Немци почели да пуштају са присил-

них радова у Немачкој, о доласку војника из Државне страже и србијанских четника, који су заједно са њима на разне начине стигли из Босне.

- У Бистрици је - казао је - као што знаш, Центар за обуку на чијем је челу чика Мита. Видео сам га сада први пут у униформи. Знаш да је био резервни потпуковник и, кад је четрдесет прве почела општа мобилизација, да је добио под своју команду један пук. Наши редови ће се ускоро попунити, а нарочито Четврти и Пети пук, после великих губитака које смо имали последњих месеци у Србији.

Док се опраштао са Душком, на вратима се појавио Љубомир.

- Друже Слободане - гледао га је некако значајно - командир хоће да одмах дођеш у његову канцеларију.

Тек кад је изашао из зграде Слободан је приметио да је ситан, сув снег покрио остатке старог, већ посивелог снега, и да је још увек сипао.

- Хоћемо ли ове године на санкама по бадњак? - осмехнуо се Љубомиру.

- Ми, овде, како било - одвратио му је озбиљно ордонанс. - А шта ће они тамо?

Сети се како им је некад причао да су комунисти у шпанском грађанском рату забранили прослављање Божића на територији на којој су успоставили своју власт. Вероватно се тога сетио и Љубомир.

- Неће им бити лако - одговорио је.

- Не знамо ни како су славу прославили... ни да ли су смели.

Слободану је пало на ум да је међу многобројним слављеницима на Светога Николу, деветнаестог децембра, видео и Љубомира.

После службе Божије, коју су одржали у пространој капели отац Радован и отац Данило, и после сечења заједничког колача, чете су се окупиле у својим просторијама.

Било је нечег изузетно свечаног у томе чину прослављања крсне славе младих добровољаца, далеко од својих домова. Они који су славили, дочекивали су са осмесима „госте”, остале добровољце, примали честитке и нудили их освешеним куваним житом и по комадићем погаче.

Командир га је дочекао на ногама. Учинио му се да се мало осмехнуо, али није био сигуран.

- Командант хоће да те одмах доведем - казао је својим озбиљним, одсечним гласом.

Није се усудио да га пита зашто, јер је знао да Гордић воли да поставља питања, али не воли да на њих одговара.

Капетан Најдановић је шетао у својој канцеларији са рукама на леђима.

Кад су ушли, застао је и отпоздравио.

Ђутао је неколико тренутака посматрајући Слободана. Није их понудио да седну.

- Ти си, Слободане, још увек поднаредник - почео је полако и одмерено. - Сви твоји другови су на официрским положајима. Неки као водници, а неки као потпоручници и поручници.

- Као просветару... - почео је Слободан, али га је командант прекинуо.

- Знаш да си одбио и положај батаљонског просветара. Гордић ми каже да би сигурно одбио да узмеш место неком од водника у његовој чети... као, рецимо, Милутину Благојевићу...

- Нема у целом пуку бољих водника - Слободан није могао да се уздржи - него што су то водници у нашој чети...

- Знаш, знам ја то - опет га је прекинуо командант, овога пута помало нестрпљиво. - У батаљону постоји упражњено место водника коњичког вода, који није никада у нашем батаљону био формиран... Овога пута - осмехнуо се - неће те нико питати шта хоћеш, а шта нећеш. Од сада ћеш бити водник вода који не постоји. Гордић ће се постарати да добијеш официрску униформу, кокарду и револвер. Вршићеш и даље улогу просветара.

Слободан је заустио да нешто каже, али је капетан одмахнуо руком, стављајући им до знања да је аудијенција завршена.

- Честитам ти - осмехнуо се Гордић кад су се нашли у дугом ходнику.

- Хвала, али, шта је то требало?

- Неко ми је у чети рекао да много волиш коње - осмехнуо се опет командир. - Ето ти сад. Сад си званично водник коњичког вода.

Божић су, први пут далеко од Србије, прославили као и увек свечано. После литургије и подуже проповеди оца Радована о значењу дана када се родио Спаситељ, имали су обилан ручак: добили су по пуну порцију кромпира, измешаног са гершлом и покојим комадићем раскуваног меса.

- Види! - један добровољац је другу до себе показивао кашкицу коју је забио у густиш. - Видиш како стоји. Овако добар ручак још нисмо никад имали.

Добили су вољно за остатак дана.

Седели су на креветима у малим групама. Највише су се окупљали младићи из истих села и препричавали успомене из предатних дана. Сећали су се како су доносили бадњаке на

Бадње вече, вруће медљанице, сећали су се пуцњаве из пушка, из пиштоља и прангија; разних обичаја на први дан Божића, положајника, печених прасића...

Неколико дана после Божића, командир је једног касног вечера позвао воднике да одмах дођу у његову канцеларију.

Слободану се учинило да је увек прибрани поручник Гордић овога пута био растројен. Увлачио је дим за димом из цигарете и гледао негде неодређено испред себе. Њих тројица, Грујин, Благојевић и Слободан, седели су ћутке и сваки час се освртали према вратима.

Гордић је угасио цигарету у гвозденој пепељари и погледао их први пут откако су ушли.

- Нећемо чекати поручника Видића - казао је оштро, као да се од нечега брани. - Он је пре пола сата пребегао партизанима. Тешко је ранио Мишу Огризовића.

Водници су се погледали. У слабо осветљеној соби пуној дима, завладала је нека чудна, тешка тишина.

Слободан је пажљиво осмотрио командирово лице. Не, није се шалио, не овако нечим, а он се, у ствари, није много ни шалио са својим директно потчињеним официрима и подофицирима. Са обичним редовима је било друкчије. Са њима би се каткад, кад је био добро расположен, волео да нашали.

- Знали смо да има девојку у селу - наставио је најзад - али нико није ни сањао да је та девојка партизански курир. Изгледа да га је мало-помало „обрадила“.

Испричао им је како је вечерас једна патрола из Ристићеве чете приметила партизанску тројку да улази у кућу у коју је одлазио Видић. Вођа патроле се неосетно привукао згради и видео Видића како седи са партизанима и пије вино. Не знајући шта да ради, дотрчао је своме командиру и саопштио му шта је видео. Видић се после десетак минута вратио у касарну.

- У његовој соби чекали смо га ја, Ристић и Миша Огризовић, који је, као што знате, батаљонски иследник. Чим нас је Видић видео, пребледео је. Разоружали смо га и Миша је почео да га спроводи у штаб пука. На пола пута Видић је извадио револвер, који је, поред редовног револвера, крио у џепу од панталона, тешко ранио њиме Мишу, а потом побегао.

- Хоће ли Миша преживети? - питао је Слободан.

- Можда хоће, а можда и неће.

Из даљине се чула пуцњава.

Ускоро су сазнали да су двојица добровољаца, који су остали да пазе на девојчину кућу, заједно са њиховим вођом тројке и једном десетином из чете поручника Ристића, отворили палбу на тројицу партизана кад су они почели да излазе из куће. Једнога су ранили, а друга двојица, као и девојка,

успели су да побегну у мрак.

Слободан није могао дуго да спава те ноћи. Из свести му није излазио лик потпоручника Светозара Видића. Висок, усправан, ћутљив, храбар борац и добар старешина, кога су војници из његовог вода волели и поштовали. Сећао га се са похода на Соко-Град, борби на Медведнику, у Срему, Мионици, око Ваљева, дуж Дрине и у опкољеном Шапцу. Шта се то десило са њим, да изда своје другове и да погази заклетву коју је дао Краљу и Отаџбини? Лепа жена? Нека уцена комуниста који су дознали ко је он и ко му је родбина?

Сада му је тек пало на ум да је Гордић најтеже и најопасније задатке поверавао Грујину и Благојевићу. Зашто? „Зато што су њих двојица интелигентнији и способнији“, одговорио је одмах сам себи, и мало се смирио. Свакако је, размишљао је, у питању била та девојка, партизански курир, која је вероватно интелигентнија од њега, па га је, као што је командир казао, „обрадила“. „Само да Миша преживи“, помислио је и полако утонуо у сан.

- Ево ти вада - казао му је следећег дана Гордић. - Изврши сам неке измене. Десетари ће ти бити Новаков и Драгнић, а пушкомитраљесци, Кнежевић и Чубрило. Као што знаш, све искусни борци. Они ће ти олакшати командовање водом, нарочито у почетку.

- А ко ће да врши дужност просветара?

- Можеш ти и једно и друго.

- Неће бити лако... - почео је Слободан, али га је командир прекинуо.

- Нема више изврдавања. Иди покупи вод и кажи им да си им од сада ти водник!

Слободан је застао за тренутак. Хтео је још нешто да покуша, али га је командиров оштар поглед пресекао. Стао је мирно.

- Разумем, господине поручниче.

Следеће недеље позвао га је командир.

- Нас двојица идемо опет код команданта.

„Шта ће бити овога пута?“ мислио је Слободан, помало узнемирен, док су излазили из канцеларије.

Чуо је од Милана Кунића и неких других добровољаца који су били под Најдановићевом командом да је он човек кратких наредби и кад се на нешто одлучи, да не дозвољава никаква опирања његовој вољи, а у то се и сам недавно уверио.

Командант их је дочекао и овога пута стојећи, са рукама на леђима.

Отпоздравио им је лежерно и одмах се обратио Слободану.

ну.

- Не знам да ли ти је познато да командири чета иду у Илирску Бистрицу на специјални, шестонедељни курс.

Не, Слободану није било познато.

Најдановић се окренуо Гордићу.

- Знам да су обојица твојих водника, и Грујин и Благојевић, старији по чину од Слободана, а и дуже времена су на официрским положајима, али ја сам одлучио да поставим њега да врши дужност командира чете док си ти на курсу.

- Неће бити право Грујину - додао је замишљено Гордић.

- Неће! - упао му је у реч Слободан. - Он је доказао своју способност...

- Ја не доводим у питање његову способност да управља водом - прекинуо га је командант - а знам да је и неустрашив борац. То му нико не може оспорити, али, ја сматрам да је од њих тројице Слободан најспособнији да води чету.

Гордић је ћутао.

- Господине капетане - јавио се опет Слободан, помало несигурно - било би ми врло незгодно... - хтео је да каже „и пред водницима и пред целом четом”, али га је Најдановић прекинуо, овога пута са осмехом.

- Нема шта да ти буде незгодно, ни да ти се свиђа или не свиђа. Тебе нико не пита. Онога тренутка када Гордић крене за Бистрицу, ти си заменик командира чете, све док се он не врати.

Најзад је добио прво писмо од сестре. Вест о њеном одласку из Добрина стигла је месец дана по њиховом доласку у касарне. Засад је знао једино да је стигла са добровољачким породицама и да ће му се јавити чим се укаже прилика.

Са осталим сестрама и ћеркама добровољаца, налази се сада у добровољачкој болници у Логатецу, где се као болничарка стара о рањеним добровољцима и четницима, а у последње време и о онима који су успели да се пребаце из Босне. Међу њима има и болесних од тифуса.

Писала је шта је навело да и она напусти Добрин.

Нисам ни ја хтела да живим у комунистичком 'рају'. Добро знам шта још чека наш народ и све оне наивне душе које су веровале да ће нас мајка Русија ослободити, да ће Тито дозволити долазак Краља и расписати слободне изборе, и тако даље и тако даље.

Иако брине за мајку, уверена је да ће се она уз помоћ родбине некако снаћи. Пренела му је и поздраве од Симе Симића, Ђоке Недељковића и Стеве Марића. За Тошину смрт је чула од добровољаца још првог дана њиховог доласка у Добрин. Тешко је било и њој и свима који су га знали да поверују да га

више нема.

Покушала је да преко кума Маре дође у додир са Анђелком Топаловић, али није успела. После смрти њеног оца нису је више видели. За Светлану се знало да је напустила Добрин, али се није знало како, ни куда је отишла. Кума Мара, ако је и знала, ћутала је и само уздисала.

На крају писма је додала:

Сећаш ли се мале, симпатичне Мирјане Трифуновић, девојке нашег Ђоке Недељковића, која нас је посетила онога дана кад је Ђока био ухапшен од фолксдојчера? Погинула је као партизанка кад се добровољно јавила да осигурава повлачење своје јединице.

ПРОСВЕТАРИ

Половином фебруара командир се изненада вратио из Илирске Бистрице. Успео је да наговори претпостављене да га пусте пре завршетка командирског курса. Није никоме објаснио како је то извео, само је казао својим водницима да је изгубио стрпљење слушајући стручњаке од којих неки нису никада ни омирисали барут. Нарочито су му сметали виши официри који су скоро стигли из заробљеништва.

„Ето”, размишљао је Слободан о себи те вечери кад је остао сам у Видићевој соби, „шта значи положај! Удари човеку у главу”. Сада би најрадије поразговарао са Тошом. Чинило му се да би он био једини човек који би га сада разумео. Чак би му се највероватније и Душко Стефановић насмејао. Драгутин Димитријевић би га само погледао. Мислио би да се он шали. Па тако исто и Жара Аврамовић...

Није му сметало то што је навикао да даје наређења као заменик командира и да га други без поговора слушају, као што се раније тога плашио, него му је сметало што му је то почело да годи, а још више што ће му убудуће недостајати. А то, у ствари, не би требало и не би смело да буде важно шта он, ситна јединка, мисли и осећа у овом случају кад је у питању општи спас или пропаст једног народа и његове културе.

Није се он јавио у добровољце, размишљао је, да би задовољио власт над другима. Осетио се наједном да је крив пред самим собом, а још више пред онима који су изгинули... као и пред Тошом.

Почела је поново да га се дотиче и она сенка која се притајивала, а једино у разговорима са Тошом излазила у потпуности из свога тамног скровишта, сенка која је наговештавала неумитност доласка судбинског прелома.

Чинило му се да је ту слутњу, коју је носио још из Добрине, могао много лакше да поднесе док су били живи, поред Тоше, Душко Марковић, Тоша Станисављевић, стари поручник Чавић, поднаредник Младен, први комшија Боре Брке Јова и толики други.

Што је дуже о томе размишљао, све му је више изгледало да је у овом историјском часу у коме се српски народ нашао,

значајно само оно што ће допринети заустављању разарања његове душе. Све друго мора да се подреди томе циљу, без обзира на жртве...

И та последња мисао га је наједном умирила и он је заспао тврдим, младалачким сном.

Рано изјутра га је пробудио Љубомир.

- Друже просветаре - казао је осмехујући се. - Данас нам долази Димитрије Љотић. Командир те зове да одмах дођеш.

Водници су били већ окупљени кад се Слободан појавио.

- Данас, у четири сата по подне - почео је Гордић - цео пук, само са пушкама и фишеклијама, без ратне спреме, постројиће се на чистини, недалеко од касарне, да чује говор потпуковника Димитрија Љотића... Ја сам га два пута слушао у Илирској Бистрици. - Окренуо се Слободану. - Тај човек зна шта говори.

Слободан се задовољно осмехнуо. У чети он је био једини бивши члан Белих орлова, што је била реткост у Корпусу, а пред командиром, као и пред људима, није спомињао Збор, као ни име Димитрија Љотића.

Командир им је објаснио како ће пук бити постројен у каре по батаљонима, као и онда када је мајор Јоца Добросављевић вршио смотру пред полазак из Србије. Пушке ће бити сложене у купе пред сваком четом, и чуваће их по један стражар. По висовима изнад долине већ су одређене пушкомитраљеске тројке које ће да осигуравају пук.

- Данас нема никаквих вежби - завршио је своје излагање командир. - Наредите десетарима да спреме своје десетине за смотру.

Слободан је одлучио да окупи цео вод, радије него да се обрати само десетарима.

- Другови - ословио их је нешто сниженим гласом - данас нам долази потпуковник Димитрије Љотић. - Прешао је погледом преко добровољаца. Посматрали су га радознано. - Он ће нам казати неколико речи. Пре него што га чујете, желео бих да вам кажем реч-две о њему. Ви сте сигурно слушали како га комунисти нападају, а исто тако и они који су то поверовали комунистима... Он је пре рата предвиђао пропаст Југославије и давао предлоге шта да се уради да до тога не дође. Нису хтели да га слушају, него су му се смејали. Он је, када је Југославија пропала, заједно са својим блиским рођаком, генералом Недићем, спасао Србију од уништења... Остало ћете чути од њега.

Дао им је вољно, а десетарима објаснио шта се од њих очекује.

„Боже Господе”, помислио је са зебњом у срцу, „како ће

га ови наши мобилисани младићи да приме?”

- Помоз' Бог јунаци! - поздравио је потпуковник Димитрије Љотић добровољце трећег пука Српског добровољачког корпуса, постројене око њега у кару.

- Бог ти помогао! - разлегало се снажно преко кршева који су их опкољавали.

Љотић је почео да се обраћа добровољцима у потпуној тишини, која је деловала скоро нестварно, а његов уједначен и пријатан глас одзвањао је јасно у каменој дубодolini, као да стоји непосредно испред сваког од њих и обраћа се сваком појединачно.

Испричао им је како се добро сећа када је и он у Првом светском рату стајао исто овако постројен са њиховим очевима и стричевима на Солунском фронту, када су и они били далеко од својих домова. Команданти пукова су им тога пута казали да се ближи дан када ће кренути за Србију, да ослободе своја огњишта од непријатеља.

Казао им је да се и он данас нада да није далеко дан када ће и они, српски добровољци, уједињени са браћом четницима, као некада и њихови очеви, кренути за Србију.

Дотакао се затим прошлости која је била испуњена тешким испаштањем под Турцима и многим борбама за ослобођење, затим је указао на вредности које су нам као народу и као појединцима најдраже и најважније, које ни Турци нису уништили, а комунисти сада хоће или да нам их одузму или да их разоре...

Док је Димитрије Љотић говорио, Слободан је прелазно погледом преко младалачких, ветром опалених лица. На самом почетку говора чинило му се да је на њима видео неку затвореност, помешану са радозналошћу особа које нису потпуно сигурне да ли ће им се свидети оно што треба да чују.

Међутим, мало-помало, изрази на лицима као да су почели да омекшавају, а неки добровољци почели су и да се осмехују.

Сетио се свога првог сусрета са Љотићем, својих запажања и запажања Драгутина Димитријевића, Душка Стефановића и осталих другова. Тоша је казао како га је тај смирени, средовечни човек, одмах после неколико првих реченица понео „небу над облаке”. Зар се није то исто и сада, ових тренутака дешавало?

Љотић је наставио своје излагање предочавајући им тешке дане који их још чекају, али је говор завршио са цитатом: „Иза тмастих облака сија јарко сунце.”

У касарни је, после предавања, завладало неко празнично

расположење. Добровољци се скупљају по групицама и измењују утиске и мисли.

Кад се појавио Слободан, пошто се неко време задржао у разговору са Душком Стефановићем, цела се чета искупила око њега.

Ословио га је Бора Брка док им је још прилазио.

- Друзе Слободане, ја сам мислио да је он неки много млађи човек и некако, некако друкчији, а он, баш као и мој отац... а тако и говори.

И остали добровољци су то потврдили, и као да су се грабили да сваки од њих лично изрази својим речима, у ствари то исто што је и Бора казао.

- Ништа ми лепше ни боље нисте могли рећи - најзад им се обратио Слободан кад су се мало утишали. Хтео је још нешто да каже, али се поплашио да ће га издати глас.

- Сад ја тек разумем вас, старе добровољце! - тренутну тишину испунио је Спасоје, добровољац који га је пред саму опсаду Шапца, кад им је он изложио тешко стање у којем се налазе, запитао са осмехом: „Друзе Слободане, да ли имамо довољно муниције?”

Сутрадан, Слободан је доживео још једно изненађење.

Чета из Другог батаљона марширала је у кругу касарне, недалеко од Слободана. Долазили су му у сусрет и он је застао да их пропусти.

Наједном, уз бат корака, разлегла се громка песма.

*Ој Љотићу, беле су ти косе,
добровољци у срцу те носе...*

Овако нешто не би ни у сну очекивао. Остао је на истом месту да би чуо песму до краја.

*...Чика Мито, поведи рачуна,
отишла су деца неразумна...*

Слободан је променио правац кретања и пошао према згради у којој је био смештен Други батаљон.

Закуцао је на врата батаљонског просветара, Славка Контића.

Славко, високи и снажни младић из Бијељине, кога је рат затекао као студента последње године Богословије, дочекао га је срдечно.

Испричао му је шта је чуо да пева чета из његовог батаљона.

- Нисам могао да верујем - казао је Слободан. - Ми нисмо

никад говорили нашим мобилисаним младићима о Димитрију Љотићу.

- То су они сами од себе још синоћ саставили и почели да певају - осмехнуо се просветар. - Штета што и раније није било ни времена ни могућности да им се он лично обрати, као што им се данас обратио.

До вечере, цела се касарна орила од исте песме. И друге чете су је одмах прихватиле.

Почетком марта, кад су у Илирској Бистрици и Постојни завршени разни курсеви, од командирског, преко водничког, до телеграфског, сазнали су да ће за неколико дана почети и курс за просветаре и васпитаче.

Једног дана отац Радован их је све искупио и саопштио им да следећег јутра путују возом, заједно са њим, за Илирску Бистрицу.

Слободан је тражио од Гордића дозволу да са собом поведе и свршеног матуранта, Брану Стаменића.

- Ако се мени нешто деси... - почео је да објашњава, али га је Гордић прекинуо.

- Само га ти поведи. Не мораш да објашњаваш.

Потражио је интенданта, капетана Егића (Егић је Јеврејин. Живи у Енглеској. е. у.) и од њега добио револвер.

У касарни Илирске Бистрице, мале, чисте вароши окружене брдашцима покривеним боровим шумама, Слободан се сусрео са великим бројем просветара са којима је матурирао у Београду. Срдачно су се поздравили и освежили успомене из ђачких дана. Препричавали су једни другима и жалосне вести: о погибији другова с којима су похађали часове.

Распоређени су у неколико просторија, по пуковима и батаљонима. Прво вече дошло је наређење да се после вечере окупе у великој сали за приредбе.

- Још нису сви стигли - осмехнуо се Душко Стефановић, обраћајући се Слободану док су улазили у салу. - Имам за тебе мало изненађење.

- Седите! викнуо је изненада неко испред њих, енергичним гласом. - Пожури, пожури! Шта оклеваш.

Кад су се сместили, видели су на чистини испред бине плавокосог, вижљастог поручника, нижег раста.

- Официри, подофицири, каплари и редови - ословио их је чим су поседали. - Ја сам поручник Александар Ракић. Пре рата сам служио као активни официр у коњичком пуку. Скоро сам дошао из заробљеништва. Ја ћу вам бити, за време трајања овог курса, дисциплински старешина, одговоран за ваше понашање, ред и рад пре и после предавања. - Прво и прво, нећу да вас видим да се вучете са уличкама...

Просветари су се погледали између себе. Осмехивали су се једни другима.

- Шта се смејете! То није смешно - љутнуо се поручник. - Нећу да и један од вас добије неку венеричну болест и да буде избачен из строја...

Одмах затим говорио им је о потреби дисциплине у „војничким редовима”. Неколико пута је и опсовао и запретио завором.

- Нећу толерисати ни најмању непослушност - завршио је свој кратки говор и дао им „вољно”.

- Како да му објаснимо? - питао је Душко Стефановић кад се њих неколико трећепуковаца окупило у групу. - Окренуо се Слободану. - Ти би био још најбољи да му кажеш нешто о нама.

Слободан је промислио тренутак-два и онда климнуо главом.

- Хајдете вас двојица са мном - обратио се Душку и Воји Цветковићу.

- Господине поручниче - Слободан је стао мирно испред дисциплинског старешине - желели бисмо да разговарамо са вама.

Поручник је одмерио Слободана једним погледом и онда исто тако прелетео очима преко двојице просветара, који су, као и Слободан, били у официрским униформама.

Отпоздравио је лежерно.

- О чему да разговарамо?

- Ви нас, господине поручниче, опомињете да не идемо са уличкама. О томе не треба да бринете. Ми смо пошли у борбу против безбожног материјалистичког комунизма и у тој борби се трудимо да се морално и духовно изградимо и уздигнемо, како бисмо били довољно јаки да му се одупremo и да га победимо...

Слободан је наставио да објашњава, трудећи се да не повреди поручникова осећања, ко су добровољци, како су настали и какви су им међусобни односи. Одмах затим је прешао на њих, просветаре, учеснике на овом курсу, и изложио му њихову дужност у четама и батаљонима.

Све то време Душко и Воја су га пажљиво слушали и поведено одобравали главама.

Слободан је на крају споменуо како се у добровољачким редовима избегава не само псовка него и свака друга ружна реч...

- Извините - прекинуо га је наједном поручник, смешкајући се помало нелагодно - ја то нисам знао. Морам да вам признам, мени је то... - очигледно је тражио погодну реч - мени је то... мало необично. Све што сте ми сад испричали.

- Жао ми је... - почео је Слободан, али га је поручник опет

прекинуо, овога пута пружајући му руку. - Хвала вам што сте ми објаснили. Од сада ћу све то имати у виду.

- Руковао се и са другом двојицом и брзо изашао из сале.
- Јеси ли приметно како се збунио? - осмехну се Воја.
- Пре бих рекао да га је ово забезекнуло - додао је Душко.
- Надам се да нисам претерао.
- Ниси - казали су скоро у исти глас.

У ходнику су се чули узвици. Стигла је нова група просветара.

- Еј, то су моји стари четворопуковци - казао је Душко, окрећући се Слободану. - Сад се спреми на изненађење - додао је осмехујући се.

Слободан није могао да верује својим очима када је у ходнику, међу насмејаним добровољцима, препознао Дамјана Исајловића.

Пружили су један другом руку. Речи нису долазиле.

Душко је загрлио Дамјана и три пута се са њим пољубио.

- Као да те сада гледам - почео је Душко после поздрава - како седиш испред мене у собици оне школе, недалеко од Дрине, и како ме неповерљиво посматраш.

Док се њих двојица поздрављају, Слободану навиру успоме из Добрина. Види Дамјана како, мокар и блатњавих ципела, улази у разред после дугог пешачења од његовог Ратарева. Види га на улици како се опрашта од Бранка Марића и Драгана Марковића, како га за неколико тренутака стиже и са њим води разговор о Мопасану, Максиму Горком и Достојевском. Сећа се затим како га везаног, у окрајалом старом одећу, усред снежне белине, спроводе два фолксдојчера са бајонетима на пушкама. Касније сазнаје да је и он стрељан на добринском гробљу... Наједном, у Београд стиже вест из села са Дрине да је Дамјан жив, заробљен, као партизан, од добровољаца. После тога, Завод у Смедеревској Паланци...

Али, откуд он овде, у добровољачкој униформи, и то још на просветарском курсу?

- Ниси знао? - питао га је Дамјан кад су се касније то вече опет нашли.

- Нисам. Заиста сам се изненадио.

- Нас су распустили још у септембру прошле године. Оставили су нама да одлучимо куда ћемо и шта ћемо. Ја сам се са педесет осам питомаца јавио у добровољце. У Српску државну стражу јавило се њих двадесет шест, а у Дражине четнике двадесет пет. Неки су се јавили у Националну службу рада. Већина је пуштена кућама.

- А Бока Георгијевић?

- Пуштен је и он.

- А Олга?

Дамјан је поћутао неколико тренутака.

- Олга Митровић је необична девојка - казао је полако - врло компликована. Њу су, као рехабилитовану питомицу, пустили са једном групом девојака неколико месеци пре расформирања Завода. Не знам шта је са њом било кад су комунисти завладали Србијом.

- Како је Жара?

- Жара је пре поласка из Србије био унапређен у чин потпоручника и одмах затим добио да командује четом. Ја сам у његовој чети.

- Васпитач?

- О, не - осмехну се Дамјан. - Жара ме је послао овамо, на курс, заједно са нашим четним просветаром. Казао је: „Хоћу да лично видиш како изгледају ти, најгори љотићевци, фашисти и петоколониши.” Много те је поздравио.

Док је говорио, Слободан га је пажљиво посматрао. То је био онај стари Дамјан: исти раст, иста бујна, светлосмеђа коса, исте црте лица - па ипак, чинило му се као да пред њим стоји неки други човек. Прво, нестао му је онај његов увек жалостан израз на лицу, затим, говорио је неким гласнијим и чвршћим тоном него некад, у Добрину. У исто време, гледао га је право у очи. Није избегавао његов поглед као после оног неуспелог покушаја у разреду да му „отвори очи” и покаже и „ону другу страну”.

- Још увек не могу да се приберем - казао је Слободан. - Извини... верујем да ме разумеш.

- Како да не, Слободане. Неколико пута сам хтео да ти напишем писмо из Завода. Једном сам и почео, али нисам знао одакле да кренем. Од Добрина, од мога Ратарева, од немачког затвора, од Босне, од Србије кад су нас добровољци изненадили и заробили? Чинило ми се да бих морао да ти напишем читаву књигу да бих објаснио...

- Да ли си се распаковао и сместио?

- Јесам.

Слободан је повео Дамјана у празну трпезарију. Сели су за сто, насупротив један другом.

- Сад ми причај све од почетка.

Дамјан је дубоко уздахнуо пре него што је почео да прича о свом детињству, о идеализму са којим је пришао Скоју, о времену које је провео са партизанима. Причао му је и о својој деда Проки и виђењима са њим када је лежао изударан и беспомоћан у ћелији Хофмановог затвора и када се после бекства са стрељања крио у малом подруму старог столара, чича Симе, одмах поред добринског гробља.

- Не знам тачно кад сам почео да се колебам - наставио је тихо, после мале станке. - Само знам да је то било давно. Ма-

ло-помало. Сећам се и неког чудног олакшања које ме је захва- тило када су нас добровољци заробили, иако сам тада још увек веровао да су они фашисти и издајници. То заробљавање ме је спасло од даљег мучења самог себе. Веровао сам да ме свакако чека смрт од „љотићеваца”, али ни смрт ми није више изгледала тако страшна пред... пред понором у који ме је во- дила комунистичка партија.

Опет је застао и удахнуо ваздух пуним плућима.

- Тек у Заводу сам потпуно схватио ко сам, где сам се на- шао, где сам био и којим бих правцем требало да наставим мој животни пут... А нисам био само ја, било је још доста млади- ћа и девојака који су прошли кроз нешто слично. Верујем да је и Олга исто тако... Још у „заробљеништву” код водника Ми- лана Трбојевића, осетио сам, док ме је Душко Стефановић, ка- ко сам ја то онда мислио, ислеђивао, да сам се нашао у неком другом свету, у неком свету који сам и ја сам носио у себи... Сећаш ли се, Слободане, кад си ми у Добрину казао како би ми се кроз Достојевског отворио, можда, један други свет у коме светло светли у тами?

- Како да не. Сећам се да си ми одговорио да има и дру- гих светова. Жара ми је једном писао, док си био у Заводу, да читаш Достојевског.

- Да. Прочитао сам, ваљда, све што је он написао... само, у њему, као и у вама добровољцима за ових шест месеци, ни- сам пронашао никакав *нови* свет, као што је требало да га на- ђем у Карлу Марксу и Енгелсу. Пронашао сам свет који је већ живео у мени, исто као што сам пронашао и Христа, тамо где је он увек и био - скренуо је очима са Слободана и погледао негде у даљину -... у мени самом. Дуго сам му се опирао и од- бацивао га, пун „научних истина” и „прогресивних идеја”. Истина, права и једина Истина, често је скривена од наших очију... некада и заувек.

Нагло је заћутао.

Тишину је прекинуо Слободан.

- Знам да ти није било лако. Прошао си као мало ко ових ратних година, а живот ти ни пре није био баш најлакши...

- Ово што сам теби данас казао - прекинуо га је Дамјан - нисам никоме казао, нити ћу икоме убудуће.

- Хвала ти.

- Знаш ли зашто само теби?

Слободан је одмахнуо главом.

- Због оног што си додао Жарином писму, које је он по- слао воднику Милану Трбојевићу, оног... да ти је вест о моме бекству са стрељања једна од најлепших вести које си икад у животу добио. Исто тако ме је погодило и Жарино заузимање. Ти си чак и Боки Георгијевићу хтео да помогнеш. Написао си:

„Ни ђаво није тако црн као што изгледа”. Малопре сам ти ка- зао да сам се већ одавно почео да колебам. То писмо ме је по- тресло... и убрзало тај процес. - Опет је заћутао.

- Значи, показали су ти писмо?

- Не, нису, али ми га је Душко Стефановић прочитао у водничковој канцеларији, на крају саслушања. Копију тога пи- сма Душко је дао управнику Завода, Миловану Поповићу, ко- ји је, ваљда и зато што га је прочитао, гледао више пута да ми свесрдно олакша живот... кад сам имао неке мање проблеме.

Слободан га је упитно погледао.

- Бока Георгијевић је приметио мењање у мени и покуша- вао да ме одврати да не направим „неку будалаштину” или „лу- дост”, па када се уверио, а ја сам му једном приликом рекао ја- сно и гласно да ме остави на миру, покушавао је на све могуће начине да ми отежа опстанак у Заводу.

Слободан му је испричао како је при опсади Шапца Бран- ко Марић казао једном заробљеном добровољцу да ће њега, Слободана, и све остале Добрићане у добровољцима, „обеси- ти о прву бандеру” чим их похвата.

Дамјан је одмахнуо главом.

- Комунизам је неке од њих, добре и поштене младиће и девојке, претворио у права чудовишта. Слушао сам, поред свега што сам лично видео и доживео, како је брат убио рође- ног брата, „петоколонаша”, син или ћерка оца, „издајника”... Убили су Бога у себи и „ослободили се”.

- Шта мислиш како је сада тамо откако су они постали „ослободиоци” и откако су приграбили неограничену власт над нашим народом?

- Трудим се да о томе не мислим. Бока је једном направио виц на рачун изреке: „Чувај се оног ко се Бога не боји и људи не стиди.” „Ни од кога ми немамо да се бојимо, другови”, ка- зао је, „ничега ми немамо да се стидимо.” Сада је тамо, у на- шој земљи, прошао онај „последњи минут дванаестог часа”, о којем је ваш Димитрије Љотић некада тако често говорио и писао. Настала је „област таме”, коју је предвиђао... На то ни- ко није обраћао пажњу, сем малог броја вас „фашиста”, „из- дајника” и „плаћеника”.

- Читао си његове говоре и чланке?

- Да. Били су нам доступни у Заводској читаоници поред осталог, разноврсног штива. А и лично сам га три пута слу- шао.

- Чућеш га опет - осмехнуо се Слободан. - И он ће бити један од предавача.

- У Заводу је оставио дубок утисак на многе питомце и питомце... па и на мене. Учинило ми се да сам га целог жи- вота познавао. - Поћутао је неколико тренутака и онда наста-

вио полако, застајући с времена на време, као да тражи праву реч да се што јасније изрази. - А у ствари и јесам га знао, на неки начин. Знао да ће то да звучи чудно, али ја га знам кроз мога деда Проку, кроз мога бјбу и моју нану...

- Није ми то чудно. И мене је он подсетио на мога оца. Можда је то зато што је својим речима, а он је увек стајао иза њих, будио све најлепше и најплеменитије што смо научили од наших родитеља и прародитеља.

- Ти си то много боље казао - осмехнуо се Дамјан.

- Ако заиста јесам - осмехнуо се и Слободан - то је зато што га дуже време познајем.

Врата на трпезарији су се отворила. На њима је стајао дисциплински старешина, поручник Александар Ракић.

Слободан и Дамјан су брзо устали и стали мирно.

Поручник је погледао на свој ручни сат.

- Знате ли вас двојица колико је сати?

- Извините, господине поручниче, запричали смо се па смо заборавили на време. Дамјан Исајловић и ја смо земљаци. Сада смо се први пут видели после три године.

Поручник је полако затворио врата иза себе.

- Само седите - казао је прилазећи столу.

- Одакле сте вас двојица? - питао је седајући поред Слободана.

Кад су му одговорили, казао им је да је он родом из Пожаревца.

- Знате - окренуо се Слободану - морам да вам признам да сам цело ово вече мислио на оно што сте ми ви у име ваших другова казали после мога обраћања вама, тамо у сали.

Слободан је хтео нешто да каже, али га је он прекинуо покретом руке.

- Одлучио сам се - наставио је - само ако за то добијем дозволу, да и ја, заједно са вама, слушам та ваша предавања. Интересује ме шта је то у шта ви тако јако верујете, да се као млади људи одричете... сад бих ја већ нешто извалио... да се одричете свега.

- Не баш свега - насмејао се Слободан. - И ми сами волимо живот, а наравно, волимо и девојке... Ја бих могао да вам у неколико речи објасним цео наш став: Ми верујемо у потребу духовне и моралне обнове.

- А заиста и не псујете?

- Трудимо се.

- Видим ја да ћу ових шест недеља имати необичну дужност - казао је устајући. - Вас двојица можете сутра да наставите ваш разговор. Сад је, видите и сами, већ и сувише касно.

- Чудна сте ви нека војска - додао је док су излазили из трпезарије, одмахујући главом.

Сутра, изјутра, после молитве и доручка, поручник Ракић је објаснио просветарима да ће се предавања одржавати у шуми, на једном пропланку, због савезничких авиона, који су у последње време на Титов захтев почели да бомбардују добровољачке и четничке јединице.

Јутро је било сунчано, планински ваздух свеж и пријатан, испуњен мирисом боровине. Ту и тамо, по падини обраслој бујном зеленом травом, зашаренили се први пролетњи пољски цветови.

Просветаре је поздравио шеф Васпитног одсека, Ратко Парезанин. Његову симпатичну појаву високог кршног Херцеговца, поздравили су топлим аплаузом.

Обратио им се лежерно као да је свега њих неколико ту пред њим, а он свакоме од њих посебно објашњава значај овога курса, имена предавача и предмете о којима ће говорити. Он ће им предавати говорништво. Димитрије Љотић ће им говорити о смислу живота и мисији српског народа кроз векове.

Ређали су се предавачи, од оца Алексе Тодоровића и оца Радована Миљковића, до Ратибора Ђурђевића, који је у Србији играо важну улогу у Пропагандном одељењу Покрета Драже Михаиловића.

Сви су предавачи били одлични говорници и теме које су обрађивали односиле су се највише на религиозно-морално и духовно изграђивање појединаца који су позвани да животним примером и радом утичу на своју околину.

Просветари и васпитачи су били врло добри слушаоци, који су, како је изгледало, примали срцу сваку њихову изговорену реч.

Најзад се појавио и Димитрије Љотић.

Просед, у униформи српског официра, са потпуковничким еполетама на раменима, изашао је из шуме лаким кораком у пратњи Ратка Парезанина.

Застао је на узвишици са које је могао да их све види.

Међу њима је завладала потпуна тишина. Слободану се учинило као да је ваздух наједном постао наелектрисан од очекивања окупљене омладине, свесне да ће за неколико тренутака чути речи од великог значаја, не само за њих и њихове судбине него за судбину целокупног српског народа.

Димитрије Љотић се осмехнуо и обухватио их једним дугим погледом, као да је желео да сваки лик запази и да га за свагда понесе са собом у своме памћењу.

- Много званих, мало одабраних - обратио им се својим пријатним, снажним гласом.

Застао је. Још је једном прешао погледом преко њих и наставио:

- Ви се зовете просветари. Ви знате, претпостављам, моје гледиште о просветарима. Оно је врло просто. Нимало компликовано. Ко је просветар, тај мора бити просвећен. Ако је непросвећен, како може бити просветар.

У Јеванђељу стоји: „Ви сте светлост свету.” И ви морате бити светлост у чети, батаљону, пуку и на сваком другом месту... Према томе, главна ствар за просветара је просвећеност. Овој речи не сме се дати смисао какав је она имала пре рата. Ја јој дајем јеванђељски смисао. „Да просветитсја свјет пред человекји.” Нажалост, да вам ово говорим на француском или неком другом језику, ви бисте то разумели. Али ја вам говорим на језику предака ваших, који ви не разумете, и зато вам морам ово превести. „Да се засија светлост твоја пред људима, да виде људи добра дела твоја и да прославе Оца твога на небесима.”

Просветар не треба да носи у себи много знања, али треба да носи светлост да осветљава ум, и ко ту светлост не носи није просветар. Просветар је онај код кога људи виде његова добра дела и зато славе Господа на небесима. Мисија просветне службе је да помогне Христовој граници да се развија и да сузбија дивљу подлогу. То значи, просветар треба да уради да Христос победи у његовој јединици, да у његовој јединици влада Христов дух. Да би у томе успео, просветар мора да победи најпре леторасте у себи, и тек тада ће испунити речи из јеванђеља, засијаће дела његова пред људима, а људи ће славити Господа Бога који је на небесима...

У првом предавању, као и у низу осталих која су следила, Димитрије Љотић им је говорио о потреби успостављања директне везе са Богом.

- ...Христова клица у нама може победити само Божјом милошћу... ако се ми вежемо с Богом. Може неко рећи, да ли је то могуће? Јер Бог је сувише далеко. Могуће је јер Бог је ближи нама него вода, него ваздух, него светлост. Неко, пак може рећи: па добро, кад је он тако близу, зашто га не видимо и не осетимо? Да га видимо нашим људским очима немогуће је, јер је писано да га ни анђели Његови не виде због великог сјаја и светлости Његове. А што га не осећамо, то је зато што срца наша нису испуњена Њиме и у Њему...

- ...Ове четири особине Божије: чистота, истина, љубав, смиреност, не могу се никад наћи са људским манама: прљавштином, лажу, мржњом и таштином... Да бисмо истински осетили везу нашу са Богом, морамо најпре очистити срце наше. Морамо постићи четири ствари, да нашим срцима уместо про-

љавштине завлада чистота, уместо лажи истина, уместо мржње љубав, а уместо надувености смиреност...

Говорио је о српском народу, о његовом животу пре него што је примио хришћанство и о племенитој Христовој граници која је накалемљена на његову паганску подлогу. Он води вечиту борбу да би надвладао исконске „леторасте”. Просветари, а кроз њих и сви они с којима долазе у додир, треба да помогну здраве и животоносне сокове хришћанства да би се одржала Христова граница.

Слободан је већ неколико пута имао подуже разговоре са Дамјаном Исајловићем. Ма колико да је осећао блискост са речима Димитрија Љотића и неко ново, узбудљиво стање у своме односу према Богу и према својим друговима, разговори са Дамјаном су имали за њега неко нарочито значење. Чинило му се да су се тако некако осећали и апостоли када се међу њима појавио Савле, који их је доскора гонио, а сада је постао Павле, један од првих међу првима.

После уводног Љотићевог предавања, Дамјан је пришао Слободану осмехујући се.

- Ваш друг Председник обраћа се вама, његовим просветарима, врло слично као што се обраћао и нама, његовим заклетим непријатељима, у Заводу.

Слободан је направио и многа нова познанства. Међу њима се нарочито истицао Мирко Мирковић, озбиљан младић лепих, одмерених манира, који је још од првог дана почео да поставља питања просветарима о добровољачкој борби, о Збору, о Димитрију Љотићу. На сваког, с ким је долазио у додир оставио је утисак врло интелигентног и начитаног младића.

Мирко је пришао добровољцима у Истри, пошто је после низа тешкоћа и неизвесности, успео да избегне партизанима. У Србији је припадао елитној групи младих интелектуалаца, припадника покрета Драже Михаиловића.

Слободан је запазио и неке врло младе добровољце, од шеснаест до осамнаест година старости.

Једном када је отац Радован говорио о утицају хришћанства на Достојевског, један од њих му је пришао после предавања, у исто време кад му је и Слободан пришао.

- Извините - младић се обратио оцу Радовану - нисам желео да вас прекидам док сте говорили, али има једно питање о којем сам размишљао док сам читао Достојевског.

Предавач га је погледао радознало.

- Само питај.

- Шта мислите да је највише утицало на младог Достојевског да од једног бунтовника, а можда и нихилисте, постане дубоки хришћански мислилац?

Слободан се тргнуо. То је било скоро истоветно питање које је и он, мислећи у исто време на промену код Дамјана Исајловића, хтео да постави. Погледао је младића пажљивије. Био је средњег раста, скоро црне косе и тамних, широко отворених, интелигентних очију.

Отац Радован је застао за тренутак.

- О томе би се, верујем, могла написати читава књига - почео је најзад полако, размишљајући. - У том преокрету код њега, човека врло сложене природе, мора да је играо улогу читав низ фактора, међутим, свакако да је од њих био важан, а можда и најважнији фактор, његово извођење на стрелаше, када се нашао пред смрћу. Изненадно и неочекивано помиловање, као и издржавање робије, мора да је такође било за њега од велике важности...

Свештеник се све више загревао. Причао је о кнезу Мишкину, о старцу Зосими, о Кирилову.

- Ипак, одговор на ово твоје питање лежи у познавању целокупног Достојевског - отац Радован је најзад завршио излагање.

- Из којег си пука? - Слободан је питао младог добровољца кад су остали сами.

- Из Четвртог. А ти?

- Ја сам из Трећег.

Слободан је из разговора сазнао да се он зове Васа Михаиловић, да је из Лесковца и да у добровољцима има старијег брата, Милета, који је Слободанових година. И да му је најбољи друг, Дуца Биволаревевић, такође из Четвртог пука.

Васа му је казао да воли не само да чита него и да пише и да се нада да ће једнога дана моћи да посвети цео свој живот писању.

Често је на предавањима, нарочито на Љотићевим, виђао и дисциплинског официра, коњичког поручника, Александра Ракића. Потпуно је променио своје држање према просветарима и васпитачима. Није викао ни псовао, а Слободану је више пута изгледало да није био сасвим сигуран како да према њима подеси своје понашање.

- Понекад ми је тешко да поверујем да је све ово стварност - казао му је једном Дамјан после Љотићевог предавања - и да сте сви ви, младићи мојих година, а исто тако и наши предавачи, људи од крви и меса. Изгледа ми да ми се све ово причињава, да сам се нашао у некој средини не од овога света, или да сањам и чим отворим очи, ја ћу се наћи окружен мојим старим, овоземаљским друговима, који живе и који се крећу у једном сасвим другом свету, супротном вашем. - Поћутао је тренутак-два и онда додао тихо: - Сећаш ли се речи Достојевског: „Кад би истина била на једној страни, а Христос на

другој, ја бих изабрао Христа.” ...Тако се некако и ја сада осећам. Живот без Христа био би ми живот без светла, бесмилан, безвредан.

Застао је опет и осмехнуо се.

- Сада би мој деда Прока, кад би могао да ме чује, био поносан на мене.

- А шта би Бока Георгијевић, кад би те он чуо?

- Бока би извукао револвер из футроле, а не би му било први пут, принео га моме челу и повукао ороз... Учини ми се такође, у моментима личног преиспитивања - наставио је не гледајући у Слободана - да је све ово на вашој страни... утопија, као што је то, у шта сада више ни најмање не сумњам, велика утопија интернационални комунизам. Само, ако су преда мном две утопије, ја бих изабрао ову вашу. За њу је лакше... и лепше... живети и умрети.

Слободан је дубоко удахнуо ваздух. Зар му овако нешто слично није написала у своје писму и Олга Митровић? Само, ово је одређеније и много јасније. Ово не долази од некога ко још није рашчистио са самим собом.

- Мислим да ми је потпуно јасно шта осећаш и шта хоћеш да кажеш. И мени се понекад јављају сличне мисли. Наш пут, ипак, на коме смо заједно са Недићем успели да спасемо српски народ од биолошког уништења, бар дотле, до тог камена километра, није никако био утопија. Суштина наше борбе још пре рата, у којој се Љотић са својим следбеницима трудио свим силама да избегне трагедију која нам се тада приближавала, није била утопија. Исто тако, дубоко сам уверен, ни наша стремљења ка духовном и моралном уздизању и приближавању Богу, није утопија. Ми смо већ, као што и сам кажеш, у нашим редовима, и не само међу просветарима, успели добрим делом да кренемо и да се колико-толико одржимо на томе узбрдном путу, који ни у ком случају није неки нови, неиспитани пут. Љотић је једном приликом казао да само мало соли може велику количину хране да осоли и само мало светла велики простор да осветли. Поред свега тога не смемо да заборавимо да је наш народ у основи здрав и духовно и морално.

- Говориш као прави просветар - осмехнуо се Дамјан.

- Волео бих, кад би то било могуће, да те упознам са неким нашим младићима, сељацима, из моје чете. Међу њима би се осећао још боље него што се сада осећаш међу просветарима.

- Знаш о чему говориш, Слободане. И ми их имамо у нашем Четвртог пуку, а немој да заборавиш да сам ја и рођен и одрастао на селу.

КРАЉЕВСКА ЈУГОСЛОВЕНСКА ВОЈСКА У ОТАЏБИНИ

Двадесет шестог марта 1945. пронела се вест међу просветарима да се секретар Димитрија Љотића, Бошко Костић, вратио из Босне са своје мисије код Драже Михаиловића. Са њим су дошли генерал Миодраг Дамјановић, као специјални изасланик генерала Михаиловића, и два четничка команданта. Стигли су у Постојну, у штаб Српског добровољачког корпуса, где су их дочекали генерал Коста Мушицки и Димитрије Љотић.

Чули су такође да сви они стижу по подне у Илирску Бистрицу, где ће им добровољачки, Ђујићеви и Јевђевићеви официри приредити заједничку вечеру.

После ручка речено је просветарима да неће бити поподневних предавања, али се од њих тражи да се не удаљавају од касарни.

Нагађало се много штошта, али нико није знао тачно шта се дешава, чак ни отац Радован.

Тек после вечере, дисциплински официр, поручник Ракић, постројио их је и објавио им да вечерас треба да се скупе у сали за предавања.

- Немојте да напуштате своје просторије - додао је. - Неко ће вам доцније одржати један важан говор.

Није знао да им каже ко је та особа, ни о чему ће говорити.

- То је све што знам - слегнуо је раменима када су се окупили око њега, пошто им је дао „вољно“.

Тек негде касно увече позвали су их у салу за предавања.

На бини је био постављен сто, а за њим је седео Бошко Костић. Са једне и с друге стране њега седела су два четничка официра.

Чим су поседали на столице, Бошко Костић, им се обратио.

- Просветари и васпитачи, жао ми је што вас узнемиравамо овако касно. Знаш да сте уморни после дугог дана, а ни нама није много лакше после напорног пута. Међутим, како доносимо са тога пута важне вести за све нас, а нарочито за срп-

ски народ, потпуковник Димитрије Љотић нас је замолио да вам се вечерас обратимо са неколико речи. Сутра ћете о свему овоме чути много више.

Представио се онима које није познавао и одмах затим је представио четника са своје десне стране, као пуковника Љубомира Јовановића, а са леве, потпуковника Синишу Оцокољића Пазарца.

- Са њима и њиховим четницима нисмо никад имали незгода у Србији - Душко Стефановић је шапнуо Слободану.

- Наша делегација, у којој су били, поред мене, бивши министар, Милан Аћимовић; бивши четнички командант Београда, мајор Иван Павловић и мајор Јован Јоца Налеввић, такође члан Команде Београда, посетила је владику Николаја Велимировића, пре пута за Босну. Од владике сам добио да понесем Димитрију Љотићу „Мали богомољачки канон Господу и Спасу нашем, Исусу Христу“, написан владицином руком, „на благословеније брату Димитрију“.

- Петнаестог марта стигли смо у једно село у Босни, где нас је срдечно дочекао Калабић и одвео нас у кућу у којој је био Дража Михаиловић.

- Генерал Михаиловић нас је врло лепо примио и представио својим официрима.

- Ви ћете разумети да нисам данас у могућности да вам пренесем целокупне разговоре, које сам водио у име Српског добровољачког корпуса и Димитрија Љотића, чије сам писмо, поред писама војводе Ђујића и Јевђевића, такође предао Дражи.

Поћутао је неколико тренутака и наставио осмехујући се:

- У сваком случају, оно што вас највише интересује, и чему смо се сви надали, најзад се обистинило. Извршено је коначно уједињење свих националних снага под командом генерала Драгољуба Драже Михаиловића, укључујући ту, наравно, и Српски добровољачки корпус.

Бошко Костић је застао и прешао погледом преко добровољаца.

У сали је завладала потпуна тишина, која је трајала неко време. Онда, наједном, разлегао се заглашујући аплауз. У следећем тренутку просветари су устали скоро као један човек и наставили са тапшањем.

- Живео Краљ Петар! - викнуо је неко.

- Живео, живео, живео! - одјекнуло је салом.

- Живео генерал Дража Михаиловић! - викнуо је исти глас.

- Жи-ве-о!

- Живео Димитрије Љотић!

- Жи-ве-о!

- Седите, седите! - почео је да их смирује Бошко Костић, који се и сам, са обојицом четника, нашао на ногама.

- Пред нама су бољи дани - наставио је кад су поново седедали. - Као што знате, већ смо се ујединили са далматинским и личким четницима, а надамо се да ће нам ускоро и Павле Ђуришић доћи са својим борцима. Познато вам је да смо уједињени и са словеначким домобранцима и словеначким четницима, као и са хрватским јединицама под командом генерала Матије Парца.

Костић се опет осмехнуо.

- Знам да ће вас интересовати да сам се у Дражином штабу, поред Николе Калабића, видео и са генералом Трифуновићем, Драгутином Кесеровићем и чувеним Рачићем...

Потпуковник Синиша Пазарац му је упао у реч.

- Кажи им како си се побратимио са Калабићем и Рачићем.

- Тако је. Први је тражио да се побратимимо Калабић, а за њим и Рачић.

- Рачић је такође казао у моме присуству - потпуковник Пазарац се овога пута директно обратио просветарима - да му је много жао што се некада тукао са добровољцима. Сматра да су политичари, а нарочито Драгиша Васић, Мољевић и Виловић највише криви што до заједничког фронта није дошло већ много раније.

- Од Драже смо донели писмо - наставио је Бошко Костић - Димитрију Љотићу, владики Николају, словеначком бискупу Рожману, Ђујићу, Јевђевићу и генералу Парцу. Исто тако написао је и писмо за заробљенике у којем ургира да не слушају никакву пропаганду, него да приступе националним одредима. У Штабу сам се видео и са Милованом Поповићем, који је био управник Завода за присилно преваспитање комунистичке омладине у Смедеревској Паланци. Сада је шеф Антикмунистичког одељења у штабу Драже Михаиловића.

Костић је дохватио шубару која је све време лежала на столу испред њега, али је већина добровољаца, занета његовим излагањем, није до сада ни приметила.

- Ову ми је шубару на састанку дао Дража. Нећу никад заборавити речи које је том приликом изговорио. „Ово шаљем господину Љотићу”, казао је. „Шаљем му моју шубару од срца, у знак пријатељства и братства, а у духу наше заједничке борбе.”

Застао је и обратио се четничким командантима.

- Имате ли вас двојица нешто да додате?

- Ти си ово врло лепо изнео - одвратио му је пуковник Љубомир Јовановић.

- Сада је већ касно, а нас двојица ћемо ионако говорити сутра на састанку на којем ће бити присутан и генерал Дамјановић - додао је потпуковник Пазарац.

- Пре него што се растанемо - јавио се опет Бошко Костић - желео бих да вам пренесем један мали детаљ, који много говори о Дражи Михаиловићу као човеку. Знајући да им недостају и најосновније ствари, поред лекова за болеснике од којих су неки имали тифус, понели смо и један килограм шећера и два килограма сахара. Када је генерал Мирослав Трифуновић видео шећер, обрадовао се. „Сада ћемо бар имати чиме да сладимо кафу”, казао је. Међутим, Дража га је прекинуо. „Не, то мора одмах да се однесе болесницима.” „А сахарин?” питао је опет Трифуновић. „И то је за болеснике и рањенике”, одвратио је Дража.

Просветари су остали будни дубоко у ноћ у својим спаваоницама. Скупљени у групице, препричавали су узбудљиве догађаје минулог дана.

- Само смо у сну могли да се овако нечем надамо - говорио је један просветар из Петог пука.

- Штета што се то није остварило пре две-три године - додао је младић из Првог пука. - Да смо били сложни, не би Тито данас био у Београду.

- Чак и да смо се сложили, Черчил и Рузвелт би нас ипак продали Стаљину - јавио се један другопуковац.

- Да је Дража прешао у Босну на крају четрдесет прве, као што су му Недић и Љотић саветовали - није се дао првопуковац - Тито не би могао да ојача у Босни. Остао би само са неколико хиљада својих србијанских партизана с којима је побегао из Чачка и Ужица. Ми бисмо данас, заједно са четницима, владали планинама Србије, Босне, Херцеговине и Црне Горе. Савезници би у томе случају морали да рачунају са свима нама, а не са Титом, који би до сада имао са собом само још неколико стотина комуниста.

- Како било да било - закључио је разговор петопуковац - хвала Богу да је и овако испало.

Следећег дана, по подне, просветари су били позвани да се опет скупе у сали за предавања.

Првих неколико редова столица били су резервисани за четничке и добровољачке официре.

Слободан је седео између Душка Стефановића и Воје Цветковића. Иако су чекали преко пола сата на официре, у сали је све време владала потпуна тишина.

Најзад су дошли официри и попунили прве редове. Тек после десетак минута на бини се појавио генерал Миодраг Дамјановић, човек високог раста и одмерених кретњи. Одмах за њим је ушао генерал Матија Парац са војводама Ђујићем и Јевђевићем, пуковником Љубомиром Јовановићем и потпуковником Синишом Пазарцем. На крају су видели и потпуковника Димитрија Љотића како улази са Бошком Костићем и Ратком Парезанином.

На појаву Дамјановића, официри и просветари су и без икакве команде устали као један човек.

Кад су сви посадали, и они на бини, и они доле у сали, генерал Дамјановић је полако устао и почео да говори тихим, али чврстим гласом.

- Господо официри, подофицири и редови, доносим вам поздраве из слободних планина Босне поносне од генерала Драже Михаиловића, министра Војске и морнарице Краљевине Југославије, и свих наших храбрих бораца.

Објаснио је укратко да су све националне снаге Срба, Хрвата и Словенаца уједињене под једну команду. Он је постављен од генерала Михаиловића да буде командант истакнутог дела Врховне команде Краљевине југословенске војске у Словенији.

- Тако удружени - завршио је своје излагање - бранићемо западни простор Краљевине Југославије од комунистичких хорди, а ускоро, кренућемо сви заједно да ослободимо нашу лепу престоницу и да у њу доведемо младог Краља Петра Другог Карађорђевића.

Његов говор је био пропраћен дугим аплаузом.

Представио је затим човека онижег раста и мршаваг, избораног лица, који је седео десно од њега, као генерала Матију Парца, команданта хрватске армије.

Генерал их је у неколико реченица поздравио у име „Хрвата-Југословена”, који су се у овом „братоубилачком рату” борили у четничким и добровољачким редовима против усташа и комуниста.

Поздравља уједињење свих националних јединица и са нестрпљењем чека дан доласка „Његовог Величанства”.

И он је био поздрављен дугим тапшањем.

После хрватског генерала говорио је пуковник Јовановић и на крају, потпуковник Пазарац.

Њих двојица су поздравили добровољце као „изврсне борце”, са којима су се они „и у Србији заједнички борили против непријатеља српског народа”, како је то нарочито нагласио потпуковник Синиша Пазарац.

После последњег говорника, пошто су они на бини поче-

ли да устају, просветари, а са њима и добровољачки официри су се згледали између себе. Очекивали су да ће и Димитрије Љотић казати неколико речи.

- Љотић! Љотић! - викнуо је неко од просветара снажним гласом.

Љотић је застао, погледао просветара и једним енергичним покретом руке дао до знања да не намерава да и он говори.

Помало разочарани због тога, добровољци су најзад ћутке напустили салу.

Просветарски курс је трајао још само једну недељу после дана када је званично објављено уједињење. Стигла је изненадна вест да се курс пре времена прекида и да се просветари морају да јаве својим јединицама у року од двадесет четири сата.

ПОЛАЗАК

*Чуј, вођо, завет оmlадине,
ми твоји смо а ти си наши,
са осмехом ће свак да гине,
чим заповест за борбу даи...*

„Певамо ми са одушевљењем, из дубине груди и из дубине душе”, записао је Слободан Спасојевић касније ситним словима у малу, танку бележницу црних корица. „А он, на кога се односе и коме су упућене те речи, жури, жури да што пре измакне кроз ретки шумарак. Њему, нашем драгом Учитељу, оличење скромности, увек је било непријатно - неколико пута је узалудно покушавао да нас заустави - када бисмо ми после састанка са њим, пуни вере и снаге која је из њега зрачила, запевали ту песму, њему посвећену. Чим би одјекнуле прве речи, он се одмах некако ужурбано удаљавао.

Данас је као и увек лепо говорио, а затим се опростио са нама. То је уједно био и последњи час просветарског курса и његов опроштај са нама, пред полазак на, како смо га ми прозвали не знајући куда идемо, 'Велики терен', који је изненада искрснуо.

Много је нама користио овај курс. Њега су похађали готово сви просветари и васпитачи корпуса. Сада смо први пут искупљени на једном месту. Имали смо прилике да се упознамо и да измењамо мисли. Упознао сам много дивних младића, правих добровољаца.

'Главни циљ овога курса је', говорио нам је Учитель, 'не да скупите нека знања, него да осетите Бога и ступите у везу с Њим'.

И стварно, преко њега и кроз њега, код кога речи нису биле само речи, него је и он цео стајао иза онога што је проповедао, ми смо заиста осетили Бога.

Изненадна предстојећа акција прекинула је курс и ми се још у току сутрашњег дана имамо да јавимо у своје јединице...

Кад смо завршили песму и Учитеља изгубили из вида, изашли смо из мале ретке шуме на падини.

Груди обузима стрепња. Само њега да не изгубимо. Боже, буди му на помоћи.

Почели смо се груписати по пуковима и договарати како да се најбрже пребацимо до наших јединица. Неке групе већ полазе за варошицу где су нам смештене касарне. Опраштамо се с њима, рукујемо се и љубимо. 'Нека је са срећом.' Теško нам је да се растајемо - као да се нећемо никад више видети. За ових десетак дана свикли смо једни на друге, упознали се, заволили. А иначе, предстоје нам тешки и бурни дани, после којих долази оно неминовно: 'знаш ли да је погинуо тај и тај друг?' с киме си толико пута измењао мисли и поделио толико тешких и толико лепих часова.

Али и поред свега тога, расположени смо. Није шала већ толико времена бити удаљен од својих јединица, од старих другова. Па онда, колико лепих и интересантних ствари имамо да пренесемо од оног што смо чули на курсу!

И ова акција, која је тако изненада искрсла, голица нашу радозналост. Нико не зна куда ће се ићи и зашто. Покаткад се неко усуди па каже: 'Можда се више и нећемо враћати у базу, само кад једном кренемо. Можда ћемо из ове акције кренути за Србију...' - Нико не противуречи. Сви бисмо ми то желели.

Наша група просветара Трећег пука кренула је ка варошици међу последњима. Наши воз креће око поноћи, а сада је тек десет пре подне.

Стигли смо у касарну, спаковали спрему и примили суву храну за два дана.

Око девет часова увече кренули смо на железничку станицу кроз Илирску Бистрицу... Остављамо на станици неколико другова да нам чувају спрему, а ми улазимо у малу кафану преко пута станице. Кафана је празна. Распоређујемо се око великог стола на сред просторије и почињемо са препричавањем утисака које смо стекли на курсу... Разговор је жив и срдачан.

Око десет часова улази капетан Миодраг Најдановић, доскорашњи командант нашег Трећег батаљона. Он је премештен у Илирску Бистрицу из Трећег пука за време курса. Све што смо чули пре неколико дана било је да је између њега и пуковског команданта дошло до неслагања и да је он морао да поднесе оставку. На њему се види да је нерасположен и да се труди да прикрије то своје нерасположење.

Пошто је седео са нама неко време, диже се да иде. Отац Радован, Славко Контић, Душко Стефановић, Воја Цветковић и ја, излазимо да га испратимо. Дошао је бицикл и док он гура бицикл, ми идемо са једне и друге стране њега. Почиње да нам прича о својој тузи што је напустио ба-

таљон, који је он изграђивао, провео кроз многе борбе и довео из Србије. Отишао је зато што није могао да се сложи са ко-мандантом пука, мајором Јоџом Добросављевићем. Понудили су му батаљон у неком другом пуку, али он не може да га при-ми. Осећа се одговоран за људство које је он довео из Србије и само са њим хтео је да се врати у Србију. Тешко му је. Глас му подрхтава док говори.

И нама свима је жао капетана Најдановића јер нам је позната његова вредност. Целим својим бићем је предан до-бровољаштву. У очима су му сузе. Његов батаљон први пут иде у акцију без њега.

Кроз свест ми пролећу сцене из борби око Мионице, Ва-љева, дуж Дрине. Чини ми се да чујем његов звонки глас: 'На-пред добровољци!... У стрелце!... Ко је с нама?...'

Шетамо по перону... Улазим у станичну зграду. Свуда је мрак због опасности од авиона. У чекаоници маса света, нај-више жена и девојака. Кроз полумрак назире се контуре сави-јених леђа, опуштених глава. Седе на великим дењковима, ран-чевима; свуда око њих корпе, изувезиване кутије. Све је пуно хране које нема у овим крајевима крша и вртача, него се мора, уз велике теškoће, доносити из даљине.

Често сам се дивео овим женама Истре, навикнутим на вечиту борбу са природом, кад сам их свакодневно сретао где мирно и стрпљиво, у малим групама, са тешким ранчевима на леђима, преваљују пешице десетине и десетине километара.

Скупљамо се око наше спреме и, као и увек кад се скупи група добровољаца, отпочиње песма. Кроз тиху ноћ разлежу се сигурно и моћно звуци корачнице.

Најзад, око пола сата после поноћи, стиже и воз. Маса света што је до сада дремала у чекаоници и испред зграде, наваљује на вагоне, али све је препуно. Трчи се од вагона до ва-гона, довикује се, али места нема нигде. Композиција је дугач-ка; вагони путнички, теретни, отворени, али места нема. Настаје комешање. Опет се трчи, чују се већ очајни узвици. Једна бака, слабачка и смежурана, погрбљена од година и ве-ликог ранца на леђима, држи за руку малог дечка и беспомоћ-но гледа пуне вагоне посред трке, бришући сваки час марами-цом, коју држи у оној слободној руци, очи и нос.

И ми никако не можемо да нађемо место, иако смо већ не-колико пута обишли целу композицију. Најзад је неко од наших пронашао један полупразан, отворен вагон. Једва смо се испели и сместили између неких делова од гвожђа, сандука и пуних ца-кова.

Наједном чујемо одоздо глас Душка Стефановића. Тра-жи да направимо места за ону баку и малог дечка. Стискамо се лево и десно. Једва смо је некако успели да унесемо у вагон

преко високе оgrade. Са дечком и ранцем је ишло много лакше.

Савијам се у клупче на некој гвозденој плочи и покушавам да се загрејем.

Почињу опет теškoће и свакојаке незгоде, размишљам. Како је мало било одмора и безбрижног живота. Свега десе-так дана. Боже, шта нас све још чека?

Локомотива писну. Хвала Богу, крећемо. Хладан ветар све јаче реже. Једва успевам да спречим дрхтавицу, која на махове обузима цело тело. Трудим се да заспим, али не могу. У свести ми искрсавају слике са курса, затим поједине речи Учитељеве, и то тако јасно, да ми се чини да их он сад баи, у овом моменту, изговара.

Видим и Дамјана и чујем његове речи...

Пролазимо кроз неке станице. Са једне и друге стране промичу кршеви, тамни, огромни и ћутљиви. Неко почиње пе-сму. Прихватимо, али је ваздух и сувише оштар и хладан за певање. Престајемо. Отац Радован се нешто орасположио и прича све неке занимљиве ствари из свога живота у Срем-ским Карловцима, где је предавао догматику и друге предме-те у Богословији. Ја се боље намештам на гвозденој плочи, ћутим и слушавам. Глас оца Радована почиње да се губи, стапа са хуком локомотиве и све скупа да нестаје, тоне негде у ду-бину. Хвата ме сан. Трзам се тек кад композиција стаје.

Мучићи! Циљ нашег пута. Ту је наш пункт. Истоварујемо прво баку са њеним унучићем и тешким ранцем, пуним кром-пира. Силазимо ужурбано, товаримо ранчеве на леђа и креће-мо према центру варошице, где су нам касарне. Улице пусте. Варошица спава. Бат наших цокула некако језиво одзвања о тврди асфалт, реметећи гробну тишину. Хладни ветар је престао да дува. Небо је ведро, звездано. Свуда ледена хлад-ноћа: у металном треперењу звезданих ројева, у реду кућа са једне и друге стране друма, у високом, претећем крицу иза ку-ћа, у том чудном, тупом звецкавом одзвањању поткованих цокула - само у дубини душе није хладно. За неколико минута ћемо бити у нашој касарни, међу својим друговима. А сутра, или прекосутра, са Божјом помоћу кренућемо опет у борбе и ко зна, можда ће та акција, не прекидајући се, да нас доведе и до Србије...

Приближавамо се касарни. Очекујемо да се кроз ноћ раз-легне глас стражара који ће да нас заустави. Међутим, чује се само одјек наших корака. Нигде никога.

- Значи, наши су отишли - рече неко. - Јесте, наши су отишли.

Скинули смо спрему и искупили се око оца Радована да се договоримо шта сада да предузмемо. Пошто су наши веро-ватно у Клани, где је Први батаљон, одлучујемо се да крене-

мо пешице, а неколико другова који не могу пешичитити, један са рањеном ногом, остаће да нам чувају ствари, а ми, када стигнемо у Клану, послаћемо кола која ће довести и њих и наше ствари.

Пре него што ћемо кренути, окрећемо се да још једном видимо касарну, те зграде које су нас усред голог крша тако гостољубиво дочекале када смо уморни и изломљени, после дугих и крвавих борби, напустивши Србију, стигли у Истру. Жао нам је да се раздвајамо од њих. Када смо стигли, сметили су нас у зграде голих зидова, камених подова, без прозора, без постеља - без ичега, а за врло кратко време ми смо, готово из ничега, створили чудо. Касарне су одједном оживеле. Однекуд су искрснули балвани, даске, ексери. Ускоро су почеле да ничу постеље, клупе, столице, столови, зидови су украшени сликама наших великана, пејзажима, паролама... Зидови по пространим ходницима начичкани, врло лепо и пажљиво, уређеним зидним новинама. Собе су биле једнообразно намештене, чисте и уредне. У њима није било оне тако добро познате касарнске хладноће и укочености. Војник се у њима пријатно осећао. Па онда, читаонице, сале за приредбе... А сада, све је то напуштено.

У колони по један, на прописном одстојању, крећемо према Клани. Пут је несигуран. Са једне и са друге стране кривудавак друма, кри. Нас је око двадесет. Већина имају пушке, неки револвере. И ја такође имам само револвер. Сад ми је жао што нисам понео и пушку кад смо кренули на курс.

Пред саму зору, после неколико часова пешачења без застоја, стижемо у Клану. Улице мале вароши закрчене су нашом комором. Иако тек свиће, свуда је живот. Негде се прежу коњи, баи изведени из штале, негде се опет испрежу, уморни, опуштених глава, тек стигли однекуд. Кувари, опасани белим кецељама, сад баи примили следовање кафе и шећера, па се и они узмували са неким кутијама и гаравим лонцима. Журе се да ложе ватре и спремају доручак. Пред штабом пука, са пуном ратном спремом, постројена пратећа чета. Осамарени коњи са цевима тежких баџача, тежким митраљезима, сандуцима муниције. Лаки противоклопни топови. Неколико коњаника сад баи пристиглих, скидају се уморно са својих ознојаних коња. Око неког поручника, вероватно новајлије, пошто ми је непознат, искупила се група водника и под-официра и он им нешто живо објашњава.

Застајемо пред штабом. Прилазе нам другови. Почиње поздрављање, љубљење.

- Шта има ново? - питају нас радознано. - Куда се иде?! Ми, наравно, не знамо ни сами, а то смо исто очекивали од њих да дознамо.

Прво ми је да се распитам шта је са мојим батаљоном и мојом четом. Одговор је увек исти: 'Негде на положају'. Нико не зна тачно где.

Из канцеларије излази командант пука, мајор Добросављевић. Ручује се са нама и жели нам добродошлицу.

Јављамо се у штаб да смо стигли, затим се разилазимо. Комора и магаџин са десет-дванаест људи из моје чете, налазе се у варошици. Полазим да их потражим. Пролазим улицом поред дугог низа кола, између коњушара који воде коње, поред старог, олупаног камиона из којег се сад баи истоварују дењкови сена.

Негде већ готово сасвим при крају варошице, у једном дворишту отворене капије, видим омањег добровољца како нешто претура по колима пуним ранчева, сандука са муницијом. Препознајем га. Поднаредник Раде 'Чангајшек', рачуновођа моје чете. Прилазим му. Ту су и остали из чете. Магаџинер, опремар, кувар и неколико коњушара... И они излазе из ниске куће. Поздрављам се са њима и од њих дознајем да је чета на положају, четрнаест километара одавде.

Умивам се, улазим у кућу. По поду је прострта слама. Преко ње пребачена шаторска крила, ћебад, шињели. У углу пушке, торбице, неколико ранчева и једно седло. У супротном углу пећ, поред које стоји старица и пази на млеко да не искипи из великог лонца. Одмах до ње седи и греје руке старац са лулом у устима. Сигурно власник куће.

- Бог! - називам по словеначком обичају са врата.

- Бог! - одговарају у исти мах старци.

Мало даље од пећи, на грубо истесаној клупи, седи добровољац са завојем преко очију. То је Михајло Михајловић. Изгубио је оба ока.

Прилазим му и рукујем се са њим.

- Како си, Михајло? - питам га.

- Добро је.

- Познајеш ли ме по гласу?

Он се напреже. Боре на челу му се скупљају... Боре се разилазе.

Насмеши се и поново пружи руку.

- Ти си то, друже просветаре.

- Ја сам, Михајло. Како ти је?

Он уздахну.

- Добро је. Како је било, могло је бити и горе.

Иза његових леђа стоји Раде 'Чангајшек'. Ми се погледамо. Раде одмахну тужно главом.

Седам на клупу поред Михајла. Не разговарамо. Ћутимо обојица. Јадни Михајло, размислићам. Један од најбољих у чети. Храбар, честит, послушан, дружељубив. Једном ми је при-

чао о девојци у његовом селу, која је остала да га чека.

Неће је више никад видети.

У патролирању поред пруге, недалеко од Мучића, Михајло је опазио бомбу у трави. Хтео је да је преврне ногом, али тек што ју је дотакао цокулом, експлодирала је. Срушио се обливен крвљу. Касније је утврђено да му је бомба разнела оба ока.

Тако је слично страдао и Вујица Костић пре две године, баш на мој рођендан.

Добили смо једна кола за ствари које су у току дана стигле из Мучића и, у колони по један, крећемо из Клане. Са нама полази и једно топче којем је пукла осовина, па пошто је поправљена, треба да га ми спроведемо до положаја. Међутим, тек што смо изашли из варошице, осовина опет пуца. Враћамо га, а ми продужујемо пут.

Кривудава друм се постепено пење. Све више залазимо у планине. Хладно априлско сунце залази за сиве планине, које постепено постају све тамније... и већ су сасвим потамнеле. Црвенкасти облаци, разбацани изнад мрачних планинских врхова, све загаситији.”

ПАРТИЗАНКА

До дубоко у ноћ, поред ватре која је весело пуцкетала, Слободан Спасојевић је причао поручнику Гордићу, водницима Грујину и Благојевићу, као и четном нареднику Мујадиновићу о вестима из Илирске Бистрице.

Највише их је обрадовала вест о коначном обједињавању свих националних снага под командом генерала Драже Михаиловића.

- Једино што нисмо могли да сазнамо - казао је Слободан, завршавајући своје излагање - то је правац кретања, и главни разлог ове акције.

- И ми теби имамо сада нешто да испричамо - обратио му се командир, вадећи цигарету из своје сребрне табакере.

Слободан је приметио да су се остали осмехивали.

- Наша три пука, Други, Трећи и Четврти, заједно са две бригаде личких и далматинских четника, њих око седам стотина, идемо под командом потпуковника Радослава Таталовића у сусрет Павлу Ђуришићу, који је најзад одлучио да крене за Словенију. Има са собом око шеснаест хиљада бораца, свештеника, жена и деце. То је један разлог. Други је, у ширем размеру, заустављање главних партизанских снага које су кренуле према Белој Крајини, пуној локалних партизана, а у исто време и заједничка одбрана Љубљане.

- Вест о доласку Павла Ђуришића ме заиста радује, али што се тиче Беле Крајине, зар Словенци немају око четрнаест хиљада домобранаца генерала Лава Рупника и неколико јединица словеначких четника, под командом генерала Ивана Презеља?

- Словеначки народни одбор је, у оквиру Љогићевог плана за одбрану Словеније, изричито тражио наше ангажовање на овом терену.

Гордић је извадио секцију из ташне и при титравом светлу ватре почео да му показује прстима, између којих је држао запаљену цигарету.

- Сада смо овде, у планинама Снежника, близу старе југословенско-италијанске границе. Сутра изјутра крећемо са Четвртим пуком у правцу Презида. На нашем десном крилу је

Марисав Петровић са својим Другим пуком. Из Презида ћемо кренути према Купи, са надом да ћемо се тамо негде наћи и са војводом Павлом Ђуришићем.

Слободан је пажљиво слушао командирово излагање. Ово је било први пут да га је чуо, њега, човека кратких питања и још краћих наредби, да тако дуго говори.

- Можеш ноћас да спаваш под мојим шатором, а сутра, пре него кренемо, преузећеш свој вод од наредника Мујадиновића.

- Ко нам је нови командант батаљона?

- Капетан Ћирковић из Државне страже.

Већ је свануло кад је Љубомир пробудио Слободана.

- Устај, друже водниче, доручак.

Слободан се једва некако исправио. Шатор је штитио само од ветра, кише или снега, али не и од леденог планинског ваздуха.

- Где је командир?

- Он је устао још пре него што је свануло. Чета је већ спремна за покрет. Чим доручкујемо, крећемо.

Спаковао је брзо своју ратну спрему и изашао у јутро, блештаво од снежне белине.

Очи су му се брзо привикле на промену. Погледао је око себе једанпут, двапут. Она величанствена слика тамнозеленкастог неба, осутог са безброј треперавих звезда, и мрачних падина, са којих светлуца стотине ватрица, нестала је као да је никад није ни било.

Пред њим и око њега снежне падине, уоквирене прастарим шумама и разрушеним, нагорелим зградама. И поред огромности простора, учинило му се да све што га је прошле ноћи окруживало наједном се сузило, смањило и на неки начин постало обично и незначајно. Зачарана ноћ прохујала да се никад више не врати.

Љубомир му је посуо воду да се умије. Брзо је појео комадић хлеба намазан маргарином, пребацио ранац преко леђа и пошао да пронађе свој вод.

Добровољци из чете, већ под пуном ратном спремом, весело су га поздрављали.

- Друже Слободане - довикнуо му је Велизар кад је пролазио поред Грујиновог вода - какво те је зло натерало да дођеш овамо у овај снег и крш?

- Нестало ми дувана.

Велизар се слатко насмејао.

- Ето, да си нам писао, ми бисмо ти отписали да не долазиш.

Новаков и Драгнић, са осталима из његовог вода, такође су га дочекали насмејаних лица.

Једино је наредник Мујадиновић био озбиљан и послован. Слободан га је разумео. Мора да се осећао слично као и он што се осећао кад се Гордић вратио са командирског курса, а он му предао чету. Можда и горе.

- За мном! У колону по један. Пренеси: држи одстојање - узвикнуо је кад је кроз неколико минута дошло наређење за покрет.

Убрзо су избили на друм. Неко време су се кретали лако, путем утабаним од оних који су ишли испред њих. Међутим, мало-помало, друм је постајао све непроходнији. Ту и тамо био је оштећен, очигледно артиљеријом и тешким бацачима, и они су били присиљени да га обилазе, понекад у широком луковима, због непроходности терена. Све чешће су наилазили на оборена стабла, некад и по њих неколико, набацаних једно преко другог. С времена на време су морали да застају да би рашчистили пут и омогућили пролаз коњима и колима.

Ледени ветар као да је са сваком кораком постајао све хладнији и несноснији. Слободан је натукао шајкачу преко ушију и огрнуо се шаторским крилом.

Најгори су били дужи застоји. Заглавила се кола у неку рупчагу, теретни коњ пропао до трбуха кроз замрзнуту снежну површину, на неком савијутку нагомилана дебела стабла и гране. С једне стране провалија, а са друге високе хридине, тако да се нема куд заобилазити; пут мора да се рашчисти. Најближи добровољци скидају са себе ратну спрему, наслањају на њу пушке и са великим напором вуку стабла дуж пута, до неке колике-толике чистине, и ту их слажу једно преко другог.

Остали добровољци, увек на прописном одстојању, загрејани исцрпљујућим пењањем и силажењем, седају на своје ранчеве, згурени, глава увучених у рамена почињу да осећају како им се овлажена тела све више хладе и после неког времена незадрживо подрхтавају. Ледени планински ваздух продира немилосрдно кроз шаторска крила, шињеле и униформе.

Наредбе за покрет се дочекују са олакшањем, скоро весело. Само да се што пре изађе из овог замрзнутог вилајета.

Слободан се сећа Чемерне планине, којом су крстарили прошле године, отприлике у ово исто време. Исто су се овако пењали по снежним врлетима, упадали у снег кроз стврднуту кору, чекали на комору, на теретне коњиће...

„Ипак”, размишљао је, „ипак је ово још много теже”. Тамо, у Србији, ако ништа друго, знали су да ће кад-тад наићи на неко село или заселак, где ће их лепо и гостољубиво дочекати домаћини, где ће се осушити и огрејати, а често и нара-

зговарати са укућанима. Овде, као у некој каменој, леденој пустињи, нису видели ни један једини димњак из кога се извија дим.

„Још мало, још мало”, понавља у себи, „па ће и ово проћи и ми ћемо кренути тамо...”

Предвече, у једној дубодolini, која се пружала упоредо са друмом, разапели су шаторе уз саму ивицу прастаре шуме. Огромни, гранати борови задржали су својим широким гранама највећи део снега, тако да су могли само уз мало напора да га рашчисте и да на наслаге сувих иглица положићебад, и тако се колико-толико заштите од замрзнутог тла.

Чим су подигли шатор, у којем ће, поред поднаредника Новакова, пушкомитраљесца Кнежевића Гуслара и његовог помоћника, Спасоја, провести ноћ и Слободан, завукли су се у њега, испружили се на два ћебета, онако у шињелима и покрили се са преостала два.

- Само нам дај бар десет минута, друже водниче, да се мало одморимо - Новаков се обратио Слободану - пре него што почнемо да купимо суве гране за ватру.

- Немаш шта да ме питаш за тако нешто - осмехнуо се Слободан. - Ти си стари герилац и најбоље знаш шта треба да се ради под оваквим приликама. Сећаш ли се Медведника?

- Како да не - живуно је Новаков, али се одмах и сневеселио. - Чим се сетим Медведника, сетим се и сиротог покојног поднаредника Бојовића и његовог сокола који лети „ниско па високо”.

- И ја га се често сећам, и његове басине, а такође се сећам и студента теологије, Будише Ковачевића.

- Ко зна да ли је и он остао жив, онако рањен.

- Онда сте вас двојица пронашли неку сламу.

- Да - живуно је опет Новаков. - Само, лако је то било у Србији. Овде, сем камена, снега и ових пустих шума, нема нигде живе душе.

- Хоћемо л' скоро за Србију? - јавио се Кнежевић Гуслар.

- Па већ смо ми пошли у том правцу. Је л' тако, друже Слободане? - одговорио му је Спасоје.

- Тако је. Бар за сада крећемо у том правцу... Ко тебе тамо чека, Спасоје?

- Отац и мајка, млађи брат и старија сестра.

- Што не кажеш да те чека и девојка? - јавио се опет Кнежевић.

- Па то се разуме. У нашим годинама сваког од нас чека или венчана жена или девојка.

- У Србији се сељаци, исто к'о и код нас у Банату - казао је Новаков - жене и удају још од седамнаест-осамнаест година.

- А ти, друже поднаредниче - ословио га је Кнежевић - имаш ли ти кога?

- Има он на сваком прсту по једну - насмејао се Слободан. - Је л' тако?

- Неће бити баш толико... а ти, друже просветаре?

„Сад шта могу”, помислио је Слободан, „морам да им кажем”.

- Свакако. Чуо си шта је Спасоје рекао. Све нас чека по неко... па и мене.

- Шта мислиш, кол'ко ће нас оне чекати? - уозбиљно се Новаков и онда додао тише: - А можда ће се и поудавати за неке комуњаре.

- Како која - одговорио је замишљено Спасоје.

Слободан се извукао испод ћебади.

- Морам да обиђем чету.

- Зашто целу чету, кад имаш свој властити вод?

- Немој да заборавиш да сам ја још увек и четни васпитач.

По осталим водовима неки су већ ложили ватре, док су други пристизали из шуме са нарамцима изломљених сувих грана.

И поред општег замора и несносне хладноће, добровољци су се јављали Слободану весело, а неколицина је на неки начин дошла до дувана, па су га нудили да „завије једну”.

Слободан опет осећа да их је захватило оно старо, свечано расположење које их је пратило у Србији при одласцима на терен, или пред улажење у борбу. Чинило му се сада као да је то нарочито расположење било једва видљиво када су раније, овде у Истри, далеко од својих кућа, полазили на сличне задатке.

„Овако некако”, размишљао је гледајући ведре лица, „мора да су се осећали и њихови очеви пред пробој Солунског фронта.”

- Неки овде причају - јавио се Бора Брка кад је стигао до Грујиновог вода - да смо кренули за Србију.

- И ја сам то исто слушао, али сам чуо и то да идемо пред војску војводе Павла Ђуришића, да се и са њим ујединимо, као што смо се ујединили са Ђујићем и Јевђевићем.

- Да ли је истина да смо сада под Дражином командом? - питао је Вељко Глумац.

- Јесте, истина је.

Око Слободана се искупио цео Грујинов вод.

Објаснио им је укратко шта је све чуо од Дражиног изасланика, генерала Дамјановића, четничких команданата Парзарца и Љубе Јовановића, као и од Љотићевог секретара, Бошка Костића. Није пропустио ни детаљ, о шубари, коју је Дража послао на поклон Димитрију Љотићу.

- Само ми још нешто није јасно - зауставио га је Бора Брка кад је хтео да пође. - Ако смо од сада Краљевска југословенска војска у отаџбини, то значи да од сада нисмо више српски добровољци, него југословенски војници. Је л' тако?

Слободан је прелетео погледом преко добровољаца. У очима им се видела радозналост.

- Не знам како ти, Боро, али ја знам да ћу се трудити да у своме срцу останем увек српски добровољац, човек добре воље.

- Тако и ја - казао је неко.

- И ми ћемо... - јавило се њих још неколико, док су остали одобравали главама.

- Наравно - додао је Слободан - под командом генерала Драже Михаиловића, министра војске и морнарице Краљевине Југославије.

Оставио их је насмејане и задовољне.

Обишао је затим и вод Милутина Благојевића.

Они су углавном већ чули од Бране Стаменића о чему се ради, али су хтели да им и он лично још једном „све отпочетка” исприча.

Пренео им је укратко оно исто о чему је говорио и Грујином воду.

Док се враћао, наједном се разлегла песма из правца где су били смештени Грујинови добровољци.

*Нови дух и нове снаге
носи сада,
Краља Петра
војска млада...*

Песму је прихватио Благојевићев вод, а одмах затим и Слободанов.

Ускоро су запевале и остале чете, па батаљон и најзад, на много већој удаљености, огласио се и Четврти пук, а одмах за њим, једва чујно, и Други пук.

Слободан је зашао у снег и измакао се двадесетак корака од свога вода да би могао боље да чује оне у даљини.

Осврнуо се око себе. Био је окружен снежном белином, посивелом у сутону и оивиченом тамним шумама, по чијим ивицама су почеле да се светлуцају ватре.

Кроз ледену тишину, негде јаче, негде тише, негде једва чујно, разлегала се добровољачка корачница, одбијала се о камене хридице, клизила преко замрзнутих снежних површина и продираше дубоко у мрачне, столетне шуме.

„Ово је први пут”, помислио је, „да сва три пука певају исту песму у исто време и на истом простору.”

Подигао је поглед према загаситозеленастом небу и брзо

се прекрстио.

„Боже, помози нам!”

Пред шатором је буктала ватра од сувих грана. Из ње се, заједно са пријатном топлином, ширио мирис боровине и смоле.

- Друже водниче, зар ми последњи чујемо све о Дражи и о уједињењу! - узвикнуо је поднаредник Новаков, прекидајући певање, чим га је опазио како им се приближава.

- Последњи ће бити први - насмејао се Слободан. - Вама ћу све у детаље.

Вод се брзо окупио око ватре и Слободан је одржао реч. Испричао им је опширно о говорима генерала Дамјановића и Парца, Синише Пазарца, Љубе Јовановића и Бошка Костића.

Кренули су у само свитање. Преко ноћи ветар је престао да дува.

Кроз сат-два почели су да силазе са планине. Снег је постајао све тањи, а ваздух све топлији.

Око подне, негде испред њих, почиње пушкарање. Прво по метак-два. Кроз неколико минута заштектали митраљези, а одмах за њима огласили се и тешки бацачи.

И нехотице убрзавају ход.

- То је Други пук примио борбу - проноси се колоном.

Пут је све чистији и они се крећу много брже.

Ускоро нестаје снег. Испред њих зеленкасте планине, већином пошумљене. Далека борбена хука постаје све гласнија.

Талијански друм су већ одавно оставили иза себе.

Залазе у ретке букове шуме. Пуцњава и експлозија испред њих преносе се на десно крило, а после извесног времена и на лево. Меци почињу да звижде високо изнад њихових глава.

Долазим наређење за застој.

Командир се враћа са конференције са командантом батаљона, и позива воднике.

- Четврти пук води борбу - почео је да им објашњава. - Други пук се креће, под борбом, нешто удесно од нас за Чабар, а ми идемо право за Презид. Пред нама су локални партизани које ћемо лако растерати. До вечерас морамо, заједно са Четвртим пуком, да стигнемо до Презида. Кад се сударимо са партизанима, Грујин ће да држи центар, ти ћеш, Милутине, лево крило, а ти, Слободане, десно. Десно од тебе биће чета потпоручника Ристића.

Наставили су колоном по један, са тројком у извидници и по једном на боковима.

Кроз десетак минута тројка из претходнице враћа се трчећим кораком.

- Наишли смо на њихову колону - вођа тројке говори задихано командиру. - Срећа што су гласно говорили, па смо их ми први приметили.

- Пренеси: развијај се у стрелце! - наређује Гордић полугласно - и узимај заклон.

- У стрелце, трком! - Слободан чује свој пригушени глас. - Држи одстојање... Хватај заклон.

Нису дуго чекали. Партизани наилазе на Грујинов вод.

Немају претходницу. Гласно се довикују. Смеју се.

- Пали! - проломи се Грујинов глас.

Заштекташе пушкомитраљези, праснуше бомбе. Неколико метака звизнуше изнад њихових глава.

- Напред добровољци! - чује се командиров глас.

- Напред, напред! - виче и Слободан са водницима и десетарима.

Истрчали су до ивице шуме. Испред њих широка чистина.

Могли су још да виде како партизани журно увлаче неког, мртвог или рањеног, у шуму са друге стране чистине и у следећем тренутку нестају између дрвећа.

- Чета ст-ој! - чује се опет командиров глас. - Слободане, у претходницу са целим водом!

Слободан показује Новакову да крене напред са својом десетином. Чим је десетина претрчала двадесетак корака, он се диже, показује одељењу лаких бацача из свога вода да остану где су, спремни за акцију, а он, заједно са Драгнићевом десетином, претрчава преко брисаног простора и обилази положај Новакова.

Наједном, са ивице шуме, која је била још око педесетак корака од Слободановог вода, партизани, очигледно сређени и развијени у стрелце, отварају брзу ватру.

Добровољци падају у траву и заузимају заклоне.

„Шта сада?“ мисли Слободан.

Кроз свест му искрсава слика Велизара како на Медведнику пребацује човека по човека из своје десетине.

- Поднаредниче! - виче Новакову, показујући му руком према шуми - пребацуј десетину.

Окреће се Драгнићу.

- Одмах за њим. Један по један.

С леве стране, нешто уназад, Грујинов и Благојевићев вод туку брзом паљбом. Та паљба им олакшава наступање и они кроз неколико минута, са Слободаном на челу, заузимају положаје на супротној страни шуме.

Осврнуо се за тренутак и видео како остали добровољци из чете, у стрељачком строју, притрчавају новоосвојеном положају. Одахнуо је.

Сад му је тек постало јасно да је цела чета посматрала

његово маневрисање. Испало је да зна шта ради, иако је пред њима очигледно била нека мања и неискусна партизанска јединица.

Наставили су колоном по један уским, колским путем, кроз стару, густу шуму.

- Нестали су као у земљу да су пропали - поднаредник Новаков се тужи Слободану на првом одмаралишту после судара, дугој чистини на којој се између жућкасте, кратке траве и по којег закржљалог жбуна, помаљају искошени слојеви тамносивог стења. - Они наши партизани из Србије и Босне не би се баш тако лако разбегли.

- Шта је то, друже поднаредниче? - Слободан није могао да се уздржи, него се гласно насмејао. - Теби као да је жао што овде нема оних „наших“ партизана.

- Није да ми их је жао... - почео је да се правда Новаков, али је зато застао усред реченице.

- Сто-ој! - разлегао се шумом нечији глас. - Не мрдај ако ти је живот мио!

Добровољци су скочили са својих ранчева и дохватили пушке.

Глас је долазио негде са чела колоне.

Слободан је са својим водом био у заштитници батаљона, који се кретао са комором испред њих, али нешто удесно, широм путањом. Гордић је са Благојевићевим водом ишао на чело чете.

- Драгнићу - наредио је десетару - пошаљи тројку у заседу, на педесетак корака иза нашег вода, да нам штити леђа.

Стајали су десетак минута са пушкама на готовс, док није дошло наређење са чела колоне.

- Водници, напред!

Слободан је прошао цео Грујинов вод и на крају Благојевићев, праћен радозналим погледима добровољаца.

На челу колоне видео је командира, двојицу водника и малог војника Милошевића из Маркушице са својом тројком, како стоје око некога у кругу.

Тек кад им је пришао, видео је да је тај „неко“ млада партизанка у новој енглеској војничкој блузи, јахаћим панталонама и добро изгланцираним чизмама. На глави је имала мало удесно накривљену партизанску капу са црвеном звездом. Од левог рамена, преко благо уздигнутих груди, пружио се узани кожни упртач, причвршћен за опасач о којем је висила празна револверска футрола.

До ње је стајао Милошевић, пушке пребачене преко леђа, док је у десној руци држао америчку митраљетку Томсон, а у левој револвер.

Девојка је била бледа. Доња усна јој је с времена на време подрхтавала.

Кад је командир видео да је и Слободан стигао, осмехнуо се и обратио водницима.

- Звао сам вас да вас упознам са госпођицом. - Окренуо се према њој. - Или би више волели да вас зовем „другарица”? Каже нам да је партизански курир... Ово је мој водник, Милутин Благојевић, а ово је водник Рајко Грујин. Знам да ће вам бити интересантно кад сазнате да је он радник по занимању, касапски помоћник. Овај овде, што вам се овако љубазно смешка, то је Слободан Спасојевић, свршени матурант, такође водник у мојој чети... Од ње смо сазнали да је родом из Загреба, да јој је отац био лекар кога су усташе, одмах првих дана по доласку Немаца у Загреб, ухапсили, док је њу, онда девојчицу од тринаест година, и њену мајку, сакрила једна породица... - опет се обратио партизанки. - Ви им испричајте шта је даље било.

Девојка је говорила слабим, испрекиданим гласом. Та породица, муж Хрват и жена Српкиња, набавила им је лажне документе са измишљеним именима. Живеле су у вечитом страху док им се није пружила прилика да ухвате везу са партизанима и да им се прикључе.

Док је говорила, гледала је пред себе, у траву. Кад је завршила, подигла је главу и први пут прешла погледом преко доброваца.

- Шта бисте ви радили - почела је нешто чвршћим гласом - шта бисте радили да сте били у истој ситуацији као што смо биле мајка и ја... а да сте јеврејског порекла?

Настала је тишина, коју је прекинуо Гордић.

- Од ње смо дознали да је послата из штаба њене бригаде као курир, да извести неке локалне јединице да ових дана очекују делове Четврте армије и елитне Прекоморске бригаде. То одговара и нашим обавештајним изворима.

Док је девојка говорила, Слободан ју је, као и остали око ње, радознано посматрао. Била је витког стаса, униформа јој је прикладно стајала, правилних црта лица, крупних, тамних очију. Тамна, кратка ошишана коса, пресијавала се плавкастим сјајем.

Пред очима му је искрсла слика портрета младе девојке, у уљу, коју је виђао у кући свога даљњег рођака, Ђоке Недељковића. И она девојка, дуге таласаве косе, у летњој хаљини, са цвећем расутим преко крила, мора да је била Јеврејка, као и ова партизанка. Где је она сада... ако је жива?

Сетио се и Едите, увек веселе и насмејане колегинице из седмог разреда гимназије, како ју је видео, одмах некако по доласку Немаца, у Добринској улици, озбиљну и потиштену, са жутом траком на левом рукаву, на којој је црним словима

писало ЈУДЕ.

Тргао га је оштар командиров глас.

- Шта бисте ви урадили да сте ухватили једног од нас?

Девојка је поново оборила главу. Није одговорила.

Командир се окренуо водницима.

- Кад полазимо у борбе, никад вас не питам шта треба да се ради. Сад вас питам. Почећу од тебе, Слободане. Шта ћемо са њом?

Слободан је поћутао тренутак-два.

- Пре свега, требало би да јој одговоримо на њено питање.

- Шта бисмо радили да смо ми Јевреји?

- Да.

- Ми имамо неколико њих у добровољцима - казао је Милутин Благојевић - под измишљеним именима, а има их исто тако и код војводе Ђујића, колико ја знам, а можда их има и више.

- Шта ти кажеш? - командир се окренуо Грујину.

Грујин је одмерио партизанку једним дугим погледом.

Она је подигла главу и њихови погледи су се срели. На грубом водниковом лицу, још грубљем и суровијем од оног ожиљка који је добио од партизанског метка у борби у којој је погинуо стари ратник поручник Чавић, није било никаквог израза.

Партизанка као да је још више пребледела. Спустила је нагло главу, а доња усна јој је видно задрхтала.

- Ала је лепа, као уписана... Штета - почео је Грујин полако, одмерено, развлачећи речи. Окренуо се одмах затим Гордићу. - Ја гласам да је пустимо.

- У војсци нема гласања - љутнуо се командир. - Ја вас тројицу питам само за ваше мишљење. Ја ћу донети коначну одлуку. Шта ти кажеш, Благојевићу?

- Ја бих је пустио - одговорио је водник без колебања.

- Ти, Слободане, ти се ниси још изјаснио.

- И ја сам за то да је пустимо. Шта друго да радимо са њом?

Гордић се полако окренуо Милошевићу.

- Ти си је живу ухватио. Шта би ти са њом урадио?

Мали војник са Томсоном у једној руци и револвером у другој, заузео је став мирно.

- Господине поручниче, ја бих је пустио. Овако млада... још скоро дете.

- И лепа - додао је Грујин.

Слободан је приметио да су се Милошевићеве очи заводњиле. Сетио се како је у акцији на Медведнику, онако онижег

раста, и поред свег напора почео да заостаје кад су јуришали на чуку коју су држали партизани. Гледа га како скида ранац и баца га низ падину, а он, сав срећан, стиже своје другове.

Гордић се опет обраћа Слободану.

- Ето ти митраљетка. Ти си једини водник у батаљону који још нема...

- Опростите, господине поручнике - упада му у реч Слободан - зар није обичај да онај ко зароби оружје да га, ако жели, задржи?

- Шта кажеш на то, Милошевићу?

Милошевић се опет исправио и стао „мирно”.

- Не, господине поручнике, нека га друг Слободан узме, он је водник... Ја бих, ако може, задржао овај револвер.

- Добро. Твој је.

- Немојте да ми замерите, али, да ли може и футрола?

Тражили су од партизанке да се отпаше и извуче футролу из опасача, што је она одмах, док су јој прсти подрхтавали, и учинила.

Командир је узео од Милошевића томсонку и пружио је Слободану, уједно му објашњавајући како се њоме рукује.

- Своју пушку остави овде. Један од добровољаца ће је носити док не наиђемо на комору. - Окренуо се партизанки. - Ми не убијам заробљенике. Да смо вас ухватили у Србији, послали бисмо вас у Завод за преваспитавање омладине у Смедеревској Паланци... Ти је, Слободане, спроведи до зачела твога вода, па је пусти нека иде куд је кренула.

- Разумем, господине поручнике! - узвикнуо је весело Слободан и заузео став мирно.

Док је спроводио партизанку, митраљетком пребаченом преко рамена, размишљао је са уживањем како ће овај сусрет са њом, и њено пуштање на слободу, описати једног дана оцу Радовану, који га је некад опомињао да га шаље у чету у којој су официри и подофицири „врло груби... и донекле неотесани младићи...”

Док су пролазили поред колоне, добровољци су устајали са својих ранчева да боље виде партизанку, али нису правили никакве гласне примедбе. Чак ни Велизар није ништа добацио.

Кад је дошао до свог вода, Слободан је тражио од Новокова да повуче тројку из позадине.

Док су чекали долазак тројке, девојка као да се мало ослободила. Подигла је главу и неколико пута прелетела погледом преко добровољаца.

- Зар ћете ме заиста пустити? - прошапутала је у једном тренутку.

- Чули сте шта је наш командир казао.

- Ко сте ви? - питала је одмах затим.

Слободан се осмехнуо.

- Ми смо српска војска генерала Милана Недића, добровољци. Наши непријатељи и они који су погрешно обавештени зову нас „љотићевци”.

Кад се тројка вратила, Слободан се обратио своме воду:

- Командир је наредио да пустимо ову партизанку на слободу.

Пошао је са девојком још двадесетак корака, до краја колоне, и показао јој руком према ивици шуме.

- Слободни сте да идете.

Девојка је пошла корак-два, али је нагло застала и погледала око себе, очигледно узбуђена.

- Нећете ми пуцати у леђа? - једва је изговорила.

- Не брините, нећемо - казао је Слободан и отпустио је до шуме.

Девојка је погледала Слободана некако молећиво.

- Сад вам верујем - обратила му се нешто чвршћим гласом, али је још увек стајала на истом месту. - Да ли би... да ли бисте били тако добри да ми вратите моју митраљетку?

Слободан се насмејао.

- Е, то не можемо. Тако далеко не можемо ни ми да идемо.

- Како да им се појавим без оружја? Ко зна шта ће ми урадити.

Слободан је слегнуо раменима.

- Кажите им шта је било.

Окрнула се и пошла полако, несигурним кораком. Пре него што је зашла дубље у шуму, још се једном окренула.

- Хвала вам - казала је, овога пута се осмехујући. - Ви сте права војска. Зато ћете... зато ћете ви на крају и победити.

У следећем тренутку нестала је између жбуња и дрвећа.

Кад се враћао, сусретао се са насмејаним лицима добровољаца. Колоном се већ пронео глас ко је та девојка, одакле је и како је доспела у партизане.

Кроз неколико тренутака дошло је до наређења за покрет.

НА ДОМАКУ КУПЕ

- Данас је петнаести април - казао је Новаков Слободану пошто су се сместили у једној кући на крају Презида. - Потпуно сам изгубио везу са временом, па сам питао овог нашег домаћина, Словенца. Ја сам мислио да смо већ негде у почетку маја, а и сунце огрејало. Ових неколико дана ми се отегло, као да је читав месец прошао.

- Много смо тога прошли и доживели у последње време, па изгледа да је и више времена прошло - сложио се Слободан.

Следећа два дана Трећи батаљон је био распоређен по положајима, високо изнад Презида.

Патроле, у јачини вода, већ су неколико пута наилазиле на мање партизанске јединице, које су при додиру отварале јаку ватру, али су одмах затим нестајале у густим шумама.

Крећући се по околним селима, запленили су, поред партизанских архива, и велики број канцеларијског материјала, неколико писаћих машина, гештетнера, чак и један лаки тенк. Партизани су несумњиво били у повлачењу.

Другог дана пошто су стигли до Презида, шеснаестог априла, поручник Гордић је саопштио својим водницима да потпуковник Таталовић, главни заповедник ове акције, има податке да се Павле Ђуришић приближава Купи.

Дошло је наређење да ће ту, на положају, дочекати зору. Благојевићев вод ће штитити целу чету. Осталима се налаже да се сместе како најбоље знају, и да се одмарају, јер ће за сат-два кренути у напад.

Слободан је погледао око себе. Налазили су се у реткој, буковој шуми. Искупио је нешто сувих гранчица и сувог лишћа и направио какав-такав лежај, на који је простро шаторско крило. Под главу је ставио ранац, а он се покрио шињелом и ћебетом.

Чим је легао, заспао је тврдим сном.

- Пренеси: буди се! Спреман за покрет - тргао га је глас добровољца до њега.

Тешком муком је отворио очи. Већ је свануло. Птице су

весело цвркатале на гранама, а из даљине су се чуле потмуле експлозије.

„Ето”, помислио је док је једном руком посипао чутурицом воду у другу руку, да „опере прозоре”, као што је то говорио Велизар за ову врсту умивања, „чак се и птице привикле на рат...”

Пред њима су били партизански положаји које су они целу ноћ жилаво бранили.

- Данас морамо да пошто-пото пробијемо њихове редове - говорио је поручник Гордић својим водницима. - Наша ће чета да образује врх клина. Спремите људе за јуриш.

Слободан је позвао десетаре и пренео им командирове речи.

Кроз неколико минута дошло је наређење.

- Спреман за покрет. Бајонете на пушке!

Слободан је повео свој вод на десном крилу. Благојевић је био на левом, а Грујин је држао центар.

Патроле из Гордићеве чете, као и оне из других чета и батаљона, доносиле су сличне извештаје: испред њих су јаке партизанске снаге, добро наоружане и добро утврђене.

По подне, кренули су у одлучан напад. Партизани су се понели исто као и јутрос. Осули су оштру ватру и одмах затим се повукли на нове положаје.

Добровољци су после неколико километара добили наређење да се опет зауставе. Гордићева чета се нашла у малом селу.

Гордић је распоредио чету по кућама, поставио стражу и чекао на даља наређења.

Пред вече, док је Гордић стајао испред једне куће, окружен својим водницима и батаљонским просветаром, Душком Стефановићем, изненадио их је мајор Јоца Добросављевић са неколико официра из штаба пука.

- Шта ти мислиш, Гордићу, шта се то дешава испред нас? - ословио је командира, пошто је одвратио на поздрав. - Мени је ово њихово повлачење сумњиво.

- Јесте необично. Заиста би могао да буде неки трик.

- Нареди твојој ударној десетини - почео је командант пука, пошто је мало промислио - да се вечерас привуче њиховим положајима и да ухвати живог партизана. Морамо да сазнамо ко је испред нас и какве су му намере.

Велизар није могао да дочека да падне мрак. Немирно се шеткао испред своје десетине, која је чистила оружје, и сваки час погледао према небу.

Грујин му је позајмио своју митраљетку, а Слободан свој томсон Бори Брки. Неће носити пушкомитраљез, као ни шле-

мове и осталу ратну опрему. Из коморе је неко донео десет паропанак, које су одмах и обули, задовољно се смешкајући. Сви су у десетини, сем Велизара, били сељачки синови, који су носили те лаке и нечујне опанке целог живота.

Најзад је пала ноћ и Гордић је дао знак Велизару да крене.

Велизар је постројио десетину и наредио им да пребаци пушке преко леђа и да извуку бајонете из корица. Једино ће он и Бора носити митралетке у рукама, за сваки случај.

- Знате шта нас чека и шта се од нас тражи - казао је у пола гласа. - Сад, Боже помози! За мном!

Слободан је прешао погледом преко њихових лица. Бора Брка, Станиша Босанац, Кнежевић Гуслар, плећати Крман... Осмехивали су се уздржано, као да иду на какво весеље па неће да покажу онима који остају како су срећни што су баш само они изабрани.

Изгубили су се бешумно у тамну ноћ, са исуканим бајонетима у рукама.

- Остаћу с тобом - Душко Стефановић се обратио Слободану - док се Велизар не врати. Ушли су у кућу у којој се смеисти Слободан и сели за повећи сто, покривен коцкастим, светлоплавим чаршавом.

Домаћин, Словенац осредњих година, одговорио је на њихов поздрав и питао их да ли им нешто треба.

- Ако може, једна чаша воде - одвратио је Душко.

- Овај Словенац ми је казао - Слободан се обратио Душку кад је он изашао из собе - да му је доста партизана. Каже да их хране већ три године и да се плаши да ће они, ако победе, одузети сељацима земљу и све што имају од вредности.

- По свему изгледа да је огромна већина Словенаца антикомунистички настројена, као и наш народ у Србији. У овим селима, и поред комунистичких парола исписаних по кућама, кад им кажемо да смо ми војска Краља Петра, они се очевидно обрадују.

Човек је поново ушао у собу, али место чаше воде за батаљонског просветара, донео им је сваком по чашу јабуковаче, благог, реског вина.

Хтели су да му плате, али их је он енергично одбио.

- Срби су нас ослободили 1918, под старим Краљем Петром - казао је тихо, приближавајући им се, тако да га нико други не би могао да чује, иако у соби није било никог сем њих тројице. - Сада, 1945., ослободиће нас опет, овога пута под младим Краљем Петром.

Захвалили су се Словенцу на вину и на лепим речима, и он је опет напустио собу.

- Шта мислиш, Душко, шта ће бити са Словенијом, са нама, а и са целом Југославијом?

- То само Бог зна... Мени се чини, међу нама буди речено, да смо ми, можда, и сувише оптимистички расположени. Немам никакво поверење у наше „савезнике“, после свега што су нам до сада урадили. Бомбардовали су Београд на први дан Ускрса и на Краљев рођендан. Бомбардовали су Ниш, Подгорицу, Лесковац, све српска места. Наоружали су Тита...

- Ипак, шта нам друго остаје? - прекинуо га је Слободан.

- Свакако - казао је Душко Стефановић замишљено. - Да поновим твоје речи: „Шта нам друго остаје?“ Уједно, имам пуно поверење у друга Председника и његова неуморна настојања да се у овом, буквално „последњем минути дванаестог часа“ нађе неки излаз и да се спасе што се још спасти може.

- Има ли штогод ново о Павлу Ђуришићу?

- Зна се само то што си и ти чуо. После много колебања најзад је кренуо за Словенију. По прорачуну потпуковника Таловића требало би да избије на Купу ових дана. Зато и журимо да му рашчистимо пут.

- Зашто није кренуо раније? Могао је да стигне у исто време када су дошли Ђујић и Јевђевић.

- Признао је Бошку Костићу, у Босни, да је погрешно што није дошао још кад му је Љотић преко Ратка Парезанина поручио да крене. Стигао би овде још пре Ђујића.

- А Дража Михаиловић?

- Он је, место да дође лично, као што му је Љотић саветовао, и преузме команду... можеш да замислиш шта би то значило за нашу заједничку ствар... послао генерала Миодрага Дамјановића. Шта мислиш да је Дража овде, са нама, са сто хиљада србијанских четника и са војском Павла Ђуришића!

- Свакако да бисмо били у много бољем положају у односу на савезнике, али морамо и њега да разумемо.

- Са Ђујићем, Јевђевићем, Ђуришићем, петнаест хиљада Словенаца и са србијанским четницима, зауставили бисмо као од шале Титове партизане - наставио је Душко као да није чуо Слободана.

Слободан се осмехнуо.

- Сада би тебе неки окорели песимисти могли да оптуже да си ти претерани оптимиста.

- Ја бих тим песимистима опет цитирао твоје речи „шта нам друго остаје?“ - осмехнуо се и Душко. - По овом сценарију који је замислио чика Мита, у нашим рукама би биле много значајније снаге него што нам сада, без Драже, преостаје. Још кад би Енглези дозволили Краљу да нам се придружи...

Негде после поноћи закуцао је на врата поднаредник Новаков.

- Друже Слободане, вратио се Велизар. Ту је и мајор Добросављевић.

- Да ли су наши сви живи?

- Јесу, само... - почео је али се предомислио. - Видећеш већ.

Небо се осуло звездама и донекле осветлило околину.

На двадесетак корака од куће стајали су, у полукругу око Велизара, командант пука, Јоца Добросављевић са двојцом официра из штаба, поручник Гордић и водник Грујин.

Велизар је у руци држао енглеску блузу. Био је озбиљан и као да се нешто правдао.

- ...Господине мајоре - чули су га кад су пришли ближе - он се отимао, а нека људина, видите кол'ка му је блуза. Она двојица са њим, чим смо га зграбили, побегли а нису ни метка опалили, али све вичу: „Четник! Четник! Били су у заседи, а ми искочили из мрака... Још бисмо га ми и савладали, али он наједном почео да се дере из свега гласа...

- Шта је викао? - прекинуо га је нестрпљиво командант.

- Нешто што није српски, а као да није ни словеначки... - застао је мало, као да се напреже да се сети.

Слободан се, и поред озбиљности ситуације, морао да насмеје у себи. Познавао је добро Велизареву љубав за драмско претеривање.

- Сетио сам се! - изненада је узвикнуо. - Нешто као... као... учинило ми се да је викао: „Ајуто, ајуто!”

- Изгледа да је то талијански - казао је помало несигурно командант гледајући по присутнима. Кад није добио потврду, окренуо се опет Велизару.

- Шта је теби ноћас био задатак, поднаредниче? - питао га је оштрим и повишеним гласом.

- Мој задатак је био, господине мајоре, да са својом ударном десетином зајем у партизанске положаје и да ухватим живог партизана.

- И шта да урадиш са њим?

- Да га доведем у штаб пука.

- Па, јеси ли га довео?

- Ухватили смо га живог, господине мајоре, али он велик, па се не да, и све урла, а ми усред партизанских положаја...

- И ти га, онда бајонетом?

Велизар је климнуо главом.

Командант пука се окренуо официрима који су стајали око њега и Велизара, оборених глава.

- Ово је први пут да сам чуо - почео је наједном да говори полако, скоро одсутно - да су добровољци неког заклали. - Погледао је у правцу свога ађутанта. - Хоћу да ми сутра изјутра, пре поласка на терен, дозовеш све команданте батаљона и ко-

мандире чета. Хоћу да им ја лично испричам ову нашу срамоту и да тражим од њих да забране својим људима, под претњом преког суда, да нипошто не смеју да закољу непријатеља... ни под каквим околностима. Друго је ако га у борби прободу бајонетом, при јуришу...

Док је мајор говорио, Велизар је стајао у ставу „мирно”, као да му се чита смртна пресуда.

„Сиром’ Велизар”, мислио је Слободан, „Баш њему, једном од најхрабријих и најоданијих добровољаца, да се овако нешто деси!”

Командант се опет окренуо Велизару.

- Да ли си нашао нешто у тој блузи?

- Сви су џепови празни.

Слободан је узео из његове руке енглеску блузу, која је била сасвим нова, и почео да разгледа по унутрашњим џеповима. „Можда има тајни џеп”, помислио је.

И заиста, на једном месту, шав је био опаран у дужини три до четири центиметра. Увукао је у отвор кажипрст и осетио под њим пресавијен комадић папира. Брзо га је извукао и отворио. На папиру је ситним словима, латиницом било написано нечије име и презиме, које је било замрљано, и он га није могао да одгонетне, али је испод њега писало нешто читким, крупнијим словима. Напрегао се да боље види у мраку, и прочитао гласно: - Бригада Гарибалди!

У истом тренутку појавио се и Воја Цветковић. Неко се сетио да је он пореклом из Боке Которске и да говори течно талијански.

- Ајуто - казао је Воја команданту - значи на италијанском „упомоћ!”

Док су се официри разилазили, Слободан је пришао Велизару.

- Захваљујући теби и твојој ударној десетини, сад знамо кога имамо испред нас.

- Али друже Слободане - дубоко је уздахнуо Велизар - чуо си шта је командант казао. А нисам хтео, среће ми...

Рано изјутра пук је кренуо у акцију, као на неко весеље.

Међу људима се пронела вест да пред собом имају талијанске комунисте. Радовали су се не само зато што су веровали да су Талијани слаби борци, него су осетили и велико олакшање што им се најзад указала могућност да се суоче са непријатељем који не припада њиховом народу и не говори њиховим језиком.

Истурена Гордићева чета је прешла у напад трком, не стављајући бајонете на пушке. Кад су дочекани јаком ватром, нису застајали и узимали заклоне. Нису ни клицали Краљу и Србији, „свеједно не разумеју”, казао је неко - него су трчали, тр-

чали свом снагом.

У првом налету пробили су фронт и најзад се зауставили пред једним селом, тек на поновљене повике командира и водника.

Задихани, али задовољни, скинули су ранчеве и поседали на њих, бришући зној са лица.

- Пред нама је Ново Село - Гордић је објашњавао својим водницима, гледајући у секцију. - Ту ћемо провести дан и преноћити. Наш пук ће држати линију Бања Лока - Ново Село, са Другим батаљоном у Ајбеку. На левом крилу су Јевђевићеви и Ђујићеви четници, њих око седам стотина, на десном је Други пук. До нас је Четврти пук, од Новог Села до Кухларја и Коте 714. Рано изјутра крећемо према Броду на Купи.

Ушли су несметано у село и сместили се у неколико кућа.

Командир се сместио у једносратној згради наспред села, до које је, на десетак метара стајала слична зграда. Спратови прве и друге зграде били су везани дрвеним, покривеним ходником.

Слободан је смештао свој вод у оближњој кући, кад га је Љубомир известио да командир хоће да узме своје ствари и да се усели у једну од две повезане зграде.

Кад је ушао у собу, пријатно се изненадио. Просторија је била врло лепо намештена, са политираним столом и неколико столица, великим орманом за књиге, канабетом и једном фотељом. Под је био покривен ћилимом, са утканим словеначким народним шарамима. На зидовима је висило неколико урамљених акварела.

Спустио је ратну спрему поред канабета и почео да посматра обешене слике, на којима су се виделе лепе словеначке планине.

Прешао је погледом и преко ормана са књигама. Већином српски, словеначки и хрватски класици деветнаестог века.

Изашао је из собе и кренуо кроз покривени ходник, на чијем крају је било мало предсобље са троја врата. Она са његове леве стране, била су полуотворена и он је на њих закуцао.

Врата су се широм отворила и на њима се појавила млада жена са дететом од три до четири месеца. Мало даље од ње стајала је старија жена. Просторија је очигледно била кухиња.

Представио се и објаснио им да је њему додељена соба на другој страни ходника.

Стара госпођа се једва приметно насмешила.

- Надамо се да ћете се пријатно осећати - казала је на чистом српском језику.

- Остаћемо само данас. Сутра изјутра одлазимо.

Врата са десне стране предсобља су се отворила и на њима се појавио Љубомир.

- Друже водниче, командир хоће с тобом да разговара. Опростио се са женама и ушао у собу у којој је на удобној фотељи седео Гордић и пушио цигарету.

Слободан се осмехнуо пре него што га је поздравио.

- Шта се смејеш?

- Сетио сам се, господине поручниче, како сам вас виђао на терену: на трави, на камену, на неком балвану, у снегу...

- То нас опет чека.

- Чија је ово кућа?

- Муж ове младе жене је учитељ, који није код куће. Тако су ми оне казале. Ја верујем да је у партизанима. Некако се много снебивају пред нама. - Устао је из фотеље. - Како ти се свиђа твоја соба?

- Овако нешто нисам очекивао.

- Ноћас треба да се добро одморимо.

Нареди војницима да очисте и подмажу оружје. Сутра прелазимо Купу и улазимо на хрватску територију. - Секција је лежала на столу и он му је показао правац кретања њиховог пука, правац остала два пука и личких четника. - Павле Ђуришић би требало да се ту негде појави, али у исто време знамо да и партизанска Четврта армија прилази све ближе Купи, са хрватске стране.

Пошто је пренео Гордићеву наредбу о чишћењу оружја, вратио се у своју собу, извадио из ранца позамашни дневник, који је почео да пише још у Србији, и прелистао га неколико пута. Вратио га је у ранац, а у малу свеску црних корица почео је да бележи сећања на путовање преко Снежника, после просветарског курса.

Предвече је још једном обишао вод.

Било је тихо, топло вече. Добровољци су изашли пред кућу. Неки су чучали, наслањајући се леђима на зид, док су други стајали око њих и разговарали о томе како су јутрос растерали Талијане.

Дочекали су Слободана са осмесима.

- Прича се да ћемо изјутра да пређемо у Хрватску - казао је десетар Драгнић. - Је л' истина, друже водниче?

Слободан се насмејао.

- Сутра изјутра крећемо на далеки пут.

- Друже Слободане - обратио му се одмах затим Спасоје - хоћу данас да ти кажем нешто што ми је већ одавно на уму. - Добровољци су заћутали. Спасоје је сачекао неколико тренутака, док није наставио. - Сећаш ли се кад смо били у Шапцу пре него што су нас комунисти опколили? Онда су из других

чета неки наши дезертирари.

Слободан је климнуо главом.

- У то доба и ја сам тео да побегнем, али ти си нам тако лепо говорио, и ја одлучио да останем. Сада видим да сам добро урадио... - Заћутао је за неколико тренутака и тада се осмехнуо широким осмехом. - Хвала ти.

- Теби хвала, Спасоје.

У воду је настало неко ведро, скоро свечано расположење.

И Слободан је чучнуо и наслонио се леђима на зид.

- Још нас чекају многи тешки тани - казао је тихо.

- Важно је да смо се сада сви ми ујединили под Дражином командом - јавио се Милошевић из Маркушице - па шта буде њима, биће и нама.

Остао је још неко време са водом у пријатном разговору.

Најзад је устао, пожелео им лаку ноћ и ушао у кућу.

Док се пењао уз степенице, размишљао је о Спасојевим речима. Учинио му се да и други у воду, а исто тако и у целој чети, осећају нешто слично као и Спасоје. Данас су ти сесоски младићи били најближе идеалу добровољца из „Десет добровољачких заповести”, и из „Писма друговима”. Било му је драго да је томе и он сам, бар донекле, допринео.

А и Рајко Грујин, касапски момак из „најбоље касапнице у Вршцу”, Милутин Благојевић, мали војник Милошевић, па и сам командир, зар нису сви они гласали за живот оне младе девојке са црвеном петокраком на капи?

Ушао је у собу, скинуо цокуле и легао на канабе. Кад је легао, изненадила га је тврдоћа лежаја. Окренуо се полако са једне стране на другу и у истом тренутку се тргао од звука који је личио на изненадни плусак крупних кишних капи. Брзо је устао и погледао под канабе. По дашчаном поду расипала су се крупна зрна белог пасуља.

Схватио је о чему је реч. Ове две жене су причврстиле испод канабета мали, бели цак са неколико килограма пасуља. Хак се под његовом тежином одрешило и пасуљ се расуо.

„Сироте жене”, помислио је, обуо цокуле, прошао кроз ходник и закуцао на врата кухиње.

Овога пута на вратима се појавила старија жена, док је млађа седела на столици и дојила дете.

- Извините госпођо - обратио јој се Слободан са осмехом и објаснио шта се десило.

Приметио је да се она узнемирила и измењала брзе погледе са млађом женом.

- Не брините - осмехнуо се опет. - То што сте ви урадили, сасвим је разумљиво под овим приликама под којима сви ми живимо.

Млађа жена је дала бебу старијој, закопчала блузу и пошла са Слободаном.

Помогао је жени да покупи пасуљ, који је вратила у цакче и понела га са собом у кухињу. На вратима је застала, погледала Слободана и први пут се, откако ју је видео, осмехнула.

- Мама и ја смо се много уплашиле... Велика вам хвала.

Слободан је поново скинуо цокуле и легао на, овога пута, удобније лежиште. Није морао да се покрива јер је у соби било топло и пријатно. У следећем тренутку је већ спавао тврдим сном.

Пробудила га је пуцњава пушака.

Кроз спуштене платнене завесе пробијала се бледа јутарња светлост.

Скочио је са канабета, брзо се обуо, пребацио торбицу и чутурицу преко рамена, дохватио шлем и митраљетку и пошао према вратима. На поду, поред канабета, лежали су, још увек увијени у ролне, ћебе и шаторско крило и он их је у последњем тренутку пребацио преко главе.

Тешки ранац са пресвлаком, са писмима од куће, писмица од Анђелке и Олге, дневником и прибором за бријање, оставио је у соби, с тим да се касније врати по њега.

Стрчао је низа степенице. Добровољци из његовог вода, већ под пуном ратном спремом, постројавали су се испред зграде по десетинама.

- Шта је било? - питао је Новакова.

- Изгледа да су се наше иступрене тројке судариле са њиховом извидницом.

Неколико метака им је звизнуло изнад главе.

- Нису далеко! - узвикнуо је десетар Драгнић.

- У колону по један! Трком! - разлегао се Гордићев глас. - Правац: онај шумарак испод села.

Изашли су брзо из села и спустили се широком, благом падином без дрвећа, само са покојим жбуном, и ушли у шумарак.

Пуцњава на њиховом десном боку почела је да се појачава. Пушчаној палби придружила се митраљеска и ускоро, зрна су све чешће звиздукала изнад њихових глава, ломила грање и швићкала кроз дебела букова стабла.

- Комунисти су нас предухитрили и изненадили - говорио је поручник Гордић својим скупљеним водницима. - Ноћас је главнина њихове Четврте елитне дивизије прешла Купу. Уместо да ми пређемо и наставимо офанзиву, морамо сада бранити наше положаје. Пазите добро да не трошимо узалуд муницију.

Слободан се враћа своме воду. О грану једног дрвета ис-

пред Слободана, неко обесио торбицу и чутурицу.

Пролазио је на свега неколико корака од дрвета кад се убрзало звиждукане метака. Један је „швићнуо” кроз доњи део чутурице која се само мало заклатила, али су у истом тренутку, са једне и друге стране, шикнула у луковима два млаза млека.

Добровољци, који су лежали у заклону испод чутурице, слатко су се насмејали. Неко је питао чија је чутурица, али пошто је власник за сваки случај мудро ћутао, двојица су легли на леђа, отворили уста и са задовољством пили млеко.

- Ово ми је први пут да га пијем откако сам отиш’о од куће - казао је Стојан, високи и мршави добровољац, бришући надланицом уста, кад је млеко престало да излази.

Наједном, са пошумљеног брда на којем је батаљон Четвртог пука водио жестоку борбу, почињу да силазе добровољци ужурбаним корацима.

- Одбацили су нас - каже један.

- Скоро су нас опколили - одмахује главом други - има их ко мрава.

- Ранили су нам команданта, капетана Јањанина - каже наредник проседих бркова. - Метак му прошао кроз сред стомака.

Слободан их је сада могао да види изблиза. Многи међу њима су били средовечни људи. „Из Државне страже”, помислио је, знајући да се већина која је прошла кроз Босну јавила у добровољце и прикључила Четвртог пуку, који је био страховито разређен у последњим борбама у Србији.

У Илирској Бистрици, Центру за обуку, где им је било сабирно место, прошли су кроз кратку обуку за герилски начин ратовања. Срећни да су избегли босанску Голготу, захваљивали су се добровољцима тих првих дана по доласку. „Никад вам нећемо заборавити за све што сте учинили за нас”, говорили су насмејани, неки дирнути до суза.

Носили су са собом рањенике и неколико погинулих добровољаца.

- Оно им је командант! - Новаков је показао Слободану људину кога су носила четири добровољца на ћебету, уз очигледно велики напор. - То је капетан Јањанин.

Командир зове воднике.

- Пренеси: трком!

Слободан трчи кроз кишу куршума. Види Грујина и Милутина Благојевића како, погнути као и он, трче према командиру.

- Батаљон Четвртог пука је имао велике губитке. Наша чета мора да заузима положај који је њихов батаљон изгубио. Грујинов вод први, Слободанов други, Милутинов трећи. Уси-

љеним кораком.

Журе, скоро трче узбрдо путељком кроз густу шуму.

На челу колоне поручник Гордић. Једва га стижу.

Звиждук метака се сасвим утишао, иако се свуда око њих воде борбе. Добровољци из Слободановог вода су заузели положај на врху брда, у полукругу, отвореном према Купи.

Испод њих, полудесно, преко врхова густих шума, на четири до пет стотина метара, чистина. Са једне и с друге стране, ивицама шуме светлуцају пламичци, експлодирају бомбе. Ту и тамо, према центру чистине, притрчавају појединци, хватајући заклоне.

Командир вади двоглед из футроле. Посматра цело бојно поље.

- Доле је, изгледа, само једна десетина добровољаца. Вероватно су из нашег Другог батаљона. Чини ми се да их партизани опкољавају... Не можемо им одавде помоћи. Бар да имамо тешки бацач.

Командир је заћутао. И даље посматра двогледом.

Слободан се напреже да види. Сунце сија и магла се потпуно рашчистила. Разазнаје њих пет-шест како леже на тридесетак корака од шуме, њима окренути леђима.

- То су наши - казао је Новаков, који је гледао у истом правцу. - Опкољавају их партизани.

Испред, у широком кругу око њих, као да се сужава обруч светлуцавих пламичака.

Наједном, међу опкољеним добровољцима синило је светло.

- Бомба - казао је неко. Остали су ћутали.

Пуцњава из њиховог правца се наједном утишала.

Гордић је полако спустио двоглед.

- Сами су се разнели - казао је тихо. - Сигурно им је по nestало муниције... Изгледа ми да сам препознао десетара. Сећам му се само надимка. „Мачак”. Из Љубовије је. Требало је да дође код мене у чету, али је тражио да пређе код Душка Глишића, јер му је тамо најбољи друг, такође из Љубовије. Обојица су свршени матуранти.

- Весели Мачак! - казао је у пола гласа Новаков. - Увек је био насмејан и весео. Волео је једнако да се шали.

Партизани су напали Слободанов вод изненада. Свом жестином. Меци као да су долазили са свих страна.

Врснуле су партизанке из непосредне близине и надвистиле вику мушких гласова, цијук зрна, праскање бомби.

Слободан је лежао иза дебелог, изваљеног стабла, кроз који пролећу меци. Испред њих је мала чистина, обрасла жбуњем. Окреће се око себе. Станиша и Кнежевић Гуслар сипају из својих пушкомитраљеза. Гордић, на неколико корака улево

од Слободана, са митраљетком у рукама, клечи на једном колону и гледа напрегнуто испред себе.

Слободан је наслонио своју митраљетку на дебло дрвета и још се једном осврнуо око себе.

„Опкољен ми је вод”, помислио је, сећајући се у исто време старог ратника, поручника Чавића, који је казао да нема ништа горе за борца него сазнање да је опкољен... А и он је, исто као малопре Мачак, разнео себе...

Није никада у животу доживео толику вику, урлик и вриску. Глава бучи, а уши се заглушују.

„Ко у паклу! Овако је у паклу... Има их на стотине... свуда около...” пролеће му кроз свест.

Не зна колико је та борба трајала кад је видео Гордића како се изненада усправља, прескаче једним гипким скоком оборено стабло и у следећем тренутку почиње да сипа око себе огањ својом митраљетком.

Окренуо се одмах затим Слободановом воду и подигао високо руку у којој је држао митраљетку.

- Јуриш, добровољци! - јекнуо је из све снаге и полетео међу партизана, који су се сада јасно видели на двадесетак корака између жбуња и ретког дрвећа.

- Ура! - одазвали су му се добровољци, искачући из својих заклона са пушкама у рукама на којима се светлуцају бајонети.

Вика и врисак су се претворили у неки исконски, ванземалски урлик. Полетели су у шуму, у смрт - али су ударили у празно.

Изненада, испред њих и око њих, све се утишало неком језивом, леденом тишином.

Слободан је прескочио преко мртвог партизана, коме је метак разнео потиљак и из њега се разлио мозак у дугој, сивој траци, преко наслага осушеног лишћа.

Командир је застао и опет подигао митраљетку увис. И они су остали где се ко нашао.

Слободан се осврнуо око себе. Добровољци бледи, стиснутих усана, са пушкама у рукама, прелећу оштрим погледима од жбуна до жбуна, од дрвета до дрвета.

По лишћу испред њега, широки крвави трагови.

Командир се окреће полако и једним погледом обухвата цео вод.

Слободан не може да верује својим очима. Гордићево енергично лице, овога пута заруменело, озарило се неким срећним, блаженим осмехом, који он никада раније није видео на њему, а ни на ником другом.

- Ала су се разбежали! А мора да их је била бар која стотина.

„Шала”, помислио је Слободан. „Њему је све ово шала... нека забавна игра!”

- Слободане - уозбиљило се опет Гордић - остави Новакова да чува овај положај на брду. Не верујем да ће се они после овог судара враћати. Ти покупи остатак вода. Враћамо се на ону косу.

НА БРИСАНОМ ПРОСТОРУ

- Мислили смо да сте сви ви тамо горе изгнули - узвикнуо је Грујин кад их је видео како силазе са брда. - Опколили су вас са свију страна, а ми вам нисмо могли да помогнемо, јер су нас жестоко напали са бока. Једва смо их некако одбацили.

И они су већ чули да је, у целом пуку омиљени „Мачак” погинуо заједно са својом десетином. Остали су без муниције. Опкољени партизанима, разнели су сами себе, вероватно последњом бомбом.

Гордић је хитно позван са осталим командирима на договор са командантом батаљона.

- Одбацили смо партизане дужином целог фронта - казао је својим водницима кад се вратио. - Партизани, по свему, спремају нову офанзиву и ми мирамо да сузимо фронт. - Окренуо се Слободану. - Повуци одмах своју десетину са оне чуке.

Слободан се одлучио да оде сам по Новакова.

Пошао је журним кораком узбрдо. Чуо је само шуштање својих цокула на наслагама сувог лишћа. Не само да се оружје утишало, цела природа се утишала.

Ту и тамо одломљене гране, понеко разваљено стабло, изваљен пањ, крвави трагови у лишћу, празне чауре...

„Ала смо добро прошли... захваљујући Гордићу”, размисља, убрзавајући корак. Онај батаљон Четвртог пука много је горе прошао. „А ми, ми баш ни један једини губитак... Хвала ти, Боже!”

Испео се на брдо. Нигде никога.

Позвао је Новакова по имену. Прво тихо, онда гласније. Најзад је викнуо неколико пута. Одговорила му је потпуна тишина. Није било сумње. На брду, сем оног партизана са расутиим мозгом, и њега, није било никога у близини. И птице су некуд одлетеле.

Потрчао је низбрдо са митраљетком у руци, што је брже могао.

Било му је много лакше да трчи без ранца. Наједном се сетио. У Новом Селу, поред оног канабета, остао му је ранац и у њему писма од мајке, сестре, Анђелке и Олге, као и његов замашни дневник. Дотакао је руком блузу. Мала свеска, црних

корица, у којој је јуче уносио своја сећања о преласку Снежника, била му је у унутрашњем џепу.

Кад је стрчао у шумарак на подножју брда, видео је малог војника Милошевића из Маркушице како му маше руком да им приђе. Са њим су била још два добровољца из тројке.

- Шта је, где је чета? - питао је задихано.

- Друже Слободане - осмехнуо се Милошевић и показао му у супротном правцу од села - видиш ли тамо у даљини врх оног црквеног торња? Ту ће нам бити зборно место.

Чим је уочио торањ, Слободан се осврнуо према Новом Селу. Испред села дугачак ред, можда њих четири до пет стотина постројених људи у униформама, окренути у њиховом правцу. Посматрају малу групу добровољаца ћутљиво, као да су се укипили.

- Партизани! - викнуо је тројици добровољаца. - За мном! У истом тренутку два-три метка су звизнула близу њега.

Махнуо је добровољцима да га следе и полетео свом снагом у правцу торња.

- Не пуцај! Не пуцај! - заорила се нечија гласина. - То је официр. Хоћу га живо.

Чим је слетео низ падину и нестао партизанима из вида, Слободан је променио угао кретања. Гонитељи ће највероватније наставити да трче у истом правцу и тако ће се од овог тренутка одстојање између њих и њега све више повећавати.

Окренуо се још једном. Добровољци су јурили за њим, али је Милошевић почео да изостаје.

Стао је за тренутак и опалио неколико метака у правцу партизана.

Пред њим се шума почела да разређује. Између дрвећа све више разгранато и густо жбуње.

Иза њих и негде улево од њих, чуо је како се гониоци довикују.

Опет се окренуо и дао знак руком да скрену удесно. Ускоро, због све вишег жбуња, изгубио је Милошевићеву тројку из вида, али је био сигуран да су одмах ту, иза њега.

Трчао је док није изгубио дах. Увукао се брзо у неки жбун са намером да се мало одмори и да дочека Милошевићеву тројку.

Чекао је, чекао, већ му се и дисање усталило, али добровољци нису стизали.

Изненада, између жбуња види партизане како трче са пушкама „на готовс”. Један се упутио право према њему. Прилази му све ближе. Изгледа да га још није видео. Подиже полако своју митраљетку у висини очију. Преко мушице гледа високог младића његових година, у енглеској униформи, са црвеном петокраком на капи, испод које се види кратко оши-

шана плава коса.

„Прво ћу њега, па себе”, помишља. „Боже Господе, опрости! Неће ме живо ухватити... неће”.

„Зар и њега да поведем са собом? И његову мајку да ојадим!” смењују му се мисли муњевитом брзином.

Спушта митраљетку поред себе, на лишће, и брзим покретом руке откопчава футролу, вади револвер и ставља га себи на слепоочницу.

„Идем сам... Христе, Господе, Ти који све видиш и све разумеш, опрости ми. Знам да је велики грех, али се не могу жив предати”.

Наједном осећа смиреност, какву још никад у животу није осетио.

А млади партизан све ближе. Већ му потпуно јасно види лице и плаве очи, плаве обрве...

Сад је само на неколико корака. Изгледа да ће протрчати поред жбуна. Наједном се окреће према Слободану и нагло застаје.

Подиже енергично пушку и хоће нешто да викне, али само отвара уста и застаје.

Гледају се неколико тренутака. Добровољачки официр са пиштољем на својој слепоочници и партизан са пушком упереном у њега.

Слободан је полако стегао прстом ороз. Још мало је жив, још неколико секунди. Мајко, сестро... Анђелка, Господе, прими ме!

- Шта је, шта си стао? - виче неко.

Партизан спушта полако пушку, окреће се од жбуна и поставља да трчи.

- Мисли сам... а оно веверица - чује га како испрекидано објашњава, сав задихан.

Неко се гласно смеје...

Прст на орозу попушта. Слободан враћа пажљиво револвер у футролу и подиже са земље митраљетку.

После неколико тренутака опет је завладала потпуна тишина. Скинуо је шајкачу, подигао очи према небу без и једног облачка и полако се прекрстио.

Променио је опет правац. Није више трчао, него је ишао опрезно, посматрајући околину. Није имао времена да размишља ко је тај младић, ни шта је све прошло кроз његову свест и његово биће за оних неколико кратких секунди док су гледали један другог. Само му се у једном делићу секунде јавила мисао и исто тако брзо нестала: „Можда смо данас обојица спасли своје душе”.

Наједном, на свега десетак корака испред њега, из једног жбуна, издигао се војник у сивој униформи и са шлемом на глави.

- Друже водниче - казао је осмехујући се. - Ми смо се изгубили.

Из жбуња је изашло још пет добровољаца, неки из Првог, а неки из Другог батаљона.

- Не знамо у ком правцу да идемо - додао је један из групе.

- За мном! - наредио је Слободан, осмехујући се. - У колону по један. Држи одстојање.

Успут им је пришло још њих пет-шест војника.

Ускоро су изашли на чистину са које се, нешто улево, видео јасно торањ цркве. Нису више били далеко.

Одмах иза чистине избили су на колски пут који је вијугао у правцу у коме су се кретали.

Слободан их је зауставио да се одморе.

- Немамо више од петнаестак минута - казао је, гледајући њихова уморна, ознојена лица.

Пут их је водио кроз шуму. Ишли су сада право према селу, у којем је била црква.

После десетак минута хода, са Слободаном на челу, почели су да излазе из шуме путем који се, урезан у брдо, полако пењао према селу. Са десне стране пута издизала се падина, док се лева страна спуштала према шумама. Шуме су се губиле негде у далекој плавкастој измаглици тек назначеног сутона.

Слободан се нашао на брисаном простору.

Убрзао је корак. Још само мало и пут ће завити удесно, међу жбуње, и одмах затим између зграда, у сигурност заклона.

- Слободане! - наједном је узвикнуо први добровољац иза њега опомињућим гласом, тако да се тргао и нагло окренуо главу да види шта је.

У истом тренутку звизнуо је метак са леве стране, која се спуштала према шумама, и окрзнуо Слободанову шајкачу тако да се мало померила. Осетио је такође како га је по челу и образу запахнуо слаби млаз ваздуха.

Метак је ударио у падину, одмах изнад пута и уздигао прашину.

Слободан се сагнуо и потрчао натраг према добровољцу, који је у том тренутку излазио из шуме.

- Шта је било? Зашто си ме звао? - осмехнуо се. - Знаш да си ми спасао живот!

Младић га је гледао неким безизразним погледом.

- Нисам те ја звао - најзад је проговорио.

Слободан се окренуо другом добровољцу, који је у том тренутку прилазио.

- Зашто си ме звао?

Добровољац је, онако преморен, савијен од тежине пуне ратне спреме, и нехотице отворио уста.

- Нисам те ја звао, друже водниче.

- Ко ме је од вас звао? - обратио се гласније осталима, који су застали и гледали га уздигнутих глава.

Добровољци се згледају између себе и слежу раменима.

Опет се обраћа оном првом.

- Да ли си видео кад је метак ударио у земљу?

- Јесам. Видео сам и како се запрашило. Ти замало погубе, друже водниче.

- Да ли си чуо како ме је неко позвао?

Младић је одмахнуо главом.

- Нисам.

- Јеси ли сигуран? - Слободан није могао да верује. Глас је био оштар, опомињући... морао је још когод да чује.

Не, ни остали нису чули...

„Хвала Ти, Господе, хвала!” помислио је, скинуо шајкачу и прекрстио се. Добровољци су га немо посматрали.

Претрчао је тих педесетак корака преко брисаног простора, а за њим и остали, и нашао се на завијутку, између жбуња са једне и друге стране пута.

Одмах затим су ушли у село и наишли на своје јединице.

Слободан се срео са насмејаним лицима добровољаца из Гордићеве чете.

- Сваки час се преносило са чела, од командира: „Да ли је стигао просветар?” - говорили су му весело.

Новаков му је објаснио да се повукао са брда по савету једног водника из Другог батаљона, који му је казао да је стигло наређење за опште повлачење.

- Нисмо никог изгубили на оном брду, где је било к'о у паклу, а изгубили смо после борбе, док смо се повлачили кроз шуму...

- Кога?

- Спасоја... Залутали метак. Посред чела.

„Јадни Спасоје, јадни Спасоје!” крикнуло је цело Слободаново биће. „Никад те, Спасоје, заборавити нећу!”

То је био онај исти црнокоси Спасоје са осмехом преко широког младалачког лица, који му је јуче онако весело, пун самопоуздања казао: „Друже Слободане... сећаш ли се кад смо били у Шапцу, а неки дезертирала... и ја сам онда мислио

да бежим, али, ти си нам тако лепо говорио... Хвала ти”.

- Хвала Богу што си стигао - осмехнуо се командир кад га је угледао. - А шта је било са Милошевићевом тројком?

Слободан му је испричао све што се десило.

- Можда ће се још појавити. Знају где смо.

„Ако су их ухватили”, помислио је Слободан, „шта ће с њима бити?” Милошевић је „гласао” да се пусти млада партизанка-курир, коју је он са својом тројком заробио. „Овако млада, још скоро дете”, казао је. Да ли ће и неко тамо, с друге стране, гласати за његов живот?

У селу су провели ноћ.

Једва су га пробудили следећег јутра.

- Крећемо одмах - пронело се четама.

Мислио је да неће имати снаге ни да устане, а камоли да корача премореним ногама. Међутим, мало-помало, мишићи су се загрејали и он је ускоро заборавио на замор.

Пронашао је да је Четврти пук имао велике губитке у погинулим и рањеним. Други пук је нешто боље прошао. Од батаљона у Трећем пуку, Трећи батаљон је још најбоље прошао. Поред Спасоја, погинуло је шест добровољаца и око двадесет њих је рањено, четворица из Гордићеве чете.

Слободан је пожурио да обиђе рањенике, који су већ били смештени у кола са коњском запрегом и чекали на знак за полазак у добровољачку болницу у Логатецу.

Честитао је добровољцима на ранама, зажелио им срећан пут и тек се онда, још потпуно неразбуђен, сетио да је и његова сестра Вера, такође у болници у Логатецу.

Вратио се брзо колима и замолио Милисаву Јовановића, каплара из Благојевићевог вода, да му поздрави сестру.

- Немам времена за писмо - казао је и нехотице опипао руком предњи џеп на блузи.

Под руком је осетио свешчицу у коју је пре два дана уписивао сећања на прелазак Снежника.

- Ипак - казао је журно, вадећи свеску - желео бих да јој ово однесем.

На своју радост, приметио је да је поред свешчице са црним корицама ставио у џеп и другу, исто тако малу и танку белажницу, у којој је писао дневник у јесен 1944, кад су се борили против партизана око Ваљева и у Мионици, да би разбили обруч око Главног штаба Драже Михаиловића.

- Молим те, подај јој и ово. Нека прочита... и сачува.

НАЈЖАЛИЈЕ

Пре него што су кренули, Новаков се окренуо Слободану.
- Чуо си, друже Слободане, о погибији наших седам другова у Ајбелу...

- Да, чуо сам... од енглеског бомбардовања.

- Могло је и више да их погине. Кажу да је било шест авиона. Како су само знали да је ту био штаб нашег Другог батаљона?

- Тито одржава са њима радио-везу, а овај крај је пун локалних партизана.

- Сећам се браће Протића као јуче да је било. Био сам са њима четрдесет прве године у Шапцу, у Деветом одреду. Андрија „Паче”, био је још скоро дете, али је био жесток борац, као и његов Јова, који је јуначки погинуо прошле јесени испод Цера. Сиромаш Андрија, сад је и он погинуо, и то од енглеских бомби.

- Знао си и Ацу Гаврића?

- Како га не бих знао. Све је добровољце надвисио растом.

- Био је богослов из Бијељине и друг нашег Славка Контића.

- Ту је негде рањен и Андрија Мандић, батаљонски истраженик. - Новаков је поћутао неколико тренутака. - Данас, двадесет трећег априла, навршио сам двадесет две године.

- Зато се ти распитујеш код Словенаца за датуме! - насмејао се Слободан. - Срећан ти рођендан!

- Ти знаш да ми Срби не славио рођендане, али мени је овога пута баш било стало да пронађем који је дан... никада не знаш шта може да те снађе... Сећаш ли се прошле године, у мају, ти си скоро погинуо на свој рођендан.

- И на претпрошли.

- Да, сећам се.

Следећег дана Гордићева чета се сместила у малом, словеначком селу.

- Одмараћемо се овде цео дан - казао је Гордић својим водницима. - Изгубили смо радио-везу са Корпусом, па ћемо чекати и на то.

Дан су провели у чишћењу оружја и у препричавању борбе око Новог Села.

Дуж целог фронта владала је неуобичајена тишина.

„Затишје пред буру”, мислио је Слободан док је обилазио чету.

Из батаљонске коморе дали су му енглески ранац који је чета поручника Ристића узела од заробљеног рањеног партизана. Партизана су послали, заједно са рањеним добровољцима, у добровољачку болницу у Логатец. Био је Далматинац из Книна.

Рано изјутра пробудила их је пуцњава из правца Четвртог пука.

Кроз сат-два, док је борба постајала све жешћа, командир је испричао водницима да су Јевђевићеви и Ђујићеви четници напустили положаје и да су кренули према својој главнини, која се, по свему судећи, почела да помера према талијанској граници. Четврти пук је због тога морао да развуче фронт.

- Ми имамо наређење из штаба пука да држимо садашње положаје. Партизани хоће по сваку цену да продру кроз наше редове и да отворе себи пут према Љубљани.

Касно по подне опет их је позвао командир и саопштио им да је Четврти пук одржао свој положај, али да је имао велике губитке у мртвим и рањеним.

- Ускоро крећемо опет у напад. Не смемо да препустимо партизанима иницијативу.

Кад се Слободан враћао од Гордића, наишао је на Душка Стефановића.

- Слободане - зауставио га је - не могу нигде да те нађем.

Слободан је приметио да Душко савлађује своје узбуђење.

Погледао је Слободана једним дугим погледом пре него што је проговорио полако, као да је мерио сваку реч.

- Шта би ти било најтеже да сада чујеш... чега би ти било најжалије?

Слободан је ћутао неколико тренутака. Наједном је осетио да му крв нестаје из образа.

- Погинуо је - једва је изговорио - друг Председник...

- Пре два дана. У аутомобилској несрећи.

За моменат око Слободана је завладала сивина, густа, непрозирна, у којој је одједном нестао и Душко. Утишале су се далеке експлозије и замукло штектање митраљеца. Престао је да дише...

- Како? - најзад се прибрао.

- Сад смо ухватили везу са Таталовићевим штабом Групе. Страдао је још пре два дана, двадесет трећег. Друг Председник је путовао аутом који је возио Ратко Живадиновић. Са

њим је био и Луња Лазаревић. Њих двојица су тешко повређени... Ишли су ноћу, без светла. Немци срушили мост. Ратко није видео у мраку. Сручили су се... Друг Председник је ишао на састанак са патријархом Гаврилом и владиком Николајем, пред њихов полазак за Швајцарску. Требало је кроз Швајцарску да ступе у везу са Савезницима. Са Патријархом и Владиком очекивали су га и Ђујић, Јевђевић и генерал Дамјановић.

Не зна како се опростио са Душком, ни како је ушао у малу собу сељачке, словеначке куће, где му је била ратна спрема. Сео је на дрвену, грубо истесану столицу и налактио се на сто.

„Шта ћемо без њега?” била му је прва јасна мисао.

О Боже, зашто? Зашто њега да узмеш, праведника и мученика? Зар га није једном, још у Србији, владика Николај назвао „свети Димитрије”? А он је добро познавао и њега лично и његову неуморну борбу за враћање српске судбине хришћанском путу, који је јасно обележио свети Сава. Узео си њега, на кога су се толики непоштедно бацали блатом.

Зар тако да заврши он, најумнији српски политичар, човек који је испунио срца многих младих људи прелепом светлошћу? Ко ће да заборави речи које је упутио својој омладини на Стражилову: „Будите сунчани људи... Живот тражи сунчане људе. Земља тражи сунчане људе. Да унесу мир и радост... Шта ћете Богу, земљи и људима мрачни?...”

Прилазили су му млади идеалисти, разочарани оним што су видели око себе. Беспомоћно су гледали како комунисти раде на кидању веза са традицијом, извргавајући руглу све оно што је њима, њиховим очевима и дедовима било и остало светло, свето и драгоцено.

Најзад се нашао неко да устане смело и да их поведе у борбу против те стране, рушилачке и утопистичке стихије, неко ко је дирнуо у најтање жице њихових душа... и они су му пришли са радошћу и одушевљењем.

Тако му је и он, Слободан, после првобитног колебања, пришао свим срцем и нашао се „у својој средини”, средини у којој се стремило чојству и јунаштву, моралном и духовном уздицању.

Осетио је то припадање као продужетак патријархалног, породичног васпитања са којим је одрастао. Био је срећан што је нашао смисао и сврху своме животу...

Сетио се првог виђења. Александрова, број један. Видео га је како отвара врата и позива га да уђе у малу, скромну канцеларију.

Гледа његов родитељски лик... Распитује се за избеглице, прави забелешке...

Види га на оној чистини недалеко од касарни у Мучићима, како се обраћа младим добровољцима из Трећег пука. Чује се-

љачке синове како сутрадан марширају касарнским кругом и певају: *Чика Мито беле су ти косе / добровољци у срцу те носе...* И они који су га први пут видели и чули, осетили су његову велику љубав за њих, „децу неразумну”, и за цео српски народ.

Само пре две-три недеље гледао га је и слушао на Проветарском курсу, на коме се трудио да их „обожити”, доведе „у везу са Богом”... Зар им није највише говорио о љубави? О љубави према Богу и према ближњима. Свима ближњима! Зар се није у Заводу у Смедеревској Паланци обратио чак и младим Скојевцима и члановима Комунистичке партије са „децо моја”? Њему су сви они били „заблудела деца наша” и „заблудела браћа наша”. Зар се није обраћао и својим добровољцима кад је говорио о несрећним сударима са четницима четрдесет треће: „Не смете нипошто на њих пуцати. То су наша браћа. Ко не може ово да прими, нека узме своју капу и нека иде. Нама не треба.”

У свом писму „Драги другови”, тражио је од њих опет љубав, међусобну љубав и међусобно разумевање.

„Осиромашили смо, осиромашили”, мислио је Слободан, „не само ми, добровољци, него и цео српски народ.”

Знао је, као и сви његови другови, да Недић не би никада могао да изврши своју мисију спасавања српског народа без Димитрија Љотића.

У свести му искрсавају попаљена и опустошена мачванска села кроз која је пролазио августа четрдесет друге, кад је пребегло из Срема у Србију, и једва и сам изнео живу главу.

Пред очима му пролећу предратни наслови Љотићевих чланака и говора: „Везан човек на прузи”, „Ни фашизам, ни хитлеризам”, „Слабост духа”, „На опасној низбрдици”...

Још много пре рата видео је јасно опасност која је претила његовом народу и његовој држави и зато је „звонио на узбуну”. У исто време је указивао на мере које морају да се предузму да би се долазећа трагедија спречила.

Међутим, мало ко га је чуо. Неки су му се смејали. „Шта прича тај човек? Каква пропаст!”

Кад је та пропаст најзад и дошла, он се несребично жртвовао за свој народ, свим срцем и свим својим бићем.

Видео је својим очима, заједно са Недићем, мапу Србије на којој је Хитлер властитом руком поделио земљу на зоне: усташку, шиптарску, мађарску и бугарску. Генерал Недић је средином септембра четрдесет прве, немоћан да са постојећим одредима застави комунистичко махнитање по Србији и спречи страшне немачке одмазде, одлучио да да неопозиву оставку.

Тада се Љотић решио да позове себи верну омладину да

узме пушке у руке. „То ми је била најтежа одлука у животу”, изјавио је следећег дана...

Одмах тих дана образовани су добровољачки одреди, који су, чим су примили оружје и униформе, војнички још не обучени, из борбе у борбу заустављали и разбијали често и много бројније, комунистичке јединице.

После свега месец-два дана и четници су увидели праве циљеве својих дојучерашњих „савезника” и раскинули са њима. Ускоро су заједничким снагама избацили комунисте из Србије. Србија, са својим становништвом и стотинама хиљада избеглица, била је спасена од биолошког уништења.

Зауврат, шта је он, Димитрије Љотић, дочекао за свога живота? Дочекао је да га називају квислингом, немачким човеком и германским расистом, црним фашистом... И то не само од комуниста, који су га сматрали најљућим противником, кога је требало свим средствима уништити, него и од многих других који су поверовали комунистичкој пропаганди, па су је и сами преносили од једног до другог, и не знајући шта чине.

Сетио се и Љотићевих речи првој добровољачкој јединици кад је кренула у борбе: „...Жао ми је ваше младости, јер ће многи од вас погинути... али више од тога ми је жао што ћете и ви морати да убијате, јер у борбу идете. Ви сте добили оружје, али морате знати да је оно моћно и благословено једино у рукама јунака и човека... да се не размећете њиме, и да га никад не употребите као силеције, или, не дај Боже, као убице...”

У својој аутобиографији *Из мога живота* говорио је о вери коју има у српски народ и о посланству које је том народу досудила Промисао. Та му се вера пробудила и утврдила највише кад се као војник повлачио са храбром и мученичком српском војском кроз Албанију. Ту је и написао: „Верујем у Бога и његову Промисао. Али нисам фаталиста... Додељена улога је само дата могућност која се може и пропустити. А из његове косовске улоге знао сам и веровао да он неће ту могућност пропустити. Народ који је овако опевао своју косовску пропаст, који јој је дао онако надземаљско објашњење, народ који уме да се издигне изнад својих страшних болова и невоља и да схвати неопходност патње, па чак и пропасти ради нечег вишег - тај народ, знао сам, веровао сам, неће пропустити дату могућност, извршиће он највише што човек може учинити.

*Земаљско је за малена царство,
А небеско увек и до века.*

„Зар нисмо и ми данас”, размишљао је Слободан, „део наш народ, а посебно ми и четници, у врло сличној ситуацији као и генерација која се нашла у албанским гудурама? Како

ћемо ми да издржимо, а нарочито сада, без њега? О, Боже, Господе, помози нам!”

Већ се спустио сумрак кад је изашао из куће и тешка срца се помешао са својим саборцима.

Приметио је одмах на њиховим лицима да знају. Стајали су спуштених глава. Само би га с времена на време неко од њих погледао кришом, испод ока.

Кад је стигао до Грујиновог вода, Грујин му се обратио:
- Друже Слободане - хоћеш ли да нам кажеш неколико речи?

Одмахнуо је главом.

- Једино што могу да кажем то је да се од сада морамо још жешће да боримо.

ПРЕЗИД

Следећих дана пукови су, праћени непрекидним кишама, пролазили из једне борбе у другу.

Слободан је, а чинило му се да су тако и остали добровољци, и „стари” и они „нови”, ишао ћутке, као кроз неки сан, оуглао на борбену хуку, преко словеначких планина, са брда на брдо, из села у село. Сазнање да је изложен непрекидној опасности за голи живот, изгубило је своје значење негде у сивини кишних, ветровитих дана и мрклини хладних и влажних ноћи.

Тако су некако ћутали и прошле јесени кад су се повлачили од Мионице и Ваљева, мрки и нерасположени. И сада су исто онако жестоко јуришали на непријатељске положаје, да су их често претпостављени официри и подофицири морали да заустављају усред спонтаног јуриша и враћају на полазне положаје.

Откако се прочула вест да је Димитрије Љотић страдао, његово име се није спомињало, иако је свакоме од њих било на уму.

Са Душком Стефановићем састао се на једном одмаралишту и са њим разговарао неколико минута. Од њега је сазнао само рђаве вести.

- По свему изгледа да смо се мимоишли са Павлом Ђуришићем - казао је одмахујући главом. - Четврта партизанска армија их је вероватно успорила, а можда им и пресекала пут... Наша болница у Логатецу је евакуисана... Партизани су заузели Илирску Бистрицу и Свети Петар, а око Постојне се још увек воде борбе...

Слободану је прва помисао била сестра. „Боже, помози јој!” Ако јој се ишта деси, то је све због њега. „Сирота Вера, сирота мама...”

Одмах затим сетио се и рањеника. Шта ће и са њима бити?

Двадесет осмог априла увече, Гордић је позвао своје воднике у кућу, у селу где је требало да проведу ноћ, пошто више нису били у додиру са јаком партизанском јединицом, са којом су се носили целога дана.

Затекли су га како седи поред петролејке и пажљиво посматра секције, које су лежале раширене испред њега на столу.

- Имамо само неколико сати за одмор - почео је полако кад су се окупили око њега. - Устајање је у четири сата изјутра. Тачно у седам сати отпочећемо напад на Презид, заједно са Првим батаљоном нашег пука. Ми ћемо држати лево крило, а они десно. У исто време Марисав Петровић ће са својим Другим пуком да нападне град са друге стране. Били смо већ једном у Президу. Као што знате, он је у долини, док се око њега дижу планине... Ми ћемо заузети ову косу. Десно крило наше чете држаће Милутин, лево Слободан, а центар Грујин. Десно од Милутина биће Ристићева чета, до њега, нешто уназад, Пратећа, а до ње, Јуришићева.

Саопштио им је такође да је у граду јака, моторизована јединица, која вероватно има и тенкове.

У четири и двадесет већ су били у покрету.

Киша је преко ноћи престала да пада и између тамних, ниских облака, ту и тамо, почело је да се појављује звездано небо.

Ишли су колоном по један кроз густе букове шуме, са чијег су се грања и лишћа сливале на њих ледене водене капљице. Свитање их је затекло недалеко од града.

Кад су изашли из шуме, на стотинак корака пред њима пружио се травом обрасла коса. Испели су се до њеног жлеба. Кроз јутарњу измаглицу, између крошњи дрвећа, црвенели су се кровови и беласали зидови зграда... Испод њих, у далекој ували, лежао је Презид.

Десно од кућа пролази друм који везује Презид са Чабром.

Град још увек спава.

Обухватио је погледом цео положај. На овој висини, био је као створен за напад. Видео је у истом тренутку како Гордић шаље пушкомитраљеску тројку из Благојевићевог вода на траг, према једном брдашцу на ивици шуме.

„Да нам штити леђа”, помислио је са задовољством и окренуо се својој води. Гордић мисли на све.

Чим је средио вод, кренуо је да се поздрави са добровољцима из друга два вода.

Обрадовао се кад је на њиховим лицима видео осмехе, први пут за ова три дана. Били су то они стари тако добро познати осмеси, пуни самопоуздања, које је гледао пред сваку већу акцију и пред сваку значајнију битку.

- Други пук је морао до сада већ да заузме она брда са супротне стране - казао му је командир, гледајући на ручни сат. - Сада је шест и тридесет. За пола сата крећемо у напад.

Пред почетак напада Гордић је објаснио водницима да ће они, по наређењу команданта батаљона, држати косу заједно са Пратећом и Јуришићевом четом, док ће чета поручника Ристића кренути низбрдо, у напад. У исто време тражио је да се чува муниција због губљења везе са магацинима за снабдевање муницијом. Пратећа чета нема више топовских граната, а за тешке бацаче имају још само тридесетак мина.

- За наш четни тешки бацач имамо само двадесет седам, а за лаке бацаче свега десетак - додао је.

Тачно у седам, грунули су сви батаљонски бацачи, митраљези, пушкомитраљези, а обични стрелци отворили брзу палбу. У истом тренутку са Ристићевог положаја одјекнуло је громко „ура”. Цела његова чета, у стрељачком строју и са јонетима на пушкама, сручила се низ падину, према Президу.

Слободан је подигао главу, очекујући да сваког часа чује ватру с друге стране града, међутим, плавкасти висови су ћутали.

Партизани су убрзо одговорили пушчаном палбом и митраљеским рафалима. Кроз петнаестак минута јавили су се и бацачима, а одмах иза бацача рикнули су и топови. Ивица града се засветлела испрекиданим низовима црвенкастих пламицака.

Ускоро су видели Ристићеву чету како се, десеткована, повлачи носећи са собом мртве и рањене другове.

„Погрешио је командант”, размишља Слободан. „Цео батаљон је требало да јуриша”.

Чинило му се, да су сви они, сем Пратеће, излетели истог тренутка у напад, збунили би непријатеља и нагнали га у бекство. Овако, ко зна.

- Чувај муницију - пренело се стројем и одмах затим пуцњава дуж косе се увелико стишала.

- Ала ћемо их потерати кад Марисав стигне! - Новаков је довикнуо Слободану кад му се приближио, обилазећи вод.

„Марисав?” помислио је Слободан. „Ако стигне...”

Сетио се како су неки добровољци причали о Марисаву да се сваки пут, пред полазак у акцију помоли Богу да му пошаље сан који ће му показати како да најбоље поведе своје војнике у борбу и у победу.

„Није, ваљда, сањао ноћас да нас треба да остави саме”, и нехотице је помислио, али је одмах одбацио ту мисао као неозбиљну.

О Марисаву Петровићу, сељаку из околине Смедерева, причало се да је у младости био ватрени левичар, али да је слушајући на једном скупу Димитрија Љотића, „угледао светлост” и пришао покрету Збора. Имао је свега четири разреда основне школе, али је много читао и „сам себе изградио” интелектуално.

Њега, високог, кршног човека, широког енергичног лица, Слободан је слушао на просветарском курсу. Био је одличан говорник и, по његовим речима и његовом понашању, не би нико помислио да није у питању заиста образован човек.

Добровољци из његовог пука су са одушевљењем говорили о његовој личној храбрости и урођеној ратној вештини. Неки су га чак упоређивали и са Карађорђем.

Са партизанске стране ватра се све више појачавала.

Видели су још неколико пута чету поручника Ристића како слеће са свога положаја и како, после извесног времена, одступа, носећи своје мртве и рањене другове.

Слободан се у исто време спуштао са левог крила, као диверзија јуришима поручника Ристића.

Сваки пут је био дочекан ураганском ватром.

- Само двадесетак метара - наређивао му је Гордић, гледајући га чврсто у очи. - Пребацуј једног по једног. Чим се пребациш са целим водом, одмах се враћај!

„Боже помози, боже помози!” шаптао је у себи пре сваког испада.

Враћали су се задихани и преморени, усклађујући са великим олакшањем у заклоне из којих су малопре искакали, дочекивани кишом челичних зрна.

Како је то лепо осећање када се одмах затим, иако само за неколико тренутака, спусти глава у сигурност заклона!

И поред свих жестоких борби кроз које су пролазили, овако паклену ватру још нису доживели.

Топовске гранате експлодирају широм целог фронта, рију земљу; бацачке мине језиво фијучу висинама и одмах затим, пошто су затајиле за коју секунду, падају међу њих својим злослутним, неземаљским шуштањем. Звиждук метака се слио у један цијук који пара уши и као да физички додирује мождане ћелије.

А земља око њих, ломи се, распада, одскаче у комадима, пршти на све стране, као у некој злокобној, разбеснејој игри гвожђа, ватре и паклене жеке...

Пролази тако сат за сатом, а висови иза Презида још увек ћуте. Ни Први батаљон капетана Раце Протића никако да стигне на њихово десно крило.

- Можда су наишли на партизане - казао му је командир кад је последњи пут обилазио његов вод.

Положаји су им изложени све жешћој палби тешких оруђа. Слободан има утисак да се тло испод њих почело да тресе.

- Тенкови! - викнуо је Новаков у једном тренутку.

Слободан је погледао удесно, низ падину.

Одмах поред првих кућа, на друму за Чабар, два тенка су сипала ватру из својих топова.

- Тешки бацачи немају више чиме да гађају - казао је полако Слободан.

- Све су испуцали?

- Нажалост, све. Још јутрос.

- Водник Спасојевић код командира! - преноси се четом.

Слободан даје знак Новакову да преузме команду вода, спушта се са косе десетак корака и трчи свом снагом према центру чете.

- Слободане! - надвикује се командир са борбеном хуком - имамо у чети шест рањеника. Међу њима је и Грујин. Контузован је од бацачке мине. Преузми одмах његов вод. Већ сам послао наредника Мујадиновића да преузме твој вод.

- Разумем, господине поручниче - викнуо је натраг и брзо се обазрео око себе, али није видео рањенике. Није било времена за питања.

Устрчао је уз падину и бацио се до Кнежевића Гуслара, који му је био са својом тројком најближи.

- Како изгледа?

- Не ваља, друже Слободане - одговорио је пушкомитраљезац, не скидајући ока са нишана. - Има их превише, а видиш и сам како туку.

Далеко доле, испред дворишта једне куће, претрчавају од жбуна до жбуна, мале тамне прилике.

Кнежевић шаље кратак рафал у њиховом правцу и они их губе из вида.

Слободан притрчава Станиши Босанцу. Поставља слично питање и добија сличан одговор.

Пребацује се до Велизара.

- Шта је са Грујином?

- Граната ударила близу њега. Чудо једно да га није наместу... - ућутао је нагло и повукао ороз.

- Где су рањеници?

- Има их много. Највише у Ристићевој чети. Један вод из Пратеће их преноси у најближе село. Они из Пратеће ионако немају више чиме да туку.

- Хоће ли... хоће ли Грујин...

- Сам Бог зна. Био је блед к'о крпа, а на њему нигде ни капи крви... Једва сам га препознао.

- Ја ћу на његово место...

- Знаш, Слободане, казао ми је командир.

Погледа налево, према своме старом воду. Види их како се, као и он до малопре, један по један, пребацују према Президу, само овога пута се не повлаче, него застају на тридесет-четрдесет корака и заузимају нове положаје усред неравног терена.

У исто време и Ристић почиње са новим нападом. Ристи-

ћу се придружује чета потпоручника Јуришића. Кроз бојну јеку чују се њихови удружени узвици.

- Туци брзом паљбом! - преноси се стрелачким стројем.

Кроз неколико минута и Благојевићев вод прелази у напад.

Још само он, са својим добровољцима, и они из Пратеће чете, који рукују тешким митраљезима и пушкомитраљезима, штите њихов напад.

Ристић је са својом четом заузео нове положаје недалеко од тенкова. Пред Благојевићем је брисани простор и он је присиљен да се брзо повуче, носећи са собом двојицу мртвих и четворицу рањених.

Погледа на ручни сат. Два сата по подне.

„Боже помози, Боже помози!” понавља у себи.

Кад се командир опет појавио, бацио је на њега упитни поглед.

Гордић га је разумео.

- Морамо да одржимо ове положаје док не стигну наши - казао је.

„А од наших ни трага ни гласа”, падају му на ум стихови из народних епских песама.

Наједном, Велизар се окреће према командиру и Слободану и широким покретом руке показује им на друм, недалеко од тенкова.

СТИЖУ камиони, један за другим, нагло стају, а из њих искаче пешадија, која се одмах затим развија у стрелце и креће трчећим кораком у правцу Ристићеве чете.

Благојевић опет силази са својим добровољцима.

Велизар се узнемирио.

- Зар ми сами, друже водниче, да останемо иза ове косе? - довикнуо је Слободану, показујући му на два вода испод њих и на Ристићеву чету.

Слободан се обазире око себе.

Свуда око њих врели челик разрива земљу и пара ваздух засићен мирисом вагре, дима и барута.

„Заиста”, помишља Слободан, „било би много лакше полетети низ ту падину...” А падину обасјало дивно пролетње сунце. На чистом плавом небу нигде ни најмањег облачка.

- Мора неко и овде - виче Велизару, али није сигуран да ли га чује.

Доле, са положаја Ристићеве чете, добровољци искачу из заклона и јуришају на партизански стрелачки строј. Строј се колеба, почиње да се повлачи и допире до првих кућа. Добровољци, одмах за њима, нестају међу кућама.

„Господе Боже, сви ће изгинути!” помишља Слободан.

Кроз свест му пролази његов први јуриш у хомољским

планинама, којим је командовао Ристић. Сећа се и Жариног причања о јуришу на усташе са оне друге стране Дрине. Неустрашиви Риле! Онекуд му искрсла и слика Ристића у беспрекорној официрској униформи, како шета шабачким корзом са малом, згодном плавушом.

- Брза палба! - наређује Гордић.

- Брза палба! - виче Слободан из све снаге.

Изненада, ширином целог фронта, као по команди, разлеже се готово ванземаљски урлик. Снажни мушки гласови надјачавају експлозије. Партизани прелазе у напад.

Вика се шири дужином целог фронта. Слободан не разазнаје речи, али распознаје ијекавштину. „Босанци или Црногорци”, размишља жалосно. „Јунаци...”

Вика се све више разлеже фронтом и почиње да захвата добровољачки леви и десни бок.

Сетио се како је Гордић послао једну тројку да им на малој узвишици на ивици шуме штити леђа, и евентуално олакша одступање. Одахнуо је.

Тенкови, готово непрекидно, светлуцају жућкасто-црвенкастом светлошћу. Док су у почетку борбе сваки час излазили и поново залазили међу куће, сада се осилили и не мичу се више са друма. Пушчана и митраљеска ватра није могла да им нашкоди.

Од жбуња и шумарака око кућа не виде више Ристићеву чету.

Експлозије све снажније и све чешће. Вика све ближа.

Гордић обилази вод. Стао на сам жлеб косе и мирно, као на ратним вежбама, посматра двогледом фронт.

Око њега киша куршума.

„Виде га јасно”, помишља Слободан.

Наједном зафијукаше топовске гранате око њега.

„Господе Боже!” синуло је Слободану кроз свест. „Па, то они њега гађају директно топовима и флаковима... као... као некад што су Турци Хајдук-Вељка!”

Скочио је из свог заклона, па и он изложен ураганској ватри, притрчао Гордићу.

- Господине поручниче! - викнуо је.

Гордић је спустио двоглед и окренуо се.

- Шта је било? - питао је мирно и некако пословно.

- Молим вас, сиђите! Видите да вас гађају.

Гордић је подигао двоглед и наставио да разгледа бојно поље.

- Господине поручниче! - виче Слободан из све снаге и хвата командира руком за лакат. - Ми сви знамо да сте ви храбри, али шта ћемо да радимо без вас, ако ви погинете?!

Гордић је опет спустио двоглед. Очигледно је покушавао

да се уздржи, али није могао. Слатко се насмејао.

А око њих двојице звижди ли челик, звижди.

Најзад је полако, корак по корак, увек усправни поручник, Обрад Гордић, сишао са жлеба косе.

Са десне стране трчао им је у сусрет ордонанс капетана Ћирковића.

- Господине поручниче! - викао је задихано. - Командант је наредио опште повлачење. Опкољавају нас. Први батаљон је сад баш почео да стиже, али нам више не вреди.

Гордић виче Љубомиру да нађе Ранка трубача.

- Кажи му нека свира јуриш!

Слободан је знао да је овога пута трубачев позив на јуриш био знак за повлачење.

Јека трубе је збунила непријатеља, исто као и под Мионицом. Експлозије су се наједном утишале и вика престала.

Из шуме, удесно, где се у почетку борбе налазила Ристићева чета, излази група добровољаца. Слободан распознаје међу њима високу фигуру команданта Првог батаљона, капетана Рацу Протића, стрица погинуле браће, Јове и младог Андрије. Поред њега види и његовог батаљонског просветара, потпоручника Небојшу Мандића.

Истурени водови из Гордићеве чете брзо су се вратили на своје положаје дуж косе. Из правца у који је Ристић повео чету на свој последњи јуриш, видео је само неколицину добровољаца како се ужурбано успињу према оном шумарку.

Кроз неколико тренутака партизани су наставили свој напад. Опет страховита вика, експлозија и звиждук...

Командир је наредио Слободану да се повуче на челу чете, са својим водом. Иза њега су ишли Благојевић и Мујадиновић, помажући преношење мртвих и рањених другова.

Битка за Презид била је завршена.

После сат хода зауставили су се на једној чистини. Капетан Ћирковић је наредио да се батаљон построји у двојне редове, по четам.

У Ристићевој чети само њих седморица. Сви официри, укључујући потпоручнике Бранковића и Јашу Пауновића, а исто тако и подофицири, изгинули су са својим командиром, поручником Предрагом Рилетом Ристићем. Испред њих је стајао најстарији по чину, један каплар од седамнаест година.

Јуришићева чета је постројила тридесетак војника, а Пратећа око педесет.

Једино је Гордићева чета имала још осамдесет пет бораца.

Сунце већ зашло за високе, плаве планине, а сумрак почиње да се полако спушта на густе шуме које их окружују.

Капетан Ђирковић, средовечан човек, средњег раста, стоји испред батаљона и прелази погледом од једног до другог добровољца, од једне до друге чете.

- Драги моји млади другови, драга моја млада браћо - почиње дрхтавим гласом. - Докле год Србија има синове као што сте ви, нико је никада неће победити... Јунаци моји! Данас сте показали нагчовечанску храброст и ја сам поносан да сам после босанске Голготе, коју сам прошао као официр Српске државне страже, постављен да предводим јунаке као ви што сте...

Преморени добровољци, црни од барута, дима и земље, усправили се па се смешкају.

„О, другови моји, Бог вас благословио! А ви, што изгубосте, нека вас Свемогући прими у Царство Своје!” шапуће Слободан у себи, прелазећи погледом преко стројева добровољаца. Проживљава те речи свим својим бићем и осећа како му се влаже очи.

Искрсавају му у свести ликови оних који не стоје више ту, међу њима. Све их је знао. Већину и по имену. Никада се више неће врагити мајци Србији, за коју су изгинули у овим словеначким планинама. Никада више неће видети своје домове, родитеље, браћу и сестре...

Прелази поново погледом преживеле.

„Шта ће још са вама... а и са свима нама бити?...”

- Пошло нас је у ову битку три стотине и педесет - чује опет командантов глас. - Скоро половина је изгинула. Чим се ово стање смири, ја ћу свакога од вас посебно предложити на највишем месту да буде одликован...

После говора, Душко Стефановић, који је био за време борбе са Пратећом четом, прилази Слободану.

- Не тугуј, Слободане - каже тихо, стискајући му руку. - Изгинули су јуначки, сви до једнога... А живот тече даље.

Исцрпљени и изгладнели, сместили су се касно увече у кућама једног села, кроз које је пролазио друм.

Слободан је дознао од Душка Стефановића да су ових дана сва три пука требало да се врате у Корпус, пошто су изгубили сваку везу са Павлом Ђуришићем, али су Словенци молили да остану у овом крају како би олакшали њихове напоре у заустављању комунистичке армије.

Тек што се Слободан распасао и испружио на дрвеном патосу, нису имали времена да набаве сламе, у собу је утрчао Љубомир.

- Друже Слободане, одмах да се јавиш командиру! Хитно је.

Слободан је скочио са свога места, опасао се, зграбио томсон и прескачући преко добровољаца на поду, истрчао из собе.

Пред зградом су, око мајора Јоце Добросављевића, стајали команданти батаљона, командири чета, а међу њима водник Благојевић и наредник Мујадиновић.

- Трећи батаљон се данас борио против целе партизанске оклопне дивизије - чује команданта пука како говори. - Сад смо сазнали да се та иста дивизија креће у нашем правцу, са три тенка на челу. Пук није у стању да, на овом терену и под овим условима, прими борбу. - Окренуо се Гордићу. - У школи, одмах преко пута, имамо око осамдесет рањеника. Нареди једном воду да остане, евакуише рањенике и задржи партизане. Пук креће за петнаест минута.

Мајор је одговорио на Гордићев поздрав, нагло се окренуо и нестао у ноћи са осталим официрима.

Гордић је прелетео погледом преко својих водника.

- Слободане! Разбуди свој вод. Постави пушкомитраљеске тројке испред села, са једне и друге стране друма. Пошаљи тројке да реквизирају троја сељачка кола. Најтеже рањенике смести у кола, а они лакши, који могу да иду, нека се држе руком за лотре. Кад кренеш, иди овим друмом и негде ћеш нас стићи. То је све.

- Разумем, господине поручниче!

Утрчао је у зграду. Мисли су му радиле грозничавом брзином. Знао је шта ово наређење значи. У рату мања јединица се жртвује за већу. Његов вод је жртвован... па и рањеници - да би се спасао пук.

- Узбуна! - викао је са врата. - За пет минута да сте постројени пред кућом, под пуном ратном спремом.

Добровољци су као један поскакали са пода, опасали се, пребацили преко леђа ранчеве и торбице, увили ћебад и шаторска крила, дохватили пушке, излетели на врата и постројили се испред зграде.

Наредио је Кнежевићу Гуслару и Станиши Босанцу да са својим пушкомитраљеским тројкама заузму заклоне са једне и друге стране друма, недалеко од школе.

- Ако наиђу, заспите их брзом паљбом - казао је. - То ће их зауставити да се приберу, а нама ће дати мало више времена да изнесемо рањенике.

Од Драгнића је тражио да са својим тројкама што пре доведе троја кола.

Једна десетина из Пратеће чете већ је помагала санитарским наредницима и њиховим помоћницима да изнесу из школе најтеже рањенике.

Слободан је, са Велизарем и неколико преосталих добровољаца из свога вода, почео да помаже око изношења рањеника. Они који су били лакше рањени, са завојем око руке, ноге или главе, ишли су и сами, носећи још увек спрему и пушке.

- Ко од вас још може да пуца - питао их је - нека приђе овамо и построји се.

Њих седморица су му пришли и он их је одмах поставио са једне и друге стране друма, као појачање пушкомитраљесцима.

- Добро слушајте - казао им је. - Ако чујете да долазе тенкови, нека ми одмах један од вас јави.

Изнели су већ све рањенике из школе, кад се Драгнић појавио седећи са кочијашем у првим колима, која су била много дужа од обичних кола.

- Тражио сам да упрегну у ова, дугачка, у којима се преноси сено - казао је Слободану смешкајући се. - У њих ће стати више рањеника.

И друга кола су исто тако дугачка, док су трећа, у која су упрегнути коњ и крава, обична, сељачка кола.

Тек сада кад су их преносили у кола, Слободан је могао да пажљивије погледа рањенике.

Неки су са завојима преко груди, неки преко стомака, некима су главе изувезиване тако да се ни очи не виде. Двојица су у несвесном стању. Кроз већину завоја продрла је крв.

Добровољац коме је увезан стомак, дугачак црнокуси младић бледожутог лица, на коме су се искупиле ситне капљице зноја, јечи тихо, једва чујно.

Остали рањеници ћуте. Не жале се и не питају где ће и шта ће бити са њима. Грујин лежи затворених очију. Не одговара на питања.

Драгнић се постарао и за сламу, коју су прострли по дну кола.

После десет-дванаест минута прва кола су кренула са најтежим рањеницима, међу њима и Грујин, и десетак лакших који су ишли држећи се за лотре. Ранце су им обесили о левче.

Ускоро су исто тако кренула и друга кола.

Кад су почели да утоварују трећа, један од оних најлакших рањеника које је Слободан послао да се придруже пушкомитраљесцима, дотрчао је из мрака.

- Друзе водиче, чују се тенкови!

Слободан је приметио да је то чуо и сељак, власник кола.

- Товарите рањенике! За три минута крећите - викнуо је Драгнићу и његовим добровољцима, окрећући се у исто време Велизару.

- За мнош, са твојом десетином!

Дотрчали су до Станише Босанца и почели да ослушкују. Из даљине се кроз тамну ноћ, чује далеки звук мотора.

- Ти и ја, Велизаре, остајемо са пушкомитраљезима и тво-

јом десетином док се рањеници не извуку. Чим се партизани појаве, осућемо их брзом паљбом. Требаће им доста времена да се снају и развију за борбу. Тако ћемо добити у времену...

Један од Драгнићевих војника је дотрчао.

- Друзе Слободане, оно кљусе и она крава неће да крену.

Слободан је позвао седморицу лакше рањених да се повуку са положаја, а он је потрчао према колима.

- То нисам никад ни видео ни чуо - добацио му је Драгнићев војник док су трчали упоредо. - Ко је то измислио да се коњ и крава заједно прежу!

У колима леже четири добровољца, око њих стоји још десет-дванаест лакших рањеника, поред Драгнићевих војника, а и она седморица стижу.

Драгнић диже руке увис.

- Неће, па неће.

Сељак удари камцијом коња и он крену, али крава остаде да мирно стоји. Онда почне да удара краву и она повуче из све снаге, али мора да стане, јер се сад коњ узјогунио. И све тако, наизменице.

Слободан прилази ближе сељаку. Гледа га оштро у очи.

- Како су доведе дошли?

Сељак место одговора шиба коња тако јако да почиње да се пропиње, али крава стоји мирно и прежива.

Слободан полако откопчава футролу и вади револвер. Томсон му виси о врату.

- Крећи! - заповеда.

Сељак удара краву и крава вуче из све снаге, али коњ стоји мирно на једном месту.

Слободан диже револвер. Уперо га је у сељаково лице, док је добровољцима иза њега показао руком да се склоне.

„Шта да радим ако ни сада не крене!” помишља, знајући да неће моћи да пуца на њега... Одмах затим се поплашио да ће то и сељак прочитати из његових очију, па се намрштио колико год је могао и дрекнуо из свег гласа:

- Крећи, мангупе један! Сад ћу ти судити.

У сељаквим чкиљавим очима као да је креснула нека искрица. Наједном, као да се пробудио, почео је да шиба камцијом у исто време и коња и краву. У следећем тренутку обе животиње повукоше кола, па чак и покасаше.

- Драгнићу! - викнуо је. - Иди за колима са својом десетином. Не верујем овом сељаку.

Одмах затим отрчао је до своје мртве страже.

- Малопре су стали - шапнуо му је Велизар. - Сигурно су послали извиднице.

- Велизаре - морао је овога пута да призна - ја баш не ви-

дим најбоље у мраку. Ти мораш и за мене да гледаш.

- Не брине, друже Слободане - осмехнуо се Велизар. - Приметио сам ја то још прошле године на путу између Диваца и Ваљева.

- Кажи ми чим нешто опазиш.

Ћутали су неко време, онда је Слободан осетио Велизареву руку на своме рамену.

- Ево их, иду ивицом друма - шапнуо је тихо да га је једва чуо. - Пусти мене да их ја зауставим.

Слободан је одобрио главом.

Велизар је скинуо шлем и ставио га на земљу, поред себе.

- Еј, другови! - викнуо је, у исто време устајући. - Овде Прекоморска бригада. Из које сте ви?

Са друге стране тишина.

- Ко ти је командир? - најзад се одазва неко, на свега тридесетак корака одстојања.

- Друг Гордић - одговара Велизар без премишљања.

Са друге стране опет тишина.

Велизар се полако спушта на земљу, дохвата шлем и ставља га на главу.

- Сад треба да распалимо - шапнуо је, закопчавајући пређицу испод браде.

Слободан је подигао своју митраљетку, коју је још пре десетак минута репетирао, и уперио је насумице, у таму дуж друма.

- Пали! - викнуо је што је јаче могао и у исто време повукао ороз.

Са митраљетком заштектали су пушкомитраљеци и запраштале пушке.

Са супротне стране звизнуло је само неколико метака и одмах затим све се утишало.

- Повлачи се, повлачи! - наредио је Слободан шапатом. - Трком.

Протрчали су кроз село и наставили да трче друмом. Сав онај замор од јучерашњег дана нестао је, као да су се целу ноћ одмарали.

Убрзо су, журним кораком, стигли кола са упрегнутим коњем и кравом.

Испричали су рањеницима како су зауставили партизане.

- Ми вам нисмо - баш све испричали - јавио се Вељко Глумац, који се у последње време нешто ућутао. - Ми смо зауставили њихове тенкове. Што не кажеш као што је било, друже водниче.

- Да - насмејао се Велизар. - А ни ти не кажеш све. Не само да смо зауставили неколико тенкова, зауставили смо целу оклопну дивизију. Је л' тако, друже Слободане? Имамо шта и да причамо кад стигнемо чету.

И Слободан се осмехнуо. Па и сами рањеници као да су најједном уздигли главе и пошли орније уз сељачка кола.

После кратког времена сељак је зауставио кола.

- Видите овај пут - показао је Слободану на леву страну друма - ако кренемо њиме, пресећи ћемо попреко, јер друм прави широки лук. Тако ћемо уштедети много времена.

Слободан је лупио шаком по футроли од револвера.

- Ако нас заведеш, ово ће ти судити.

- Не брините - казао је кочијаш, ошинуо животиње и скренуо на колски пут.

После нешто више од једног сата, изашли су поново на друм и наишли на прве добровољце.

Пред само свитање стигли су у село где су се нашли са Гордићевом четом.

Кад је око подне, пошто се добро испавео, изашао на рапорт командир, Слободан није могао да се уздржи.

- Зашто баш мој вод?

Гордић се и овога пута осмехнуо својим ретким осмехом.

- Баш кад хоћеш да знаш: зато што сам знао да ћеш ми довести натраг цео вод. Ето зашто.

ПТИЦЕ НЕБЕСНЕ

Рано изјутра, тридесетог априла, наређење за општи покрет. Следећих дана, опет из борбе у борбу, пукови се крећу полако према северу и Љубљани.

Слободана су ти дани подсећали на јесен четрдесет четврте, када су одступали од Мионице, а нешто касније и од Лознице, па иако су у појединачним, многобројним окршајима успевали да туку партизане, ипак су морали да се повлаче.

Зауоставили су се изнад Врхничког Поља. По свему се видело да су их главне партизанске снаге стигле и престигле. Опет су, као и на Купи, сва три пука заједнички учествовала у жестоким борбама. Положаји су преко ноћи падали по неколико пута у непријатељске руке, и поново су освајани. Дању су углавном држали оно што су у ноћним борбама успевали да задобију.

Свакога јутра: толико мртвих и толико рањених.

Трећега маја настало је затишје. Партизанске јединице, не могући да их скрше и растерају, једноставно су прошле између њих у своме ужурбаном напредовању према Италији.

Слободан се сетио да му је сутрадан двадесет други рођендан.

„Ваљда ми се овога пута неће ништа нарочито десити”, помислио је, сећајући се како је неколико пута, протеклих година, баш на тај дан замало изгубио живот.

Око поднева Душко Стефановић долази са добрим вестима.

- Данас је Словеначки народни одбор прогласио Слободну Словенију у саставу Краљевине Југославије - казао је са осмехом. - Послали су телеграм Краљу Петру и позвали га да дође на свој престо. Такође су послали телеграме Черчилу и Труману. Наша три пука ће потпасти под команду словеначког генерала Франца Кренера. По Љубљани су извешани велики плакати са прокламацијом. Словеначки народ све ово прима са великим олакшањем и одушевљењем... Ипак - додао је, опет уозбиљен - никако не могу да верујем да ће Американци

и Енглези, пошто су подигли Тита на пиједестал, наједном променити своју политику према њему и према Југославији.

- Вероватно си у праву - одвратио је замишљено Слободан, - иако све ово са Словенијом звучи сјајно... Уосталом, да нас нам не вреди више да бринемо. Остаје нам још само нада.

Тек што се опростио са Душком, дошао је Љубомир са позивом од командира.

- Полазимо за пола сата у насилно извиђање - почео је Гордић одмах, чим су се водници искупили. - Моја чета и чета Драгомира Димитријевића. Треба да зајемо на територију коју држе партизани.

Командир им је показао на секцији правац кретања. Заобићи ће главни друм, који сада користе партизани са својим оклопним колима и тенковима.

„Како се ситуација променила”, помислио је Слободан. „Они су постали регуларна војска, а ми, герилци.”

- Овде ћемо преспавати - завршио је Гордић своје излагање, показујући на место, удаљено од насеља, али недалеко од друма. - Не водимо са собом коње и не носимо бацаче и тешки митраљез.

„Значи, сутра, четвртог маја, осванућемо негде на територији коју држе партизани”, помислио је Слободан. И нехотице му је искрсла слика друма поред Дрине, где је прошле године „прославио” свој рођендан. Партизани су их дочекали са кишом куршума... Сетио се и увек насмејаног Милића из Бање Ковиљаче, како лежи мртав насред друма.

Кретали су се опрезно кроз букову шуму путевцима паралелним са друмом, који им је био негде са десне стране.

У току дана су застајали и слали извиђачке тројке у околину, али нису нигде наишли на непријатеља.

Предвече су се зауоставили на чистини, нешто уздигнутој од осталог земљишта.

Командири су одлучили да не дижу шаторе, него да спавају под ведрим небом, јер је време било прилично топло, а уколико дођу у додир са партизанима, биће много покретнији.

Слободан је, пошто је средио вод и поставио страже заједно са Благојевићем и Мујадиновићем, скупио нешто грања и сувог лишћа, покрио то шаторским крилом, а он легао да се мало одмори пре него што потражи Драгомира Димитријевића, да са њим, после дужег времена, најзад мало поразговара.

Међутим, чим је легао, изморен од дугог пешачења, заспао је тврдим сном и тек га је, у само свитање, пробудио Велizar.

- Устај, друже Слободане - позвао га је са осмехом - сад ћемо опет да прелазимо Дрину.

- Камо среће - казао је, трљајући очи.

- Ни мени не прија баш најбоље ова словеначка клима.

Пошто му је Велизар полио воду из чутурице да се умије, погледао је у торбу. Још само два скувана кромпира. Бар да им је остало и мало соли.

Има већ дуже времена откако су потрошили храну, коју су носили са комором. Добијају само по неколико кромпира које они или пеку на жару или кувају на ватрицама у својим порцијама. Пажљиво је ољуштио мањи, пазећи да не изгуби ни најсићушнији делић, и полако га појео. Иако га није посолоио, ипак му је пријао, као да је појео најкуснији доручак.

Још док му је Велизар посипао воду да се умије, сетио се како су на овај дан прошле године кренули у патролу, дуж Дрине. Да ли се и Велизар сетио тога кад га је малопре будио да „прелазе Дрину“? Ако и јесте, ћутао је.

Кроз десетак минута изашли су на друм и кренули на траг истим правцем којим су јуче дошли. Друм, прав као стрела, води кроз благо заталасани предео. Слободан успорава корак и осврће се око себе. Са десне стране ретки шумарци, а са леве, на педесетак метара, пружа се густо пошумљени терен.

Јутро притисла нека чудна тишина. „Као оно... као оно пред Соко-Градом“, и нехотице помишља.

Како то да су се птице ућутале и негде посакривале, а ово је рано пролеће, почетак маја!

Иако већ неколико пута покушава, не може никако да се отме осећању да их тамо, испред њих, чека нешто скривено, нешто претеће...

Наједном му се учини да се друм, на једно пет стотина корака, почиње да усеца у брдо и као да улази у неки кланац.

Напреже очи да боље види кроз лаку јутарњу измаглицу. Заиста, пред њима је кланац. Напреже слух: само неравномеран бат њихових цокула по калдрмисаном путу. Све друго се утишало.

Мисли му грозничаво раде. Мора да разговара са Гордићем. Али како? Не може тек да му каже: „Сваке године, од почетка рата, био сам на свој рођендан у животној опасности, па сам вероватно и сада.“ Ни та тешка тишина око њих није сама по себи разлог да сићу са друма и крену шумама... А тамо, испред њих, сада је знао, чека их сигурна смрт.

На челу колоне иде са својом четом Драгомир Димитријевић, човек са којим се спријатељио у Београду. Не може ни њему да се обрати. Зна да је он неустрашив, а у исто време и врло осетљив - као и Обрад Гордић. Уверен је да неће пристати да он буде тај ко ће предложити скретање са друма у шуму. Поред осталог, он је по чину потпоручник, док је Гордић поручник.

Међутим, време пролази и они се сваким кораком приближавају... Мора бар да покуша, и то одмах.

Његов вод је овога пута у заштитници. Гордић је обично негде на челу своје чете. Казао је Велизару да се постара о воду, а он је потрчао да стигне командира.

Како ово да изведе? Двојица изузетно храбрих четовођа. Ни један ни други неће хтети да он буде тај који ће покренути питање несигурности овог отвореног друма, и предложити скретање у шуму. И сувише су поносни. А са његове стране, само једна погрешна реч може све да упропасти... „Боже помози!“

- Господине поручниче - почео је, задихан од трчања - никако ми се не свиђа ова тишина, а ми ћемо ускоро да уђемо у онај кланац испред нас... Шта ви мислите о томе да скренемо у шуму?

Гордић му није одмах одговорио, и тих неколико тренутака учинило му се као читава вечност.

- Стигни Драгомира - најзад је проговорио гледајући и даље право испред себе - и питај њега шта он мисли.

Слободану је заиграло срце од радости. Потрчао је из све снаге и убрзо стигао Драгомира.

Једва је дошао до даха.

- Гордићу се не свиђа ова тишина. Хтео је да те пита шта ти мислиш о томе да напустимо друм и скренемо улево, у ову шуму.

Драгомир је, озбиљан и намрштен, такође промислио неколико тренутака пре него што је одговорио.

- Ако он мисли да би било боље, то је уреду.

Сав срећан, потрчао је овога пута Гордићу.

Чим га је саслушао, командир се окренуо и викнуо:

- Пренеси: чета стој! За мном. - У следећем тренутку повео је чету улево, према шуми.

То је исто урадио и Драгомир.

Тек што су почели да напуштају друм, од оног кланца се осула ураганска вагра, пропраћена далеким узвицима.

Изнад њихових глава су зазвиждала пушчана, пушкомитраљеска и митраљеска зрна, а кад су улазили у шуму, почело је и оно злослутно фијукање бацачких граната.

Док су партизани сређивали инструменте на топовима и бацачима, две добровољачке чете од око две стотине људи, већ су биле дубоко у шуми. „Хвала Ти Боже, хвала“, понављао је у себи Слободан.

Добровољци из других јединица, који су слушали страховиту палбу из правца дубоког кланца, а знајући да су се две чете враћале тим правцем, дочекали су их раширених руку.

- Ми смо мислили да сте сви ви тамо изгинули.

Настало је опште грљење и љубљење.
Свуда околу насмејана лица, а високо, у крошњама дрвећа, весело цвркућу птице небесне.

У НЕИЗВЕСНОСТ

Петого маја чета поручника Обрада Гордића водила је своју последњу жестоку борбу у планинама Словеније. Цео дан и целу ноћ.

Пред саму зору, шестого маја, на врху чуке са које су тек отерали партизане, погинуо је храбри пушкомитраљецац, Кнежевић Гуслар. Међу петорицом рањеника, била су и два Кнежевићева помоћника, које су одмах, са рањеницима из осталих чета, послали за Љубљану.

- Е, мој Гусларе - казао је Велизар скидајући шлем, кад је пуцњава престала - ко ће нам од сада певати о кнезу Лазару и Милошу Обилићу?

Сузе су му се сливале низ образе и он није ни покушавао да их прикрије.

Закопали су га одмах ту, где је пао, на врх брда, поред гомиле празних чаура. Бора Брка му је направио крст од две гране.

Слободан је прочитао гласно „Оченаш”.

- Нека ти је лака ова земља - могао је још једино да дода.

После неколико минута чуо је Мујадиновића, који је још увек, и поред свога вода, вршио дужност четног наредника, како рапортира командиру.

- Стање чете ратно. На списку имамо осамдесет два добровољца, официра, подофицира и редова.

„Осамдесет два”, тргао се Слободан. Кад је чета кренула из Мучића, преко Снежника, било их је нешто изнад сто двадест. Четрдесет добровољаца погинуло и рањено само из Гордићеве чете, чете која је у целом батаљону имала још најмање губитака!

Пришао му је поднаредник Новаков.

- Јуче је, друже Слободане, био Велики петак. Као што знаш, ове године Ускрс и Ђурђевдан падају у исти дан, шести мај. Прошлогодишњег Великог петка, на Медведнику - утишао је глас - изгубили смо старог поднаредника Бојовића... а нема нам више ни нашег теолога, Будише.

Освануло је светло, сунчано јутро.

- Христос Васкресе! - поздрављали су једни друге чим су испљускали лица водом из чутурица. - Срећна добровољачка Слава!

Наједном се појави неколико свећица. Њих четворица из чете прослављају и своје, породичне крсне славе. Скидају шлемове и крсте се. Двојица њих, чији су очеви страдали од немачке казнене експедиције, па они постали домаћини у својим породицама, полако и свечано пале свећице. Четворици се посебно честита. Грле се са њима и љубе.

Крсман вади из торбе суве шљиве, ставља их у свој шлем и нуди око себе „госте”.

- Ово сам још у Мучићима купио од једног Словенца за паклицу цигарета - говори, а лице му се развукло у широки, срећни осмех. - Па иако њи’ове шљиве нису тако слатке, ни лепе, к’о оне наше...

„Сиромас’ Крсман”, мисли Слободан, „носи пуну торбу шљива за своју Славу, а он гладан из дана у дан”.

Долази Душко Стефановић и обраћа се најближима до себе.

- Један Словенац, богати сељак, поклонио је нашем батаљону краву за данашњи дан и сто килограма кромпира. После дужег времена појешћемо и ми нешто честито.

- Још кад бисмо имали соли - додао је неко.

Душко је повео Слободана мало даље од осталих.

- Како си? - питао је, али је одмах, и не чекајући одговор, наставио: - Чудо једно како се наши људи добро држе и поред свих мука, погибија и неизвесности.

- То ти је тај наш јуначки српски народ - осмехнуо се Слободан - о коме смо некада толико много слушали и читали. Сад је дошло време да се и ми сами, из прве руке уверимо.

И Душко се осмехнуо, али се одмах уозбиљио.

- Мало пре је Јоца Добросављевић имао састанак са осталим командантима пукова, Милом Марковићем и Марисавом. После састанка пренели су свако својим командантима батаљона, молбу словеначког генерала Кренера да издржимо на овим положајима још три дана, како бисмо помогли евакуацију народа из Љубљане и околине.

- Зар је до тога дошло?

- Да, Слободане, све је завршено. Повлачићемо се према Аустрији. Као што знаш, требало је још пре неколико дана да кренемо у правцу нашег корпуса, који се повлачио према Италији.

- Ми смо, место да се повлачимо за Италију, остали да бранимо Љубљану?

- Тако је. Видео сам Кренерово писмо, које нам је послато

са заповешћу нашег потпуковника Таталовића. На крају писма Кренер каже: „...Ово тражим од вас у име Краља и Отаџбине, а словеначки народ вам неће ово никад заборавити”.

- Погодио нас је у најтању жицу - осмехнуо се Слободан, али се брзо опет уозбиљио. - Да нам је сада Димитрије Љотић жив...

- И ја то исто мислим - прекинуо га је Душко. - Ствари би се друкчије развијале. Ипак, штета што и Дража није дошао, а и што је Павле Ђуришић, сувише дуго чекао пре него што се одлучио да крене. Сви заједно, имали бисмо, ипак, извесне шансе.

- Сад шта је, ту је. Боже помози!

Седмог и осмог маја Други и Четврти пук воде огорчене борбе близу Полхов Градеца. Словеначки домобранци су се повукли из Светог Јошта и добровољци су остали сами усред партизанске поплаве.

По подне, деветог маја, Гордић је позвао воднике.

- Повлачимо се - казао је кратко - у правцу Шкофје Локе, Крања и Тржића. Идемо усиљеним маршем.

Уморни, неиспавани, гладни, добровољци су кренули први пут откако су основани, не знајући тачно куда иду и шта их на крају пута чека.

Док су се повлачили из Србије, истина је да нису знали све детаље, али су имали пуно поверење у своје претпостављене и у њихове планове. Сада, иако нису изгубили веру у вођство, чинило им се да су сви они заједно, од потпуковника Таталовића, преко команданата пукова и батаљона, препуштени игри судбине. Ништа више не зависи од њих.

Једино их је још тешила мисао да иду у сусрет Савезницима. Зар није млади Краљ у Лондону?

Кад су силазили са планине на друм, изненадила их је дуга поворка коњских кола, аутомобила, цивила и војника, која се, како је изгледало, пружала у недоглед, на десетине и десетине километара.

„Сеоба народа”, помислио је Слободан.

Пуна запрежна кола кофера, сандука, завежљаја, јастука, јоргана, чак и делова намештаја, подсетили су га на фолксдојчерско повлачење из Срема.

Међу свим тим стварима, старци, старице, жене и деца. Људи је било много мање, нарочито млађих. Неки су водили краву-две, везане позади за кола, а неколико њих су терали испред себе мала стада оваца.

Поред пута стоји девојчица од пет-шест година, сва уплакана, и држи у наручју мало, црно куче.

- Мама, мама! - јеца и унезверено гледа око себе.

Домобрански војник јој прилази са осмехом, пребацијући

у исто време пушку преко леђа, и диже је високо изнад своје главе.

Једна жена на педесетак метара испред њих, силази са кола и маше обема рукама...

Аутомобила има ту и тамо, а појави се и по који фијакер.

Између свих тих возила наилазе све чешће на мноштво пешака цивила, опет највише жена. Неке воде за руке малу децу, а неке их носе у наручју. У исто време оптерећене су рукама, коферима, завежљајима.

На неким лицима, нарочито на цивилима пешацима, изрази страха и изгубљености, док се на осталима највише одражава помирење са судбином.

Војници у разним униформама: Немци, аустријски планинци, словеначки домобранци, понеки хрватски домобран, мале групе руских козака, двадесетак црногорских четника Павла Ђуришића, неколицина припадника Српске државне страже са двојцом-тројцом србијанских четника који су тек стигли из Босне, мршави и исцепани...

Већина војника се креће у мањим или већим скупинама, многи од њих растављени од својих јединица.

Међу њима се издвајају добровољци, који се крећу у строго дисциплинованом војном поретку, некад у колони по један, а некад у двојним редовима; зависи од предела којим пролазе и могућности партизанских напада. Иза сваког пука пружа се дуга колона коморе, запрежних возила и товарних брдских коњића. Неки команданти батаљона и командири чета јашу коње испред својих јединица.

Неколико пута, нарочито када су марширали у двојним редовима, заорила се и песма.

- Још није све свршено - чуло се ту и тамо од појединачних добровољаца. - Вратићемо се ми једнога дана и поново потерати црвене.

Од Црногораца су сазнали о трагичној судбини Павла Ђуришића и тридесетак његових официра, које је Павлићева влада, преко Секуле Дрљевића, успела да домама на своју територију и да их ту све побије.

Причали су им о бици на Лијевче Пољу, где их је много изгинуло у неравноправној борби против усташа, који су их ту дочекали тешком артиљеријом, тенковима и авионима, о борбама против партизана, о повлачењу кроз Босну, завејану снегом, са готово целокупним свештенством Црне Горе, хиљадама жена и деце. Кренуло их је све скупа преко шеснаест хиљада... Плаше се да су партизани већину њих заробили.

Пролазе кроз опустела насеља са многим порушеним и изгорелим зградама, од којих су неке још увек у пламену, а из неких се извија дим. У једној варошици разорена фабрика ципеле

ла. Нагорели зидови, испретуране гвоздене полице, свуда око-ло разбацане женске ципеле разних облика и боја.

Што иду даље, све више света им се придружује и све че-шће су приморани да застају. На нечијим колима пукла осови-на. Мали партизански одреди, који их прате у стопу, отворили су паљбу из оближње шуме и погодили запрежног коња. Саве-знички авиони надлећу колону...

Партизани су нарочито активни ноћу, тако да они који су застали поред друма да одморе и нахране коње, а пешаци да одремају сат-два, увијени у вунене мараме и зимске капуте, слушају непрекидно фијукање челика и гледају светлеће метке како у лучним путањама прелазе преко мрачног неба и спуштају се негде према њима.

Од једног четвртопуковца, који је дојахао тражећи штаб Трећег пука са неком поруком свога команданта, Слободан је сазнао да су у колони иза њих, потпоручник Жара Аврамовић, Трајко Петронијевић и Дамјан Исајловић - живи и здрави. Та га је вест обрадовала и донекле разведрила.

Знао је да је добровољачка болница евакуисана из Лога-теца, али је такође чуо да су око града вођене тешке борбе. Шта је са сестром? „Боже, помози јој!“ прошапутао би у се-би, кад год би је се сетио. Није могао да замисли да би се и њој могло нешто да деси... а ако би јој се десило? „Сирота мајка!“ Може сада обоје да их изгуби... као и толике друге мајке које су изгубиле своју децу, децу коју су рађале, отхра-њивале, лебделе над сваким њиховим кораком, радовале се њиховим радостима, тужиле са њиховим туговањима, брину-ле, бринуле...

Што даље одмичу, све мање и мање их узнемиравају пар-тизани.

Ретко ко проговори реч-две. Чује се само топот коњских копита, клопарање колских точкова, шум мотора и, с времена на време, плач малог детета.

Преморени коњи вуку са напором претоварена кола. Сло-бодану искрсавају у свести слике из априла 1941, у општем хаосу, када су исцрпљени коњи исто овако једва вукли војнич-ка кола, а војници, гладни и неиспавани, једва састављали ко-рак са кораком.

„Боље рат, него пакт!“ звуче му у ушима пркосни повици који се разлежу добринским улицама. И не само добринским, одзвањали су у свим местима широм Србије и Југославије, где год су Срби живели. Да, живели, јер у многима од њих више не живе; побијени или протерани. „И шта смо дочекали?“ раз-мишља. „Прво, ропство под Немцима, а сада, ново ропство под интернационалним комунизмом“. Већ шест месеци Срби-

јом влада Јосип Броз Тито.

Са једне и друге стране друма високе, зелене планине Словеније, чувене по својим лепотама. Само, он не осећа лепоту. Осећа потајни страх од оног што их чека иза моћних Караванки, које светлуцају испред њих у магличастој даљини, обасутој сунчевим зрацима; осећа глад, неиспаваност, изнуреност. „Мора да постоје повољни услови да би се лепота осетила”, пада му на ум мисао док прелазе мостом преко бистрог, шумног потока, који кривуда између камења и жбуња, оивичен тамнозеленом четинарском шумом, изнад које се плави небо, покривено ту и тамо сребрнастим облацима. А благи вихор пирка преко борова и јела, растерује прашину уздигнуту мноштвом точкова, коњских копита, чизама, цокула и ципела и с времена на време наноси свеже мирисе зимзелена.

Неколико пута добровољачка колона је била приморана да силази с друма и газии ливадама и њивама, кад је то терен дозвољавао, да би избегла општу загушеност и пометњу која је владала на друму.

Пред улазом у тунел, маса возила, војника, цивила, домаћих животиња.

Добровољци поседали на своје ранчеве дуж друма и чекају да и на њих дође ред. Други пук је био најближи тунелу, за њим Трећи и на крају, Четврти.

Хране им је већ одавно нестало. Највише су ћутали, удубљени у мисли. С времена на време би погледали према тамном отвору од тунела, као да ће им оданде доћи одговор на сва питања која су их мучила.

Слободан је седео окренут масивним Караванкама.

„Како свака планина има своју душу”, помислио је у једном тренутку. У свести су му се низале слике Хомоља, Јастрепца, Медведника, Чемерне планине, Цера, Снежника... Кад би се случајно нашао било на којој од њих, одмах би знао где је.

Из мисли га је траго топот коњских копита. Окренуо се и видео добровољачког официра на високом мркову, како пролази између засталих кола, коња са опуштеним главама, малих стада оваца, неколико крава које су, и оне преморене, легле наред друма, људи, жена и деце, који су сишли са кола да би опружили ноге, војника у разним униформама...

Официр му се учинио познат. Тек када је пришао на десет корака, препознао је младог потпоручника.

- Жара! Не могу да верујем да си то ти!

Жара Аврамовић је сјахао и срдечно се изљубио са Слободаном.

- Тражим те још откако су нам казали да ћемо овде чека-

ти најмање сат-два.

Ово је било први пут да га је Слободан видео у официрској униформи, са еполетама и чизмама. Последњи пут су се видели у Београду, кад су заједно матурирали.

Остали су у разговору десетак минута, сећајући се Добрина са његовим Белим орловима, скојевцима, Гороњиним четом, Београда, Виде, доктора Трифковића, Олге Митровић и Дамјана Исајловића, који је још увек био у Жариној чети.

Слободана је обрадовала вест да је и Жарина Вида, заједно са његовом сестром, радила као сестра у болници у Логацу.

- Шта ти мислиш о овом нашем преласку границе? - питао га је Слободан кад су се опраштали.

- Шта могу да мислим? Идемо у сусрет нашим великим савезницима - одвратио је, горко се осмеђујући.

Кад су се нашли са друге стране тунела, као да су сви они, и војници и цивили, наједном одахнули. Изгледало им је као да се завршила једна значајна фаза и у историји и у њиховим личним судбинама, па иако су изгубили борбу, учинили су све од себе, све што је њима као људским бићима било могуће, да не дође до комунистичке победе...

Били су свесни да су изгубили своју отаџбину, своје домове и све што им је било најдраже, али сазнање да се рат најзад завршио, да је престало убијање, изненада им је опустило напрегнуте живце и на неким лицима су се чак почели да појављују и осмеси.

Рат се завршио још пре четири дана, седмога маја, а многи од њих су то тек сада сазнали, или су тек сада схватили.

„Енглези!” - њима ће прићи и од њих ће, као од старих и званичних савезника, затражити заштиту и... ако Бог дђ, прикључиће се њиховим трупама у новом, свеодлучујућем рату против безбожног комунизма.

Зар нису партизани певали: *Америка и Енглеска / биће земља пролетерска?*

„Ипак”, размишљао је Слободан, сећајући се како су на Медведнику посматрали ватре које су обележавале енглеским авијатичарима место где да спусте оружје и муницију, „наоружавали су Тита и бомбардовали српске градове”.

После масовног бомбардовања Београда - по тражењу Тита - шестог септембра, на Краљев рођендан, причали су Београђани који су преживели тај дан, да су комунисти дан-два раније пронели вест да ће Енглези летети над престоницом и да ће у знак поштовања према младом Краљу, бацати из авиона букете цвећа.

Када се из висине зачула хука мотора, многи Београђани су, у свечаном расположењу, истрчали из својих домова да и

они буду сведоци тога историјског дана...

Хиљаде њих, људи, жена и деце, платили су ту „честитку” својим животима.

Пролазе кроз неко насеље. Каплар из Благојевићевог вода, чија је лева рука, увијена у завоје, утакнута у мараму која му виси о врату, отпоче песму. Остали је без оклевања прихватише. Цивили се окрећу и посматрају добровољце како слојно ступају у двојним редовима.

*Нови дух и нове снаге носи сада,
краља Петра, војска млада...*

разлегало се планином, као да је пева победничка војска.

Песма се преноси на друге чете, батаљоне, пукове...

На првом застоју Гордић позива своје воднике.

- Сада смо у Корушкој. Већина становника су Словенци, који су припали Аустрији после Првог светског рата. Потпуковник Таталовић, који је са својим штабом на челу наше колоне, поручује нам да одржимо дисциплину...

- То бар неће бити проблем - упао му је у реч Благојевић, осмехујући се.

- Знам. Упозорава нас такође да ћемо успут наићи и на неке партизанске јединице, које Енглези третирају као своје савезнике. Не смемо дозволити да нас, на било који начин, изазову. Последице би могле бити катастрофалне.

Водници су се погледали. Слободан је приметио како је Благојевић пребледео. И он је сам осетио да му крв полако нестаје из образа.

- Неће бити лако. Само, не смемо да заборавимо да се рат завршио - додао је командир, гледајући негде између њих.

Водници су одмах затим пренели својим војницима све што су чули од командира.

Добровољци су немо гледали испред себе. Чак је и Велизар ћутао.

Дванаестог маја, у рану зору, кренули су према Драви и Клагенфурту. Речено им је да ће се тога дана састати са савезницима.

Силазили су друмом усеченим у планину са чије су се једне и друге стране спуштале врлети, или уздизале хридине, а свуда околу, негде гушће, негде ређе, шириле се густе јелове шуме.

При крају једног подужег застоја, командири чета су опет позвали своје воднике.

- Команданти пукова и батаљона малопре су имали саста-нак са потпуковником Таталовићем - обратио се Гордић сво-

јим водницима, неким одсутним, промуклим гласом. - На неколико километара одавде, чекају нас Енглези. Њима ћемо... њима ћемо предати наше оружје. Таталовић тражи да то ура-димо достојанствено...

- Предаја! - наједном је јекнуо водник Благојевић. - Па, то значи да се њима предајемо као непријатељски војници!

- Још нам је поручио - наставио је Гордић - да ће нашем предавању оружја присуствовати и нека партизанска комиси-ја. То, кажу Енглези, не треба да нас узнемирава, јер је то са-мо формалност.

Водници су неко време стајали ћутке испред Гордића, као да су очекивали да ће им још нешто рећи, нешто што ће бар унеколико ублажити тежину ситуације, међутим, он је ћутао и гледао кроз дим своје цигарете, негде у даљину испред себе. Најзад су се полако разишли сваки своје воду.

Оно мало ведрине која се појавила на лицима доброво-љаца кад су изашли из тунела, потпуно је нестало. Зар да се растају са својим оружјем и тако голоруки да наиђу на парти-зане? Како да предају своје пушке, пушкомитраљезе, тешке митраљезе, бацаче, с којима су ишли из борбе у борбу? Зар нису у тим борбама њихови најбољи другови, рођаци и ком-шије гинули? Срасли су са тим кратким, талијанским караби-нима, који као да су постали део њих самих. Са њима су пре-шли Србију уздуж и попреко, а сада и Истру и Словенију, са њима су побеђивали из судара у судар, често и много бројни-јег и много боље наоружаног непријатеља.

Са друге стране, зар нису они још у Истри постали део Краљевске југословенске војске у отаџбини, и зар није Влада те исте војске у Лондону, на челу које је Краљ Петар Карађор-ђевић, за кога, и за чији народ су се они борили и гинули? Ен-глези не могу и не смеју то да забораве.

А не смеју да забораве ни двадесет седми март четрдесет прве. Пакт са Хитлером од двадесет петога марта оборно је српски народ, а не Комунистичка партија, чије следбенике они сада признају и помажу.

Зар није српски народ због свог свеопштег, свесног ста-вљања на страну савезника страдао више него и један други народ у покореној Европи?

Изненада, на чистини са десне стране друма, два тенка. Око њих стоји неколико војника у страним униформама.

- Енглези! - проноси се стројем.

Војници, млади људи, свеже избријани, на њима уредне, чисте униформе. Посматрају добровољце хладно, незаинтере-совано.

- За њих се рат завршио - Слободан чује да неко говори у

строју. - Шта се ми њих тичемо.

Са леве стране почиње да се пружа четинарска шума, која се убрзо отвара према друму пространим пропланком.

Добровољачка колона успорава и полако излази на пропланак. Преморени, спуштају се на траву.

Ускоро стиже комора.

Гордић скупља око себе воднике и десетаре.

- Као што знате, данас ћемо предати оружје Енглезима. - Застао је за тренутак, обухватајући их једним дугим погледом. Наставио је својим старим, заповедничким гласом: - У комори имамо тридесетак пушака које су ту остале од наших погинулих и избачених из строја, а имамо и нешто од заробљених партизанских. Њих ћемо све, као и сандуке резервне муниције, закопати у шуми, иза овог пропланка. Исто тако, задржаћемо сваки трећи пушкомитраљез, остале ћемо закопати. Увиђате све то у празне цакове, резервну ћебад и шаторска крила. Морате да радите брзо, јер не знамо колико ћемо остати.

- Хоће ли то исто да раде и остале чете? - питао је Слободан.

- Хоће.

Слободан је изабрао из свога вода, поред Крсмана, неколико најјачих добровољаца, на челу са Велизарем, који се наједном орасположио чим је чуо о закопавању оружја.

- Неће твоја збројовка у старо гвожђе - осмехнуо му се Слободан.

- Неће, док сам ја жив.

У чети настаде живост. Сви су хтели, на било који начин, да помогну.

- Не знамо шта нас још чека - говорили су једни другима.

Слободан је дао Велизару свој револвер, да и њега закопа, али је задржао томсона. „За сваки случај”, помислио је.

Добровољци су се вратили на пропланак уморни и ознојани али са осмесима на лицима. Велизара обузело његово старо добро расположење.

- Неће га наћи - шапнуо је Слободану. - Закопали смо све мајсторски, лепо изравнали и посули сувим лишћем и четином.

Чета је кренула сигурнијим кораком.

Доле, испред њих, вијуга се и беласа Драва.

После неколико стотина метара, видели су на једној узвишици групу партизана са црвеним звездама на капама, како седе на трави са машинкама преко колена, и немо их посматрају.

- Господе Боже! - јекнуо је Велизар. - Шта смо дочекали!

Остали су ћутали и мрко гледали испред себе. До јуче су пуцали једни на друге, јуришали, тукли се кундацима...

„Боже, помози нам”, прошапутао је Слободан у себи, „и

помози српском народу”. И нехотице је стегао кундак свога Томсона.

Заустављају се у малом месту близу Драве. На улици виде неколико енглеских тенкова.

Стројем се преноси вест да је ту потпуковник Таталовић. Преговара са Енглезима.

Наједном, пред њима се појављује партизански тенк. Добровољци измењују погледе. Слободан примећује како Велизар скида пушку са рамена и полако је репетира.

У истом тренутку из једне зграде излази енглески војник и показује руком партизану у тенку да се удаљи. У исто време виче нешто неразумљиво.

Слободан је одахнуо, а видео је како су се и остали добровољци смирили.

Командир је саопштио водницима да ће предати оружје на три километра од преласка реке. Поред друма ће их чекати Енглези са једним тенком и једним ципом.

- Ми ћемо, у пролазу, да испред њих одложимо оружје. Потпуковник Таталовић тражи од нас да се држимо и овога пута витешки, као што смо се и до сада, од нашег оснивања четрдесет прве, држали.

Одмах затим дошло је наређење за покрет.

Прелазе мост и пењу се друмом.

Колона је почела да успорава. Знали су шта то значи. Ближи се одсудни час. Срца су закуцала брже.

Сад већ виде и Енглезе. Седе за једним столом, окренути њима, и посматрају. Нешто даље иза њихових леђа, тенк и цип.

Добровољци гледају како испред њих расте гомила оружја. Један по један застају и полако и пажљиво се растају од својих пушака, пушкомитраљеза, бомби, бајонета, фишеклија.

Слободан је скинуо са рамена свој томсон. Погледао је према Енглезима. Учинио му се да га посматрају радознало. Тек је сада приметио иза њих, између тенка и ципа, три партизана са црвеним петокракама на капама. Срце му је заиграло и он је стегао из све снаге митраљетку. Опет она сивина око њега, баш као пред јуриш.

- Хајде, друже Слободане - чује иза себе, као из неке велике даљине, тихи глас Боре Брке. - Што се мора, мора.

Прелетео је брзим погледом преко оружја наслaганог на зеленој трави и полако, као да оклева, одложио своју митраљетку.

Наставио је да корача као кроз неки сан. Гледао је испред

себе, а није ништа видео. Она магла се спустила до земље, згуснула.

У једном тренутку учинило му се да је чуо тихо јецање, али је одмах, у следећем тренутку, неко запевао. Прво једва чујно, па затим све гласније и гласније. Остали су, један за другим, почели да прихватају песму.

- Завет смо свој ми отаџбини дали - почео је да разазнаје речи - да старе славе вратимо јој сјај, па макар сви - придружио им се и он - до последњег пали, ми завет свет, испунићемо тај...

Тако нису никад до сада певали. Без оружја, без строја... а песма се издваја из дубине груди.

Осећа како му се влаже очи. Дигне главу и гледа широко отворених очију у небесно плаветнило. Неће, неће испустити сузу ни данас...

Наједном, строј се сређује, изравњава и они, без икаквог наређења, ступају у корак. Одзвањају цокуле по каменој калдрми.

Пролазе неком улицом. Пролазници, цивили, застају и посматрају их немо, окрећући се за њима.

Тек кад су скренули са друма и зауставили се на широкој пољани, делимично поораној, Слободан је приметио да се спустио мрак.

И поред таме, разишли су се брзо по околним четинарским шумарцима, насекли грање и ускоро подигли шаторе, као и увек, правилно изравнате.

Изјутра их је, као и обично, пробудио звук трубе. Одмах затим, молитва, и после краћег времена, егзерцир.

- Ово место, поред кога бивакујемо - објаснио је Гордић водницима - зове се Ветриње. Наставићемо рад са војницима као да смо у касарни...

- Само без пушака - упао му је у реч Благојевић.

- Ако нам затребају, знамо где ћемо их наћи. Имамо око педесет пушака, шест пушкомитраљеза, стотинак бомби и дозвољно муниције да нам траје месецима. То је готово довољно за целу нашу чету.

Објаснио им је затим да се пукови налазе у центру отвореног простора. Са једне стране смештен је руски пук, чије је седиште некад било у Шапцу. У њему су служили стари белогардејци и њихови синови. Били су то они исти Руси који су заједно са јединицама Трећег пука бранили Лешницу и водили последње борбе пред саму опсаду Шапца и повлачење из Србије.

Са друге стране су словеначки домобранци.

- Интересантно је - казао је Благојевић - како су се Словенци, а има их око дванаест хиљада, предали судбини. Шатори су им подигнути без икаквог реда. Немају ни страже, ни дежурне офицере, ни подофицере.

Следовање хране састојало се само од четврт порције брашна и комадића маргарина.

За ручак су се ложиле ватрице испред шатора, брашно се мешало са водом и правиле се мале погаче, које су пекли на маргарину у својим порцијама. Онај ко је оставио нешто од тога на страну, имао је шта да поједе и за вечеру. И тако из дана у дан.

Тај први дан у логору био је сунчан и врло топао. После ручка добровољци су поново зашли у шумарке, насекли јелове гране и усадили их свуда око шатора, тако да су добили мало хладовине; а нови град са широким, добро планираним „улицама”, наједном се зазеленео и оживео.

После вечерње молитве, дошао је Душко Стефановић.

- Сад сам био на састанку са Небојшом Мандићем, Славком Контићем, и осталим батаљонским просветарима из Другог и Четвртог пука - казао је Слободану. - Образовали смо културно-забавни одбор, на челу са Симом Керечким. Одлучили смо да заједно са Словенцима приредимо забавно вече. Свакако ћемо укључити и твога Вељка Остојића Глумца. Кажи му да спреми нешто за сутра увече.

- Где ће то да буде?

- Насред логора, на зборном месту. Импровизоваћемо по дијум.

- Данас сам видео како су наш Ђакон Жика Крупезевић, јереј Стеван Пештанац и десетак добровољаца, највише богослова и теолога, засукали рукаве па подижу од оборених стабала и грана капелу.

- Да, знам. Ђакон Жика ми је казао да смо добили од наших Руса, међу њима има доста свештеника, свете сасуде, потребне за богослужење. Већ су образовали и хор са Душком Пространим.

- Чуо сам - осмехнуо се Слободан - да се Енглези чуде нашој дисциплини и војној обуци.

- Они нас, очигледно, сматрају да смо њихови ратни заробљеници, а ми знамо да нисмо побеђени. Њих смо увек, као што знаш, третирали као савезнике, иако смо их оправдано критиковали. Нисмо се никад борили против њих, а Дража Михаиловић је спасавао оборене америчке авијатичаре. Чуо сам да су неки од тих, спасених авијатичара, срушени од стране Немаца пошто су бомбардовали Београд, у којем су побили хиљаде људи, жена и деце... Нас држи још само нада да ће

се Енглези и Американци опаметити и пошто су победили једног непријатеља, Хитлера, да се неће дати ни другом, Стаљи-ну.

- Изгледа ми - осмехнуо се Слободан - да је наш, ако могу тако да га назовем, оптимизам, утицао и на Словенце и на Русе. Видео си како и они од јутрос преуређују своје шаторе, тако да ће и они бити поређани „под конач“, као и наши. Данас су први пут поставили страже и завели дежурство.

- Видео сам да су многи Словенци однекуд пронашли југословенске, краљевске амблеме и причврстили их на своје капе. Неки носе и шајкаче, нарочито официри.

- Где су њих пронашли?

- Немој да заборавиш да су Словенци, због своје мучне историје, много већи прагматисти него ми.

Пошто се опростио од Душка, Слободан је прецао на простор где је био смештен Четврти пук. Потражио је Дамјана Исајловића и затекао га како седи испред једног шатора и прича са младићем тамне косе и правилних црта лица.

Срдечно су се поздравили. Добровољац је устао и хтео да се опрости, али га је Дамјан зауставио.

- Причекај, Миле, хоћу да те упознам са мојим Добрињанином, Слободаном Спасојевићем. Окренуо се Слободану. - Ово је Миле Михаиловић из Лесковца. Чуо је да сам био комуниста и да сам прошао кроз Смедеревску Паланку, па ме обасуо питањима.

- Михаиловић, из Лесковца? Да ли ти је рођак Васа Михаиловић?

Добровољац се осмехнуо.

- То ми је млађи брат.

Слободан се обрадовао и испричао му да се сусрео са Васом на просветарском курсу.

- У којој си јединици?

- У чети за везу, телеграфско одељење... Од овог твог земљака, Дамјана, сазнао сам врло занимљиве ствари из партизанског живота. Ја сам био у Лесковачкој гимназији један од првих антикомунистичких бораца. Нас неколико, чим смо се упознали са идејама Збора, одмах смо се прикључили Белим орловима. Са комунистима сам се само препирао, а касније разговарао и „преко мушице“. Сад ми се први пут указала прилика да лепо и другарски разговарам са неким, као Дамјан. Да чујем из прве руке.

- Шта ти мислиш о свему овоме? - Слободан је питао Дамјана кад су остали сами.

- Дивим се вашој истрајности и доследности. Ваш идеализам и ваша спремност на жртву, заиста су необични. Шта ће Енглези да ураде са свима нама?

- То сам Бог зна. Потпуковнику Таталовићу су казали да ће наша три пука послати у Италију, где се већ налазе два пука... Неки другови се плаше да ће нас предати Титу.

- Нису нигде поставили страже. Нема нигде ни бодљикаве жице око логора - казао је Дамјан.

- Чуо сам данас једног нашег поручника како каже: „Бој се Данајаца и кад поклоне носе“.

- Слажем се с тим. Енглези су колонијална сила. Навикли су да управљају другима и да имају у виду само своје властите интересе. У томе су постали прави мајстори.

- У балканским конфликтима деветнаестог века - прихватио је Слободан - били су на страни Турака, муслимана који су угњетавали хришћанске народе, нас Србе, Грке, Бугаре, Румуне, стотинама година. Негде сам видео цртеж водећег лондонског часописа из доба Невесињског устанка, 1875. године, како се углађени турски центлмен са фесом на глави, брани од бесних паса на чијим огрлицама су исписане речи: „Србија“, „Црна Гора“... Страдање хришћана их се није тицало. Њихови интереси су били негде на Босфору и Дарданелима, са Турцима-муслиманима.

- Како објашњаваш, онда, Слободане, велики број англофила код нас?

- То је наша урођена сентименталност, наше романтично схватање света. Чуо сам за време демонстрација двадесет петог марта и за време манифестација, двадесет седмог, како наши људи из народа говоре: „Нећемо изневерити наше велике савезнике“, или „Они су помогли нама 1914, а ми ћемо сада њима да се одужимо“. Каква и колика наивност са наше стране!

- Усред рата оставили су Дражу, правог пријатеља, кога су у почетку дизали у небеса као „првог герилца“ у Европи, и окренули се Титу, њиховом идеолошком непријатељу...

- Јер су сматрали да то налажу њихови моментални, лични интереси - допунио га је Слободан. - Шта се њих тицало што су Немци убијали сто Срба за једног немачког војника.

- И шта се ми њих и данас тичемо - додао је тихо Дамјан, - ми Срби, Словенци и ови наши Руси?

- Једино још страх од Стаљина може да их окрене према нама.

- Када сам био у партизанима, код нас се отворено говорило како ћемо се једног дана када завршимо са Немцима, обрачунати са Енглезима и како ћемо, уз помоћ локалних комунистичких кадрова, нарочито у Француској и Италији, преплавити целу Европу. Касније ћемо завладати и Америком. У томе су предњачили најпознатији комунисти-идеолози. Да си само могао да чујеш Боку Георгијевића!

Од Дамјана је сазнао како је и он провео добар део дана помажући оцу Жики Крупежевићу у изградњи капеле.

- Сутра изјутра - казао је - ако Бог да, одржаће се у капели, иако још није потпуно завршена, прво јутрење.

У том тренутку наишао је Жара Аврамовић. Њих двојица су стали мирно и поздравили га по пропису.

Он им је лежерно отпоздравио и осмехнуо се.

- Ето, чудна игра судбине. Ко би рекао само пре неколико година, у седмом разреду гимназије, да ћемо нас тројица проћи кроз све кроз шта смо прошли и да ћемо се најзад наћи у Аустрији под овим околностима.

- А још нас, овога пута заједнички, чека велика неизвесност - додао је Слободан.

- Да ли ти је, Слободане, казао Дамјан како се одлучио, ако преживи овај рат, да ће студирати теологију?

- Не, није - Слободан је погледао Дамјана. - Заиста?

- Та је мисао у мени сазрела већ одавно - одговорио је Дамјан, гледајући пред себе, у изгажену траву - и тек ми се у последње време искристалисала.

- Нема шта - осмехнуо се Жара - отац Алекса Тодоровић и чика Мита...

- А нарочито деда Прока - прекинуо га је Слободан.

- Ко је тај деда Прока?

- Мој покојни деда - осмехнуо се Дамјан.

Слободан је почео да се опрашта.

- Морам да обиђем свој вод - казао је, салутирао Жари и махнуо руком Дамјану. - Видећемо се сутра рано, на јутрење.

Тек што је направио десетак корака, чуо је да га неко зове по имену. Застао је и окренуо се.

- Трајко! - узвикнуо је. - Трајко Петронијевић!

Срдечно су се поздравили.

- Жара ми је испричао да си водник у његовој чети.

- Кад није могао да нађе неког бољег.

- Ни да је хтео, не би могао. Него, како твоја нога?

- Остао само ожиљак... за успомену на Ибарску долину.

Опростили су се, с тим да се опет нађу и поразговарају.

Док је Слободан пролазио кроз дуге редове шатора, чуо је тиху песму која је долазила од једне групе добровољаца.

*Мртви нисте, о друзи мили,
још се чује ваш громки глас,
ваш дух силни у нама живи,
ваша душа лебди изнад нас...*

Успорио је ход. Ликови изгинулих добровољаца почели су да му искрсавају у свести: Тоша, поднаредник Младен, Милић из Бање Ковиљаче, Радојица, Спасоје, Кнежевић Гуслар...

чинио му се у недоглед. А ко зна шта је било и са Рајком Грујиним и осталих осамдесет рањеника из битке код Презида, а и онима у Србији, после борби око Мионице и Ваљева.

Убрзао је ход.

Обишао је вод и одмах затим кренуо да пронађе Душка Стефановића.

Душко је стајао пред својим шатором и разговарао са младичем повишег раста, тамне, гргураве косе.

- Да ли познајеш Владу Љотића - питао га је Душко кад им је пришао.

Влада, син Димитрија Љотића!

Не, није га знао, али је чуо за њега.

- Надам се да си само нешто добро чуо - осмехнуо се Влада, пружајући му руку.

„Подсећа на свога оца. Исти тај благи осмех”, помислио је Слободан, срдечно се рукујући.

- Чуо сам да си велики славенофил...

- Као и остали Збораши - прекинуо га је Љотић.

- ...и да си одличан познавалац Достојевског.

- Влада је и сувише скроман да и то призна - јавио се Душко.

Провели су неко време у пријатном разговору. Прекинуо их је потпоручник Мома Кнежевић. Дошао је по Владу. Тражи га поручник Сима Керечки.

Слободан се упознао и са Кнежевићем.

Кад су остали сами, Душко му је испричао да је Мома Далматинац, из Шибеника, командир чете у Четвртог пуку, предатни студент технике.

- Сад сам разговарао са Дамјаном - казао је Душку. - Не могу да верујем како се тај човек променио... у сваком погледу. Он је некад био повучен у себе, да и не говоримо о његовим политичким погледима.

- Драго ми је. Још кад сам га „ислеђивао”, у оном селу близу Дрине где смо их заробили, осетио сам да је друкчији од осталих.

- Жара не може да га се нахвали. Причао сам некад покојном Тоши о њему. Сад би му била велика радост да са њим поразговара.

Од Душка је сазнао да Енглези опет уверавају потпуковника Таталовића да ће их ускоро, чим дођу до превозног средства, пребацили у Италију, у састав Корпуса. Нису давали никакве детаље ни о Корпусу, а ни о генералу Дамјановићу, као ни о далматинским и личким четницима.

Рано изјутра, ђакон Жика Крупежевић, јереј Стеван Пештанац и парох из Гроцке, отац Живан Богдановић, служили су јутрење у још недовршеној капели од јеловог грања.

Капела је била сувише мала да прими неколико стотина

добровољца. Већина њих је стајала испред импровизоване зграде. Слободан је међу њима приметио и десетак руских официра и војника, чији свештеници су такође одржавали свакога дана јутрења и вечерња.

Добровољци су стајали оборених глава, многи од њих и сами тихо пратећи појање хора.

Када се завршило јутрење, Слободан је довео Дамјана Исајловића да га представи командиру и водницима, а затим и своје воду.

- Дамјане - питао га је одмах затим - да ли би хтео да кажеш неколико речи нашој чети о своје животу са партизанима?

Дамјан је поћутао неколико тренутака пре него што је пристао.

Гордић је одобрио, и он је укратко испричао окупљеној чети како је пришао партизанима, како су га добровољци заробили и послали у Смедеревску Паланку, где је, суочен са оном „другом страном”, увидео да је ишао путем који води српски народ у беспуће и пропаст. - Изабрао сам Истину - завршио је своје излагање - а истина је на вашој страни... без обзира шта ће се још све нама, као појединцима, и као целини, догодити. Зато сам вам и пришао, а нисам вам само ја пришао. Из Завода је било нас преко педесет бивших комуниста који смо пришли добровољачком корпусу. Овде нас, са ваша три пука, има преко двадесет. Један од тих је и Миодраг Ђорђевић Уча, кога можете видети сваког дана у црквеном хору. Он је лично певао и компоновао неке од новијих добровољачких песама.

Слободан је испричао како су Немци мучили Дамјана и пошто није одао „друга ниједнога”, осудили га на смрт, а он им побегао са самог стрељања.

- Имате ли каква питања за Дамјана?

Јавио се Бора Брка.

- Наш просветар нам је причао више пута о томе... Реци нам, да чујемо и од тебе: да ли комунисти сада у Србији одузимају земљу домаћинима?

- То им је у програму, а они се не шале.

- Значи, оде сав наш сељачки народ у надничаре - јавио се Вељко Остојић Глумац. - А ко ће онда бити газда?

- Партија ће да влада.

- Тешко нама - огласио се Велизар.

- Неће то народ дозволити - казао је Новаков.

- Није то некад ни руски народ хтео - одговорио је Дамјан - па није имао куд. Силом су одузели земљу.

- А и против Бога су? - питао је Станиша Босанац.

- Јесу. У Русији су, што разорили, што затворили све цркве и манастире. То је било под Стаљином, а Тито је Стаљи-

нов шегрт.

Чета је добила „вољно”, међутим, велика група добровољаца се окупила око Слободана и Дамјана. Питањима није било краја.

После вечерња, пред великим бројем добровољаца, домоваца и Руса, на импровизованом подијуму појавио се поручник Сима Керечки, командант једног батаљона Четвртог пука, човек углађених манира и познат као добар говорник. Поздравио је госте и објаснио да ће културно-забавна група извести неколико тачака.

Пространов хор је отпевао државну химну, затим су рецитоване две патриотске песме.

Опет се појавио хор и почео да пева једну добровољачку корачницу. Пољана, пуна добровољаца, одјекнула је у следећем тренутку громком песмом.

Најзад, при крају програма, на бини се појавио Вељко Остојић Глумац.

Изашао је полако и плашљиво. Кад је дошао до пола бине, обухватио је једним дугим погледом огромну масу официра и војника, па се наједном окренуо и пошао журно у правцу из којег је малопре дошао. У публици настала нека нелагодна тишина.

Иза кулиса извирује Бора Брка и показује му рукама да остане где је.

- Шта ћу ја овде? - пита Вељко уплашено, а глас му подрхтава.

- Па знаш да командант пука хоће да одржиш предавање.

- Предавање? - чуди се Вељко. - О чему ја да предајем? Ја сам обичан, нешколован сељак.

- Што год ти падне на памет.

- О Тити?

Публика се већ откравила, а и Слободан одахнуо. Добро се сећао Вељкове глуме у Бањи Ковиљачи и касније у Мучићима, али онда није стајао пред непрегледном масом људи, као што стоји сада.

Вељко се окреће од Боре и гледа упитно присутне.

- О Тити, да о Тити! - вичу неки из публике.

- О љубичици белој? - хоће Вељко да се осигура да је добро разумео.

Најзад је почео да прича како је Тито свратио у њихово село, чим га је „ослободио”, и донео сељацима „најлепшу вест коју су икад чули”: Ослободиће их од бриге за њихову земљу и стоку; све ће им одузети! „Од сада ћете моћи мирно да спавате”, казао је.

Ускоро су сваку његову реченицу поздрављали урнебесним тапшањем и смехом.

Кад је завршио причу, нису га пустили да иде. Три пута је морао да се враћа, да још штогод исприча.

Најзад је свечано објавио да је он „пуковски трубач”, па за неколико минута мора да свира повечерје.

Смеху није било краја.

И тако из вечери у вече, седам пута су добровољци приређивали своје вечери и седам пута, на крају сваког програма, појављивао се Вељко Остојић Глумац.

На две-три приредбе гостовали су словеначки домобранци, који су имали добар оркестар и хор.

Пронашли су негде и фудбалску лопту и играли пријатељске утакмице са Словенцима. У пуковима је било неколико добровољаца који су играли у најбољим предратним југословенским тимовима.

Једнога дана дошла је руска делегација да се опрости од Таталовића и добровољачких команданата. Енглези су им казали да хоће да их преместе у „већи и удобнији логор”. И поред „добре вести”, на лицима старих пуковника одражавала се очигледна забринутост.

У логор је стигла и група од три стотине и педесет црногорских четника Павла Ђуришића. Изгладнели и неиспавани горштакци, једва су се кретали. Од њих су у потпуности сазнали за трагедију свештенства, народа и четника Црне Горе.

Један део је изгнуо у Босни, један у Хрватској, њих близу осамнаест хиљада, са око седамдесет свештеника и са митрополитом црногорско-приморским, Јоаникијем Липовцем. Страдали су и од усташа и од комуниста.

Добровољци су одмах одвојили четницима део своје мршаве залихе брашна и маргарина. У разговорима са појединцима Црногорци нису могли да се нахвале добровољаца из Петог пука, који су им, на челу са Михајлом Олћаном, стигли у помоћ прошле године, а исто тако и Ратка Парезанина и његове групе. Сећали су се да је више од пола Олћанових добровољаца изгнуло, борећи се са њима храбро по планинама Црне Горе и Санџака.

Дамјан је уобичајио да свакога дана наврати до Слободанове чете. Спријатељио се са Велизарем, Новаковим, Вељком Остојићем, коме је неколико пута давао идеје за његова предавања „о Тити”, Бором Брком, Станишом Босанцем... Радо је одговарао на њихова питања, али је све више и он хтео да сазна нешто о њима, о њиховим селима, породицама, о борбама кроз које су пролазили.

У подсвести је гледао ту негде, међу њима, и своје старе другове из Рагарева, из одреда који је он лично основао: Рајка Папуцију, Синишу Брицу, Јоцу Тришића Пролетера... Били су

то синови истог народа, бистри, одани, храбри - само, трагичном игром судбине, постављени у два тора, два непријатељска, потпуно супротна тора.

Поред многобројних нових познанстава, Слободан се радовао и сусретима са добровољцима које је знао из Београдске гимназије и онима са просветарског курса, са Мишом Томићем, сином проте Власте Томића, са Угљешом Милановићем, сином проте Данила, Јовицом Милетићем, Борком Борчићем, синовима владике Германа Ђорића, Душаном Дојчиновићем, Савом Јанковићем, песником...

Двадесет трећег маја увече мајор Јоца Добросављевић позвао је све официре из свога, Трећег пука на разговор.

Састали су се мало подаље од логора, на једној падини, обраслој травом.

- Позвао сам вас да вас обавестим о нашем предстојећем покрету за Италију и да у исто време чујем ваша мишљења о новонасталој ситуацији. Енглези су нам мало пре саопштили да су најзад прибавили транспортна средства и да сутра изјутра будемо спремни за полазак. Речено нам је такође да ноћас и сутра изјутра не смемо да напуштамо овај логор. Ако неко покуша, њихови војници имају наређење да пуцају, без претходне опомене.

Последње речи су биле пропраћене немирним жамором.

Слободан је прелетео погледом преко лица присутних официра. Немир се одражавао и на њиховим лицима.

Потпоручник Анђелко Драшковић, командир Пратеће чете, јави се за реч.

- Како то, господине мајоре? Откуд то да наши савезници пуцају на нас, кад све до вечерас нису постављали ни страже око нашег логора?

- То смо их и ми питали. Одговорили су нам да хоће да нас заштите од партизана, којих још увек има у близини.

- Ја не верујем Енглецима! - узвикнуо је потпоручник. - Они су нас увалили у овај рат и кад смо почели да спасавамо српски народ од очигледног самоубиства, окренули су леђа Дражи и почели да помажу Тита, горег непријатеља и од нациста. Шта нам гарантује да нас неће сутра предати Титу?

Настала је ледена тишина. Анђелко Драшковић је изговорио гласно, пред свима, потајне сумње које су све њих мучиле.

- Енглески мајор који се стара о нама - почео је командант пука чврстим гласом - дао је своју часну реч потпуковнику Таталовићу у присуству нас, команданата пукова, да нас неће предати Титу, него да ће нас послати у Италију, у састав нашег Корпуса.

- Они нас не сматрају себи равнима да би морали да одрже реч. Ми смо за њих балкански урођеници, дивљаци. Ја им не верујем. Ни њима, ни њиховој часној речи. Нисмо им се смели предати.

И мајор је повисио глас.

- Ако ти лично хоћеш да се вратиш преко границе, и сви они који ти се придруже, имаш за то моје одобрење. Знаш где смо закопали оружје и муницију...

Анђелко је обухватио погледом сакупљене официре. Опет ледена тишина. Полако је оборио главу и у следећем тренутку спустио се на разастрто ћебе.

- Има ли ко још какво питање?

Добровољци су ћутали.

Часна реч енглеског краљевског официра их је смирила.

НА КРАЈУ ПУТА

У зору двадесет четвртог маја добровољци су брзо и спретно раставили шаторе, савили ћебад у ролне, средили ранчеве и торбице.

Кишу, која се немилосрдно спуштала из тамносивог неба, као да нису ни примећивали. Вест да крећу у Италију, у састав Корпуса, дала им је нову снагу. Часна реч енглеског вишег официра да их неће предати Титу потпуно их је смирила.

Постројени по четама, батаљонима и пуковима, скинутих шајкача, слушала су дрхтаве звуке трубе која је објављивала почетак новог дана, обраћајући се у исто време Свемогућем за заштиту.

На лицима добровољаца опет онај стари осмех бораца који се спремају за нове борбе и за коначну победу.

Само да се још састану са својима. Једнога дана, били су убеђени, кренуће на челу са младим Краљем Петром, младим као и они што су, наоружани и опремљени од традиционалних савезника, који ће најзад увидети истину - да ослободе своју Отаџбину и своје домове од зла које их је притисло и обавило густом тамом.

Оставили су пољану и пошли према друму да сачекају енглеске камионе.

Слободан се окренуо да још једном види простор на којем су провели дванаест дана, испуњених мешовитим и испреплетеним осећањима потајног страха, надања, туге и радости због поновног виђења и дружења са старим, а тако исто и новоствореним пријатељима.

Уместо беспрекорног „шаторског града”, украшеног зеленом јеловином, капелом, подијумом, видео је кроз кишу и маглenu сивину каљаво поље, пуно изломљених, мокрих грана.

Чим су изашли на друм, ишчистили су блатњаве цокуле комадићем грања, дотерали униформе и опрему, као да се спремају за смотру.

Сетио се да је отац Жика Крупежевић објавио јуче, после јутрења, да је данашњи дан, двадесет четврти, посвећен словенским апостолима, Ђирилу и Методију.

„Свети Апостоли”, помислио је, „помолите се Господу Богу за нас и за све оне којима је данас Његова помоћ и заштита потребна”.

Чекајући на камионе, гледали су како група добровољаца, одређена да остане са спремом док не дође и на њих ред за превоз, као што су им Енглези казали, спроводи негде преко друма комору са запрежним, брдским и јахаћим коњима.

Слободан је у једном тренутку опазио Гордићевог Мишу, како, уздигнуте главе и начуљених ушију, немирно рже, као да предосећа да се више никада неће видети са својим старим господаром.

Најзад су почели да стижу енглески камиони и да се заустављају пред Другим пуком, који је стајао дуж друма, постројен у савршеном реду.

На сваком возилу утиснут је са сваке стране знак црне, десне песнице.

Ивицом друма, поред паркираних камиона, кретао се цип са шофером и енглеским поручником, који је прелетао погледом преко постројених добровољаца. Изгледало им је као да је поручник био некако ведрији и заинтересованији за њих и њихову судбину него остали Енглези, који су пролазили поред њих као да их и не примећују.

Нарочито им се чинио хладан и неосетљив неки виши официр, висок и сувоњав, кога су виђали како се шета између њихових шатора без икакве пратње, који као да не може да схвати сву ту неуморну активност заробљене војске.

После десетак минута чуле су се оштре наредбе:

- Улази по двадесет пет на камион. Пожури, пожури!

Натоварени камиони крећу у правцу Клагенфурта.

После дужег чекања речено им је да нема довољно камиона, тако да ће се засада пребацити само Други пук, на челу са Марисавом Петровићем, и делови Четвртог, док ће остали чекати да се камиони врате.

- Врате од куда? - падају питања.

Знају да је југословенска граница близу и да моторним колима не треба дуго да стигну до ње, и да се врате. Немирна слутња, која их је синоћ напустила, почиње опет да се увлачи у душе.

Слободан осећа на себи упитне погледе добровољаца из своје чете. Он је увек био тај који им је објашњавао ситуацију у свету, у Србији, на разним бојним пољима.

Требало би и сада да им нешто каже. Зар није он њихов „друг просветар”?

Кренуо је дуж строја са стрепњом у срцу. Очекивао је да ће га неко од њих ословити, међутим, добровољци су ћутали. Иако су им лица била брижна, онај осмех с којим су се јутрос

ужурбано спремали за покрет, није потпуно нестало.

Наједном је схватио. И поред упитних погледа које је осетио на себи, они нису овога пута очекивали од њега одговоре. Били су свесни да ни његова судбина, исто као и њихове судбине, није више у њиховим рукама. Остала им је још само нада у Бога да их Он неће напустити, а исто тако и нада да их цивилизовани Енглези, стари савезници, неће изневерити. А сада их, поред свега, веже и часна реч једног њиховог вишег официра. Зар нису они Краљевска југословенска војска у отаџбини? Зар није њихов Краљ Петар Други са својом Владом у Лондону, и зар није генерал Дража Михаиловић њен мистар војске и морнарице?

Негде око подне почели су да стижу празни камиони.

Опет она иста наредба.

- Двадесет пет на камион. Пожури, пожури!

Дошао је ред и на Слободанов вод.

Видели су опет „њиховог поручника”, Енглеза у ципу, како их у пролазу пажљиво посматра, скоро са симпатијом.

Овога пута приметили су и један камион са десетак наоружаних енглеских војника.

- Кад би и хтели да нас предају - казао је у једном тренутку Велизар - нема их довољно. Часом би се ми разбегли по овим брдима.

Остали су ћутали и посматрали околину, коју су могли да виде једино кроз задњи, отворени део камиона, покривених церадама.

Пут је вијугао и с времена на време се пењао серпентинама.

Слободан је држао у руци компас и пажљиво посматрао иглу како, због вијуга у путу, сваки час показује промену правца. Међутим, уколико су даље одмицали, чинило му се да је игла све више нагињала истоку, а на истоку је Југославија, партизани, Тито!

Камиони су најзад почели да успоравају брзину. Зауоставили су се на одстојању од десетак корака један за другим.

Слободан је са својим водом негде у средини дугачке колоне.

- Где смо? - питао је неко.

Остали добровољци су слегли раменима.

Слободан је искочио из камиона да се оријентише и „испружи ноге”. Киша је скоро сасвим престала. Пут је водио по сред неке простране пољане.

Види водника Благојевића како искаче из камиона испред њих, па се и он окреће око себе.

У исто време из кабине излази шофер, човек сув, триде-

сетих година.

Благојевић прилази Слободану.

- Где смо? - питају један другога скоро у исти глас.

Дуж камиона испред њих, приближава им се група од пет-шест енглеских војника са пушкама о рамену. Предводи их младић који носи у руци митраљетку. Застају поред сваког возила и посматрају добровољце, као да их пребројавају, или траже нешто.

Неки од добровољаца им се љубазно смешкају.

Стигли су и до Слободановог вода. Застају и премеравају оштро сваког појединца.

Наједном, енглески војник са митраљетком, прилази Крсману и показује му на његов ручни сат.

Крсман се прави да га не разуме.

Енглеz говори нешто и повисује глас. Крсман се осврће и гледа упитно Слободана.

Очигледно, Енглеz тражи да му да свој ручни сат.

Слободан осећа како му се крв пење у главу. Сећа се како је Крсман некада причао да му је највећа жеља у животу да има свој властити сат и како га је најзад у Мучићима купио од једног мештана за уштеђене цигарете.

- Не дај му, вуцибатини једној, не дај му! - викнуо је Слободан из свега гласа.

Крсман ставља руке на леђа, смешка се добродушно и врти главом.

Енглеz се не окреће Слободану, иако је морао да га чује, него подиже полако митраљетку, репетира је и управља у Крсманове груди.

Слободан већ гледа како Крсман пада обливен крвљу, храбри, добри Крсман!

- Баци му га! Бацај му га насред друма! - виче Слободан и окреће се Енглезу. - Разбојниче!

Крсман као да се колеба. Лице енглеског војника мирно, сталожено, као нека маска. Показује машинком добровољцима око Крсмана да се измакну.

- Бацај, шта чекаш! - виче му опет Слободан.

Крсман полако откопчава пређицу, погледа још једном у сат и баца га пред војникове ноге.

Војник кочи митраљетку, сагиње се, дохвата сат и полако га приноси уху. Изгледа да је задовољан, јер га ставља на леву руку.

Када је засукао рукав, Слободан је видео да има на руци поређана три-четири сата.

Енглези су се окренули и почели да се враћају камионима код којих су се мало пре задржавали. Види се да већ знају ко од њих има сат, чак су неким одузимали и пенкала... и тако, од

једног камиона до другог...

Кад је Слободан скинуо поглед са енглеских војника, скоро дрхтећи од љутине, сусрео се са погледом шофера, који је стајао поред полуотворених врата кабине и посматрао отимачину.

Војник се брзо окренуо од Слободана, али није могао да прикрије очигледну nelaгодност због понашања својих сабораца.

Тај израз на његовом лицу смирио је мало Слободана, и у њему се појавио зрачак наде; можда ће од њега сазнати истину. Можда је он неки добар и поштен човек, који ће им рећи оно што јесте.

Пришао му је брзо и стао на корак-два испред њега.

С обзиром да није знао ниједну енглеску реч, показао му је руком на себе и на своје другове.

- Југославија? Тито? - питао је.

Енглеz се мало осмехнуо и завртео главом.

- Но, но - казао је чврстим гласом.

- Италија? - питао је опет Слободан, показујући негде у неодређеном правцу.

Енглеz је потврдио главом и попео се, помало ужурбано, како се учинило Слободану, у своју кабину.

- Шта каже, шта каже? - питају добровољци из камиона.

- Каже да нећемо у Југославију, него ћемо за Италију.

- Он мора да зна - јавио се Бора Брка. - Јутрос су ти исти камиони са црном песницом одвели Други пук.

- Не верујем Енглеzима, не верујем - Велизар одмахује енергично главом. - Не верујем да су људи... кад су помагали комунисте, а бомбардовали Београд на Ускрс.

И Слободан се колеба. Истина је да је тај Енглеz имао неки nelaгодан израз, готово израз стида, чак и гнушања, али зар се није одмах, чим је одговорио на његова питања, и сувише брзо попео у своју кабину и за собом залупио врата? Можда је добар и поштен човек у приватном животу, али је исто тако и добар војник енглеске империје, који слепо извршава наређења својих претпостављених, ма каква она била.

Душко Стефановић им се приближавао журним кораком.

- Да ли су и вас опљачкали? - глас му је подрхтавао.

- Замало не убише нашег Крсмана кад им није хтео да да свој сат - одговорио му је Слободан.

- Срамота, срамота! - Душко, сав црвен у лицу, хвата се за главу. - Војници Његовог величанства, Краља Ђорђа, синови цивилизоване Велике Британије! Просто не могу да верујем.

- Где им је сада онај њихов поручник?

- Мајор Добросављевић се наљутио и тражио преко тумача да разговара поводом тога са неким њиховим официром и да уложи протест, а они му довели наредника, који је казао да ће он све то саопштити своје претпостављеном.

- Шта ми чекамо овде?

- Кажу да је настао неки неспоразум. Изгледа да су камиони кренули погрешним правцем.

- Још увек ми можемо да се разбегнемо - почео је Велизар - па да се сви, како ко може и уме, састанемо у оној шуми, где смо закопали...

- Ко ће га знати шта је најбоље! - упао му је у реч Бора Брка. - Ми не можемо ништа сами, без наших официра, а и они, сада, као и ми... - нагло је ућутао.

После десетак минута појавио се Љубомир.

- Друже водниче - обратио се Слободану - командир поручује да ћемо још мало кренути за неки салаш, где ћемо преноћити, а изјутра рано ћемо на железничку станицу.

Опет су мало одахнули.

- Неће они нас предати - казао је Бора Брка, чим се Љубомир удаљио. - Имају овде са собом само десетак војника. Како би нас оволико могли да предају?... А не би било ни људски. Знају они шта би нама Тито...

- Не верујем ја њима, не верујем - вајка се и даље Велизар.

Дошло је наређење да они који су изашли, поново улазе у камионе.

Ускоро су се камиони окренули и пошли у правцу из којег су дошли.

Опет вијугави пут, брдашца, засејане њиве, шумарци.

На салашу само празне зграде, чији су зидови исписани великим црвеним словима: „Живео Тито!“ „Живела нова Југославија!“ „Живели партизани!“

- Глупави ови мештани, Словенци - говори Велизар, док чекају наређење за истовар. - Ни не сањају ко је Тито и шта им он све спрема, ако и они падну под његову власт.

- Није крив ко не зна - додаје Вељко Глумац.

Спушта се вече, а по пољани, око зграда, ниче нови, шаторски град.

Добровољци су вечерас ћутљиви. Изнад њих као да се са сивим облацима наднела и нека претећа сенка, која сваког тренутка може да се спусти и да их обавије тешком, непрозирном тамом.

Осећају да су можда први пут у својим младим животима предати потпуно на милост и немилост судбини.

И до сада су они пролазили кроз тешке дане, гладни, изморени, неиспавани, идући из једне борбе у другу, изложени смртној опасности сваког тренутка, али, све то време имали су ипак своју слободну вољу. Сада је више немају. Сада су наједном они, окаљени борци, постали нечије стадо, које може да се по нечијој вољи премешта са једног места на друго, да се на неком тржишту прода, или... или да се води право на клавницу.

Те вечери Слободан је чуо од поручника Обрада Гордића да се место, у чијој ће железничкој станици сутра бити утоварени, зове Марија Еленд.

Мајор Јоца Добросављевић је испричао командирима чета да је сазнао од својих обавештајаца, које је послао у цивилним оделима на станицу, да железничари Словенци причају како располажу два отвореним пругама. Једна иде у правцу Италије, а друга у правцу Југославије. Војска која је јуче пристигла, отишла је у правцу Италије. Ништа више нису могли да сазнају.

То је њихов Други пук, са деловима Четвртог, ипак, кренуо у састав корпуса!

Опет охрабрујућа вест. Значи: били су и сувише брзи да осуде Енглезе! Смирени и овога пута, разишли су се по шаторима.

Пробудила их је, као и обично, труба. У кратком времену шатори су били растављени, а добровољци постројени по четама и батаљонима за јутарњу молитву.

На челу колоне кренуо је цип са шофером, „симпатичним поручником“ и преводиоцем, једним добровољачким наредником. За ципом су марширали добровољци, чета за четом, батаљон за батаљоном, уским, кривудавам путем од сабијеног, туцаног камена. Пут је водио кроз пшенична поља, шумарке и, једним делом, густом шумом.

Небо се рашчистило и још мокро лишће почело да се пресијава под топлим сунчевим зрацима. Птице, као да су се пробудиле после дугог сна, лепршају између дрвећа и грана, и само њихов весели цвркул, уз потмули бат корака, нарушава тишину пролетњег јутра.

Слободан се сећа оних птица пред Соко-Градом и оних пред клисуром, на свој последњи рођендан - како су се утишале и притајиле, као да су наслућивале приближавање неке велике трагедије. Ове овде, изгледа да и не запајају разоружане добровољце, ћутљиве и мрке.

Ако их на крају овог вијугавог пута за Марију Еленд очекује смрт, зашто су ове птице равнодушне према њиховој суд-

бини? Да ли су они можда већ избрисани са списка живих ове земљине кугле, или нису оно што су некад представљали, него су само немоћне нестварне утваре једне, тек протекле ере?

Овде му се губи мисао. Осећа да се приближава ивици сфере која залази некуд изван његове људске моћи схватања и разумевања.

Кад су пролазили кроз шуму, Велизар је стигао Слободана.

- Само да нисам дао заклетву да ћу, поред осталог, слушати и своје старешине - говорио је тихо - сад бих ја са мојом десетином нестао у овој шуми. За дан-два бисмо, све по ноћи, стигли до оног места где смо оставили оружје, па шта Бог да.

Слободан је ћутао. Шта да каже? Кад би знали да их воде на превару, команданти пукова би већ и сами нешто предузели, а овако, прво часна реч енглеског вишег официра потпуковнику Таталовићу, а сада ови железничари, Словенци...

Па и да није те часне речи и тих железничара, рат се завршио. Енглези нису тако наивни да не знају да би их Тито све побио, као што би то урадио и његов идол, Стаљин.

Окрену се у ходу. Добровољци су корачали гледајући право пред себе. Овако нису изгледали ни кад су се враћали из Мионице, ни од Лознице, а још мање у опкољеном Шапцу.

Након сат хода угледали су испред себе, на једној чистици, белу зграду црвеног крова. Кад су јој пришли ближе, видели су испред ње железничку пругу.

И нехотице, успорили су ход. Корак по корак и они ће се, за који тренутак, суочити са својом судбином. Чека их ту негде, на оним гвозденим шинама које се пресијавају под сунчаним зрацима - слобода или ропство, живот или смрт. То сви они, од команданата пукова, преко бораца, до последњег коњовоца, осећају у дубини својих душа.

Постројили су се испред железничке станице, опет по четама и батаљонима.

- На месту вољно! - дошла је команда. Чекаће овде док не стигне њихова војна композиција, објаснио им је дежурни официр.

Слободан је прелетео погледом преко зграде, чији су прозори били застрти нечим тамним.

Нешто даље од зграде, испред ретког шумарка, приметио је два енглеска тенка, једна оклопна кола и десетак енглеских војника са пушкама преко рамена, и њих неколико са митраљеткама. Када се окренуо према своме воду, видео је узнемирење на лицима добровољаца.

- Шта ће им ови тенкови? - пита Велизар као да се обраћа самоме себи.

Пред зградом се око оног енглеског поручника почела да скупља група добровољачких официра. Међу њима види мајора Јоца Добросављевића, Николу Буља, Небојшу Мандића, Славка Контића, Обрада Гордића... прилази им и он.

- Да ли неко од вас говори француски? - мајор Добросављевић се обраћа својим официрима. - Наш преводац са енглеског је отишао негде са њиховим мајором, а поручник говори француски.

Јављају се двојица. И Слободан донекле зна француски. Учио га је у гимназији, осам година.

- Питај га - мајор се обраћа једном од двојице добровољаца - да ли господин поручник, лично, може да да своју часну реч официра Велике Британије, да нас они неће послати за Југославију, него у Италију?

Док Јоца Добросављевић говори, Слободан примећује да је његово, увек прибрано и одлучно лице прекрила нека тешка, тамна сенка. Његов бистри, оштри поглед као да се помутио, а испод очију се уобличио дубоки подочњаци.

Чим је добровољац превео, поручник је поносно уздигао главу, заузео став „мирно” и ставио десну руку на срце.

- Дајем вам часну реч официра Велике Британије да не идете у Југославију, него у Италију, у састав ваших јединица - изговорио је јасно на француском језику, неким свечаним тоном у гласу.

Мајор Јован Јоца Добросављевић, активни официр Краљевине Југославије, коме је часна официрска реч била преча и од самог живота, пружио му је руку са очевидним олакшањем, и они су се срдечно руковали.

Командант пука се одмах затим обратио групи својих официра, која се за последњих неколико минута нагло повећала.

- Чули сте - казао је својим старим, чврстим гласом. - И његов мајор нам је синоћ исто тако дао своју часну, официрску реч. - Поћутао је неколико тренутака, пре него што је наставио тишим гласом: - Енглези траже да се официри одвоје од војника. За официре ће бити путнички вагон, док ће војници путовати товарним... Они који немају официрски чин, него су само на официрским положајима, као водници и просветари, нека остану са војницима.

Официри су најзад, већина њих са оклевањем, почели да се одвајају од својих добровољаца.

- Не свиђа ми се ово. Никако ми се не свиђа - Слободан је чуо Анђелка Драшковића како говори потпоручнику, Николи Буљу.

- Не свиђа се ни мени - одговорио је потпоручник - али

шта нам друго остаје?

Слободан је пришао своје воду.

- Чекамо воз - казао је кад је видео упитне погледе. - Ми, водници, остаћемо са вама... Онај енглески официр је дао своју часну реч нашем команданту да нас неће предати Титу.

- Јеси ли то чуо својим ушима? - пита Велизар.

- Јесам.

После краћег чекања стигла је композиција, састављена од једног путничког и дугог низа теретних, затворених вагона.

У вагоне је, уредно, по четама и водовима, улазило по четрдесет добровољаца. Чим су ушли, неколико енглеских војника, са двојицом униформисаних железничара Словенаца, пошли су од вагона до вагона, затварајући и закључавајући врата, једна за другим.

Добровољци су ћутљиво измењивали погледе.

Слободан је покушао да погледа кроз прозор, али је правоугаони, узани отвор био и сувише висок. Неко му је подметнуо под цокуле две повеће конзерве и он се попео на њих.

Испред станичне зграде види оног поручника како стоји са једним војником и ћутке прелази погледом по вагонима.

Види и двојицу железничара како журно пролазе пероном. На њиховим капама се наједном нашле црвене петокраке.

Изненада се зачу писак локомотиве, и енглески официр се измаче неколико корак уназад.

У следећем тренутку Енглеz диже високо ону исту руку коју је малопре ставио на срце кад је дао часну реч официра Велике Британије, да их неће предати комунистима. Одмах затим осврће се према станици и нагло спушта руку.

На његов знак отворише се наједном двокрилна врата на згради и разгрнуше се тамне завесе на прозорима. Кроз врата и из прозора почињу да истрчавају и искачу ветром и сунцем опаљени војници са црвеним петокракама на капама и митраљеткама у рукама.

Воз креће у истом тренутку, а војници се, још увек у трку, раздвајају у групе, по двојица-тројица, и распоређују између вагона. Њих десетак јури у правцу кола где су официри.

Слободану се зауставља мисао, а тешка мора притиска и крши груди. Преварени, преварени, издани! Без оружја. Замандаљени у сточним вагонима. Немоћни. У рукама безбожника. Црвене петокраке... Сивина, густа, непрозирна сивина...

Неко га вуче за лакат и нешто говори, али он не осећа додир и не чује речи.

Станица се полако измиче. На перону још увек стоји онај

исти енглески поручник са једним војником, а иза њега се назиру тенкови и борна кола.

„Ропство... смрт”, јављају се прве одређене мисли. Борба је завршена. Живот је завршен... Бар да је задржао пиштољ и да га је сакрио у ранац.

- Друзе Слободане! - најзад распознаје Велизарев глас. - Шта је? Шта се дешава?

Силази полако са усправљених конзерви. Среће се са погледима својих другова, добровољаца из свог и Благојевићевог воза - погледима пуним очекивања, стрепњи и надања.

Велизар, Благојевић, поднаредник Новаков, плећати Кр-сман, Драгнић, Чубрило, Станиша Босанац, Бора Брка, Вељко Остојић Глумац... са свима њима прошао је толико, толико много, а сада?...

- Предали су нас - једва изговара - парти... занима.

Једнолично клопарање точкова по гвозденим шинама као да се наједном појачало и убрзало.

Велизар се пење на конзерве полако и пажљиво, као да се плаши да ће их својом тежином слубити. Промала главу лагано кроз прозор. Гледа лево, па десно, затим извлачи главу, окреће се и прелази погледом преко добровољаца. Лице му је бледо, доња усна подрхтава.

- Видео сам га. Извирује између вагона. На капи му петокрака.

- Шта ћемо? - чује се после неколико тренутака нечији немирни глас.

- Шта можемо? - одговара му други, нешто мирнији. - Ништа више ми не можемо.

Слободан се наслања на дашчани зид вагона и затвара очи. Заиста, ништа, ништа више они не могу.

И то осећање беспомоћности обузима му цело биће. Никад се у животу није овако осећао, чак ни кад је после борбе код Новог Села држао челичну цев револвера на слепоочници. Тада му је и смрт изгледала боља од ропства. А сада? Сада ни он, ни његови другови, српски добровољци, неустрашиви ратници у борби „за крст часни и слободу златну”, немају избора. Они, Енглези, они су одлучили о њиховој судбини - за свагда!

Отвара очи и гледа како се добровољци, један за другим, пењу на оне две конзерве. После неколико тренутака окрећу се од прозора још блеђи, још ћутљивији.

Негде на средини вагона водник, Милутин Благојевић, држи на испруженом длану компас и пажљиво га посматра.

Слободан му прилази. Благојевић подиже очи само за тренутак.

- Крећемо се, углавном - почиње најзад да говори према

југу... иако, ту и тамо скрећемо и према истоку... Можда, можда, ипак, идемо према Италији. Можда је разорена пруга, па нас преносе наоколо.

Слободан му не одговара. Можда, можда... Хтео би и он да верује, али, баш би партизани дали некоме своје најљуће непријатеље из руку сада, када су их овако јефтино добили.

Браћа се полако на своје место поред прозора и наслања се на зид.

Она мора у грудима, све тежа. Сусреће се са погледима добровољаца. Брижни, замишљени, као и он утучени, али, ипак, ту и тамо, неко му се и осмехне, чини му се, пре свега, неким сажалјивим осмехом, који као да каже: „Ето, свима нам је страшно, а теби, друже водниче, друже просветаре, теби мора да је и најстрашније и најгоре”.

Опет затвара очи. Пред њим прелећу слике Добрина, мајке, сестре, Анђелке. Види покојног Тошу како им својим звонким, убедљивим гласом, држи предавање о Марксу, Лењину, Стаљину, чује речи Милана Кисе: „Погинуо нам је Тоша”. И Тоша и цела чета са њим.

Завршено, све је завршено. У свести му искрсавају ликови изгнутих добровољаца. Смењују се муњевитом брзином. Зар их је толико, зар их је толико много изгнуло! Ускоро, и сви ови другови у вагону, и он са њима, а и они из осталих вагона, биће исто тако мртви.

Борба је завршена. Комунизам је победио - и то га боли још најљуће. Немају више чему да се надају. И нису само њихове судбине у питању. Судбина целокупног српског народа је у питању. Место Краља, у Београду Јосип Броз Тито, а на све стране, место двоглавог орла и тробојки - црвене заставе са петокракама.

Хукће локомотива, хукће, а точкови клопарају по гвозденим шинама. Клопарају исто као што су и јуче, и као што ће и сутра.

Слободан почиње да разгледа унутрашњост вагона; дашчане зидове и патос, таваницу. Придружује му се ћутке Велизар. Остали прате сваки њихов покрет.

Одмеравају високе, узане прозоре. На прозору кроз који је Слободан посматрао станицу, нема решетки.

- Ту би могли да пробамо - каже Велизар тихо - само да нема оног партизана што извирује између вагона.

Прегледају прозор са супротне стране. На њему су учвршћене гвоздене шипке.

- Неће ни да мрдне - шапуће Велизар пошто је покушао да извали једну шипку.

Неко предлаже Крсмана.

Крсман се пење на оне две конзерве. Неколико добровољаца га придржава, да би у њима имао ослонац, и он вуче, тегли из све снаге својим великим рукама зарђало гвозђе. На челу му искочиле жиле, као да ће из њих свакога тренутка да прсне крв, а лице облива зној и слива се дуж истурених јагодица и низ кошчати нос.

Водник Благојевић једини у вагону не обраћа пажњу на Крсмана. Не скида очи са компаса.

- Скренули смо - наједном почиње да говори - скренули смо дефинитивно правцем према југоистоку.

- А шта то значи? - пита Вељко Глумац.

- То значи да нас одводе за Југославију - говори одсутно Благојевић и полако ставља компас у џеп своје официрске блузе.

- Одвалио сам једну даску - чује се нечији пригушени глас.

Окрећу се у правцу гласа и виде како десетар Драгнић држи у руци даску, коју је успео да извуче из пода.

Отвор је и сувише узан да би се кроз њега могло провући, а остале летвице и даске су закуцане и не попуштају. Кроз отвор гледају како испод њих страховитом брзином промичу дрвени балвани.

Неко додаје даску Крсману и он је ставља између шипке и зида, међутим, чим је повукао, прснула је под његовим снажним рукама као нека сува граничица.

Крсман баца на под испод себе остатке даске, одмара се неколико тренутака и опет почиње да дрма гвоздену шипку. Ускоро застаје, брише рукавом зној са лица и одмахује главом.

- Не вреди - најзад је уздахнуо и полако сишао са конзерви.

Опет ћуте. Милутин Благојевић поново премешта конзерве испод прозора без решетки, пење се на њих и промаља главу.

После десетак минута окреће се од прозора и полако прелази погледом преко добровољаца.

- Другови... није добро. Још мало ћемо да уђемо у тунел. Онај исти тунел којим смо изашли из Југославије.

- Шта је, шта је казао? - пита нечији немирни глас са друге стране вагона.

- Сад ћемо да пређемо границу - одговара му неко.

- Талијанску?

- Не... југословенску.

Клопарање точкова по шинама као да је све јаче и јаче.

Добровољци гледају свако испред себе, негде у даљину, далеко, далеко од ових планина, од овог сточног вагона, од ових балвана што пролећу муњевитом брзином испод узаног

отвора на поду.

Наједном, вагон се замрачује и пуни тешким, загушљивим димом.

Сива, непрозирна мора, која се спустила на Слободанове груди оног тренутка кад су војници са црвеним звездама на капама излетели из станичне зграде, претвара се нагло у тамну, тешку масу, која се увлачи у најтананије делиће душе, зауставља дисање, гуши.

„Господе, Господе!” јекнуло му је цело биће, „зашто си нас оставио? И нас и цео српски народ!”

Прво усташе, па онда немачке одмазде у Србији, па комунистичка најезда, и сада, ово. Замандаљени сточни вагони пуни бораца за Твој Пут, Твоју Истину, Твој Живот. Безбожници воде јагањце на клање.

У свести му искрсава ведри Спасојев лик. Чује јасно његов глас: „... и ја сам тео да побегнем, али ти си нам тако лепо говорио и ја се одлучио да останем. Сада видим да сам добро урадио... хвала ти”. Они око њих двојице такође одобравају главама.

А сутрадан, залутали метак Спасоја посред чела! И не само Спасоја. Сада ће за њим и сви они, преживели...

Спасојев лик замењује благи лик Димитрија Љотића, друга председника, њиховог чика Мите. Како би тек њему било, њему, који их је све и повео у свету борбу против долазећег зла? Можда га је зато, недавно, и узео Себи, Господ Бог, њега, праведника, да би га сачувао од сазнања да је његова омладина идеалиста, неустрашивих бораца, овако трагично завршила своје животе.

Када су изашли из тунела, Милутин Благојевић је пришао узаном отвору на поду вагона и почео да скида са груди своју добровољачку значку, косовски крст са четири слова, са светим Ђорђем који убија аждају, и урезаним речима: „С вером у Бога, за Краља и отаџбину - добровољци”.

- Другови - казао је, крстећи се у исто време - ја ћу свој свети крст да спустим кроз овај отвор. Нећу да га се дочепажу комунисти. Ви радите како хоћете.

Прекрстио се још једном, пољубио крст и полако га испустио из руке.

За њим је то исто учинио поднаредник Новаков, а иза њега ређали су се добровољци, један за другим.

Последњи је остао Слободан. Почео је да одуговлачи. „Још мало”, мислио је, „још мало”.

Приметио је да га неколико њих погледају испод ока, са очекивањем.

Најзад је осетио да не може даље да одлаже. Полако је откопчао крст.

Учинио му се да од њега очекују да им нешто каже. Зар

им није он био просветар, који је до сада за сваку прилику умео нешто пригодно да каже?

Скинуо је шајкачу и прекрстио се.

- Под овим знаком смо се борили и гинули за мајку Србију... као људи - завршио је последње просветарско обраћање својим добровољцима, пољубио крст и најзад га пустио да падне негде између шина и балвана.

Видео је лепо како је крст одскочио и откотрљао се негде у вртоглавој брзини и хуци. И са тим крстом као да се одломио део њега самога, и то онај најкрупнији, најважнији део.

Опет се прекрстио, ставио шајкачу на главу, пришао зиду, наслонио се на њега леђима и оборио главу.

Најзад је писнула локомотива и зашкрипале кочнице.

Споља је долазила пуцњава и вика. Благојевић је погледао кроз прозор.

- Стали смо на јесеничку станицу. Јесенице су ту одмах близу.

После неколико минута одвојио се од прозора.

- Партизани иду од вагона до вагона. Још мало па ће стићи и до нас.

Најзад су чули звуку гвожђа на њиховим вратима. Неко је вадио клин којим је замандаљена пљосната метална шипка, и почео да развлачи дрвена врата, окована гвожђем.

Пред добровољцима се указала група од десет до дванаест партизана, већина обучена у енглеске униформе. Један је имао на себи нову немачку официрску блузу, а један, талијански војнички шињел. Њих неколико се попело у вагон, док су остали чекали напољу.

- Шта имате од вредности? - питао је први, који је имао неке старешинске ознаке на униформи.

Добровољци су му направили довољно места да би могао да прође између њих, али је он остао близу врата.

Није му нико одговорио на његово питање.

- Ти и ти! - показао је на двојицу. - Скидајте ручне сатове. - Одмах затим се обратио осталима у вагону. - Морате да предате све сатове, пенкала, прстење и сав новац који имате на себи. Код кога се то после нађе, биће стрелан.

Поред оне двојице, још неколико њих су дали сатове, један је пружио пенкало, а њих четири-пет је вадило новчанике.

Партизани су брзо покупили ствари, сишли из вагона и за собом затворили врата.

Кад су добровољци остали сами, тишину је прекинуо Бора Брка.

- Ови исти к'о и њини пријатељи, Енглези.

Кроз десетак минута опет су се отворила врата. И овога пута је њих неколико ускочило међу њих, тражили ствари од вредности и претили стрељањем. И они су добили један сат, једно пенкало и нешто новаца.

Међу партизанима који нису улазили у вагон, стајао је и један у добро скројеној униформи, са чизмама на ногама и ми-траљетком преко груди.

- Чули смо како сте ви веровали како ћете ићи за Италију, где су и неке ваше јединице прешле - почео је да им се обраћа. - То вам неће помоћи, јер су нам Енглези и њих предали, а ваш генерал, Коста Мушицки, већ је у Београду, на народном суду.

Та их је вест поразила.

„О Боже, па то је крај за све нас!” помислио је Слободан. Међу њима је и његова сестра, Вера.

Видео је опет нежно мајчино лице и онај добри осмех. „Како ће она све то да прими!”

Опет су се затворила врата.

- Не верујем ја њему - чуо је чврсти Велизарев глас. - Лаже! То је сигурно неки њихов политички комесар. Хоће само да нас заплаши и још више обесхрабри, само да не бежимо.

- Дај Боже, дај Боже - говори неко са другог краја вагона.

- И ја му не верујем - оглашава се и Благојевић. Остали ћуте.

Одмах после те групе појавила се трећа.

У њој је био кошчат, висок младић, за кога им се учинило да их је сажаливо посматрао, а није од њих ништа тражио.

- Шта ћете са нама? - упитао га је Бора Брка кад су остали искочили, а он почео да за њима затвара врата.

Партизан је застао и окренуо се око себе.

- Послаће вас у ваша села - казао је тихо - па они који нису никакве злочине правили, њих ће пустити кућама... А одакле си ти?

- Из Мачве - казао је Бора. - А ти?

- Ја сам из Лике. Од Госпића... Ми смо се са вама у последње дане рата носили по Словенији.

Бора Брка је ућутао и партизан је затворио врата.

- Је л' му ти верујеш? - питао је Вељко Остојић Глумац.

- Ко ће га знати.

Добровољци су мало живнули.

- Можда ће нас и пустити - казао је један.

- Ми нисмо никог убијали - казао је други. - А нисмо ни палили.

- Ми смо се само борили к'о права војска.

- А нас су и мобилисали.

И Слободану као да је мало одлакнуло. Бар њих да не стрељају! Бар они да се спасу... Са друге стране, можда је тај партизан по природи неки добар човек, па заиста и верује да ће „недужне”, оне који нису „никакве злочине правили”, пустити својим кућама... а можда и хоће.

У следећем тренутку јавила му се снажна мисао: бежати! Мора да бежи. Заиста, ко ће, па чак и комунисти, и то сада када се рат завршио, ко ће ове добре младиће, покупљене од њих и четника из села, са својих огњишта, недужне, ко ће њих да стреља! Њих ће, вероватно, спровести у неки радни логор, из којег ће их после извесног времена пустити својим кућама.

Прилази Велизару.

- Хоћеш ли да бежиш?

- Акобогда.

Придружује им се Милутин Благојевић.

- Чули сте шта овај партизан прича. То звучи логично, да пусте мобилисане. Ни ми сами нисмо починили никакве злочине, али смо се јавили добровољно да се боримо против комуниста. Они нам неће заборавити да смо ми, као старешине, водили мобилисане из борбе у борбу и да смо их много пута разбили и потукли.

- Можда неће смети ни од Енглеза све нас да побију - прилази им Новаков.

- Баш њих брига шта мисле Енглези... а не верујем ни да се Енглеза тиче шта ће са свима нама да буде - одмахнуо је главом Благојевић.

- Хоћеш да бежиш? - пита га Слободан.

- Само ако ми успе. Нећу да ми комунисти суде.

Поднаредник Новаков и Драгнић се слажу са њима. Од осталих добровољаца нико се више не јавља.

- И ја би' - каже Бора Брка - али, чули сте шта нам је онај Личанин рек'о. А и кад би беж'о, куда ћу? Да ме опет Енглези врате?

Из Јесеница допире до њих песма, свирка и подвикивање, праћено пуцњима из пиштоља, пушака и покојим пушкомитраљеским рафалом.

- Не славе, ваљда - почео је Велизар, пењући се на оне две конзерве испод прозора - зато што су срећни што су нас Енглези предали Титу?

Нико му не одговара.

- Испред сваког вагона имају по једног стражара - објашњава им Велизар, пошто је погледао кроз прозор.

- Морам да идем зарад себе - каже један од добровољаца и почиње да лупа на врата.

Чује се звука гвожђа и врата се мало померају.

- Морам ради себе. Не могу више да издржим.

Партизан отвара још мало врата и пушта га да изађе.

- Ту, одмах поред жбуна - наређује му - тако да те видим.

И други се јављају. Пушта и њих, једног по једног.

Неко почиње разговор са партизаном. И он је из Лике. И он их, као и први Личанин, уверава да се не брину ако нису никога убили, попалили или оробили.

- А шта се то слави у вароши? - пита Бора Брка.

- Данас је двадесет пети мај - осмехује се партизан. - Прослављамо рођендан друга Тита.

Ускоро је пао сумрак и они су се некако сместили на поду. Пуцњава и довикивање су трајали до касно у ноћ.

Слободан је, као и до сада за време борби, или у опседнутом Шапцу, чим би му се указала прилика - заспао тврдим сном без снова. Тело је тражило одмор, а исто тако и преоптерећени, живчани систем.

- Видиш да је било добро - чуо је Велизара тога јутра кад се пробудио, како говори Крсману - што смо на оном салашу напунили чутурице водом. Сећаш ли се како смо прошли једном поред Дрине без воде?

- Само, ипак, треба да пијемо помало - додао је Благојевић - да распоредимо.

Слободану је остао још један режањ хлеба. Откинуо је комадић и отпио мало воде.

Луче није ништа јео цео дан, а није ни осећао потребу за храном. Ипак му је тих неколико залогаја хлеба пријало.

Изненада је звизнула локомотива и одмах затим заклопарали точкови.

- Крећемо према Крању - јавио се водник Благојевић. - То је у правцу Љубљане.

Опет су ућутали, удубљени свако у своје мисли.

Успут су стајали неколико пута. На сваком застоју улазили су партизани и тражили ствари од вредности, међутим, добровољци су им сада већ механички одговарали: „Све смо предали у Јесеницама”.

Воз је стао близу Шкофје Локе. Није могао даље због порушеног моста.

После краћег времена чули су вику која се све више приближавала.

- Излази, излази! - најзад су почели да разазнају гласове.

Близу пруге пружао се друм. Наредили су им да се построје по шесторица.

На крају колоне била је официрска група, њих око седамдесет.

Ускоро су кренули. Са једне и с друге стране пута ишли

су, на сваких двадесет корака, по један партизан, наоружан пушком, а иза колоне, неколико њих са пушкомитраљезима. Колону је обилазио на бициклу један политички комесар са машинком преко груди.

Слободана је ускоро стигао Душко Стефановић, који се мало-помало пробијао са зачеља колоне.

- Мислиш ли да бежиш?

- Да. А ти?

- Да. Сад сам разговарао са неколико наших официра. Многи би од њих хтели да беже, али се плаше јер не знају шта би се у томе случају десило обичним војницима. Јоца Добросављевић мисли да би се комунисти осветили на њима.

- Нама, официрима и просветарима, нема спаса - казао је Слободан. - Шта мислиш да ће се десити нашим мобилисаним младићима?

- Неки наши другови верују да ће њих на крају крајева ипак пустити кућама.

- Шта смо дочекали, Душко, после свих борби, жртава и мука кроз које смо прошли - уздахнуо је Слободан. - Све се срушило пред нашим очима. Комунисти су завладали Југославијом.

- Спасли смо српски народ са Недићем и Димитријем Љотићем од биолошког уништења - казао је Душко чврстим гласом. - То нам нико не може да одузме... А и борили смо се да онемогућимо комунизам свим силама, још пре рата. Ни то нам нико не може одузети.

- Само да се ништа не деси овим нашим сељачким синовима...

Сетио се покојног Тоше и његових тамних предвиђања. Зар није једном, још у Добрину, казао: „Тамо где ми идемо, ретко ће ко остати жив!” Предвидео је и своју смрт. Појео је и своју „последњу вечеру”, заједно са њим и Душком у Бањи Ковиљачи... Па и Рајко Грујин, неустрашиви водник Гордићеве чете, и он је предосећао трагедију, која их је очекивала негде, на крају пута.

Колона се час растезала, час скупљала. Неколико пута су им наређивали да потрче, а једном су им дали десет минута одмора.

Кад су опет кренули, после краћег времена, са десне стране, на педесетак метара, пружила се густа шума.

Већ неколико пута су видели групе партизана како их посматрају са ивице шуме. У једном тренутку Слободан се тргнуо. На свега тридесетак метара удесно, на узвишици обраслој травом, седело је шест-седам партизана око партизанке, која је, по свему судећи, била неки виши официр.

Слободан је успорио ход. Није могао да верује: партизанка је била његова тетка Симка, рођена сестра његовог оца! И она као да се узмирила, кад јој се поглед задржао на њему. Устала је и загледала се. И они око ње су почели да се дижу. На лицу јој се одражавало колебање, као да је хтела нешто да каже, али се у последњем тренутку предомислила.

Окренуо се кад су прошли. Нема сумње да је то она и да га још увек прати погледом.

- Шта је, шта је то било? - пита га Душко.

- То ми је тетка... та партизанка-официр - једва је изговорио.

- Јеси ли сигуран?

- Како да нисам. Њу сам као дечак много волео. Била је врло мила и увек спремна да се поигра са нама, децом. Њу, њеног мужа, државног чиновника, и два мала сина рат је затекао у Бањалуци. Нисмо знали шта је било са њима... Знамо само да ни она ни њен муж нису никад били комунисти.

- Све је нас захватио вихор овога рата.. Можда је то био једини начин да се спасу од усташа. Ко зна.

- Ко зна - Слободан је чуо себе како понавља Душкове речи као неки тупи ехо.

СВУДА ЖИЦА

Добровољци су ушли у Шент Вид, предграђе Љубљане. Зауоставили су их наредили им да поседују на своје ранчеве.

- Овако могу да нас боље контролишу - шапнуо је неко иза Слободана.

Око добровољаца су стајали они исти стражари који су их спроводили.

Видели су и покојег мештана, човека или жену, како брзо пролазе тротоаром, гледајући испред себе, као да их и не примећују.

Изненада, однекуд су се појавили Монголи. Било их је десетак, у изношеним совјетским униформама и са петокракама. Брзо су се разишли међу добровољцима. Појединци би застали поред неког ко је имао или чизме, или добре цокуле, ставили своју ногу поред његове, и ако би им величина одговарала, без речи би чучнули и почели да брзо одшњиравају пертле на својој старој, искривљеној обући.

Слободан је, са већином добровољаца из Гордићеве чете, био при крају колоне, тако да је могао да види офицере. У једном тренутку видео је Монгола како прилази поручнику Моме Кнежевићу, с ким га је недавно упознао Влада Љотић, и тражио од њега да му да свој шињел.

Мома одмахује главом и окреће се на другу страну. Монгол, низак растом, обиграва око високог добровољца и нешто виче. Одмах затим дотрчавају још двојица Монгола и силом скидају шињел. Чим су га скинули, онај први удара Мому пеницом у лице. Мома се не брани, него стоји усправно и презриво га посматра. Лице му облива крв, али он се не миче.

Наједном, са тротоара дотрча један млади партизански официр. Виче нешто и псује. Монголи остављају добровољачког официра, али настављају потрагу за обућом и одећом.

Партизански официр их тера са улице, али они не обраћају на њега пажњу. Изненада, он вади револвер из футроле и престаје да виче.

У следећем тренутку Монголи се разбежаше, носећи сваки понешто од опљачканих ствари.

Слободан почиње да посматра прозоре на оближњим зградама. Примећује да иза неколико завеса провирују људске прилике.

- Зато њему то смета - каже Душко, који је у исто време и сам погледао на прозоре. - Неће да их народ види шта раде са нама.

На балкону првога спрата, недалеко од места где је Слободан, појављује се висок и крупан Словенац, четрдесетих година, довлачећи из собе сточић и на њега поставља повећи радио-апарат.

Стоји поред сточића и сваки час вади цепни сат.

Изненада се окреће према добровољцима, који седе на својим ранчевима.

- Еј, ви, сада ћете да слушате нашег маршала, нашег друга Тита - виче тешким словеначким нагласком. - Он ће сада да одржи говор у Љубљани, поводом прославе његовог рођендана. Говориће о томе како се борио да нас ослободи од Немаца и од немачких слугу.

Док је говорио, прелазео је преко њих погледом пуним презира.

У следећем тренутку закрчао је радио, а затим је улицом одјекнуо нечији глас.

Слободан је као кроз неки сан слушао речи које су чудно одзвањале кроз његово биће - и по самој садржини, а и по гласу, који му је звучао као глас странца из неког другог света, нестварног, неосетљивог и одбојног.

Глас је говорио о постигнућима народноослободилачке борбе и слободи коју је та борба најзад донела народима Југославије.

У једном тренутку почео је да говори о „народним непријатељима”. Слободан, као да се нагло пробудио, слушао га је надаље пажљиво; није хтео ниједну реч да пропусти.

- ...Многи народни непријатељи, издајници и квислинзи, већ су у нашим рукама, а они који су побегли преко границе, неће више никад видети лепе планине своје домовине...

Срце му је почело јаче да куца. Сам Бог је послао овог Словенца да изнесе радио. Значи: нису предали све оне који су прешли границу. Онај партизански политички комесар их је лагао, намерно је лагао да би их обесхрабрио и убио им сваку вољу за бежањем. Према томе, и његова сестра, Вера, сада је негде у Италији, жива и здрава и - слободна!

Груди су му се испуниле надом. Није све изгубљено. Његови другови у Италији наставиће борбу против комунизма. И он ће са Божијом помоћи, побећи одавде и придружиће им се. „О, Боже, помози ми! Помози и онима који остану, да их не

снађе оно најгоре!”

Обазире се око себе. Добровољци немо измењују погледе. Као да су се наједном разведрили.

- Шта сам ја казао! - чује иза себе тихи Велизарев глас. - Онај комуниста је лагао. Још није све пропало.

Добровољци су се сашаптавали. Нико више није слушао говор.

Кад је Тито завршио, одјекнуо је заглашујући аплауз, који је, како им се чинило, трајао читаву вечност.

- Радују се - казао је Душко - а не знају шта их чека; и њих и њихово потомство.

- Да ли си приметио овог цивила, који стоји на тротоару и посматра нас? - Слободан је питао Душка, показујући му на средовечног, мршаваг човека, мало погуреног, који је већ дуже времена стајао на тротоару, десетак корака од њих.

- Да - одазвао се Душко. - Имам утисак да хоће нешто да нам каже.

Човек је приметио да га гледају и полако им се приближио. Сад је био на свега неколико корака од Слободана, Душка, Велизара и Благојевића.

Чим је застао, ставио је руку у унутрашњи џеп свога капута. У следећем тренутку осврнуо се лево и десно, па када је видео да је најближи стражар окренут на другу страну, извадио је руку само делимично испод ревера. Одмах затим искренуо је шаку, и они су опазили да у њој држи комад црвеног платна.

Вратио је материјал у џеп, извадио руку и погледао их упитно.

- То он хоће да нам помогне - шапнуо је Велизар. - Можемо од тог платна да изрежемо петокраке и да их ставимо на шајкаче и тако се изгубимо међу њима...

- Морамо да будем обазриви. Ко зна ко је он - прекинуо га је Душко.

- Одакле сте ви? - питао га је тихо Благојевић, који му је био најближи.

- Из Срема.

- Питај га из којег места - јавио се Слободан.

- Из Маркушице. - Човек је чуо његово питање.

Слободан се окренуо Душку.

- То је чисто српско село. Из њега је био и наш Милошевић, кога су, изгледа, партизани заробили са његовом тројком после борбе код Новог Села.

Благојевић је полако устао са ранца, као да хоће да опружи ноге.

Човек се још једном осврну око себе, ставио опет руку у унутрашњи џеп, из њега извадио ону тканину, и неприметно је пружио Благојевићу, који ју је спретно прихватио и ставио

у цеп од панталона.

У томе тренутку стражар се окренуо и погледао човека.

- Шта ту радиш! - викнуо је љутито. - Гледам те већ сат један како се врзмаш околу. Губи се одавде и да те нисам више видео.

Човек прелете још једним погледом преко добровољаца, окрете се и оде некуд као да му се не жури.

Вест из Титовог говора и ова сцена са човеком из Маркушице разведрише мало добровољце.

- Дижи се, дижи се! Спреман за покрет - почели су наједном да вичу партизани.

После неколико тренутака кренули су кроз град.

На свега стотинак метара опет су их зауставили. Пред њима је било огромно двориште, опасно високом жичаном оградом. Двориште је било препуно војника у разним униформама, међу којима су се виделе и сиве, добровољачке. Из средине дворишта уздизала се велика зграда.

- Оно су наши другопуковци - казао је Велизар. - Њих су предали дан пре нас.

- Официри, напред! - викао је партизан у новој енглеској униформи и махао руком стражарима да их спроведу.

Око седамдесет добровољачких официра, по четири у строју, требало је да са зачеља прођу поред целе колоне својих војника, подофицира, водника и просветара.

Ишли су сигурним, чврстим кораком, подигнутих глава, окренутих онима којима су до јуче командовали. И једни и други су били свесни да је то последњи поздрав, последњи опроштај официра са својом храбром и оданом војском, коју су годинама водили у крваве окршаје и битке. Са њима су заједно сносили све недаће: дуге маршеве, гладовање, бесанице, погибије...

Ређали су се ликови: мајора Јоце Добросављевића, капетана Миодрага Марковића, капетана Раце Протића, поручника Обрада Гордића и поручника Раде Марчића, поручника Душка Глишића, поручника Лазе Михајловића, потпоручника Драгана Деспотовића и потпоручника Драгослава Димитријевића, потпоручника Николе Буља, потпоручника Душана Дојчиновића, потпоручника Славка Контића, потпоручника Небојше Мандића, потпоручника Жаре Аврамовића... И сада, не побеђени него преварени и предани, растају се заувек.

Иако су ћутали и једни и други, њихова лица су одавала узајамну љубав и свеопшту тугу људи, који се неће више никада видети.

Многима је око заблистало, али суза није канула. Мушки су се борили и мушки су били спремни да умру.

Кад су официри прошли кроз отворену жичану капију, добровољци су, немо, као по некој невидљивој команди, оборили главе.

„Господе, Господе, помози им... и свима нама”, Слободан је шапнуо у себи. Пред целокупном трагедијом добровољачких пукова и пред трагедијом која је задесила српски народ, његова лична судбина учинила му се одједном сићушна и безначајна. Једино мисао да би могао да се спасе и да са друговима у Италији на неки начин настави борбу против комунизма, једино му се та мисао у овим тренуцима чинила вредна живота.

После десетак минута спровели су добровољце на пшенично поље, већ изгажено од војничких цокула - одмах иза жичане ограде која их је одвајала од логора.

- Немају довољно места за нас - казао је Душко Стефановић, испињући се на прсте и гледајући преко глава добровољаца у ограђено, препуно двориште. - Тек сада се види колико је овај логор пренатрпан.

Када су поседали на своје ранчеве, земљиште је још увек било влажно од кише која је целу прошлу ноћ падала, могли су најзад да на миру посматрају околину у којој су се нашли.

Стражари око њих су били распоређени тако да су образовали правоугаоник, који се ослањао на жичану ограду дворишта. На сваких десетак корака стајао је по један са пушком или митраљетком, а било их је и неколико са пушкомитраљезима.

- Официре су одвели у ону зграду напред логора - показивао је Велизар руком на двориште. - Оданде ће бити много теже да се побегне... Још ми не иде у главу да су нас Енглези онако кукавички предали овим убицама.

Спустио се мрак и они су се сместили како су најбоље могли на мокру земљу.

Рано изјутра, на дан двадесет седмог маја, видели су како се на жичаној огради отвара капија и кроз њу излазе војници разних униформи: Немци, фолксдојчери, хрватски домобрани и усташе, словеначки домобранци, једна група четника...

Из неког разлога задржали су другопуковце и мањи број хрватских војника у логору.

Док су заробљеници излазили, чули су у исто време кретање локомотиве, тупе ударе при састављању вагона, клопарање точкова по гвозденим шинама. Очигледно је било у току образовање композиције којом ће их негде, „ко зна где”, мислили су и они који су одлазили и они који су остајали - одвести да им суде на свој начин и својом правдом.

Чим су војници изашли кроз капију, наредили су добровољцима да се построје, и да у колони, двојица по двојица, уђу у логор.

Иако су се рођаци и пријатељи састајали и скупљали по групама, ипак се још увек свако држао своје чете, батаљона и пука. Носили су у себи неку потајну наду да, ипак, све није завршено, да ће у једном тренутку чути громке гласове својих старешина, који ће их позвати на свеопшти, последњи јуриш.

Убрзо су се видели са другопуковцима. Од њих су сазнали добру вест да им је из колоне, између Шкофје Локе и Шент Вида, успео да побегне командант пука, мајор Марисав Петровић, са око тридесет официра. На његов изненадни, гласни позив, излетели су из колоне и нестали у шуми.

Другопуковци су им причали да су и њих уверавали партизани да се не плаше ако нису направили неки злочин и да ће све њих спровести у места рођења, где ће им судити народни судови.

- Да ли им ти верујеш? - Слободан је чуо како је један трећепуковац питао другопуковца.

- Шта ја знам, али ми изгледа да то и неки од њих верују, нарочито ови, обични, лички партизани.

- Само, то не зависи од њих. Биће онако како Тито нареди.

Још нису успели да се сместе и среде, кад су партизани опет почели да их сврставају, овога пута у четири колоне „по један”. Испред сваке колоне стајао је партизан, поред кога је лежало растворено ћебе.

- Све ствари од вредности, сатове, пенкала, прстење, ланчиће, ножеве, бритве, све, сем чешљева - викао је један официр - све имате да баците на ову ћебад.

Почео је претрес.

Колоне су споро одмицале и неки добровољци су кришом скидали своје сатове, вадили из џепова ножеве, компасе, по коју конзерву меса, и заклоњени онима око себе, ушущкавали све то у траву дуж зграде, покривали сувим лишћем и гранчицама, и поново се укључивали у редове.

Слободан је већ видео неке које су претресли, како се враћају, неприметно узимају своје ствари, па се опет придружују онима с којима су малопрестајали у реду.

Између њих се кретао један млади партизан и неколико пута покушавао да започне разговор са добровољцима, али су они само кратко одговарали на његова питања.

Кад је Слободан пролазио поред њега, чуо га је како прича некоме да је био четник у Србији, да су га партизани заробили и да је пристао да иде са њима само да би спасао свој живот. Застао је да га боље чује.

- Ако имате мапе, компасе, или шта било од вредности, дајте мени, па ћу вам ја после вратити - говорио је тихо, обазирјући се око себе.

Милутин Благојевић је такође пришао.

- Да ли му ти верујеш? - питао је Слободана.

Слободан је само слегнуо раменима.

- Ионако немам шта да изгубим - шапнуо му је Благојевић, пришао партизану, извадио из џепа компас, неколико секција и онај црвени материјал, који му је дао човек из Маркушице, и све му то пружио.

Одмах затим почели су да прилазе и други добровољци и да му дају ствари, којима је он пунио своје џепове.

Слободан се полако приближавао партизану, који је требало да и њега претресе. На ћебету поред партизана видео је гомилу разних стварчица: неколико завежљаја чистог, уредно завијеног веша, две-три конзерве меса, бритве, мала усна хармоника, прибори за бријање...

Прибори за бријање? У следећем тренутку скинуо је ранац. Имао је пред собом још двадесетак добровољаца. Откопчао је пређицу на ранцу и кроз отвор дохватио свој прибор за бријање. Прстима је брзо и спретно напицао кутијицу у којој је држао жилете и пажљиво је извадио један жилет. У следећем тренутку је клекнуо на једну ногу, као да хоће да закопча пертлу на докули. Одмах затим је мало изврнуо ногавицу, пререзао оштрицом конце, којима је ушивен шав, а жилет гурнуо у отвор. Спустио је ногавицу и прешао руком споља, по ноzi. Није осетио танко и савитљиво метално сечиво.

Брзо је устао, вратио прибор у ранац, и опет се придружио колони. „За сваки случај”, мислио је, „ко зна”.

О врату, на танком ланчићу, висио му је сребрни медаљон Мајке Божије са малим Исусом Христом у наручју, који му је сестра обесила око врата у њиховом дому у Добрину, онога дана када је из Срема полазио за пут у Србију.

„Боже, помози да га не нађу!” помислио је и као случајно, дохватио је шаком груди.

„Госпoде, Боже, па то је жена... партизанка!”

Прилази и диже руке. Она га само овлаш погледа и брзо и спретно превуче рукама неколико пута преко његовог тела.

„Последњи пут...” јавља му се однекуд мисао. Последњи пут у животу осећа додир женских руку.

Одмах затим отвара ранац и из њега избацује прибор за бријање, чисту кошуљу, неколико књижица и брошура, као „Десет заповести Српским добровољцима”, „Драги другови”, од Димитрија Љотића, малу свеску у којој је намеравао да настави да пише свој дневник...

Показала је главом следећем добровољцу да јој приступи и Слободан је одахнуо са олакшањем.

„Хвала Богу, хвала Богу!” шапутао је у себи. Није осети-

ла ни икону, ни жилет.

Док се враћао према зачелју, видео је како је онај партизан, некадашњи четник, враћао добровољцима ствари, које је примио на чување. „Рескирао је свој живот”, помислио је, „као и онај човек из Маркушице... ипак, нисмо сами.” Та мисао га је мало разгалила.

Придружио се групи добровољаца из свога вода. Седели су једни поред других и ћутали.

Сео је на празан ранац и окренуо се око себе. Киша је већ одавно престала да пада, облаци се разбили, разишли, синуло сунце. Ту и тамо, у удубинама, задржала се вода. Образовале се мале, прљаве локве. Земља је засићена кишамом и не упија лако воду.

Партизани се виде свуда по логору; шеткају се између добровољаца, загледају их, понекад неко од њих добаци нешто заједљиво. Међутим, већина их посматра радознано.

Свуда око логора су страже, патроле.

Добровољци као да и не примећују партизана, као да су они овде сами са својим мислима, мукама и невољама.

У једном тренутку осетио је слабост у целом телу. Полако је растворио шаторско крило, испружио се преко њега и покрио се ћебетом. Било је хладно, реско јутро, иако је сунце већ изашло. Ово је био четврти дан да није ништа јео, сем оног малог режња хлеба. Затворио је очи.

- Друже Слободане - чује глас Боре Брке после неколико минута - дај ми твоју чутурицу. У подруму зграде има чесма. Ионако идем за себе.

Слободан му је ћутке пружио чутурицу и опет затворио очи.

Не зна колико је тако лежао, кад је осетио да неко стоји поред њега и посматра га.

Отворио је очи. Пред њим је стајао Дамјан Исајловић.

- Седи! - понудио га је, усправљајући се на шаторском крилу.

Дамјан је сео поред њега. Осмехивао се.

- Знаш како ти је тешко - најзад је проговорио - и свима вама...

- А теби? - прекинуо га је Слободан.

Дамјан је поћутао неколико тренутака пре него што је одговорио.

- Ја сам, Слободане, као што знаш, већ једном побегао са стрељања, а знаш и цео мој живот од тога момента.

- Мислиш ли да бежиш?

- Помирио сам се са судбином. Немам више снаге да бежим. Не мислим физичке.

- Ако те пронађу?

- Не морам да ти кажем. Знаш и сам.

- Чека те иста, а можда и гора судбина него све нас, добровољачке просветаре и официре.

- Ја немам више ништа да жалим, сем своје родитеље, који су буквално одвајали од својих уста, само да би мене школовали.

- Да се ниси у Смедеревској Паланци определио и пришао нама, сада би био на страни победника.

Дамјан је ћутао неко време, док није најзад одвратио, изговарајући реч по реч, као да је сваку од њих добро одмерио пре него што би је употребио.

- А по чему ја нисам сада, овога тренутка, на страни победника?

Слободан га је погледао.

- Не знам тачно шта хоћеш да кажеш.

- Ја не сматрам њих правим и стварним победницима, а најмање трајним. Они ће сами себе на неки начин сатрти, као што су то учинили и бољшевици у Русији... они који остану на власти. На дугој стази, можда и на врло дугој, ваша мисао ће бити прихваћена од будућих генерација...

- А шта ти мислиш да је наша мисао? - наједном га је прекинуо Велизар, који је пажљиво слушао разговор.

Дамјан је промислио неколико тренутака пре него што је опет проговорио.

- Чуо сам како је ваша чета ухватила живу Јеврејку, партизанку, па сте је пустили да иде. Ваши добровољци су ухватили мене и моје другове, партизана, па су нас разоружали и послали у Смедеревску Паланку. Ви, из вашег батаљона, пуцали сте преко глава оних четника који су вас напали код Љубовије... Ми, као партизани, хтели смо вас да уништимо и да искористимо тежак положај српског народа, да бисмо успешно извели нашу црвену револуцију, а ви сте најискреније желели да спасете тај исти народ од уништења, а са њим чак и нас, вашу „заблуделу браћу”...

Бора Брка се вратио са чутурицама пуним воде.

- Дуго сам чекао на ред - казао је - а опет у подруму, вода, скоро до колена, а у њој, на леђима, мртав човек размрскане главе...

- Има ли ко од вас - изненада се разлегао глас партизанског официра који је пролазио полако, на десетак корака од њихове групе - има ли ко да је учествовао у бици на Президу, пре месец дана?

Добровољци су се згледали, али су ћутали.

- Не брините. Неће вам ништа бити. Само бих хтео да знам.

- Ја сам тамо био - јавио се Крسمан и полако устао са сво-

га шаторског крила.

Официр, млад човек од двадесет две-три године, осредњег раста и широких плећа, окренуо се Крсману.

- Колико вас је тамо било?

- Био је цео наш батаљон, толико колико нас је још било остало откако смо кренули из Истре.

- Колико?

- Око три стотине педесет.

- Лажеш! - љутнуо се партизан.

- Не лаже! - скоро у исто време повикали су Бора Брка и Вељко Остојић Глумац, устајући.

Партизан их је погледао са неверицом.

- Знате ли ви да смо ми тога дана били у Президу са целом оклопном дивизијом! Ви сте нас тако жестоко нападали да смо већ хтели да се повучемо. И повукли бисмо се да нам није стигло појачање из Чабра.

Око њега је сада стајало седам-осам добровољаца из Гордићеве чете. Он их је пажљиво посматрао, једног по једног.

- Имали сте много губитака, а изгубили сте и много официра... - наједном је повисио глас, тако да су га могли чути и они који су остали да седе. - Ала сте се и борили храбро, и то са оним талијанским пушчицама... Алал вам вера! И јесте јунаци.

Пружио је руку првome до себе и онда се срдечно руковао са сваким од њих, посебно.

Бора Брка, Крсман и Вељко Остојић Глумац поново су сели на шаторска крила. Измењали су погледе са Слободаном, Велизарем и Дамјаном. У очима им је горео неки чудни сјај.

- Има и међу њима људи - казао је тихо Дамјан.

Партизански стражар са оне стране жице нешто виче и маше руком у којој држи машинку.

Заћутали су да га чују.

- Не смете да прилазите огради ближе од десет метара! Ко год приђе ближе, биће убијен.

Дамјан је устао и са осмехом се опростио од њих.

- Још ћемо се видети... ако Бог да!

Слободан је отпио мало свеже, хладне воде коју је Бора мало пре донео. Вода му је пријала, међутим, и поред свега није осећао глад. Велизар је од једног четвртопуковца, с ким се борио некад преко Дрине против усташа, добио неколико цигарета. Понудио му је једну, али га је он одбио. Није му се ни пушило. У свести му се уобличио само једна, једина мисао: бежати! Бежати, али како?

Почео је да посматра жицу, која је била недалеко од њих, са десне стране. Висока је најмање два метра. Жица је добра, јака, на њој никаква рупа, никакав пролаз. Партизани са оне

стране опет вичу да ће пуцати на сваког оног ко јој се приближи. А поред тога, још далеко иза ње, пружа се равница без жбуња, без и најмање нагиба. Ноћу? Прошле ноћи су пуцали изнад њихових глава, а на сваких двадесет корака имали су по једног стражара, тако да су могли да их чују кад су разговарали један са другим.

„Можда ноћас неће имати толико много стражара”, помислио је, „пошто смо сада сви у жици”.

Иза њихових леђа такође је жица, а иза ње ливада.

Испред Слободана, на једно четрдесетак корака, ископани јендеци за нужду, готово уза саму жицу. Са оне стране јендека, дуж ограде, две-три мале баште, одмах иза њих куће, лепе, велике. Даље је улица. Са десне стране такође жица, празан простор, па опет жица, затим улица. Види се друм. Пролазе аутомобили, људи, жене. А свуда околу: у граду, у баштама, на ливади - партизани. У логору, такође. Још кад су их спроводили од Шкофје Локе, видели су их свуда. У сваком селу, у засеоку, готово у свакој кући. Последње операције вршене су на овој територији, и ту су се задржали.

„Бежати!” захвата га опет иста мисао. Али како? Куда? Опет у Аустрију? У Италију? Не може сам. Мора да их је најмање тројица; док двојица спавају, један да стражари.

Мисли почињу да лагано клизе у скоро прошлост. У свести му искрсавају појединачне борбе, затим изгинули другови, један по један, лик мајке и сестре Вере са свима онима са којима је и она пошла тамо, према Горици...

Устаје полако и, трудећи се да отклони од себе тешке мисли, креће у правцу из којег је дошао Бора Брка са пуним чурицама.

Обилази групе добровољаца, прекорачује испружене ноге, прелази преко барица. Покушава да се осмехне на познанике, али једва успева. Среће добровољце из своје чете. Јављају му се уморно, али са нечим добрим и благим у дубини очију. Чудно, запажа на свима њима тај исти израз који не пребацује, него оправдава нешто, жали за нечим и разумева. То разумевање га додирује болно, до у дубину бића, и он скреће поглед.

На неколико корака од себе види Милана Кунића како му се обрадован смешка.

Застаје испред њега.

- Хоћеш ли да бежиш?

Милан се уозбиљио.

- Нећу. Нема више смисла. Ако ме одведу у Шабац, немам чега ни да се плашим ни да се стидим. Нисам никога убио, нити сам икоме каква зла учинио. Само сам помагао где се могло помоћи. Цео ме Шабац зна.

- А ако дође до оног, најгорег? Ти знаш комунисте.

- Онда ћу да умрем као човек. А шта си се ти одлучио, Слободане?

- Ја ћу да бежим.

- Нека ти је са срећом. Дај Боже да успеш.

Опростио се од Милана тешка срца. Трагичне дане, које су провели заједно у Крушевцу као помоћници просветара батаљона, неће никада заборавити.

Кроз свест му пролазе речи Душка Марковића, када је успео да спасе хиљаду седам стотина Крушевљана од немачког стрељања: „Ако данас погинем ја, а сутра сви ви изгинете, ми смо свој дуг мајци Србији одужили...”

Наставља да иде. Обилази зграду и долази до жице иза које се види друм.

„Свуда жица”, размишља, застаје и окреће се око себе. На неколико корака улево види Милета, увек насмејаног и добро расположеног свршеног богослова и батаљонског просветара у Четвртог пуку, са којим се упознао и спријатељио у Бистрици, на просветарском курсу. Лежи потрбушке и изгледа да се загледао у нешто испред себе, на простром ћебету.

Обрадовао се да га види, пришао му и чучнуо поред њега.

Просветар се тргао, покушавајући неспретно да закљони предмет који је држао у рукама. Кад је препознао Слободана, разведрио се и насмејао, зачудо, врло смирено, и чак раздрагано.

Измакао се на ћебету и понудио Слободана да седне.

Тек кад је сео, Слободан је приметио да он у руци држи књигу.

- Читао сам, па си ме уплашио. Мислио сам од тебе да је партизан - осмехнуо се Миле.

- Шта читаш?

Миле му је пружио књигу. Ситно збијена слова, редови подељени на главе, стихове. Свето писмо.

Слободан је почео да чита у себи први стих који је угледао:

*И дозавиши народ с ученицима својим, рече им:
Ко хоће за мном да иде нека се одрече себе и
узме крст свој, и за мном иде.*

Застао је. „И ми смо тежили Њему, Исусу Христу, мали, слаби. И крст смо понели...”

Онако расхлађен и туп, осетио је изненада неку топлину да му се разлива телом. Очи његове, широм отворене, суве, као да се овлажише.

Затворио је полако књигу и вратио му.

- Успео си да је сакријеш - само је толико могао да каже.

- Да. То ми је све. - Покрио је књигу крајем ћебета.

Заћутали су. Обрадовали су се један другом кад су се видели. Помислили су да ће поразговарати, као не тако давно, на курсу, међутим, речи нису долазиле.

Тргла их је обличја галама. Партизан нешто виче и удара једног младог добровољца по лицу. Овај обара главу, подноси ударце, не покушавајући да се ма и најмање закљони рукама.

Слободан се пригнуо Милету.

- Мислиш ли да бежиш? - шапнуо му је у лице.

- Не - рече Милан без премишљања. - Све је изгубљено.

Више се нема зашто живети.

- А ти? - упитао је после мале станке.

- Ја мислим.

- Нека ти Бог буде на помоћи.

Опет су ућутали. И она галама се утишала.

- Молим те, само настави са читањем - обраћа се Милету.

- Ја ћу још мало да посматрам ову околину и овај друм. Можда на овој страни има неки излаз.

Погледао је кроз жицу. Неколико партизана се скупило у гомилу. Расправљају живо о нечем. Иза њих се види улица. Пролазе људи, жене, деца. Неко и погледа на њих, баци лети-мичан поглед и иде даље својим послом. Већина пролазника као да их и не примећује. Па да, размишља, свако има своје мисли, своје бриге. Они су слободни. И просто му дође некако чудно то да они сада могу да се крећу куда хоће, да раде шта хоће, да имају своје куће, мирне, уређене, топле, које их чекају, којима ће се они најзад вратити. Затим, да имају породице, рођаке, пријатеље, познанике, с којима могу да се виде, да се нађу кад год зазеле.

Стварност је то, заиста, да тамо изван жице постоји један свет који нормално живи. И како је то лепо: живети!

Погледом прелази преко својих руку. Да ли ће оне за дан-два, можда и за неколико сати, клонуте беживотно и почети да тргну у некој јарузи, у некој заједничкој јами?

Трза се од тих мисли и диже поглед.

Небо има чисту, светлоплаву боју. На њему нигде ни облачка. Лишће на дрвећу озеленило неком, чини му се још невиђеном, свежом једрином. У оним малим баштама иза жице процветале воћке. Пролеће! Да, пролеће, месец мај.

Како је то лепо дисати, удисати овај опојни, рески ваздух! Груди се надимају, скупљају, крв струји све брже, топлија, уморасана. Дисати!... и гледати! Како има лепих ствари да се виде оком. Ова локвица, одмах испред њега, издужена, овална. У њеној, помало уздрханој површини огледа се јасно комадић неба. Није она ни безначајна, ни сасвим случај-

на, без икаквог смисла. Поред ње два-три струка тамнозелене траве, једна одломљена гранчица, црна, још мокра. И то дрвце је део живота, као и ти струкови. А тамо, иза тамног јарка и гвоздене жице, између бујног зеленила светлих и тамних нијанси, пурпурних сенки - три-четири дрвета, расцветана снежном белином, попрсканом нежним, руменим капљицама и ружичастим мрљама. Врапци, стари познаници из Срема, Србије и Истре, немирни, накомстрешени, лепршају живахно кроз мирисни ваздух између жбунова, дрвећа и црвених кровова, који се уздижу мирно и достојанствено изнад свег тог устрепталог живота.

Све те утиске би да што више продуби, упије у себе, утка у најтананије делиће душе и да то постојеће стање дисања, гледања, слушања, осећања... што дуже задржи. Сваки тренутак је драгоцен, значајан, ненадокнадив - а у исто време и пролазан.

Од годишњих доба највише је волео пролеће и очекивао га са стрпљењем. Међутим, још прве године рата, нешто се битно променило. Иако је био свестан промене у природи, није више ту промену дочекивао са оним истим младалачким одушевљењем и радосним размишљањима о будућности, о животу, о љубави...

То удаљавање се појачало када је обукао униформу, примио пушку, шлем и фишеклије и кренуо, углавном изгладнео, често неиспаван, кроз шуме, преко планина, потока, по ветру, киши и снегу...

Сада се изненада, као после дугог, тешког сна, вратио у она предратна пролећа. Само, ово садашње чинило му се да је најлепше, најзначајније, и да га никад није осетио овако, свим бићем, и последњим дамаром.

„Бежаћу, бежаћу!” понавља у себи. „И борићу се, борићу се против зла”.

Поново је почео да посматра жицу, баште, друм, улицу.

Поглед му се задржао на девојци и младићу. Иду насмејани, ведри. У следећем тренутку зађоше за једну кућу. Девојка-жена! Још није спознао жену. Да ли му је жао, пита самога себе. Нека лакоћа, мирна и тиха, проструја му кроз груди. „Ничег ми није жао!” одговара сам себи. „Ни изгубљених пролећа, ни недоживљене младости”... - само онога у шта се толико веровало, у шта се толико много уложило, оног неиспуњеног... и мајке и сестре.

Даће све од себе, само да изађе одавде.

- Слободане, да ли си икада зажалио што си изабрао овај пут? - Чудно, као да је читао ток његових мисли, полушапато, наслонивши готово усне на његово ухо, запитао га је изненада Миле.

Затворио је очи, ћутећи још неколико тренутака.

- Не жалим, Миле. - Глас му је и нехотице био чврст и мран. - А ти?

- Ни ја. И ни једног јединог транутка нисам зажалио. Још да се једном родим, исто бих ово учинио.

Погледао је просветара. Плав Милов поглед био је једва приметно замагљен.

- Сећаш ли се, Слободане, Достојевског: „... И кад би на једној страни био Христос, а на другој истина, Христос ми је толико драг, да бих пришао Њему”. Али истина и Христос су једно. И ми смо му пришли.

„Чудно”, помислио је Слободан, то му је исто, готово истим речима, недавно казао и бивши комуниста, Дамјан Исајловић.

- Знаш ли - наставио је Миле - тек сада, тек сада у овом мучном положају, осећам колико сам дубоко захвалан нашем учитељу, чика Мити, што ми је отворио очи за истину и повео ме њој... Ти бежи и нека ти Бог помогне. Ја не могу. Мислим да је Бог хтео да овако буде, јер за „оно”, наше, као да је још рано. Ми смо рано изникли, рано смо се и сасушили.

- Не смемо да заборавимо шта смо са Недићем учинили за српски народ - прекинуо га је Слободан.

- Свакако да не смемо. Међутим, можда наш народ мора да прође кроз све ово кроз шта сада пролази. Ја ипак чврсто верујем у њега, а верујем да смо и ми посејали семе које ће изникнути, кад-тад. Кад помислим само на дуге низове другова које смо изгубили, на толику проливену крв стварно крајних и дивних омладинаца, кад погледам на све ове наше другове... хвата ме велика туга. Неколико пута сам помишљао да су сви наши напори, све наше жртве, били узалудни. Али, нешто ми говори да није тако. Зар је могуће уложити у нешто толико идеализма, толико младалачког одушевљења, најчистијих и најсветијих осећања, пролити толико сопствене крви, и да се све то најједном изгуби и нестане! То не може да буде. Све, па и ово што смо ми учинили, има свој смисао.

Опет су утонули у ћутање. Миле се вратио читању.

Још увек траје пријатна јутарња свежина. Сунце, до малопре хладно, почиње да милује својом топлином исцрпљена тела добровољаца.

Лака, сивкаста пара, једва приметна, лелуја, издиже се са још влажне, утабане земље, из тихо устрепталих барица и сочног зеленила иза жице, извија се и нестаје у плаветнилу пролећног преподнева.

Слободан поново удише ваздух дубоко, пуним плућима. Осећа како га опија, заноси, уљуљкује. По лицу му се разлива

топлина од додира сунчевих зрака, образи му се помало зажа-рују, а лагани, скоро неосетни ветар додирује му праменове косе, као да би се поиграо са њима... Чини му се да би требало да се присети нечега. Да, сећа се. Мисли га враћају у де-тињство. Лежи као и сада и посматра расцветале воћке. Над њим нагнута његова мајка и глади га својом меком, топлим ру-ком по коси, по образима.

Добра његова мајка. Како је она стрепила над сваким ње-говим покретом и кораком док га је подизала. И кад га је нај-зад подигла и оснажила, она смањена и ослабљена, ниједна реч јој није прешла преко усана кад се опраштао. „Чувај се си-не!” и „Нека ти Бог буде на помоћи”, две крупне, блиставе су-зе... и ништа више. И сада мисли на њега и на сестру. И нада им се. Како ће она издржати кад чује за ово! За све њене бо-лове, он је крив. И за онај последњи, долазећи удар, кад сазна, он ће бити крив.

Али, трза се, зар не би био крив пред Богом, крив пред српским народом, својом савешћу, да је изостао, застао са стране, јер је пред њим пукла *истина*, заблештала у свој сво-јој јасноћи? А хиљаде и хиљаде, стотине хиљада других мај-ки!

„Боже велики, Свемогући, пошаљи јој утеху. Помози јој”.

И сестра! И она је избегла са њим. Шта се сада са њом збива?

Онај партизан рече јуче да је и друга група, која је пошла према Горици, у њиховим рукама. Да ли је то истина, или то они само причају, да би их потпуно дотукли и обесхрабрили?

Можда, ипак, није. Зар није Тито преко радија казао да они који су напустили земљу, „неће никад више видети лепе планине своје домовине”.

У том случају није све још изгубљено. Борба ће се наста-вити.

Бежати, мора се бежати! Бежати да би се дисало, гледало, слушало, осећало, волело: да би се живело. Као нит танка, али снажна, оте му се из дубине бића мисао - и борило!

Како би тек сада умео да живи. Широко би отворио душу за мирисе цвећа, за жуборење потока, цвркулт птица, за игре боја... Када би опет постао слободан! Тек сада би знао да се радује сваком дану, сваком тренутку у њему. Јер живот је радост. Онај ко то не сазна - не живи. Све ниско и ситно би от-клонио од себе, удаљио, уништио. Кретао би се међу људима и женама са ведрином, светлошћу и љубављу, онако како га је Димитрије Љотић учио. Али, њега не чека живот, него смрт. Није никада озбиљно размишљао о њој, иако јој је често гле-дао у очи, а неколико пута био уверен како је дошао час да га

обухвати, отргне од живота.

Шта то значи: умрети? Не дисати, не осећати, не мисли-ти? Покушава сада да се помири с тим, да замисли тај трену-так нестајања.

Све се обуставља, све у њему и око њега. Нема више ниче-га, чак ни таме нема, јер и тама мора бити доживљена. Празни-на свуда, само остаје тело, укочено и непокретно, срце које не куца, груди које не дишу, очи које не виде; крв, згрушана, хлад-на... Али, за мисао не постоји празнина, не постоје ни физичке препреке. Осећања се не могу измерити физичким мерилима, иако су ту. Љубав свеобухватна не може се уништити, угасити једним покретом руке, једним метком, комадићем челика. Има нешто у нама што не може престати, ишчезнути у ништа, не-што што је неуништиво.

Постоји, да, постоји, почиње да осећа целим бићем да је на ивици сазнања тајне, која се полако отвара пред његовом душом: постоји продужетак, наставак оног најбитнијег, нај-драгоценијег, у нову димензију, у бескрајни, земаљским чули-ма неприступни простор - у вечност.

Осећа свим бићем да је смрт само прелазни тренутак из-међу овога овде и онога тамо.

И нехотице приноси руку грудима. Несигурни прсти про-налазе место испод којег је мала, сребрна икона. Притиска то место. На прсима осећа чврст додир, и талас топле струје про-лази му кроз тело.

Умрети? Да, када се мора.

Види себе како корача широким пољима, обасјаним сун-цем, кривудавим стазама, гази меку, дебелу траву цветне лива-де. Пење се уза зелене нагибе, силази таласастим падинама. Пролази кроз шумарке, воћњаке, дуж обала кристалних, пену-шавих потока, поред широких, тихих река...

Да ли ови људи и жене који пролазе улицом поред лого-ра, да ли они живе? Да ли су свесни необичног богатства, по-клона који им је подарен? Да ли су раздрагани, радосни? При-мећују ли оне капљице росе што се пресијавају бисерним сја-јем на узгибаном лишћу, на снежнобелим и руменкастим цве-товима? Кад би могао да им се прикључи, крене заједно са њима и довикне им: разведрите се, насмејте се! Погледајте око себе, послушните... Будите добри једни према другима и све око вас биће добро.

Али, он не може да се покрене, не може никоме ништа да довикне.

А ако побегне, ако живи? Моћи ће тада и да довикне и да настави борбу. Тело је ослабило, изгладнело и исцрпље-но, руке мршаве, дрхтаве, али и поред тога он почиње да осећа неку нову снагу која му надолази негде из дубине би-

ћа...

Подигне главу. На десетак корака види свога Добрињанина, Дејана Маринковића, како се удаљава. Устаје нагло и поздравља се са Милетом.

- Бог ти помогао! - кажу један другом скоро у исто време.

Слободан стиже Дејана. Рукују се срдачно.

- Хоћеш ли да бежиш? - пита га одмах затим полушапатом.

- Да. А ти?

- Хоћу и ја.

- Нас има деветорица. Ако хоћеш и ти...

- Хоћу - прекида га Слободан.

- Ноћас?

- Да, ноћас.

Објаснио је Дејану где га може наћи и пошао према својој води.

Кад је стигао, њих неколико је устало са простртих шаторских крила.

Видео је одмах да хоће да му нешто кажу. Поред Боре Брке, Вељка Остојића Глумца и Крсмана, стајао је и онижи, али увек кочперни, четни трубач Ранко Гајић.

- Друже Слободане - почео је Ранко, пошто је измењао погледе са осталима - мене су изабрали да говорим у име целе чете. Ми смо се договорили, кад нас партизани почну да испитују, да сви, сви заједно кажемо да је наш четни просветар погинуо.

- Сви?

- Да, сви - одазвали су се и остали. - Ишли смо од једног до другог. Није нико одбио - наставио је Ранко. - Кажу: пре ће погинути него што ће тебе одати.

Слободан је осетио како су му се замаглиле очи.

- ...Казаћемо, код Презида - завршио је Ранко, скрећући поглед.

- Хвала вам - није могао ништа више да каже.

- Нас можда и неће - огласио се Бора Брка. - Ми смо мобилисани... Друже Слободане - наставио је после кратке станке, чвршћим гласом - нећемо никад заборавити шта си нам ти говорио и шта смо од тебе научили.

Остали су одобравали главама.

Кроз неколико минута свратио је Душко Стефановић. Казао је Слободану да се и он, у групи од пет четвртопуковаца, „другова са Дрине”, спрема за бекство.

- Шта ти мислиш, Слободане?

Испричао му је о својој вези са групом у којој је и Дејан.

- Надам се да неће ништа овим нашим мобилисаним дру-

говима - казао је на крају. - Рат се завршио.

- Шта мислите вас двојица - питао је Велизар, који се такође договарао са двојицом својих Банаћана - колики су изгледали да одавде изађемо живи?

Пре него што је одговорио, Душко је мало промислио.

- Један од стотине?

- И то је боље за нас, него остати - додао је Слободан.

Те вечери, око осам и тридесет, појавио се Дејан.

- Све је у реду - казао је тихо Слободану. - Кренућемо кроз један сат преко оних јендека за нужду. На једном месту жица се мало искривила и не допире сасвим до земље. Кад се извучемо испод жице, проћи ћемо кроз башту, изаћи на улицу и онда ћемо видети да ли је боље прећи на супротну страну, или ће шта друго да испадне.

- Зашто тако рано, тек у први сумрак?

- Небо је ведро, а пун је месец, који излази око десет навече.

- Хоћемо ли за Италију или за Аустрију?

- За Италију. Преко Соче.

- И ја мислим да је тако боље.

У одређено време, пошто су се опростили од оних најближих који остају, лежали су један поред другог, до саме ивице јарка. Гледали су напрегнуто лево и десно, дуж јарка и посматрали башту, околне куће и улицу.

- Пренеси: крећемо. Један по један - најзад се чуо шапат.

Тек што се први добровољац подигао и у сагнутом ставу спремио да сиђе у јаму, наједном је одјекнула партизанска вика, која је долазила са свих страна:

- Дижи се, постројавај се!

Добровољци су само немо измењали погледе и придружиле се осталима.

Док су се постројавали, један официр их је пребројавао.

- Ово је због хране! - викнуо је неколико пута. - Треба да знамо колико вас има.

- Донели су казан са храном - пронела се вест стројем, који се развукао у широки полукруг око логора.

И заиста, ускоро су могли да се виде добровољци који се враћају са пуним порцијама.

- Шта је, шта има од хране? - питали су их.

- Супа од неког зеља - био је одговор.

Међутим, нада да ће добити храну после неколико дана, брзо је нестала.

Супу је добило само њих сто педесет, двесто, док је око три хиљаде њих остало још неко време у строју, са празним порцијама.

Пун месец је сада осветљавао логор. О бекству ове ноћи

није могло бити ни говора.

- Можда су нас зато и покренули - казао је Дејан Слободану кад су се разилазили - да би нам онемогућили покушај бекства. Сад је скоро као усред дана. Бежаћемо сутра.

Испричао му је затим да је неко пронашао рупу у земљи, испод жице, кроз коју су видели пса како се провлачи. Рупа је на супротној страни логора, тридесетак корака иза неких балвана који леже поређани недалеко од зграде.

Слободан се вратио своје воду. Добровољци су се измакли ћутке, да би му направили место.

Легао је на леђа, гледајући у звездано небо. Сада би они били већ далеко од логора, слободни, размишљао је. Само да их задрже овде још један дан! Било му је драго што ће бежати заједно са Дејаном. У свести му је искрсао добрински корзо: Дејан упада силовито у групу комуниста, који су почели да вређају Тошу. Затим га се сећа како га је видео у народној ношњи, кад је водио поход на Соко-град. Замишља га и на брду, оне мрачне ноћи изнад Братунца.

Следећег јутра пробудила га је партизанска вика. Онако бунован, из дубоког сна, разумео је само да је опет неко постројавање. Брзо је устао, савио ћебе и шаторско крило. Тек је онда схватио о чему је реч.

- Сви они који су испод шеснаест година старости, постројавај се на овој страни - викао је један партизански официр.

Најмлађи добровољци су почели да се одвајају и постројавају на чистини усред логора. Слободан је угледао недалеко од њих групу партизанских официра.

- Видиш ли оног у средини - шапнуо му је Велизар - кажу да је то неки њихов чувени пуковник, Пенезић. Он је, кажу довео делегацију из Србије да реши наше питање.

Док су се најмлађи још одвајали и постројавали, један од њих, сићушан, Слободану се учинило да нема више од четрнаест-петнаест година, подигао је руку.

- Шта хоћеш, мали? - питао га је Пенезић.

- Хоћу ли и ја са њима? - проговорио је добровољац дечачким гласом. - Мени је данас рођендан. Имам шеснаест година.

Пенезић је застао за тренутак и онда се шеретски осмехнуо.

- Наравно да ћеш и ти са овима, великима. Ниси ти више дете.

Официри из његове пратње су се гласно насмејали, „као на добру шалу”, помислио је Слободан са тугом.

Кад су се најмлађи, њих преко две стотине, најзад сврстали, пуковник је зашао међу њих. Стао је пред једним од најма-

њих.

- А зашто си се ти борио?

- Борио сам се против комунизма.

Пенезић се окренуо својим пратиоцима.

- Јесте ли чули? - питао је са оним истим осмехом од малопре. - Овај клинац се борио против комунизма! - Опет је погледао малишана. - Јеси ли ти мислио да ћеш нас да зауставиш?

- Знам само једно - наједном је млади добровољац повишио глас. - Нисте нас победили! Нас су преварили Енглези да им предамо оружје, па су нас онда предали вама.

Пенезић је застао за тренутак-два и затим промрљао нешто онима око себе, на шта су се они, како се то Слободану учинило, некако усиљено насмејали, и повео их из логора, не обзирући се више на добровољце.

Неко време после Пенезићевог одласка, Слободан је видео необично високог партизанског официра како пролази између добровољаца. На крагни добро испеглане блузе имао је металну ознаку, коју су носили лекари и студенти медицине. Застајао је с времена на време и испитивао добровољце одакле су.

Слободану је у једном тренутку пришао мали поднаредник, Поповић, који је са својих шеснаест година био најмлађи десетар у пуку.

- Видим да га посматраш - осмехнуо се. - То је мој рођењни брат.

- Да ли си сигуран? - тргао се Слободан.

- Како не бих био сигуран. Он је подоста старији од мене, и није се променио. Кад смо се последњи пут видели, пре рата, он је био студент медицине, а ја сам био још дете. Кад је ушао у логор, баш је на мене наишао и питао ме ко смо ми. Ја сам му одговорио да смо ми српски добровољци генерала Милана Недића.

- Што му ниси казао ко си? Он изгледа није лош човек.

- Шта можеш очекивати од једног комунисте? - опет се осмехнуо млади десетар.

- Јави му се. Свакако му се јави - Слободан је почео да га наговара. - Немаш шта да изгубиш.

Поднаредник је, још увек се осмехујући, само одмахивао главом.

Партизан је сада био двадесетак корака од њих.

Наједном је завртео главом.

- Еј, омладино, омладино - почео је повишеним гласом - шта је вас натерало да издате своју земљу и да се борите за Немачку, против које су се ваши очеви борили?

- Нисмо се ми борили за Немачку! - изненада се одазвао нечији звонки глас, само на неколико корака од Слободана. Био је то добровољац из Љубовије, из Другог батаљона Тре-

ћег пука. - Ми смо се борили да спасемо српски народ од биолошког уништења.

- Какво биолошко уништење? Шта причаш којешта!

- За сваког немачког војника кога сте ви убили, Немци су стрељали стотину Срба, а за сваког кога сте ранили, педесет.

- Ми смо се борили за слободу наших народа, а у сваком рату мора бити жртава.

- Каква вам је то рачуница? То није било ни у једном рату у историји света. Шта ће нам земља без народа?

Два партизана су у томе тренутку пришли Поповићевом брату. Било је очигледно да су га негде хитно тражили, јер се он одмах затим, заједно са њима удаљио.

Добровољци су подигли главе. Ова кратка измена речи као да их је наелектрисала.

Слободан је пришао добровољцу из Љубовије.

- Алал ти вера! - ословио га је, стављајући му руку на раме.

- Казао сам само истину - осмехнуо се добровољац.

Слободан је осетио како су му сува уста. Узео је чутурицу и пошао према згради.

Одмах пре зграде, на неколико поређаних балвана, седела су два добровољца, подигнутих крагни од шињела и навучених шајкача. Учинили су му се познати. Загледао се у њих и обрадовано застао. Потпоручници Драгомир Димитријевић и Стеван Костић!

Осмехнули су му се. Он им је пришао и сео до Драгомира.

- Хоћете ли да бежите?

- Да - одговорио је Драгомир.

- И ја ћу. Имате ли план?

- Тек смо малопре успели да изађемо из сале у којој су нас држали. Изашли смо баш пре него што су остале официре одвели негде према железничкој станици.

- Да ли знате где их воде?

Драгомир је одмахнуо главом.

- Нажалост, не знамо.

- Да ли је Обрад Гордић...

- Ја сам га питао да ли хоће да бежи. Казао је да неће, него ће делити судбину са осталим официрима. Помирио се са судбином.

- Зар и Гордић?

- Да, као и многи други наши другови.

- А Жара Аврамовић?

- И он.

- Значи - казао је Слободан после мале станке - никад се

више са њима нећемо видети.

Драгомир је само дубоко уздахнуо.

- Нека им Бог помогне. И њима и нама - додао је тихо Стеван.

Слободан им је испричао како су синоћ били осујећени „позивом на вечеру” пред сам покушај бекства... И њих двојица су знали за рупу у земљи, испод жице, коју су могли да виде и са места где су сада седели. Казао им је да се њих осморица спремају да крену вечерас око девет часова, пре него што месец изађе.

Договорили су се да им се Драгомир и Стеван такође придруже. Слободан ће говорити о томе са Дејаном и осталима.

- Како су вас третирали партизани ових неколико дана? - питао их је, устајући са балвана.

- Узели су нам све до голе коже - одговорио је Стеван.

- Оца Жики Крупежевића је једна партизанка затекла како се крсти - казао је Драгомир. То ју је разбеснело и она га је почела да удара корбачем по целом телу. Наредила му је да скине блузу и кошуљу, јер јој се учинило да му не задаје довољно болова. Када је, већ ионако исцрпљен и изнемогао од глади, пао на патос, она га је почела хистерично ударати чизмом по стомаку, по леђима, по лицу... Када се у једном тренутку опет прекрстио, она је, сва уздрхтала и задихана, застала.

- А, попе, - цикнула је - молиш се своме Исусу да ти помогне!

- Молим се Господу да теби опрости - једва је изговарао речи отац Жика - јер не знаш шта чиниш.

Партизанка се тек сада разбеснела и наставила да га удара, у исто време и чизмом и корбачем. Један партизански официр јој је најзад пришао и одвео је.

Слободан је пред собом видео испоснички лик оца Жике како смирено служи свету литургију у капели од грања и лишћа у логору Ветриње. Прекрстио се у себи.

Заборао је да је жедан и да је пошао по воду. Пронашао је Дејана, који се обрадовао да ће Драгомир и Стеван да беже са њима.

- Сад нас је десет - казао је. - Идем одмах да разговарам са осталим друговима.

Слободан је опет осетио жеђ и кренуо према згради. Успут је срео Угљешу Милановића, сина оца Данила.

- Ноћас је успео да побегне и Душко Стефановић, са још четворицом другова - казао му је. - Ја сам синоћ прошао са тројицом мојих Шапчана кроз ону рупу недалеко од зграде, па сам се опет врагио.

- Зашто, Угљеша?

- Обећао сам неким другovima - осмехну се. - Има људи који би хтели да беже, али мора неко да их поведе.

У подруму је загазио у воду до преко чланака. Обазрео се око себе. Није више видео тело оног човека са разбијеном главом, поред кога је већ неколико пута пролазио, чекајући на ред испред чесме. Одахнуо је са олакшањем.

Слободан се вратио своје воду. Спустио се на шаторско крило, скоро клонуо, исцрпљен и изнемогао. Пошто се одмарао неко време, попио је мало свеже, хладне воде, и то као да га је окрепило.

Легао је на леђа и погледао у небесно плаветнило. Изнад њега само један једини бели облак. Изгледа му да се не креће, него стоји ту, непомичан и замрзнут.

Зар није овако исто и његов прадед, Павле, лежао на леђима у пољу, када се изнад њега, на чистом небу, изненада појавио бели, чудотворни облак?

То му је прво, још као дечку од осам година, испричао његов деда Аркадије. Касније му је то испричала и мајка, деда Аркадијева супруга, о своје оцу, Павлу Радивојевићу.

- Отац ми је - причала је мајка - био врло поштен и побожан човек. Никада у своје животу није никоме ружну реч казао, а како је био добар газда, помагао је свакога коме је била потребна помоћ.

Једног вечера је обилазио овце које су пасле на пашњаку. Како се заморио од ходања, легао је на траву да се мало одмори. Већ је почео да се спушта сумрак кад је тачно изнад себе видео бели облак. У облаку се наједном појавио човек дуге, беле браде. Уплашио се и хтео да устане, али није могао. „Не бој се, Павле!” чуо је одмах затим глас који му је казао да иде у три разна села, близу којих ће, описао му је тачно где и како, да копа, док не нађе оно што је тамо закопано.

„Оно што нађеш донеси у Браник и стави у капелу, коју ћеш да саградиш на плацу преко пута цркве. Близу капеле ископај бунар.”

Те ноћи је, још увек заплашен, свратио код свештеника и испричао му о своје виђењу. Сећам се добро, била сам још дете, како је следећег јутра кренуо колима на пут. Вест се брзо прочула. Испратило га је пола села са свештеником... Вратио се после неколико дана са старом иконом свете Петке, коју је ископао из земље, завијену у навоштено платно. Следеће недеље је путовао још даље. Донео је и другу икону. По трећу је требало да путује у Србију, међутим, како у то доба није могао да добије дозволу од аустроугарских власти за прелазак границе, саградио је капелу у коју је ставио две иконе, и затим ископао бунар. Ускоро се прочуло да је вода у бунару лековита и да су неки слепци од ње прогледали. Народ је долазио у

масама из целог Срема и Славоније да се помоли светој Петки и умије у води из бунара... Трећу икону није никад донео, јер је то одлагао за боља времена. И на самрти је жалио што није до краја испунио свој завет...”

Слободан је ишао сваког лета са сестром Вером и сестром од ујака, Милицом, код Радивојевићевих „по кључ”. Отворили би капелу, пољубили иконе и умили се у чудотворној, бунарској води. Сећа се како се после сваке такве посете осећао на неки начин оснажен.

„Боже Господе, помози!” прекрстио се у себи.

Облак је почео да се разилази, да бледи и нестаје.

Устао је полако и потражио Дамјана.

- Како се добра дела понекад на чудотворан начин враћају - осмехну му се Дамјан, кад су се поздравили. - Сигурно знаш да је оно јутрос био партизански пуковник Пенезић „Крцун”, који је одвајао младиће испод шеснаест година. Његова рођена сестра је била са мном као питомица у Заводу за присилно преваспитавање омладине у Смедеревској Паланци. Мора да је то дало Крцуну идеју да и они сами могу да преваспитају најмлађе добровољце.

- Ако хоћеш да бежиш, можеш са нама - шапнуо му је Слободан.

Дамјан се опет осмехнуо.

- Хвала ти што мислиш и на мене. Ја сам довољно бежао... од самога себе. Осећам да је ово Божја воља. Најзад сам нашао свој мир.

Слободан му је ћутке пружио руку.

- Бог те благословио - чуо је још иза себе тихи Дамјанов глас.

Поздравио се успут са Мишом Томићем, Милетом Михаиловићем, водницима, Благојевићем и Мујадиновићем и осталим добровољцима из своје чете, које је могао да нађе.

Легао је поново на старо место, отпио мало воде и затворио очи. Осетио се смирен. Знао је да ће му једино још сан помоћи да се мало одмори и окрепи.

Било је већ око осам сати предвече кад га је Дејан пробудио.

- Дивим ти се - осмехну се - кад можеш још да спаваш.

Казао је Слободану да је све спремно. Кренуће одмах после девет. Група од шесторице, у коју су укључени Драгомир Димитријевић и Стеван Костић, кренуће прва, један по један. Одмах за њима ићи ће њих четворица, на челу са Дејаном, иза кога ће бити Слободан, па Власта Лукић, и на крају, Вуле Цвијановић.

- Знам Вулета Цвијановића, али ко је Власта Лукић?

- Не знам га ни ја. Мислим да је из Четвртог пука.

- Како ће Вуле са својим очима?

- Он каже да не бринемо. Пре него што смо кренули на терен, набавио је нове наочаре... Сигурно знаш каква је ситуација са стражарима. На сваком ћошку логора, иза жице, разапели су шаторе у којима се одмарају по два партизана, док трећи стражари са пушкомитраљезом. На пола пута између шатора имају стражара са пушкомитраљезом. Два партизана, само са пушкама, патролирају од једног до другог, дуж ограде. Морамо да изађемо испод жице између девет и десет сати. У десет излази пун месец. Морамо да израчунамо на секунде онај момент кад патрола прође поред стражара, који је постављен близу оне рупе, па ако се у истом тренутку и стражар окрене од нас, да кренемо што брже, један за другим, иза њега. Провлачићемо се потрбушке кроз рупу и нећемо се заустављати, докле год добро не одмакнемо...

У двадесет до девет, Слободан се и по други пут, тешка срца, опростио са Велизарем, Бором Брком, Вељком Остојићем Глумцем и Крсманом.

- Нека је са срећом. Нека нам свима Бог помогне - измењали су шапате.

Тек се спустио сумрак. Њих десеторица су се руковали једни са другима чврсто и срдачно, без много речи.

Посматрали су „њиховог“ стражара, који је стајао на свега десет до петнаест корака од рупе у жици, са пушкомитраљезом на танким, металним ножицама окренутом према логору. Стражар је измењао неколико речи са двојицом партизана из патроле и полако се окренуо за њима.

Први добровољац је, сагнут, притрчао огради и у трен ока се извукао испод жице.

За њим други, па трећи. Срце удара као да ће да искочи из груди. Само да се партизан не окрене. Виде га с леђа потпуно јасно. Нешто је виши од средњег раста, широких рамена. Кад би се окренуо, видео би и он њих исто тако добро, као што они њега виде.

Са земље се диже Дејан. Притрчава жици, спретно се провлачи.

„Господе, помози!“ шапће у себи Слободан, устаје и претрчава тих двадесет корака, приљубљује се уз земљу и пролази испод жице.

Потрбушке, преко изгаженог житног поља, пуже муњевином брзином. Испред себе види Дејанове цокуле како се неуморно крећу. Осврће се. Прошао је и Власта Лукић, а за њим и Вуле Цвијановић. „Хвала Ти, Боже!“

„Слобода!“ Као да му надолази нека нова снага. Осећа одушевљење које није никад раније осетио у животу...

ИЗА ЖИЦЕ

Пошто су отпузали стотинак метара. Дејан их је зауставио да одахну и да се приберу. Тек онда су приметили да нема Вулета.

- Другови - ви чекајте овде, ја идем да га тражим - шапнуо је Дејан и брзо отпузао двадесетак корака према логору.

Док је он тражио Вулета, Слободан и Власта су се „упознали”, срдечно се руковали, шапнули један другом из којих су јединица, кога су оставили у својим родним местима и за кога се надају да их очекује у Италији.

После четири-пет минута, вратио се Дејан.

- Нема га нигде, другови. Тражио сам га и лево и десно, дозивао га по имену, али, њега нема, па нема. Ко зна где је одлутао са својом кратковидошћу. - Погледао је према небу. - Још мало па ће и месец да изађе, а ми смо на отвореном простору. Причекаћемо још који тренутак... А сада, другови, да се помолимо Господу Богу, да нам помогне.

Слободан је погледао Дејана са изненађењем. Да, то је био онај исти Дејан који се шетао по добринском корзу увек са неком другом лепом девојчицом, а волео је и два-три шприцера да попије.

Скинули су шајкаче и прекрестили се.

Дејан је подигао очи небу.

- Господе Боже, - прошапутао је - смилуј се на нас мале и слабе и помози нам да изађемо живи и здрави.

Чекали су још неко време и онда су, тешка срца, морали да крену.

Дејан је већ у тим првим тренуцима слободе показао своју способност да води, да доноси брзе одлуке и да неустрашиво, не само за себе, него и за остале, излаже свој живот сваковршним опасностима.

И даље, из једне незгоде у другу, кроз густе шуме и преко масивних словеначких планина, водио их је Дејан сигурном руком, изгладнеле и изнемогле.

После две недеље, најчешће су ишли ноћу, а дању спавали, после изненадног заробљавања и поновног бекства од смрти, прешли су Сочу и стигли у Форли, где је био смештен остатак добровољачког корпуса, сада Шумадијске дивизије.

Слободан се, на обострану радост, ујединио са својом сестром Вером, Дејан са братом Будимиром и Власта са својим родитељима и сестром.

У логору су сазнали да је ту још десетак добровољаца који су исто тако успели да избегну, као мајор Марисав Петровић, капетани Миодраг Марковић и Раца Протић, Небојша Мандић, Славко Контић, Влада Љотић...

Следећих дана стизали су и други, али, сваким даном, број се смањивао. Свега њих четрдесетак успели су да се спасу. Један број је изгинуо у бежању, неколико њих су похватани живи.

Радост оних који су стигли живи била је умногоме помућена због оних који су остали.

Неколико официра, са капетаном Миодрагом Марковићем, побегло је испред самог масовног стрељања.

Најзад, после месец дана, стигла је и трагична вест, која их је највише ожалостила: сви добровољци из три пука, укључујући ту и мобилисане, побијени су на Кочевском Рогу!

На крају свега, појавио се и Дамјан Исајловић, блед, измршавео, једва се кретао. Сместили су га одмах у логорску болницу.

Кад је Слободан Спасојевић дошао да га обиђе, дуго нису могли да говоре, ни један, ни други.

- Само ме је Бог спасао - једва је најзад проговорио Дамјан - можда и зато... да сведочим.

Испричао је Слободану, сваки час застајући и одмарајући се, како су их повели на стрељање, само у доњем вешу, везане жицом појединачно, и онда за мишице, двојицу по двојицу.

- Ја сам био са твојом четом, са твојим друговима. Везали су ме са Крсманом. Знали смо шта нас чека. Испред нас штекћу митраљези и довикују се партизани. Помирио сам се са судбином... молио сам се у себи Богу да ме прими у Царство Своје и да ми опрости моје грехове... Прошли смо кроз ретку шуму и наишли на неку чистину. Већина нас је успела да олабави везе. Било нас је много за везивање, а они се журили.

Наједном, разлегао се крик, негде испред нас. Нисам могао да га потпуно разумем, али ми се учинило као да је неко викнуо: „Добровољци, бежите!”

Ми смо се као по команди разбежали. Они који су могли, грчевито су се ослобађали жице, који нису, трчали су онако по двојица, са рукама везаним на леђима... а већ смо били ослабљени од глади и жеђи.

Партизани су отворили ватру из пушкомитраљеза и митраљетки. Међу првима пао је Крсман, па је и мене повукао са собом на земљу. Кроз неколико тренутака ослободио сам се

жице и остао да лежим поред мртваг Крсмана.

Дамјан се мало накашљао и замолио Слободана да му да чашу воде.

Кад је отпио неколико гутљаја, хтео је да настави, али га је Слободан прекинуо.

- Немој сада - шапнуо је - испричаћеш ми други пут.

Дамјан је одмахнуо главом.

- Морам сада... после не знам да ли ћу моћи. Видео сам како око мене падају. Твог десетара, Велизара, изрешетао рафал, Бору Брку посред чела, а за њим паде и Вељко Остојић Глумац... Устао сам и са још некима полетео према шуми. Успут сам видео мртваг и Станишу Босанца и трубача Ранка. На самој ивици шуме, погодише Благојевића. Остало нас још неколико. И ми смо се брзо раздвојили. Трчао сам, трчао, док нисам пао од изнемоглости. Срећом, неко густо жбуње и ја се у њега увукао... Кад сам дошао себи и отворио очи, био је мрак...

Пред зору сам наишао на усамљену словеначку кућу у планини. Две сестре, старице, једна од њих ми дала одело свога покојног сина, који је погинуо као домобранац. Нахраниле су ме и напојиле и још ми дале хране за неколико дана... То је, као што знаш, Слободане, већ други пут, да ме Бог сачува...

Слободан се надао да ће му бити лакше када још једном пређе у својим сећањима тешке и трагичне дане кроз које је недавно пролазио цео његов народ, његови најближи другови, а са њима и он сам, али се преварио. Само је изнова озледио старе ране, а утехе ни од куда.

Историјски прелом, који је предвиђао још у самом почетку рата, обистинио се пред његовим очима, па је са собом повукао у смрт и пропаст хиљаде оних који су се борили свим силама да до њега не дође. Земљом је завладало доба зла.

Његова вера у српски народ није се никад угасила, него је и даље тињала усред згаришта и пустоши.

Била му је још најтежа мисао да је немоћан, у далеком свету, да ишта учини да би помогао, или на било који начин олакшао напаћеном српском народу да изађе из положаја у којем се нашао, не својом вољом.

Није му било ни лако да живи међу људима чија је вера у Хитлера, у надмоћност немачке расе, и у „будућих хиљаду година”, које им је Хитлер обећавао, омогућила сва зверства која су почињена према Јеврејима, Словенима и Циганима. А та сулуда политика олакшала је и омогућила и долазак комунизма у источну Европу.

Истина је да му се неколико студената, а нарочито најбољи ђак на факултету, Хајнц Емондс и скромни Хорст Апелт, налазило при руци, кад год му је нешто било потребно. Хајнц га је и позивао у свој дом, где га је његова породица врло гостољубиво дочекивала, помагао му при решавању задатака и увео га међу своје пријатеље, младиће и девојке „из бољих кућа” Ахена. Од њега је први пут и дознао да немачки народ цени Србе, као „јуначке противнике”. Хајнцов отац, професор на средњој, техничкој школи, изненадио га је и својим темељним познавањем српске историје.

Хорст га је, као практичан младић, упућивао где и како може да нађе најјефтинији прибор за цртање, лењире, троуглове, свеске и остало.

Међутим, и поред добротe и увиђавности појединаца, није никада могао да се отргне мисли да живи с народом који је нанео толико зла и беде његовом српском народу.

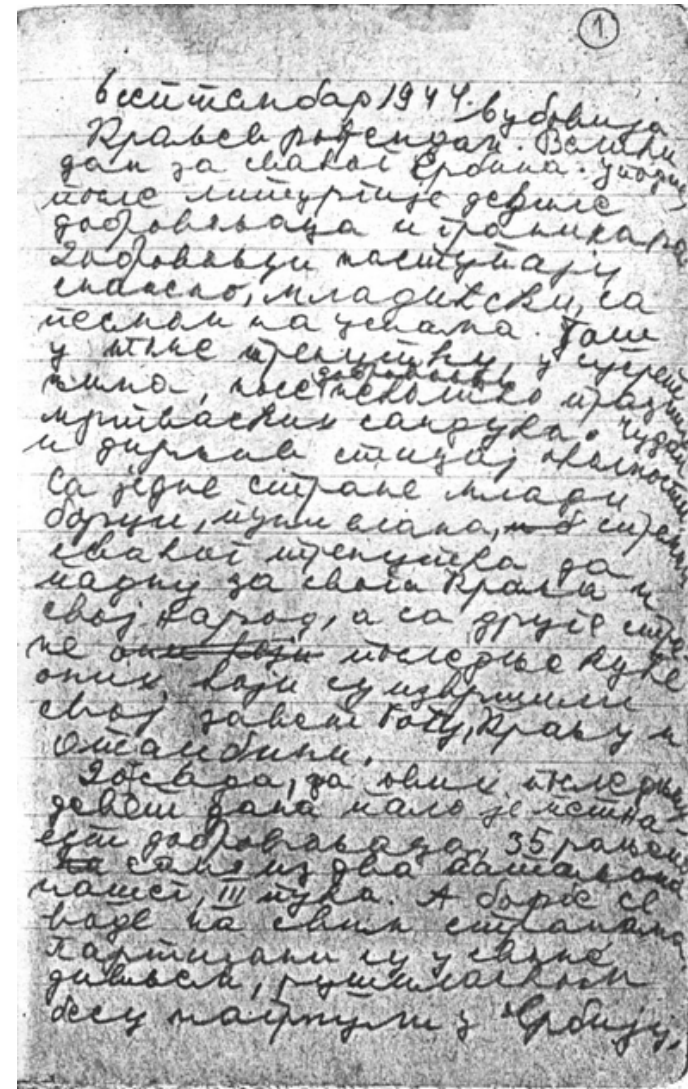
Његова љубав према животу, коју је осетио у свој својој пуноћи у шентвидском сабирном логору, док је очекивао смрт, почела је да бледи пред ужасом сазнања трагичне судбине својих другова. Зар их није и он водио, заносио патриотским говорима о славној српској прошлости, о Мајци Србији, и зар их није у тим најтежим данима напустио, оставио их комунистима да их везују жицом и воде на стрељање. „Ко би знао... ко би знао!“ тешио је себе, али није вредело. Он се постарао за себе и за своју будућност: студира, пијанчи и води љубав са Немцима! Па и Дамјан Исајловић, сироти, мученички Дамјан; он сада студира теологију у Енглеској... и остали који су побегли снашли су се на разне начине, неки се поженили, имају већ и децу - а они, тамо, у мрачним кочевским шумама, изрешетани куршумима... Обрад Гордић, Жара Аврамовић, Велизар, Благојевић, Бора, Вељко, Крсман, Станиша... хиљаде...

Бесане ноћи, исти снови у којима се враћа у Браник, у Добрин, у Београд, и онда - бежи, опет бежи.

Са Лизом је почињао све чешће да се виђа, и ти сусрети, и време проведено са њом, чинило му се тада, биле су једине светле тачке у сивилу свакодневног живота. А можда и зато што је једино у тим тренуцима могао све да заборави, као и у алкохолу...

Ипак, често се трзао. На ум су му падале речи Димитрија Љотића о „сунчаној младости“, о „мисији српског народа“... У тим часовима га је захватала некадашња смиреност и сигурност, и јављала се мисао, која је с временом постајала све јача и јача: „Није касно, још није касно!“

ИЗ РАТНОГ ДНЕВНИКА АУТОРА



Препис из овог дела ратног дневника налази се на стр. 318

САДРЖАЈ
Књига III

Срећни дани	5
Силе зла	17
Заседа	45
Брат	59
У чекаоници	76
На ивици	88
На мртвој стражи	113
Добре вести за Србију	143
Са старим ратником	158
Битка за Србију	181
По сваку цену	218
У сржи	249

Књига IV

Опет на терен	253
Кад ни звона не звоне	260
Пунолетство	288
Сава је текла мирно, бешумно	298
Последња вечера	318
Потучени и побијени	323
Дража!	339
Поново у напад	348
Опокољени	355
Тамо је мајка Србија	364
Ту где сунце залази	367
По пропису	372
Просветари	379
Краљевска југословенска војска у отаџбини	396
Полазак	402
Партизанка	409
На домаку Купе	422
На брисаном простору	436
Најжалије	442
Презид	448
Птице небесне	462
У неизвесност	467
На крају пута	489
Свуда жица	509
Иза жице	536
Доба зла	539
Из ратног дневника аутора	541
Садржај	544

Изабрана дела Саве Јанковића Том II
НА ПРЕЛОМУ
Књига трећа и четврта

Издавач
КОПНО

Милке Гргурове 2, Нови Сад

За издавача
Душко Вукадиновић
лични контакт: 021/458-139
kopno@sbb.rs

Рецензент
Предраг Драгић - Кијук
Из текста „Архипелаг хришћанског хуманизма”

Коректор
Живан Мушицки

Припрема
Александар Карајовић

Штампа
Артпринт
Нови Сад, 2007.

Тираж
500

ISBN 86-7926-001-0

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

821.163.41-34

ЈАНКОВИЋ Сава
На прелому : (роман у четири књиге). Књ. 3, (4)/
Сава Јанковић. - Нови Сад : Копно, 2007 (Нови Сад :
Артпринт). - 545 стр. : илустр. ; 21 cm. - (Изабрана дела
Саве Јанковића ; т. 2)

Тираж 500

COBISS.SR-ID 226951687